

**T.C.
MİLLÎ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK STRATEJİK ARAŞTIRMALAR VE LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE BÖLGESEL ÇALIŞMALAR
ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER DOKTORA PROGRAMI**

**ETNO-SEMBOLİZM BAĞLAMINDA
ÖZBEKİSTAN'DA ULUS İNŞASI: İSLAM
KERİMOV DÖNEMİ**

DOKTORA TEZİ

**İSMAİL POLAT
2021102203**

TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. GÜNGÖR ŞAHİN

**İSTANBUL
MAYIS 2024**

T.C.
MİLLÎ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK STRATEJİK ARAŞTIRMALAR VE LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE BÖLGESEL ÇALIŞMALAR
ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER DOKTORA PROGRAMI

ETNO-SEMBOLİZM BAĞLAMINDA
ÖZBEKİSTAN'DA ULUS İNŞASI: İSLAM
KERİMOV DÖNEMİ

DOKTORA TEZİ

İSMAİL POLAT
2021102203

TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. GÜNGÖR ŞAHİN

İSTANBUL
MAYIS 2024

T.C.
MİLLÎ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK STRATEJİK ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE BÖLGESEL ÇALIŞMALAR
ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER DOKTORA PROGRAMI

**ETNO-SEMBOLİZM BAĞLAMINDA
ÖZBEKİSTAN'DA ULUS İNŞASI: İSLAM
KERİMOV DÖNEMİ**

DOKTORA TEZİ

İSMAİL POLAT
2021102203

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 24.05.2024
Tezin Savunulduğu Tarih : 02.05.2024

Tez Oy birliği ile başarılı bulunmuştur.

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	Doç. Dr. Güngör ŞAHİN	
Jüri Üyeleri	Prof. Dr. Yaşar ONAY	
	Doç. Dr. Zeynep SELÇUK	
	Prof. Dr. Yunus YOLDAŞ	
	Prof. Dr. İsmail Burak KÜNTAY	

İSTANBUL
MAYIS 2024

ÖZGÜNLÜK RAPORU

Tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve ç) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin, .../...../..... tarihinde şahsım tarafından(örneğin Turnitin)..... adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %’tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dâhil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Millî Savunma Üniversitesi Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Usul ve Esasları’nı inceledim ve bu Uygulama Esasları’nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

İsmail POLAT
24.05.2024

ETİK BEYAN

Millî Savunma Üniversitesi Enstitüleri Dönem Projesi ve Lisansüstü Tez Hazırlama Kılavuzu'nda yer alan kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir; aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Bu tezdeki düşünce, görüş, varsayım, sav veya tezler bana aittir; Millî Savunma Bakanlığı, Millî Savunma Üniversitesi ve Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü sorumlu tutulamaz.

İsmail POLAT
24.05.2024

Türk Dünyasına...

ÖNSÖZ ve TEŞEKKÜR

2020 yılında başladığım doktora eğitimimi yazmış olduğum tezle bitirmiş bulunmaktayım. Doktora süreci boyunca gerek ders aşamasında yapmış olduğu çözümlmelerle gerekse tez aşamasında geri bildirimleriyle sadece devlet sistemi ve ulus inşası değil insanın yaşamı boyunca bitmek tükenmek bilmeyen bireysel inşası üzerine söylemleriyle bende farklı perspektifler açan danışman hocam Doç. Dr. Güngör ŞAHİN'e, gerek ders gerekse tez aşamasında Türk Dünyasının yanı sıra Rus siyasi kültürü hakkında gözlemlerini gerçekçi bir pencereden sunan hocam Prof. Dr. Yaşar ONAY'a, tez sürecinde yapıcı söylemleriyle katkıda bulunan hocam Doç. Dr. Zeynep SELÇUK'a teşekkür eder, kendilerini daima muhabbetle hatırlayacağımı belirtmek isterim. Tez savunma jürimde bulunan hocalarım Prof. Dr. Yunus YOLDAŞ ve Prof. Dr. İ. Burak KÜNTAY'a da katkı ve eleştirileri için teşekkür ederim. Ayrıca Özbekistan hakkındaki değerli görüşlerini paylaşan hocam Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL'ın da ismini zikretmem gerekir. Bunun yanı sıra Türk Dünyasına yönelik gerek şahsi görüş ve düşüncelerimi dinleyen gerekse kendi fikirlerini dile getiren Dr. Mehmet Mert ÇAM ve Dağhan YET'in ilgilerini muhabbetle hatırlayacağımı belirtmek isterim.

Uzun ve yorucu çalışmam boyunca desteğini gördüğüm, ilgi ve alakasını hissettiğim İslam KERİMOV'un eşi Tatyana KERİMOVA'ya özellikle teşekkürü borç bilirim. Ayrıca Prof. Dr. Timur ŞİRİNOV, Dilara ŞUKUROVA, Cumali ŞABANOV, Sevar TURSUNOVA, Oybek ABDUMUMİNOV, Svetlana RAHMANOVA, Mastura ALİMOVA, İrina İVLEVA ve Ferhat KURBANBAYEV'e Özbekistan kurum ve kuruluşlarına ulaşmamda yardımcı oldukları için minnettarım.

Bu süreçte Türk Dünyasındaki meselelere birlikte üzüldüğümüz sevindiğimiz gerek teorik gerekse teknik meselelerde yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen Medihanur ARGALI ve İsmail KARAMAN'a teşekkürlerimi sunarım. Teknik meselelerde adını zikretmeden geçemeyeceğim Ayşe Nur KARAGÖZ'e de minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Son olarak bu süreçte sabır ve anlayışlarıyla bana rahat bir çalışma alanı sunan babam Dağıstan, annem Bilginaz, eşim Botakoz, abim Yılmaz ve eşi Özge POLAT'a, kardeşim Özge ve eşi Abdullah TÖMEN'e teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZGÜNLÜK RAPORU	
ETİK BEYANI	
İTHAF	
TEŞEKKÜR VE ÖNSÖZ	
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xi
TÜRKÇE ÖZ	xii
İNGİLİZCE ÖZ (ABSTRACT)	xiii
1. GİRİŞ	1
2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	21
2.1. Kavramsal Çerçeve.....	22
2.1.1. Etnik Topluluk, Etnisite, Ethnie	22
2.1.2. Etnik Çatışma	25
2.1.3. Ulus ve Ulus Devlet.....	34
2.1.4. Ulusçuluk ve Siyasi Seçkinler	37
2.1.5. Ulus İnşası ve Ulus İnşa Parametreleri.....	43
2.1.5.1. Tarih Yazımı	47
2.1.5.2. Dil	54
2.1.5.3. Din.....	59
2.1.5.4. Semboller ve Mitler	61
2.2. Kuramsal Çerçeve	64
2.2.1. İlkçi Yaklaşım.....	65
2.2.2. Modernist Yaklaşım.....	67
2.2.3. Etno-Sembolcü Yaklaşım	73
3. ULUSLAŞMA ÖNCESİ ÖZBEKİSTAN.....	78
3.1. Özbek Kavramı ve Tarih Sahnesine Çıkışı	78
3.2. Özbekistan’da Ceditçi Hareketin Ortaya Çıkışı ve Uluslaşma Bilinci.	84
3.2.1. 20. Yüzyılın Başlarında Toplumsal ve Siyasal Yapı.....	84
3.2.2. Ceditçilerin Özbek Milletini Aydınlatma Faaliyetleri.....	90
3.3. SSCB Döneminde Özbekistan.....	99
3.3.1. Sovyet Özbekistan’ında Siyasal ve Toplumsal Yapı	100
3.3.1.1. Sovyet Anayasaları ve Ulusların Sovyeti	100
3.3.1.2. Milletler ve Yerleştirme Politikaları	107
3.3.2. Sovyet Özbekistan’ında Ulus İnşa Çabaları	113
3.3.2.1. Sovyetler Döneminde Tarih Yazımı	113
3.3.2.2. Sovyetler Döneminde Dil	121
3.3.2.3. Sovyetler Döneminde Din.....	133
3.3.2.4. Sovyetler Döneminde Semboller ve Mitler	143
3.3.2.4.1. Bayrak, Arma ve Milli Marş	143
3.3.2.4.2. Heykel, Anıt ve Müze.....	148
4. MODERN ÖZBEKİSTAN’DA ULUS İNŞASI.....	151
4.1. Bağımsızlık Sonrası Özbekistan’da Siyasal ve Toplumsal Yapı	151
4.1.1. Özbek Anayasaları ve Siyasal Yapı	153
4.1.2. Bağımsız Özbekistan’da Toplumsal Yapı	159
4.2. İslam Kerimov ve Özbekistan’da Ulus İnşası	169
4.2.1. Özbekistan’da Ulus İnşa Sürecinde Tarih Yazımı	169

4.2.1.1. Tarihi Figürler ve Ulus İnşası	176
4.2.1.2. Hanlıklar ve Çarlık Rusya Dönemleri ve Ulus İnşası	191
4.2.1.3. Sovyetler Dönemi ve Ulus İnşası.....	209
4.2.2. Özbekistan’da Ulus İnşa Sürecinde Dil	224
4.2.3. Özbekistan’da Ulus İnşa Sürecinde Din	233
4.2.4. Özbekistan’da Ulus İnşa Sürecinde Semboller ve Mitler.....	243
4.2.4.1. Bayrak, Arma ve Milli Marş	244
4.2.4.2. Heykel, Anıt, Müze ve Para.....	247
5. SONUÇ	253
KAYNAKÇA	262
ÖZGEÇMİŞ	318

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 2.1: Ulusçuluk Modelleri ve Etnik Sorun/Çatışma ile Arasındaki İlişki.....	32
Tablo 3.1: Özbek Ulusunu Oluşturan 92 Kavim	82
Tablo 3.2: SSCB Anayasaları Bağlamında İdari Yapı	104
Tablo 4.1: 1989-2017 Yılları Arasında Özbekistan'daki Etnik Dağılım	160
Tablo 4.2: Özbekistan'da Eğitim Dili ve Okulların Sayısı.....	232

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 2.1: Smith'e göre "Ethnie"nin 6 temel unsuru.....	24
Şekil 2.2: Etnik Sorunların Nedenleri ve Etnik Çatışmanın Parametreleri.	27
Şekil 2.3: Etnik Çatışmalar Bağlamında Devlet-Etnik Grup Arasındaki İlişki	30
Şekil 2.4: Siyasi Seçkinlerin Tutumlarını Etkileyen Faktörler	31
Şekil 2.5: Ulus İnşası ve Sidainus'un Ulus İnşa Modeli.....	44
Şekil 2.6: Modernite Projesi ve Ulusçu Tarih.....	49
Şekil 2.7: Smith'in Ulusal Mitoloji Modellemesi.....	76
Şekil 3.1: 20. Yüzyılın Başlarında Türkistan'da Toplumsal ve Siyasal Yapı Bağlamında Etnik Sorunlar.....	89
Şekil 3.2: Türkistanlı Ceditçilerin Özbek Milletini Aydınlatma Faaliyetleri.....	90
Şekil 3.3: Milletler Sorunu Bağlamında Sovyet Ulus İnşasının Başarısızlığı ve Sonuçları	106
Şekil 3.4: Sovyetler Döneminde Tarih Yazımı ve Özbekistan Tarih Yazımı	114
Şekil 3.5: Sovyetler Döneminde Dil ve Özbekçe	122
Şekil 3.6: Sovyetler Döneminde İslam ve Özbekistan	134
Şekil 3.7: Sovyetler Döneminde Özbekistan Bayrakları	144
Şekil 3.8: Sovyetler Döneminde Özbekistan Devlet Armaları	145
Şekil 4.1: İslam Kerimov Dönemi Özbekistan'da Tarih Yazımı.....	171
Şekil 4.2: İslam Kerimov Dönemi Özbekistan'da Dil.....	225
Şekil 4.3: İslam Kerimov Dönemi Özbekistan'da Din	234

KISALTMALAR

DİKOM	: Özbekistan Din İşleri Komitesi
DİKON	: Özbekistan Din İşleri Konseyi
GLAVLİT	: Edebiyat ve Yayın İşleri İdaresi
MYK	: Merkez Yürütme Komitesi
NKVD	: İçişleri Halk Komiserliği
OGPU	: Birleşik Devlet Siyasi İdaresi
ÖİH	: Özbekistan İslami Hareketi
ÖMİ	: Özbekistan Müslüman İdaresi
ÖSSC	: Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
RSFSC	: Rusya Sosyalist Federe Sovyet Cumhuriyeti
SADUM	: Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TİK	: Türkistan İslam Konseyi
UHK	: Uluslar Halk Komiserliği

TÜRKÇE ÖZ

Etno-Sembolizm Bağlamında Özbekistan’da Ulus İnşası: İslam Kerimov Dönemi

İsmail POLAT

Millî Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim
Enstitüsü

İstanbul, Mayıs 2024

Bu çalışma, Özbekistan Cumhuriyeti Kurucu Cumhurbaşkanı İslam Kerimov’un ulus inşa sürecindeki rolünü ortaya koymakta ve “Tarih yazımı”, “Dil”, “Din” ve “Semboller ve Mitler” gibi ulus inşa parametreleri aracılığıyla milli kimlik arasında nasıl bir bağ kurulduğunu açıklamaktadır. Ulus inşası, milliyetçi kuramlardan modernist yaklaşımın ürünüdür ve literatürde ulus inşasına yönelik çalışmalar ‘ortak bir toplum yaratma’ ve ‘kalkınmacı veya emperyal bir strateji’ olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. İslam Kerimov, Özbekistan’da ‘ortak bir toplum yaratma’ amacıyla ulus inşa sürecine girişmiştir. Bu süreçte Kerimov, etnik sorunların çatışmaya evrilmesini engellemenin yanı sıra siyasi iktidarını da sürdürebilmek amacıyla Özbek ulusunun yıllanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillenen “*Milli ideoloji*” tezahür etmiştir. Özbekistan’da “*Milli ideoloji*”, ulusçu tarih yazımı aracılığıyla sunulmuş, dil aracılığıyla yaygınlaştırılmış, din aracılığıyla yüceltilmiş, semboller ve mitler aracılığıyla kutsal hale getirilmiştir. Çalışmada içerik ve söylem analizi gibi nitel araştırma yöntemlerine başvurulmuştur. Kuramsal çerçevede, modernist yaklaşımı merkeze alırken ilkçi yaklaşımı da ihmal etmeyen etno-sembolizm yaklaşımından yararlanılmıştır. Bu kapsamda İslam Kerimov’un ulus inşa sürecinde Özbek ulusunun yıllanmış etnik kültürüne vurgu yaptığı gözlemlenmiş, Özbekistan’da milli kimliğin oluşumunda son derece kilit rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Özbekistan, Etno-Sembolizm, Etnik Çatışma, Ulus İnşası ve Siyasi Seçkinler, İslam Kerimov.

Bilim Kodu : 114105, 114109, 114115

Sayfa Sayısı : xii + 311

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Güngör ŞAHİN

ABSTRACT

Nation Building in Uzbekistan in the Context of Ethno-Symbolism: Islam Karimov Era

İsmail POLAT

Turkish National Defense University, Atatürk Strategic Studies and Graduate
Institute

Istanbul, May 2024

This study reveals the role of Islam Karimov, the Founding President of the Republic of Uzbekistan, in the nation-building process and expounds how national identity is linked through nation-building parameters such as "Historiography", "Language", "Religion" and "Symbols and Myths". Nation-building is a product of the modernist approach among nationalist theories, and in the literature, studies on nation-building are analyzed in two aspects: 'creating a common society' and 'a developmental or imperial strategy'. Islam Karimov embarked on a nation-building process in Uzbekistan with the aim of 'creating a common society'. In this process, Karimov manifested the "national ideology" of the Uzbek nation, which was shaped under the shadow of age-old ethnic cultures, in order to prevent ethnic problems from evolving into conflict as well as to maintain his political power. In Uzbekistan, the "national ideology" was presented through nationalist historiography, disseminated through language, glorified through religion, and sacralized through symbols and myths. In this study, qualitative research methods such as content and discourse analysis were used. In the theoretical framework, the ethno-symbolism approach, which focuses on the modernist approach while not neglecting the primordialist concept, was utilized. Thus, it was observed that Islam Karimov emphasized the age-old ethnic culture of the Uzbek nation in the nation-building process, and it was concluded that it played an extremely key role in the formation of national identity in Uzbekistan.

Keywords: Uzbekistan, Ethno-Symbolism, Ethnic Conflict, Nation Building and Political Elite, Islam Karimov.

Science Code : 114105, 114109, 114115
Pages : xii + 311
Supervisor : Doç. Güngör ŞAHİN, Ph. D.

1. GİRİŞ

1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla birlikte uluslararası arenada yaşanan bazı gelişmeler, ulus ve ulusçuluk çerçevesinde ele alınan çalışmaların sayısında belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Bu gelişmeler arasında bağımsız devletlerin uluslararası sistemdeki yerini alması, küreselleşmenin etkisiyle tehdidin her yerdeliğinin Soğuk Savaş Dönemi'ndeki güvenlik algılarını değiştirmesi ve ulusüstü örgütlerin misyonlarında meydana gelen dönüşüm gibi örnekler bulunmaktadır. Ulus ve ulusçuluk çalışmalarındaki genel artış göz önüne alındığında modern devletin yapısıyla ulusların soy kütüğü arasında bağlar kurulduğu ve ulusların yükselişinin etnik arka planları bağlamında incelendiği görülmektedir. Ayrıca bu inceleme sürecinde siyasi seçkinlerin ulus inşası sürecindeki tutumlarının ulus devlet içindeki kolektif kimliği oluşturmada kilit rol oynadığına dikkat çekilmiştir. Özbekistan, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanmış ve akabinde siyasi seçkinler ulus inşa sürecine başlamıştır. Bu süreçte Özbekistan'daki siyasi seçkinler, etnik çatışmaları engelleyen merkezi bir siyasi yapıya sahip ulus devlet inşa etmek amacıyla etnik toplulukların kökenlerini dikkate alarak kolektif bilinci oluşturma hedefi doğrultusunda ulusçu tarih yazımı, dil, din, semboller ve mitler gibi ulus inşa parametrelerine başvurmuşlardır. Böylelikle Özbekistan'daki siyasi seçkinler, bağımsızlık sonrasında tek bayrak altında kolektif bilinci inşa etmek suretiyle etnik çatışmaları önlemiş ve ülkenin ulus ve ulusçuluk bağlamında Özbekistan'ın kapsamlı şekilde incelenmesine imkan tanımışlardır.

Özbekistan'daki ulus inşası, "ulus inşası", "siyasi seçkinler", "etnik çatışmalar" ve "etno-sembolizm" olmak üzere dört bölümde incelenecektir. Etnik çatışmalar bölümünde, devlet ve etnik gruplar arasındaki ilişkinin mahiyeti ve etnik sorunlar bağlamında tarafların stratejileri ele alınacaktır. Siyasi seçkinler bölümünde, devletin en üst düzeyindeki liderler ve siyasi otorite sahiplerinin ulus inşa sürecindeki tutumları çözümlenecektir. Bu çözümleme yapılırken yöneten ve yönetilen ilişkisi bağlamında etnik değerlerle milliyetçilik arasında bağ kurulacak ve hangi değerlerin ön plana çıkacağı/çıkarılacağı konusunda siyasi seçkinlerin kilit rol oynadığı varsayımından hareket edilecektir. Ulus inşa çerçevesinde ise ulus devletin hedeflediği ortak bir toplum oluşturmaya yönelik eritme politikası, çoğulcu model ve baskın grup modeli olmak üzere üç ayrı yaklaşımla tahlil edilecektir. Son olarak etno-sembolizmi

incelemek üzere modern dönemin milletleri, yılanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillenir düşüncesi araştırma konusu edilecektir.

Bu tezin temel amacı, İslam Kerimov döneminde Özbekistan’da ulus inşa sürecinin çözümlenmesidir. Bu çerçevede Özbekistan’da ulus inşa parametrelerine başvurulurken *Özbek Ulusunun* yılanmış etnik kültürlere dayandırıp dayandırılmadığını tahlil edilecektir. Bu bağlamda İslam Kerimov liderliğindeki siyasi seçkinlerin kolektif bilinci oluşturmak amacıyla “*milli ideoloji*” adıyla yeni bir mefkure tezahür ettiği, bu ideoloji doğrultusunda merkezi güçlü bir siyasi yapıyla ülkedeki etnik sorunların çatışmaya evrilmesini engellediği ve ulus inşa sürecine devam ettiği görülmektedir. Ayrıca Özbekistan’ın tarih sahnesine çıkış şekli göz önüne alındığında ulus inşa sürecinde siyasi seçkinlerin merkeze alınması, çalışmanın sağlam temellere dayandırılmasını sağlayacaktır. Bunun sebebi Özbekistan’ın bağımsızlığının ne iç savaş sonrası elde edilmiş ne terör ve silahlanma sebebi dış müdahale sonrası bahsedilmiş ne de sömürgecilik bağlamında şiddetli direniş sonrası kazanılmış olmasıdır. Bilakis bu bağımsızlık SSCB’nin dağılmasıyla birlikte Özbekistan’ı yöneten ve Moskova’ya tabii olan siyasi seçkinlerin, Moskova’nın kendini tasfiye etmesi üzerine Özbekistan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını ilan ederek gerçekleşmiştir. Bu durum Özbekistan’da ulus inşa sürecinin başlatılmasına yol açmıştır.

Çalışmanın kavramsal şemasını ethnîe, etnik çatışmalar, ulus, ulus devlet, ulusçuluk siyasi seçkinler ve ulus inşası oluşturmaktadır. Ulus devlet kapsamında yer alan ulus, ulusçuluk ve ulus inşası üzerine literatürde birçok tanım ve her bir tanımın dayandığı ortak bazı temel kavramlar bulunmaktadır. Ulus inşası bağlamında siyasi açıdan yeni kimliklerin kazanılması, siyasi örgütlenmenin şekillenmesi ve milli kimliklerin oluşmasında pekiştirici role sahip olması sebebiyle sıkça atıfta bulunulan temel kavramlar arasında etnik, etnik topluluk, etnisite ve ethnîe gibi kavramlar yer almaktadır.¹ Bu kavramlar milletin ve dahası insan topluluklarının bir örgütlenme biçimi olarak değerlendirilmesinden beri gerek akademik çalışmalarda gerekse siyasi arenada varlığını korumuştur.² Dolayısıyla ulus devletle sıkı bağları olan ulusu, ulusçuluğu ve ulus inşasını tanımlamaya geçmeden önce söz konusu temel kavramlara

¹ Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir, 1. bs (Ankara: Dost Kitabevi, 2002), 23-68.

² Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, 8. bs (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 1999), 9.

değirmek ulusu oluşturan parametreleri, ulusçuluğun işlevselliğini ve ulus inşasının şekillenişini anlamada önem arz etmektedir. Ayrıca çalışmanın merkezinde yer alan ulus inşasında siyasi seçkinlerin rolünü net bir şekilde ortaya koyabilmek adına ulus devletin doğası ile etnik çatışma arasındaki ilişkiyi anlamak gerekmektedir. Zira modern anlamda siyasi örgütlenme biçimi olan ulus devletle o devleti oluşturan etnik topluluklar arasındaki ilişkinin dinamikleri siyasi seçkinlerin ulusçuluk tercihlerinde yatmaktadır. Dolayısıyla siyasi seçkinler tarafından ister kendi yönetimlerinin meşruiyeti isterse devletin varlığı için olsun belirli dönemler arasındaki bağı iyi aktarma veya kurgulama gayreti içine girerken ulusçuluğun dinamizminden yararlanmaktadır.

Siyasi seçkinlerin ulus inşasındaki rolü, farklı akademisyenlerin ve araştırmacıların ortaya koyduğu çeşitli yaklaşımlar aracılığıyla incelenmektedir. Breuilly ve Brass'ın "siyasal talep mantığı", Hermet ve Greenfeld'in "siyasal meşrulaştırma mantığı", Miroslav Hroch'un "bir toplumsal özgürleşme mantığı", Anthony Smith'in "kültürel olarak yeniden temellenme mantığı", Ronald Rogowski'nin "kimlik rekabeti kuramı", Micheal Banton'un "etnik girişimciler, hareketin yöneticileri" ve Mathan Glazer ve Daniel Moynihan'ın "çıkar grubu kuramı" gibi çalışmaları siyasi seçkinlerin ulus inşa sürecinde oynadığı role dair rehber niteliğindedir. Breuilly'nin belirttiği gibi bilinçli olarak bir modelin diğer modellere tercih edilmesini sağlayan mekanizmaların varlığı ele alınmadığı sürece ulus devletin doğası ve dolayısıyla ulus inşa sürecine yönelik yapılan açıklamalarda muğlaklık giderilemeyecektir.³

Kavram olarak ulus inşası, sosyal, siyasal ve bölgesel düzeydeki toplulukların aralarındaki bağları güçlendirme ve bunu uyum içinde sürdürülebilir kılma çabasıdır. Literatürde ise ulus inşasına yönelik sosyo-politik bir gelişim süreci ve kalkınmacı veya emperyal bir strateji olarak iki farklı şekilde ele alınır. Sidainus'a göre ulus olma bilinci üç farklı modelde incelenebilir: "Eritme Potası" modeli, farklı kültürlerin etkileşimi sonucunda kapsayıcı bir kimlik oluşmasını vurgular; "Çoğulcu Model" farklı etnik kimliklerin tanınması ve korunmasını savunur; "Baskın Grup Modeli" ise baskın bir grubun diğer gruplara kıyasla ulusal kimliği oluşturmada etkin rol oynamasını öne sürer.⁴ Bu üç modelde de ulus inşa sürecinde nasıl bir tarih yazımına

³ Antoine Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, çev. Aziz Ufuk Kılıç (İstanbul: Versus Kitap, 2008).

⁴ Jim Sidanius ve John R. Petrocik, "Ethnicity and national identity: A comparison of three perspectives" (Paper Presented at conference Re-Thinking Democracy in the New Millennium., Houston, Texas, 2000), 3-7, <http://www.uh.edu/democracy/sidaniust.pdf>.

başvurulacağı, hangi dilin seçileceği, hangi dinin ne kadar referans alınacağı ve hangi semboller ile mitlerin yaratılacağı gibi konularda siyasi seçkinlerin etkin rol oynadığı gözlemlenmektedir.

Çalışmanın kuramsal çerçevesi, 1950’li yıllar ve sonrasında literatürde ulusçuluğu sınıflandırmak amacıyla ulus ve ulusçuluğun kökenlerine yönelik farklı görüşleri içeren çeşitli girişimleri ele almaktadır. Bu girişimler, genellikle iki farklı yöntem üzerinden ilerlemektedir. Bu yöntemlerden birincisini ilkçi, modernist ve etno-sembolcü yaklaşımlar oluşturmaktadır ve temel özellikleri, ulusçuluk yorumlarını yan yana koyarak aralarındaki keskin hatları belirlemektir.⁵ Söz gelimi ilkçi yaklaşım, “başlangıçtan beri var olan”, “ilk yaratılan ya da geliştirilen” ve “verili olan” şeklinde üç anlama gelmektedir. Bu yaklaşımın temel argümanı, ulus ve ulusçuluğun kan bağına yüklenen anlam çerçevesinde değerlendirilmesinin ve ifade edilmesinin hayli güç oluşudur. İkincisini oluşturan modernist yaklaşımın temel argümanı, ulusçuluğu modern öncesi dönemlerde ortaya çıkaracak toplumsal, siyasi ve ekonomik koşulların yokluğundan dolayı ulusların ve ulusçuluğun modern çağda tezahür ettiğidir. Ulusların etnik geçmişleri dikkate alınmaksızın modern milletlerin doğuşunu açıklamanın pek mümkün olmadığını dile getiren etno-sembolcü yaklaşımda ise modern dönemin milletleri, yılanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillendiği düşüncesiyle hareket edilir. Ayrıca bu yaklaşıma göre modern öncesindeki etnik toplulukların bugünün milletlerini yarattığı ve geçmişteki mitler, semboller ve törelerin modern dönemdeki milliyetçiliklerin içeriğini oluşturduğu görüşü hakimdir. Bu kapsamda Anthony Smith’in “*Milli Kimlik*”, “*Ulusların Etnik Kökeni*” ve “*Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*” adlı çalışmalarında ulusların doğuşunun etnik geçmişlerini dikkate almaksızın anlamının mümkün olamayacağını dile getirmesi, ulusçuluk çalışmalarına özgü devrim niteliği taşımaktadır.⁶ Ayrıca John Armstrong “*Milletlerden Önce Milletler*” adını verdiği eserinde günümüz ulusçuluk anlayışını, etnik bilincin son aşamasından ibaret olduğuna işaret eder. Zira ona göre etnik bilincin insanların tarihsel süreç içinde geliştirdiği siyasi ve toplumsal örgütlenmenin

⁵ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, 8. bs (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 1999), 23-27.

⁶ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994); Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir, 1. bs (Ankara: Dost Kitabevi, 2002); Anthony D. Smith, *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*, çev. Firuze Çallı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017).

şekillenmesinde oldukça önemli rolü vardır. ⁷ John Hutchinson'ın "*Kültür Milliyetçiliğinin Dinamikleri*" ve "*Çatışma Alanları Olarak Milletler*" adlı eserleri, kültür ve etnik bilinç arasındaki sıkı bağı açıklar ve milliyetçilik çalışmaları açısından önemli bir katkı sağlar.⁸

Yöntemlerden ikincisi olan milliyetçi kuramların genel düzenini yapısal evrimler, tahakküm ilkesi, aktör stratejileri ve iç bağ ilkesi olmak üzere dört ana kapsamda, aralarındaki akrabalık bağlarının altını çizerek sınıflandırılır. Söz gelimi milliyetçiliğin yapısal evrimler çerçevesinde değerlendirilmesi, milliyetçiliğin tezahür edilmesinde tek bir kişinin veya belirli bir grubun liderliğinde gelişmediği, farklı sosyal ve siyasi dinamiklerin etkileşimi sonucunda ortaya çıktığı anlayışı üzerinedir. Milliyetçilik, aktör stratejisi bağlamında bireyselleşmiş beklentilere yanıt veren düşünsel bir ideolojik kurguyla benzerlik gösterirken iç bağ ilkesi ise toplumsal bütünlüğün sağlanması amacıyla topluluk üyeleri arasında etkin bir dayanışma yaratmanın ya da pekiştirilmenin aracı olarak ele alınır. Tahakküm kısmında ise yönetenler ve yönetilenler arasındaki sınıfsal ayrıma dayanan bir yapı söz konusudur.⁹

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle bu çalışmada ulus ve ulusçuluğun kavramsal ve kuramsal çerçevesinin daha iyi anlaşılması maksadıyla her iki yöntemin de açıklanması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Diğer bir ifadeyle literatürde kabul gören üç yaklaşımın ele alınmasıyla aralarındaki ilişkinin incelenerek siyasi seçkinlerle ulusçuluk ve ulus inşa arasındaki bağın anlaşılması hedeflenmektedir. Bu bağlamda siyasi seçkinlerin ulusçuluğu, ulus inşa sürecinde bir katalizör olarak gördükleri ve ulus inşa parametrelerinin belirlenmesine nasıl etki ettiği üzerinde durulmaktadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında bu araştırmanın cevaplamaya çalıştığı sorular şu şekilde formüle edilmiştir: Ulusçuluk, siyasi seçkinler ve ulus inşa arasında nasıl bir bağ söz konusudur ve ulus inşa parametreleri nelerdir? Sovyetler Birliği'nin 1924 Anayasası, milletler politikası ve yerlileştirme politikasıyla günümüz Özbekistan arasında nasıl bir bağlantı kurulabilir? Özbekistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un ulus inşa sürecinde etnik değerlere vurgu yapması

⁷ John Alexander Armstrong, *Milliyetçilikten Önce Milletler*, çev. S. Erdem Türközü (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

⁸ John Hutchinson, *Nations as Zones of Conflict*, First Edition (London: SAGE Publications Ltd, 2004); John Hutchinson ve Senior Lecturer in the Faculty of Humanities John Hutchinson, *Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State* (London-New York: Routledge, 2012).

⁹ Antoine Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, çev. Aziz Ufuk Kılıç (İstanbul: Versus Kitap, 2008).

ülkede iç savaşı, ayrılıkçıları ve radikal hareketleri nasıl engellemiştir? Bu soruların cevaplanmasıyla Özbekistan’da ulus inşa sürecinin anlaşılmasına ve ülkenin siyasi, sosyal ve kültürel gelişimi üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesine katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Bu çalışmada araştırmacının beklentisini yansıtan araştırma hipotezi şu şekildedir: İslam Kerimov, Özbekistan’da kolektif bilinç oluşturmak, etnik sorunların çatışmaya evrilmesini engellemek ve siyasi iktidarını sürdürebilmek amacıyla Özbek ulusunu yıllanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillenen milli ideoloji şeklinde tezahür etmesi ve bu ideolojiyi ulus inşa parametreleri aracılığıyla topluma yayması gerekmiştir.

Bu çalışma, önemini aralarında sıkı bağ bulunan üç sacayağı üzerine kurmuştur. İlk sacayağını ulus inşasında siyasi seçkinlerle etnik çatışma arasındaki ilişkiyi ortaya koyması oluşturmaktadır. Söz gelimi çalışmada etnik topluluklar arasındaki hangi değerlerin ön plana çıkarılması veya arka plana itilmesi konusunda belirleyici etkiyi etnik çatışmalar oluşturmaktadır. Çünkü siyasi seçkinler, ulus devlet yapısı çerçevesinde etnik topluluklar arasındaki sorunların çatışmaya evrilmesini engellemek, etnik çatışmaları önlemek ve farklı etnik grupların devlete olan aidiyetlerini sağlayarak desteklerini alabilmek amacıyla söz konusu toplulukların etnik değerlerinin en azından bir kısmını dikkate almış veya alıyormuş gibi hareket etmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla nüfusun büyüklüğü, ekonomik kaynaklar, dil, din gibi nesnel ve öznel faktörlerin önemli olduğunu kabul etmenin yanı sıra bilinçli bir *hareket* olmaksızın değerlerin dikkate alınması neredeyse imkansız olmuştur. Bu nedenle siyasi seçkinler, hangi etnik grubun veya grupların değerlerini ön plana çıkartacağını belirlerken itici/zorlayıcı gücü etnik çatışmalarda araması bu çalışmanın önemini ortaya koyar niteliktedir.

Çalışmanın ikinci önemli noktası, Özbek ulusunun ortaya çıkışını açıklarken salt Sovyetlere dayandırmanın yetersizliği dile getirmesidir. Zira Sovyet siyasi seçkinlerini Özbek ulusunu yaratmaya iten sebeplerin başında Türkistan’daki milli kurtuluş hareketleri yer almaktadır. Çalışmanın üçüncü noktasını ise modern Özbekistan’daki milli ideoloji mefkuresi çerçevesinde tezahür edilen ulusal duygularla yirminci yüzyıl başlarında etnik çatışmalar arasındaki bağın ortaya koyulması oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle çalışma, etnik bağlar ve duygularla modern dönemdekiler arasında ne derece ilişki olduğunun saptanması, anlamlı tarihsel dönemlere değinmesi, etnik toplulukların sürekliliğinin ipuçlarını izleyerek ulus inşa sürecinde sıkça başvurulacak

olan milli ideolojinin açıklanması çalışmanın özgünlüğünü ortaya koyar nitelik taşımaktadır. Bu çalışmanın konusu üzerine yapılan detaylı alanyazın taramasında Özbekistan özelinde ulus inşasını bütüncül, detaylı ve derinlemesine inceleyen çalışmalar yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla çalışma, söz konusu boşluğu doldurmaya yönelik olması bakımından önem arz etmektedir.

Çalışmanın merkezinde SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan eden Özbekistan'da ulus inşası yer almaktadır. Bu doğrultuda çalışma, 1991-2016 yılları arasında ulus inşa sürecinde hangi parametrelere nasıl ve neden başvurulduğunu ortaya koyma amacı gütmüştür. Bu çerçevede çalışmanın bağımlı değişkeni olan “Özbekistan'da ulus inşası”, ulus inşa parametrelerinden “tarih yazımı”, “dil”, “din” ve “semboller ve mitler” gibi birden fazla değişken aracılığıyla açıklığa kavuşturulacaktır. Türkiye Türkçesi, Rusça, İngilizce ve Özbek Türkçesi kaynak taraması yapılacak, konu üzerine elde edilen veriler incelenecektir. Buradan hareketle çalışmanın birinci bölümünde kavramsal ve kuramsal çerçeve ele alınarak etnik topluluk, etnisite ve etnie gibi ulus ve ulusçuluğa özgü önem arz eden temel kavramlar izah edilecektir. Sonrasında etnik çatışma nedenleri ve aşamaları üzerinde durulacak, ulus ve ulusçuluk tanımlamalarına alanında uzman kişilerin referans alınmasına özen gösterilecek, yöneten-yönetilen ilişkisi bağlamında ulus devlet ve siyasi seçkinler arasındaki bağlar çalışmaya eklenecektir. Nihayetinde ulus inşa ve parametreleri, önem ve özelliklerine binaen açıklanacak ve ulusçu kuramlara geçiş yapılacaktır. Ulusçu kuramlara ilkçi, modernist ve etno-sembolcü gibi yaklaşımlar çerçevesinde değinilecek, etnik değerlerin önemine atıfta bulunan ve çalışmanın önemli bir sacayağını oluşturan etno-sembolcülerin modern dönemin milletleri, yılanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillendiği görüşü çerçevesinde Özbekistan örneğinde tahlil edilecektir.

Çalışmadaki hipotezi sınamak amacıyla tanımlayıcı (bir olayı, durumu ya da konuya ilişkin koşulu belgeleme) ve açıklayıcı (bir olaya, duruma ya da koşula neden olan güçleri açıklama ve akla yatkın nedensel ağları belirtme) özellikleri içinde barındıran nitel araştırma yöntemlerine başvurulacaktır. Araştırmanın evreni olarak modern yaklaşımın öngördüğü, insan grupları tarafından paylaşılan değerleri ön plana çıkardığı gibi gruplar ve kültürler arası farklılıklar kabul eden *sosyal gerçeklik*

seçilmiştir.¹⁰ Bu kapsamda sosyal gerçeklik evreni *Durum Çalışması*, diğer bir ifadeyle *Örnek Olay* yöntemiyle araştırılacaktır. Durum çalışması, bilimsel sorulara cevap arama aşamasında başvurulacak bir yöntemdir. McMillan, durum çalışmalarını bir ya da birden fazla olayın, ortamın, programın, sosyal grubun ya da diğer birbirine bağlı sistemlerin derinlemesine incelendiği yöntem olarak tanımlanmaktadır.¹¹ Buradan hareketle durum çalışması, bir konunun nasıl filizlendiğini, geliştiğini, yayıldığını, eğer son bulmuşsa bunun nasıl gerçekleştiğini ayrıntılı biçimde araştırır.¹² Durum çalışmasına bir olayı meydana getiren ayrıntıları tanımlamak ve görmek, o olaya özgü açıklamalar geliştirmek ve değerlendirmeye tabii tutmak amacıyla başvurulur.¹³

Çalışmada *literatür taraması* kapsamında yer alan *içerik* ve *söylem analizi* veri toplama teknikleri kullanılacaktır. Literatür taraması (Belgesel tarama, belgesel gözlem veya doküman metodu), herhangi bir konu üzerine yazılı, görsel vb. bilgi içeren çeşitli materyallerden veri toplama tekniğidir. Söz gelimi kitaplar, dergiler, tezler, makaleler, raporlar, yazışmalar, gazeteler, istatistiki veriler, kurum kayıtları, tutanaklar, kişisel belgeler, bilgi bankaları, belgesel, film, video gibi çeşitli görseller literatür taramasında yer almaktadır.¹⁴ İçerik çözümlemesi, yazılı ya da görüntülü materyallerden çıkarımlar yapan araştırma tekniğidir.¹⁵ Diğer bir ifadeyle içerik analizi “*sosyal gerçekliğin görünen içeriklerinin özelliklerinden, görünmeyen özellikleri hakkında çıkarımlar yapmak yoluyla sosyal gerçeği araştıran bir yöntemdir*”¹⁶ ve sosyo-politik araştırmalarda sıkça başvurulur.¹⁷ Çalışmada içerik çözümleme türlerinden pragmatik çözümleme ve anlambilimsel çözümleme türlerinden yararlanılacaktır. Birincisi işaretlerin neden ve etkilerine göre sınıflandırılmasına olanak sağlarken ikincisi bütünsel anlama odaklandığından dolayı çalışma açısından önemli görülmüştür.¹⁸ Böylece araştırma sorusu ve kuram açısından

¹⁰ Türker Baş vd., *Nitel Araştırma Yöntemleri: NVivo 7.0 ile Nitel Veri Analizi*, 1. bs (Ankara: Seçkin, 2008), 16-19.

¹¹ Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 15. bs (Ankara: Pegem Akademi, t.y.), 21.

¹² Orhan Türkdoğan ve Orhan Gökçe, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi*, 3. bs (Konya: Çizgi Kitabevi, 2018), 261.

¹³ Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 249.

¹⁴ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 9. bs (Ankara: Seçkin, 2013), 217.

¹⁵ Aysel Aziz, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*, 9. bs (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014), 133.

¹⁶ Türkdoğan ve Gökçe, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi*, 268.

¹⁷ Süleyman Demirci ve Mutlu Köseli, “İkincil Veri ve İçerik Analizi”, içinde *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*, ed. Kaan Böke, 3. bs (İstanbul: Alfa Yayınları, 2011), 334.

¹⁸ Aziz, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*, 134.

önem arz eden içerikler üzerinden toplumsal anlamlarına odaklanmak mümkün olacaktır. Söylem analizi ise sosyal ilişkileri keşfedebilmek amacıyla yazılı metinlerin incelenmesini öngören bir yöntemdir. Söylem analizi, yazılı metinlerin altında yatan anlamı ortaya çıkarmak, kişilerin konumlarını meşrulaştırmak için metinleri nasıl kullandıklarının anlaşılmasını sağlamak, ırkçılık ve irtica gibi dil ile üretilen ideolojileri tanımlamak amacıyla sıkça başvurulan bir araştırma tekniğidir.¹⁹ Çalışmada söylem analizi türlerinden *anlambilimsel (Semantik) söylem* ve *göstergebilim (Semiyojoloji) söylem* türlerinden yararlanılacaktır. Birincisi metne bütüncül bir şekilde odaklanmayı sağlarken ikincisi ise söylemin analiz edilmesinde simgelerden yararlanmayı mümkün kıldığı için çalışma açısından önemli görülmüştür.²⁰ Görüldüğü gibi içerik ve söylem analizi farklı tekniklerdir. İçerik analizi bir söylemin ya da metnin “*bizim için bugün ne anlama geliyor?*” sorusu üzerine odaklanırken söylem analizi “*yazar ne demek istedi?*” ya da söylem ve metin nasıl anlaşılmalıdır? sorusu üzerine odaklanmaktadır. Özetle bir metnin nasıl anlaşılacak istendiği ve nasıl anlaşıldığı soruları, birbirinden farklı olan soru tipleridir.²¹ Bu kapsamda Özbekistan’da ulus inşasına yönelik Kerimov dönemine özgü elde edilen veriler betimleme yoluyla sistemli bir şekilde sınıflandırılarak *nasıl* ve *niçin* ilişkilendirilerek analiz edilecektir.²²

Çalışmada günümüzde özgün bir kavram olan “ulus inşası” terimi, ulus inşa parametrelerinden olan “tarih yazımı”, “dil”, “din” ve “semboller ve mitler” üzerinden yürütülecektir. İslam Kerimov’un söz konusu parametrelere başvurarak Özbekistan’da kolektif bilinci oluşturduğu ve etnik çatışmaları önlediği varsayımı esas alınacaktır. Parametreler kapsamında elde edilecek bilgiler ikincil kaynaklardan toplanacaktır. Bunlara ek olarak Özbekistan resmi kurumları ve uluslararası kuruluşlar tarafından paylaşılan verilerin yanında konuyla bağlantılı olan makale ve kitaplardan yine ikincil kaynak olarak faydalanılacaktır.

Bu çalışmanın sınırlılıkları belirli bir zaman dilimi, seçilen kavramları ve kuramı, başka disiplinlerden yararlanması ve tarihi figürlerin seçimi gibi dört temel husus

¹⁹ Baş vd., *Nitel Araştırma Yöntemleri: NVivo 7.0 ile Nitel Veri Analizi*, 21.

²⁰ Aziz, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*, 134; Baş vd., *Nitel Araştırma Yöntemleri: NVivo 7.0 ile Nitel Veri Analizi*, 27.

²¹ Türkoğlu ve Gökçe, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi*, 278; Baş vd., *Nitel Araştırma Yöntemleri: NVivo 7.0 ile Nitel Veri Analizi*, 30.

²² Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 255.

çerçevesinde şekillenmiştir. İlk husus olarak çalışma, 1991-2016 yıllarıyla sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırmanın sebebi Özbekistan'ın kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un yönetim süresiyle doğrudan ilişkilidir. İkinci husus ise çalışmanın bağımlı değişkeni olan “Özbekistan’da ulus inşası”, ulus inşa sürecinde parametrelerden “tarih yazımı”, “tarihi figürler”, “dil”, “din” ve “semboller ve mitler” gibi birden fazla değişkenle açıklanmasıdır. Sınırlılık kapsamında belirtilmesi gereken üçüncü husus etnik çalışma alanı üzerinedir. Bilimsel araştırmalar bağlamında etnik çalışmaların başlı başına özel ve gerekli bir alan olduğunu kabul ederek bu çalışmanın asıl odak noktasının etnik araştırma olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Sınırlama konusunda son husus ise tarihi figürlerin seçimidir. Çalışmada tarihi figürler olarak Emir Timur, Ali Şir Nevai, Babür Şah, Uluğ Bey ve Ceditçiler ele alınacaktır. Bunun akabinde Türkistan Muhtariyeti uğruna birçok Ceditçi faaliyette bulunmuştur. Ancak çalışmada Ceditçilerden kastedilen Mahmut Hoca Behbudi, Muammer Kari, Abdulhamid Çolpan, Abdullah Avlaniy, Abdurrauf Fıtrat, Abdullah Kadiri, İshakcan Tore İbret ve Gulam Zafariy adlı kişilerdir. Ek olarak Özbekistan’da ulus inşa sürecinde ele alınan sayısız siyasi lider, edebiyatçı ve sanatçı bulunmaktadır; fakat seçilen figürler haricindeki isimler bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Ulus inşası bağlamında Özbekistan hakkında detaylı bir alanyazın taraması sonucunda literatürde bazı çözümlemelerin yapıldığı tespit edilmiştir. Fakat Orta Asya başta olmak üzere Post-Sovyet coğrafyasını ele alan çalışmaların genellikle sınırlı, yüzeysel ve indirgemeci değerlendirmeler çerçevesinde çözümlendiği görülmüştür. Bu çalışmalarda etnik çatışmalarla siyasi seçkinlerin tercihleri arasında bağlantı kurulamamış veya yeterince derin çözümlenememiştir. Bahsi geçen çalışmalar literatürde iki şekilde tasnif edilmiştir.

Birinci gruptaki çalışmalarda Orta Asya’daki uluslar, Sovyetler Birliği Dönemi’ndeki 1924 Anayasası, milletler politikası ve yerleştirme politikasına dayandırılmaktadır. Söz gelimi Ingeborg Baldauf’un 1991 yılında yazdığı “*Özbek Ulusunun Oluşumu Üzerine Bazı Düşünceler*” adlı makalesinde Türkçe konuşan Türkistanlıların, tarihte hiçbir zaman etnik veya ulusal birlik oluşturmadığını, bunun yerine bölgesel, kabilesel ve dini tanımlamalara dayalı grupların olduğunu belirtmektedir. Söz konusu grupların Avrupa’daki romantik, dil merkezli ulus kavramıyla uyumlu olmadığı

vurgulanmaktadır. Baldauf, Orta Asya’da modern anlamda ulus kavramını Lenin-Stalinist politikaların bir sonucu olarak değerlendirmektedir.²³

Olivier Roy tarafından 1997 yılında yayımlanmış olan ‘*Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*’ adlı kitabında Orta Asya’daki cumhuriyetlerin bağımsızlıkları üzerine bazı iddialar ileri sürmektedir. Bu iddiaların genel çerçevesini Sovyetler Birliği’nin Homo Sovieticus’un yaratılması maksadıyla izlediği politikalar oluşturmaktadır. Roy’a göre bu politikaların en önemlisi Sovyetler Birliği’nin halklara görünürde bir devletin çeşitli araçlarını - bir siyasal aygıt olarak *Cumhuriyet* ve *Komünist Parti*, bir devlet yapısı olarak Devlet Başkanı ve Bakanlar Kurulu - vücuda getirmesidir.²⁴ Anatoly M. Khazanov’un 2006 yılında yazmış olduğu ‘*Orta Asya’da Milletler ve Milliyetçilik*’ adlı makalesinde ise Orta Asya’da 1917 Devrimi’ne kadar hakim olan kimliklerin dini, siyasi, bölgesel ve kabilesel olarak sınıflandırıldığına fakat hiçbir şekilde ulusal nitelikte değerlendirilemeyeceğine işaret etmiştir. Bölgede yerleşik olarak Taciklerin ve Sartların olduğunu dile getiren yazar, Sartların kendilerini Özbek olarak adlandırmamalarına rağmen Özbekçe konuştuğunu ve devrim sonrasında kendilerini Özbek olarak adlandırdıklarını vurgulamıştır. Söz konusu bu adlandırmanın komünistlerin etnik mühendislik ve ulus inşa projesi kapsamında yapıldığını iddia ederek Sovyetlerin milletler politikasına atıfta bulunmuştur.²⁵ Mirzokhid Rahhimov da ‘*Sovyet Sonrası Dönüşümler ve Özbekistan’ın Modern Tarihi*’ adlı makalesinde Özbekistan örneğinde Orta Asya Cumhuriyetleri’nin siyasi sınırlarının ve kurumsal yapılarının 1924-1936 yılları arasında Sovyetler tarafından yaratıldığını dile getirmiştir.²⁶

Charles Kurzman’ın 1999 yılında kaleme almış olduğu ‘*Uzbekistan: The Invention of Nationalism in an Invented Nation*’ adlı makalesinde Özbekistan’daki milliyetçilik üzerine çıkarımlarda bulunmuştur.²⁷ Bu çerçevede Özbekistan’daki milliyetçiliğin

²³ Ingeborg Baldauf, “Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation”, *Cahiers Du Monde Russe* 32, sy 1 (1991): 79-95, <https://doi.org/10.3406/cmr.1991.2264>.

²⁴ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. Mehmet Moralı (Metis Yayınları, 2019).

²⁵ Anatoly Khazanov, “Nations and Nationalism in Central Asia”, içinde *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism* (London: SAGE Publications Ltd, 2006), 450-60, <https://doi.org/10.4135/9781848608061>.

²⁶ Mirzokhid Rakhimov, “Post-Soviet transformations and The contemporary history of Uzbekistan”, *Uzbekistan Initiative Papers*, sy 14 (2014): 1-7.

²⁷ Charles Kurzman, “Uzbekistan: The invention of nationalism in an invented nation”, *Critique: Critical Middle Eastern Studies* 8, sy 15 (01 Eylül 1999): 77-98, <https://doi.org/10.1080/10669929908720151>.

mobilizasyonla değil, Moskova yönetimi aracılığıyla geliştiğini belirtmiştir. Özellikle Özbekistan başta olmak üzere Orta Asya devletlerindeki milliyetçiliğin sömürgelerinden kurtulmuş devletlerden farklı bir şekilde geliştiğini vurgulamış ve iddialarını iki temel üzerine inşa etmiştir: Birincisi milliyetçiliğin devlete karşı olmaktan ziyade devletin eliyle geliştiği, ikincisi ise sivil aydınların rejime karşı eylemde bulunmasıyla değil, direkt olarak kolonyal devlet tarafından yaratıldığıdır. Buradan hareketle Özbekistan'daki milliyetçiliği daha çok *“official nationalism”* şeklinde adlandırmış ve dört önemli sonuca ulaşmıştır: Ulusal kahramanların yüceltilmesiyle bağlantılı bölgesel bir milliyetçilik; Rusçanın resmi iletişimden çıkarılmasıyla bağlantılı dilsel bir milliyetçilik; devlet kontrolündeki İslami kimliğin yetiştirilmesini içeren dini bir milliyetçilik ve toplum üzerindeki devlet egemenliğini bölgesel olarak sunma maksadıyla kullanılan kültürel bir milliyetçilik. Francesc Serra Massansalvador'un 2010 yılında yazmış olduğu *“Orta Asya'da Ulus İnşa Süreci ve Rusya'nın Bölgesel Etkisiyle İlişkisi”* adlı makalesinde ise Orta Asya'daki ulus inşa sürecini, 1977 Sovyet Anayasasının 72. maddesi çerçevesinde cumhuriyetlerin statüsünün değişmesiyle birlikte başlayıp 1980'lerde milli bilinç oluşması ve bağımsızlıkla birlikte devletin egemenliğinin meşrulaştırılmasıyla açıklamıştır.²⁸

İkinci grupta bulunan çalışmalarda Orta Asya Devletleri'nin uluslaşma süreci değerlendirilirken hem etnik çatışmaların etkisi hem de siyasi seçkinlerin tercihleri göz önünde bulundurulmuştur. Söz gelimi Marlene Laruelle tarafından yazılan *“Sovyet Sonrası Özbekistan'da Ulusal Anlatı, Etnoloji ve Akademi”* adlı makalesinde 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Özbekistan'da yapılan bilimsel araştırmalara odaklanmış ve devlet politikalarıyla bilimsel çalışmalar arasında bağ kurarak yapılan araştırmaların ulusal sorunlara yanıt verebilecek şekilde oluşturulduğunu dile getirmiştir.²⁹ Yazar, 1991 sonrası Özbekistan'da meydana gelen bir dizi değişikliği ele alırken Sovyet tarihinin tekrar okunması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre Özbekistan'da tarih yazımı üzerine yapılan çalışmalarda 1998 yılındaki Tarih Konferansı sonrasında artış gözlemlenmesine rağmen etnoloji ile bağlantılı kavramlar 1940'larda oluşturulmuş ve nadir sorgulanmıştır. Buna ilave olarak Sovyet

²⁸ Francesc Serra Massansalvador, “The process of nation building in central Asia and its relationship to Russia's regional influence”, *Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series* 10, sy 5 (2010): 1-13.

²⁹ Marlène Laruelle, “National narrative, ethnology, and academia in post-Soviet Uzbekistan”, *Journal of Eurasian Studies*, Disciplinary and Regional Trends in Russian and Eurasian Studies: Retrospective Glances and New Steps, 1, sy 2 (01 Temmuz 2010): 102-10, <https://doi.org/10.1016/j.euras.2010.04.007>.

etnolojisinin üç temel özelliğinin Özbekistan’da varlığını sürdürmeye devam ettiğini iddia etmiş, Özbekistan’ın etno-sembolcü yaklaşım çerçevesinde incelenmesi gerekliliğini ortaya koymuştur.

Adeeb Khalid tarafından yazılan *‘‘Making Uzbekistan: Nation, Empire and Revolution in the Early USSR’’* adlı eserinde ulus inşa sürecinde Ceditçilerin faaliyetlerini *‘‘kültür devrimi’’* şeklinde nitelendirerek sömürgecilere ve yerel muhalefete karşı topluma güç verdiğini ve modernite kazandırıldığını ileri sürmüştür. Khalid’in temel argümanı ise Devrimci Buhara’nın, Özbek ulus inşasında siyasi kuluçka makinesi olduğu ve Sovyetlerin *‘‘çok uluslaştırıcı’’* imparatorluğu altında meyve verdiğidir.³⁰

Russell Zanca, *‘‘Three Phases of Uzbek Modernism: Jadidist, Stalinist, and Post-Soviet’’* adlı makalesinde Özbek ulus inşasının üç aşamadan oluştuğunu vurgulamıştır: Ceditçiler, Sovyet Dönemi ve Bağımsız Özbekistan. Ceditçilerin faaliyetlerini açıkladıktan sonra SSCB dönemindeki komünist yönetimin Özbek kimliğinin oluşumunda belirleyici rol oynadığını vurgulayan Zanca, bağımsızlık sonrasında ise Sovyetleşme ve Marksizm-Leninizm yerine Özbek ulusal ideolojisi ile karakterize edildiğini savunmuştur.³¹

Yukarıdaki bilgilerden hareketle birinci grupta yer alan çalışmaların Orta Asya’daki devletlerin varlığını SSCB dönemindeki politikalara dayandırması sebebiyle indirgemeci olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü Sovyetlerin neden Özbekistan’ı oluşturduğuna dair gerekli argümanların ortaya koyulamaması iddianın yüzeysel kalmasına sebep olmuştur. Çalışmaların genel çerçevesini Sovyetlerin izlediği politika olan Homo Sovieticus oluşturmaktadır. Yirminci yüzyılın başından Sovyetler Birliği’ndeki iç savaşın sona ermesine kadar geçen sürede, özellikle günümüz Özbekistan sınırları, tüm Türkistan’da etnik çatışmalar yüzeysel geçilmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak ulusların oluşumunda Sovyet siyasi seçkinlerin rolü ihmal edilmiş veya çalışmaların kusurlu olmasına sebebiyet vermiştir.

İkinci grupta yer alan çalışmalarda ise Çarlık Rusyası’nın son dönemleri ile Sovyet Birliği’nin ilk dönemlerinde Özbekistan topraklarındaki etnik çatışmalara yönelik

³⁰ Adeeb Khalid, *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR* (Ithaca - London: Cornell University Press, 2015).

³¹ Russel Zanca, ‘‘Three Phases of Uzbek Modernism: Jadidist, Stalinist, and Post-Soviet’’, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 2009, 13-26.

kısıtlı araştırmalar yapıldığı gözlemlenmiştir. Yapılan araştırmaların mahiyetine bakıldığında etnik çatışmalarla SSCB'deki siyasi seçkinlerin kararları arasında ilişki kurulamamış ve muğlaklık giderilememiştir. Sözü edinilen çalışmalarda Armstrong ve Smith'in öncülük ettiği ve etno-sembolik yaklaşımın öne sürdüğü *modern dönemin milletleri, yillanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillendiği* anlayışı göz ardı edilmiş veya sistemli bir şekilde araştırmaya tabii tutulmadığı görülmüştür. Ayrıca bağımsızlık sonrasında Özbekistan'daki Sovyet mirası göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Bilindiği üzere Özbekistan, Moskova'ya bağlı olsa da ülke sınırlarının oluşmasında, belirli bir bayrak altında kolektif bilincin inşa edilmesinde ve kurumsallaşmanın yaygınlaşması noktasında Sovyetlerin rolü son derece önemlidir. Buna ilave olarak SSCB dağılmadan önce Özbekistan'ı yöneten siyasi seçkinler ile dağıldıktan sonra ulus inşa sürecine başlayan ekibin aynı olduğu gözden kaçırılmaması gereken diğer bir husustur. Ezcümle Özbekistan'ın tarih sahnesine çıkış şekli ulus inşa sürecinde siyasi seçkinleri merkeze almayı gerektirmektedir.

Kolektif bilincin oluşumu bağlamında Özbekistan'daki ulus inşası hakkında detaylı analizler yapabilmek maksadıyla etnik bağlar ve duygular ile modern dönemdekiler arasında ne derece ilişki olduğunu saptamak, anlamlı tarihsel dönemlere değinmek, etnik toplulukların sürekliliğinin ipuçlarını izlemek gerekir. Buradan hareketle Özbek ulusunun ortaya çıkışı açıklanırken salt birinci gruptaki argümanlara dayanak sağlamanın imkansızlığına işaret edilir ve ikinci gruptakilere de ciddi düzenlemeler gerektiğinin altı çizilir.

Yukarıda verilen iki grubun akabinde genel anlamda Orta Asya özel anlamda da Özbekistan'daki ulus inşasına yönelik spesifik çalışmalar da mevcuttur. Söz gelimi Erol Kurubaş'ın 2006 yılında yazmış olduğu "*SSCB sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme*" adlı makalesinde Sovyet mirasının ulusu yeniden kurmadaki etkileri değerlendirilmiştir.³² Sovyetler Birliği zamanında zayıf ve kusurlu tasarlanmış ulusların Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte birtakım zorluklarla yüzleştiklerine değinen Kurubaş, yeniden uluslaşma sürecindeki asıl sorunları şu şekilde dile getirmiştir: Rusya ile ilişkilerin devam etme zorunluluğu, ulusal niteliği bozan Rusya'nın etkisinin kırılması gerekliliği ve ulus içinde yurttaşlık

³² Erol Kurubaş, "SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, sy 05 (2006): 112-33.

bilinci oluşturarak farklılıklardan kaynaklanabilecek sorunların giderilmeye çalışılmasıdır.

Madina Djuraeva, “*Özbekistan’da Eğitim Politikasında Dil: Özbek Ulusal Kimliğinin Oluşumu*” başlıklı makalesinde Sovyetler Birliği’nin çöküşünden hemen önce ve sonrasındaki dil politikaları üzerine odaklanmıştır. Makaledeki temel sav, yeni oluşan Özbek ulusal kimliğinin, böyle bir kimliği inşa etmek amacıyla büyük ölçüde dil parametresinden sembolik bağlamda yararlanılan tarihi, siyasi ve kültürel olayların bir ürünü olduğu şeklindedir.³³

Yunus Emre Gürbüz’ün 2016 yılında yazdığı “*Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Devletin Altın Çağı*” başlıklı makalesinde SSCB’nin dağılışıdan sonra bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri’nin tarih yazımı hakkında yeni arayışlara girdiklerini belirtmiştir. Bu bağlamda Türk Cumhuriyetlerinde SSCB döneminde bastırılan geçmişteki güzel günlere dikkat çekilmiş ve gurur duyulan *Altın Çağ* vatandaşlara dayanak olması beklenmiştir. Yapılan bu çalışmada Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan örneklem alınarak ulus inşasına özgü iki temel parametreye odaklanılmıştır. Bunlar: Memleket tarihine bugün nasıl bakıldığı ve *Altın Çağ* konularıdır.³⁴ Özellikle Özbekistan kısmı bu çalışma açısından önem arz etmektedir. Özbekistan’da altın çağ olarak Emir Timur devri seçilmiş ve bu devir gerek tarih yazımında gerekse sanatta ve edebiyatta ön plana çıkarılmıştır. Söz gelimi bağımsızlık öncesinde Taşkent merkez meydanındaki anıtta Türkistan Valisi Von Kaufman, Stalin ve Marks’ın bulunduğu yerde bugün Emir Timur’un heykelinin bulunması, sınıf tarih kitaplarında 130 yıllık Timur dönemine özel bir yer ayrılması bu konuya örnek nitelik taşımaktadır. Bunlara ek olarak Semerkant’taki mimari eserler ve Uluğ Bey Rasathanesi ile Altın Çağ dönemine ve Özbekistan medeniyetinin görkemine vurgu yapılmıştır. Gürbüz’ün 2019 yılında kaleme aldığı “*Özbekistan’da Tarih Yazıcılığı ve Milli Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde*” başlıklı

³³ Madina Djuraeva, “Language in Education Policy in Uzbekistan: Formation of Uzbek National Identity”, içinde *Language Education Policy Unlimited: Global Perspectives And Local Practices*, ed. Francois Victor Tochon (Wisconsin: Deep University Press, 2015), 123-43.

³⁴ Yunus Emre Gürbüz, “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Devletin Altın Çağı Yaklaşımı”, *Türk Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi*, 01 Ocak 2014, https://www.academia.edu/42848743/Ba%C4%9F%C4%B1ms%C4%B1z_T%C3%BCrk_Cumhuriyetlerinde_Devletin_Alt%C4%B1n_%C3%87a%C4%9F%C4%B1_Yakla%C5%9F%C4%B1m%C4%B1 1.

makalesi de bu çalışma açısından önem arz etmektedir.³⁵ Zira çalışmada 1991 sonrasında Özbekistan'daki milli ideoloji bağlamında tarih kurgusuna odaklanılmıştır. Aynı zamanda İslam Kerimov dönemindeki tarih yazımı yardımıyla oluşturulan milli kimliğin anlaşılması Özbekistan'daki toplumsal zihniyetin kavranmasına yönelik son derece önem taşıdığı vurgulanmıştır. Bu bağlamda tarih yazımının önemine değinmekle birlikte çalışmada teritorya (toprak) tarih yazıcılığı incelemeye alınmış ve Özbeklerin bölgeye göçü ve Emir Timur arasında bağ kurulmuştur. Yazar, İslam Kerimov'un ülkede milliyetçi akımlar karşısında ılımlı devlet milliyetçiliğinin ön plana çıkarılmasıyla bölgecilik ve kabileciliğin önüne geçmeye ve merkezileşmeyi kuvvetlendirmeye çalıştığını vurgulamıştır.

Alişer İlhamov'un '*Bağımsızlık İdeoloji Testi: Özbekistan'da Ulus Devlet İnşası ve Güvenlik Sorunları*' başlıklı makalesinde Özbekistan'ın Sovyet sonrası ulus inşa projelerine yönelmesi üzerinde durmuş ve komünist geçmişin kalıntılarını ortadan kaldırmak adına attığı adımları çözümlemiştir. Bu adımlar arasında bayrak, amblem ve marş gibi egemenlik sembollerinin yanında ulusal kimlik duygusunu perçinlemek amacıyla devlet kurumlarında tarihe vurgu ve sokak isimleri değiştirilmesine değinen yazar, Özbekistan'daki toplulukların etno-kültürel değerleri ve güvenlik sorunları arasında bağ kurmuştur.³⁶

Charles F. Carlson tarafından kaleme alınan '*Nation-Building in Central Asia Through Language Legislation*' başlıklı makalede Orta Asya'daki ulus inşa sürecinde dil yasalarının önemi ve ulusal bilincin tesis edilmesindeki rolü incelenmektedir.³⁷ Yazar, Özbekistan'da Rusça ile birlikte beş azınlık dili olan Karakalpakça, Tacikçe, Kazakça, Türkmençe ve Kırgızcanın da bulunmasına rağmen bölgede diğer devletlere nazaran iki dilli yapıyı reddettikleri ve Özbekçenin ön plana çıkarıldığına işaret etmiştir. Özbekçenin devlet dili yapılması ve resmi makamlarda kullanılmasının zorunlu olması ile birlikte 1989-1996 yıllarda arasında birçok Rus ve

³⁵ Yunus Emre Gürbüz, "Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 19, sy 2 (20 Aralık 2019): 277-301, <https://doi.org/10.32449/egetdid.625377>.

³⁶ Alisher Ilhamov, "Mustaqillik Ideology Tested: Nation-State Building in Uzbekistan and Related Security Challenges", içinde *OSCE Yearbook 2012* (Hamburg: Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg, 2013), 109-23.

³⁷ Charles F. Carlson, "Nation-building In Central Asia Through Language Legislation", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, sy 4 (01 Ekim 2015): 22-30.

Tacik kökenli vatandaşların ülkeden göç ettiği sonucuna ulaşılmış ve dil ile ulusal bilinç arasında bağ kurulmuştur.

Marlene Laruelle'nin "*Centrality and Autochthonism: Uzbekistan's Nationhood*" adlı eserinde Özbekistan'da bağımsızlık sonrası siyasi ve kültürel milliyetçilik olmak üzere iki tür devlet milliyetçiliği uygulandığı iddia edilmiştir.³⁸ Yazara göre Kerimov rejimi, Sovyet sonrasında itibarsızlaştırılmış Marksist-Leninist ideolojinin yerine hızlı ve etkili bir biçimde devlet kanalıyla bir söylem inşa etmiş ve bu söylem dış destekli hareketleri etkisiz hale getirmiştir. Ayrıca eserde Özbekistan'ın komşularına nazaran daha ağırsız bir ulus inşa süreci geçirmesinin nedenleri açıklanmaktadır. Bahsi geçen nedenler arasında Özbekistan'ın zengin tarihi ve şehirleri, Taşkent'in Çarlık zamanında başkent olması ve yükseköğretime ev sahipliği yapması, demografik yapısı, bağımsızlık sonrasında hızlı bir şekilde vatandaşlık politikasına geçilmesi ile Özbekçenin tek devlet dili ilan edilmesi gibi sebepler sıralanmıştır. Ayrıca çalışmada ulus inşası sürecinde İslam Kerimov'un rolüne de yer verilmiştir. Söz gelimi Kerimov'un emriyle açılan Tarih Enstitüsü'nde Özbek tarihi, antik çağ, klasik Maverünnehir ve Sovyet-Rus egemenliği şeklinde üç ana dönemde incelenmiştir. Birincisi köklü bir geçmişe, ikincisi Özbekistan'ın Orta Asya halklarına olan üstünlüğünü göstermek amacıyla kutsal mirasa ve üçüncüsü Rus sömürgeciliğine ve Sovyet deneyimlerine vurgu yapmaktadır.

Bu çalışmanın problemini belirtmeden önce bir noktaya daha açıklık getirmek gerekir. SSCB'nin kuruluş arifesinde Özbekistan topraklarında yaşanan etnik çatışmalar, Sovyet siyasi seçkinlerini Özbekistan adında 'egemen' bir cumhuriyet yaratmaya itmiştir. Söz konusu cumhuriyet, yönetim yasal anlamda Moskova'ya bağımlı kılınmış ve siyasi seçkinler görevlendirilerek belirli hak ve sorumluluklar yüklenmiştir. Bu 'egemen' cumhuriyetin siyasi seçkinleri, Sovyetlerin yıkılmasıyla birlikte kurumsallaşmış yapılar üzerine tam bağımsız devlet olarak ulus inşa sürecine başlamıştır. Tüm bu süreç içinde de hem Sovyet (kısmen) hem de Özbek siyasi seçkinleri *ethnienin* değerlerini hesaba katarak hareket etmişlerdir. Her iki durumda da temel dürtü siyasi seçkinlerin etnik çatışmayı, dönüşümü ve değerleri göz ardı etmeden inşa sürecine girişmesinden kaynaklanmaktadır. Buradan hareketle bu çalışmanın çözmeye çalıştığı ana problem, Özbekistan'daki siyasi seçkinler,

³⁸ Marlene Laruelle, "Centrality and Autochthonism: Uzbekistan's Nationhood", içinde *Central Peripheries: Nationhood in Central Asia* (London: UCL Press, 2021), 36-63.

bağımsızlığın hemen sonrasında ulusal kimliği oluşturarak merkezi siyasi yapıyı güçlendirmenin gayreti içine girdiği, ulus inşa sürecinde Özbek ulusunu yılanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillendirdiği ve bu kapsamda Sovyetlerin 1924 Anayasası, milletler politikası ve yerleştirme politikasının Özbek ulus devletini açıklamada yetersiz olduğundan hareketle İslam Kerimov Dönemi ulus inşa sürecinde Özbek ulusundaki etnik değerleri dikkate alarak nasıl kolektif bilinci oluşturduğudur.

Özbekistan'daki ulus inşasını çözümlemek maksadıyla Özbekistan'ın uluslaşma öncesi ve sonrasının detaylı araştırılması gerekmektedir. Bu doğrultuda uluslaşma öncesi Özbekistan, SSCB öncesi ve SSCB dönemi olmak üzere ikiye bölünerek incelenecektir. Uluslaşma sonrasında ise modern dönemde Özbekistan'da ulus inşa sürecine yönelik verilerin sınanması aşamasına geçilecektir. Söz konusu bölümlerdeki verilerin tespitine dair geniş bir literatür taraması yapılacak ve elde edilen veriler tasnif edilecektir.

Çalışmada SSCB öncesi Özbekistan başlığı altında, temelde Özbek kavramı ve Özbeklerin tarih sahnesine çıkışı üzerinde durulmaktadır. Buradan hareketle Özbek kavramına yönelik açıklamalarda Özbek Han'ın 1313 yılında tahta çıkışı ve Türkistan'ın etnik ve sosyal yönden Özbekleşmesi, 1500'de Şeybani Han'ın Özbekleri teşkilatlandırması ve aynı yıl Buhara'yı, 1501 yılında Semerkant'ı, 1503 yılında ise Belh'i fethetmesi referans noktaları olarak ele alınmaktadır. Hanlıklar dönemi ve Çarlık Rusya hakimiyetinde toplumsal ve siyasal yapı başlığı altında 1864 yılında Rus Hariciye Vekili Gorçakov'un yayımladığı ve kendi adıyla anılan deklarasyonu ile 1917 yılındaki Çarlık Rusya'nın yıkılışı arasında yaşanan siyasi ve sosyal meseleler önemine ve özelliklerine binaen genelde Türkistan'ın özelde ise Özbeklerin kaderine ilişkin bir dönüm noktası olduğu kanaatinden hareket edilmektedir. Devamında ise Özbekistan'da Ceditçi hareketin boy göstermesi ile uluslaşma bilinci arasında bağ kurmak suretiyle Ceditçi kadroların Özbek milletini aydınlatma alanındaki eğitim, siyasi ve sosyal faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Ceditçilerin belirtilen alanlardaki faaliyetleri etnik çatışma ışığında değerlendirmeye tabii tutulmaktadır. Zira Ceditçi kadroların faaliyetleri sonucunda hükümet kurulmuş, Türkistan Muhtariyeti ilan edilmiş, anayasası hazırlanmış, bayrağı göklerde dalgalandırılmış, milli marşı belirlenmiştir. Bu bilgilerin ışığında Ceditçilerin mücadelesini James Fearon'un tanımından hareketle kendinden olmayana düşmanlık güdülmesi bağlamında Ceditçiler kendilerini hem Çarlık Rusya'ya hem de Bolşeviklere karşı

konumlandırması; hedeflerin etnik ölçütler ışığında belirlenmesi bağlamında Ceditçiler ile Bolşevikler arasındaki tarih, dil, din ve kültürel farklılıkların ön plana çıkarılması; faaliyetlerin etnik bir grup adına yapılması bağlamında Türkistan bölgesinde ortak tarih, dil, din ve kültürel değerler etrafında birleşen ve Türkistan Muhtariyeti'ni kuran seçkinler olarak ele almak mümkündür.³⁹ Dolayısıyla bu çalışmada Ceditçilerin Bolşeviklere yönelik faaliyetleri etnik çatışma kapsamında değerlendirilmekte ve bu faaliyetlerin Sovyet siyasi seçkinlerinin kararlarına etki ettiği kabulünden hareket edilmektedir. Hemen akabinde Sovyetler döneminde toplumsal ve siyasal yapıya değindikten sonra ulusların Sovyet'ini iyi tahlil edebilmek adına 1924 Sovyet Anayasası, milletler politikası ve yerleştirme politikasını salt Homo Sovieticus değil, iktidarın meşruiyeti bağlamında da izah etmek gerekli görülmüştür. Zira çalışmadaki ulus inşa parametreleri ışığında bağımsız Özbekistan'ı değerlendirebilmek amacıyla Sovyetler Dönemi dar fakat derin bir şekilde incelenmektedir. Söz konusu incelemenin merkezinde ise Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde (ÖSSC) ulus inşa çabaları yer almaktadır. Dolayısıyla uluslaşma öncesinde Özbekistan başlığı altında yirminci yüzyıl öncesindeki gelişmeler çalışmanın bütünlüğünü koruması açısından yüzeysel geçilecek, yirminci yüzyıldaki gelişmeler ise derinlemesine çözümlenecektir.

Bağımsızlık sonrası Özbekistan'da ulus inşasının mahiyeti iki bölümde çözümlenecektir. Birinci bölümde gerek devlet ve etnik gruplar arasındaki gerekse etnik grupların kendi aralarındaki ilişkiyi daha iyi anlayabilmek adına öncelikle Özbek Anayasaları ve siyasal yapı ve bağımsız Özbekistan'da toplumsal yapının mahiyeti, Özbekistan Anayasası ve kurum ve kuruluşların resmi sitelerine başvurmak suretiyle takdim edilecektir. Çalışmada Özbek anayasaları ve siyasal yapısı başlığı altında toplumsal düzenin nasıl sağlanacağı konusunda hem siyasi seçkinlere hem de Özbek vatandaşlarına bir misal ve harita olması önemine binaen detaylı şekilde ele alınırken toplumsal yapı başlığı altında ülkenin etnik yapısı, ülkedeki dil ve inanışların mahiyeti sunulacaktır. Yine bu başlık altında İslam Kerimov yönetimine muhalif grupların bildirileri, lider söylemleri ve faaliyetleri araştırılacak, etnik çatışmaların söz konusu olup olmadığı, olduyorsa da mahiyeti değerlendirilecektir. İkinci bölümde ise İslam Kerimov döneminde Özbekistan'da ulus inşası tarih yazımı, dil, din, semboller ve

³⁹ James D. Fearon, "Ethnic Mobilization and Ethnic Violence", içinde *The Oxford Handbook of Political Economy*, ed. Donald Wittman ve Barry Weingast (Oxford: Oxford University Press, 2008), 852-68.

mitler gibi ulus inşa parametreleri aracılığıyla detaylı bir şekilde takdim edilecektir. Ayrıca metin içerisinde Sovyetler dönemiyle karşılaştırma ihmal edilmeyecek, Kerimov'un “milli ideoloji” tezahürünün mahiyeti ortaya koyulacak ve çalışmanın hipotezi sınanacaktır.

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Bilimsel çalışmalarda kavramsal ve kuramsal çerçeve kısmı, çalışmanın bel kemiğini oluşturur. Kavramsal çerçeve, çalışmanın geçerliliği ve güvenilirliği konusunda şüpheleri ortadan kaldırması açısından önem arz etmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla kavramların açık, seçik ve net bir şekilde ortaya koyulması gerekir. Buradan hareketle çalışmanın kavramsal çerçeve bölümü ethnîe, etnik çatışmalar, ulus, ulus devlet, ulusçuluk, siyasi seçkinler ve ulus inşası gibi kavramlara ayrılmıştır. Kuramsal çerçeve bilimsel bir çalışma açısından son derece önemlidir. Kuram, araştırmanın önceliklerinin belirlenmesinden verilerin düzenlenmesine kadar olan süreçte yol gösterici niteliklere sahiptir. Waltz'un ifade ettiği gibi, *“uçsuz bucaksız veri yığınları arasında neyi ya da hangi ilişkiyi arayacağımızı bize ancak kuramlar gösterebilir”*⁴¹ Kuramlar bir nevi bilgi sandıkları gibidir, sistematik bir şekilde düzenlenmemiş bilgiler, dağınık bilgiler olarak bilim tarihinde unutulup gitmektedir.⁴² Kuram, belirli bir olgu hakkında, mantıksal tutarlılığa sahip, açıklamaların yanı sıra neden-sonuç ilişkilerine değinen, olasılıklara dayalı açıklama ve çözümleyici önermeler bütünüdür. Buradan hareketle çalışmanın kuramsal çerçeve bölümünde milliyetçilik literatüründeki iki farklı kuramsal bakış açısı ele alınmıştır. Birincisi ulusçuluk yorumlarını yan yana koyarak aralarında keskin hatlar belirler ve nihai olarak ilkçi, modern ve etno-sembolcü yaklaşımları öne sürer.⁴³ İkincisi olan milliyetçi kuramların genel düzenini yapısal evrimler, tahakküm ilkesi, aktör stratejileri ve iç bağ ilkesi kapsamında aralarındaki karmaşık akrabalık bağlarının altını çizerek sınıflandırır. Özetle bu çalışmada ulus devlet, ulusçuluk ve siyasi seçkinler arasındaki bağların daha iyi anlaşılması maksadıyla her iki bakış açısının da açıklanması gerekli görülmüştür.

⁴⁰ Serhat Demir, Cüneyt Güner ve diğerleri “Kavram Oluşturma ve Ölçüm”, içinde *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*, ed. Kaan Böke, 3. bs (İstanbul: Alfa Yayınları, 2011), 63.

⁴¹ Waltz'dan aktaran Ersel Aydınli, Erol Kurubaş ve Haluk Özdemir, *Yöntem, Kuram, Komplo: Türk Uluslararası İlişkiler Disiplinine Vizyon Arayışları* (Ankara: Aslı Yayın Dağıtım LTD., ŞTİ. 2009), 43.

⁴² Ersel Aydınli, Erol Kurubaş ve Haluk Özdemir, *Yöntem, Kuram, Komplo: Türk Uluslararası İlişkiler Disiplinine Vizyon Arayışları* (Ankara: Aslı Yayın Dağıtım LTD., ŞTİ., 2009), 42.

⁴³ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, 8. bs (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 1999), 23-27.

2.1. Kavramsal Çerçeve

Ulus inşası, ulus ve ulusçuluk kapsamında yer alması sebebiyle etnisite, ethnîe, etnik çatışma, ulus devlet ve siyasi seçkinler gibi kavramlarla doğrudan ilişkilidir. Bu kavramlar ulus devlet içinde toplumsal uyumun sağlanması ve kolektif bilincin oluşturulması bakımından etnik gruplar yıllanmış kültürel niteliklerden beslendiği gibi siyasi seçkinlerin elinde şekillenir. Siyasi seçkinler milli kimlik oluşturmak suretiyle ulus inşasına yöneldiklerinde bu kavramların dışlayıcı ve birleştirici unsurlarından beslenerek hem etnik çatışmaları önleme hem de toplumsal uyumu sağlama gayreti içine girerler. Bu gayret, aynı zamanda siyasi seçkinlerin iktidar mücadelesine yansıdığı gibi eylemlerin meşruiyetinde de kendini gösterir. Dolayısıyla yöneten ve yönetilen arasındaki karşılıklı ilişkide siyasi seçkinler son derece kilit role sahiptir. Bu bilgilerin ışığında ulus inşasına yönelik gerek kavramsal kargaşadan sıyrılmak gerekse aralarındaki sınırları belirginleştirmek adına etnik topluluk, etnisite ve ethnîe gibi kavramların ulus kavramlarıyla olan ilişkisinin yanı sıra ulus devlet ve etnik çatışma, ulusçuluk ve siyasi seçkinler arasındaki ilişkilerin de mahiyetini ortaya koymak gereklidir. Söz konusu bu ilişkilerde ise ulus inşa parametreleri arasında yer alan tarih yazımı, dil, din, semboller ve mitler son derece önemli role sahiptir.

2.1.1. Etnik Topluluk, Etnisite, Ethnîe

Etnik kelimesi ethnos (halk) sözcüğünden türemiştir. Günümüzdeki anlamına ise belirli değişim, dönüşüm ve siyasi tartışmalar sonucunda ulaşmıştır. Antik Yunanda Ethnos kelimesi ortak köken, kabile veya aynı soydan geldiğine inanılan insanları tanımlamak amacıyla kullanılmış olup tıpkı *natio* gibi dışlayıcı ve ayırıcı bir anlam taşımaktadır.⁴⁴ Söz gelimi Yunanlar kendilerini tanımlamak maksadıyla *Genos Hellenon* terimini kullanırken kendilerinden olmayanlara yönelik ethnos kelimesine başvurmaları bu ayrıma işaret etmekte ve günümüzde de belirli bir grubu diğer gruplardan ayırmak amacıyla kullanılmaktadır.⁴⁵

Etnisite terimi ise antik çağlarda a-politik bir terim olarak kullanılmış fakat günümüzde siyasi bir dönüşüme uğramıştır. Etnisite, siyasi anlamda ilk olarak

⁴⁴ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford, England ; New York: Blackwell, 1986), 21. Walker Connor, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding* (Princeton University Press, 1994), 100-101. Craig Calhoun, *Nationalism* (Buckingham, UK: Open University Press, 1997), 29-48.

⁴⁵ Smith ve Hutchinson'dan aktaran H. Serkan Akilli ve Meral Sağır Öztoprak, "Etnisite Kuramları ve Eleştirisi", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28, sy 1 (2004): 2.

1950'lerin ilk yarısında David Riesman tarafından ortak görüşlerin paylaşıldığı, ortak tarihi geçmişe sahip olan bir grup insan olarak tanımlanırken etnik yapıları siyasal alanda kabul gören toplulukları diğer topluluklardan ayıran sosyo-politik bir anlama tekabül ettiğine işaret edilmiştir.⁴⁶ Bu kapsamda etnisiteyi belirli bir grubun dili, dini, alışkanlıkları, tarih bilinci, giyim kuşamı, yeme içmesi gibi ortak değerlerine yönelik siyasal alanda özel bir statü atfedilmesi şeklinde tanımlamak mümkündür.⁴⁷ Dolayısıyla kavramın biyolojik anlamda değil, sosyolojik anlamda kullanıldığı görülmektedir.⁴⁸

Etnik topluluk ve etnisite kavramları, ulus ile sıkı bağları bulunan ve ulusu oluşturan unsurlardır. Bu bağlara rağmen söz konusu kavramlar ve ulus arasında karakteristik özellikler açısından birtakım farklılıklar mevcuttur ve etnik topluluk, ulusta bulunan bazı özelliklere sahip değildir. Örnekleme gerekirse etnik grupların kendilerine ait belirli bir toprak parçasında yaşamlarını idame ettirmelerine gerek yoktur. Ortak bir iş bölümü veya ekonomik birlik göstergelerine sahip olmaları gerekmediği gibi herkes için belirli hak ve yükümlülüklerin olduğu yasal sınırlar da bulunmaz. Buradan hareketle etnik topluluk kavramını sosyal bilimci Max Weber, bireyler arasında kan bağı olup olmadığı dikkate alınmaksızın fiziksel ya da kültürel benzerlikler bağlamında ortak bir tarihi mirasa sahip olan ve aynı duyguyu paylaşan topluluk şeklinde tanımlamış, Smith ve Hutchinson gibi isimler de çalışmalarında bu tanıma referans almışlardır.⁴⁹

Connor ise etnik topluluk ile ulus kavramlarını devletleşme hedefi yönündeki siyasal bilinç kıstası ile açıklamaktadır.⁵⁰ Etnisitenin ulusla arasındaki farklılıkların başında ise etnisitede bir ülkeye olan bağ tarihsel veya sembolik bağlamda tanınma ile sınırlı kalabilmekteyken ulusta bu bağ fiili olduğundan dolayı siyasi yönü ağır basan bir karakteristiğe sahip olması gelmektedir.⁵¹ Dolayısıyla etnik gruplar ya da etnisite ister

⁴⁶ Steve Fenton, *Etnisite Irkçılık, Sınıf ve Kültür*, çev. Süleyman Nihat Şad (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2001), 43-44. Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene / Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)* (İletişim Yayınları, 2019), 39.

⁴⁷ Aytekin Ersal, *Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), 50.

⁴⁸ Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 21. Connor, *Ethnonationalism*, 100-101. Calhoun, *Nationalism*, 29-41.

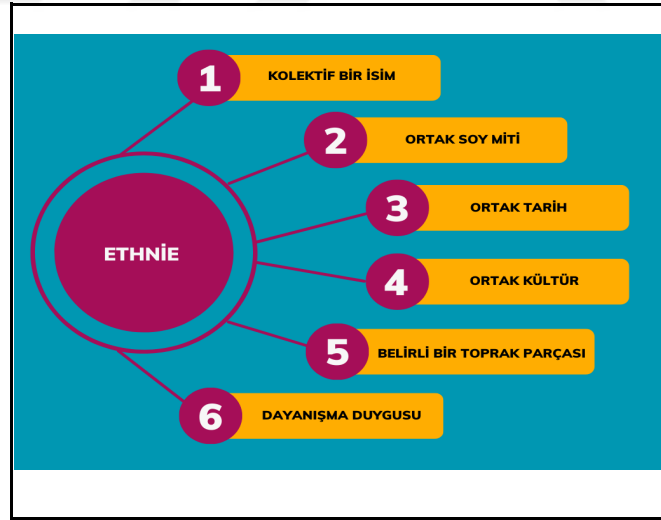
⁴⁹ Max Weber, "The Nation", içinde *Nationalism*, ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith (Oxford: Oxford University Press, 1994), 21-25.

⁵⁰ Walker Connor, "The Politics of Ethnonationalism", *Journal of International Affairs* 27, sy 1 (1973): 15-21.

⁵¹ Smith, *Milli Kimlik*, 71.

tarihsel veya sembolik olsun isterse siyasi alandaki faaliyetlerin bir sonucu olsun siyasal alandaki değişimler tarafından tekrar ve tekrar yorumlandığı göz ardı edilmemelidir. Diğer bir ifadeyle etnik toplumlar yeniden inşa edilebilen ve süreç içinde değişebilen dinamiklere sahip olması sebebiyle sabit, verili ve değişmez değildir.⁵²

Smith, etnik ve etnisite kavramlarından hareketle etnik grup ya da etnik toplum terimlerine bir çerçeve çizmek amacıyla Fransızcadaki *ethnie* terimini literatüre kazandırmıştır.⁵³ Smith kavramın tanımına geçmeden önce onu diğer toplumlardan ayırt edilmesini sağlayan birtakım ipuçları verir. Söz gelimi kolektif bir isim, ortak soy miti, ortak tarih, özel ortak kültür, belli bir toprak (yurt) ile özdeşleşme ve dayanışma duygusu bu ipuçlarını oluşturan öğeler arasında yer almaktadır.⁵⁴ Kolektif isim, bir topluluğu diğer toplumlardan ayıran en önemli öğelerin başında yer alırken ortak soy miti ve ortak tarih, kuşaktan kuşağa maddi ve manevi değerlerin aktarılmasında ve herhangi bir tehlikeli durumda dayanışma duygusunu oluşturma konusunda son derece önemli role sahiptir. Dahası Smith, ister fiziksel olsun ister olmasın sembolik bir coğrafyaya sahip olmanın dayanışma duygusu çerçevesinde etnik toplumlara özgü birleştirici unsurları içinde barındırdığına işaret etmiştir.

Şekil 2.1: Smith’e göre “Ethnie”nin 6 temel unsuru

Şekil, Smith’in “Ulusların Etnik Kökeni” adlı eserinden esinlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁵² Paul R. Brass, *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison* (London: Sage Publications, 1991), 18-19. Rodolfo Stavenhagen, *Ethnic Conflicts and the Nation State* (London: Palgrave Macmillan Press Ltd., 1996), 4.

⁵³ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, 45-47.

⁵⁴ Smith, 47-57.

Yukarıda dile getirildiği üzere ulus, sınırları belli olan sosyo-politik bir kategoriyken etnik grup, nesilden nesile aktarılan ve belirli bir devletin sınırlarına bağlı olmayan kültürel bir kategori olarak değerlendirilmektedir.⁵⁵ Etnik gruba özgü doğuştan kazanılan birtakım özellikler söz konusuyken ulus kavramında böyle bir ön koşul yoktur. Buradan hareketle etnik grubun dışlayıcı, ulusların ise bütünleştirici ve kapsayıcı olduğu çıkarımında bulunmak mümkündür. Etnikler arası dayanışma duygusu tek başına ulus oluşturmaya da etnik gruplar belirli koşullar altında ulusa dönüşebildiklerinden ‘*potansiyel ulus*’ olarak değerlendirilmektedirler.⁵⁶

2.1.2. Etnik Çatışma

Etnik çatışmalar, en genel tanımıyla bir ülke içinde, bir ya da birden fazla etnik grubun, diğer etnik gruplara veya bu grupların baskın konumunda olduğu devlet otoritesine karşı geniş ölçekli başkaldırısını ifade etmektedir. Söz konusu başkaldırı arkasında ise fiziksel, kültürel, teritoryal ve siyasal alanlardaki cepheleşme bulunmaktadır.⁵⁷ Böylece etnik çatışmalar, etnoloji, antropoloji, psikoloji, politik ve sosyal bilimler gibi birçok farklı alanın da çalışma konusu olmaktadır.⁵⁸ Bir önceki bölümde değinildiği üzere etnik grubun dışlayıcı, ulusların ise daha bütünleştirici ve kapsayıcı olması etnik topluluklar arasında sosyo-politik sorunların yaşanmasında tetikleyici neden olabilmektedir.⁵⁹ Bu minvalde kavramsal olarak etnik sorun, köken, din, dil, ırk ve çeşitli kültürel dinamikler çerçevesinde belirli niteliklerle kendilerini tanımlayan insan toplulukları arasındaki sosyol ve politik içerikli uyumsuzluklardır. Bunların etnik çatışmalara evrilmesi kuvvetle muhtemeldir. Zira etnik çatışmalar, etnik grupların siyasal alandaki taleplerine yönelik ortaya koyduğu faaliyetlerin bir ürünüdür.⁶⁰

⁵⁵ Immanuel Wallerstein ve Etienne Balibar, *İrk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, çev. Nazlı Ökten, 3. bs (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), 104-7.

⁵⁶ Brass, *Ethnicity and Nationalism*, 20-23. Erol Kurubaş, “Etnik Sorunlar: Ulus-Devlet ve Etnik Gruplar Arasındaki Varoluşsal İlişki”, 2008, 15, https://www.academia.edu/22100272/ETN%C4%B0K_SORUNLAR_ULUS_DEVLET_VE_ETN%C4%B0K_GRUPLAR_ARASINDAK%C4%B0_VAROLU%C5%9ESAL_%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0.

⁵⁷ Vojislav Stanovčić, “Problems and Options in Institutionalizing Ethnic Relations”, *International Political Science Review / Revue internationale de science politique* 13, sy 4 (1992): 363. John Coakley, “The Resolution of Ethnic Conflict: Towards a Typology”, *International Political Science Review / Revue internationale de science politique* 13, sy 4 (1992): 344.

⁵⁸ Reha Yılmaz ve Elnur İsmayilov, “Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu” (BİLGESAM, Rapor, 2011), 2, https://www.academia.edu/2523378/Etnik_%C3%87at%C4%B1%C5%9Fma_Teorileri_I%C5%9F%C4%B1%C4%9F%C4%B1nda_Da%C4%9F%C4%B1k_Karaba%C4%9F_Sorunu.

⁵⁹ Kurubaş, “Etnik Sorunlar”, 15.

⁶⁰ Stavenhagen, *Ethnic Conflicts and the Nation State*, 284.

Bauman, etnik çatışmaları etnik toplumlar arasında var olan eşitsizliği değiştirmek veya güçlendirmek amacıyla etnisiteyi, psikolojik, kültürel veya toplumsal veri olmaktan çıkarıp siyasi bir manivela gücü haline getirme şeklinde ifade etmiştir.⁶¹ Buradan hareketle etnik çatışmalar etnik gruplar arasında görülebileceği gibi etnik grupla devlet arasında da görülebilmektedir.⁶² Fearon, hangi faaliyetlerin etnik çatışma olarak değerlendirileceği konusunda; kendilerinden olmayana yönelik düşmanlık güdülmesi, hedeflerin etnik ölçütler ışığında belirlenmesi ve söz konusu faaliyetlerin bir etnik grup adına yapılması gerektiği şeklindeki üç kıstası ortaya koymuştur.⁶³ Dahası Cordell ve Wolff'a göre söz konusu çatışmalarda şiddetin yoğunluğu artış gösterdiğinde iç savaşa kadar gitme potansiyeline sahip olduğu vurgulanmıştır. Bu sebeple etnik gruplar arasındaki sorunlar şiddet aşamasına gelmeden ulus devlet tarafından nedenlerinin iyi tespit edilmesi ve çeşitli politikalar aracılığıyla çözülmesi beklenir.⁶⁴

Etnik çatışmaların mahiyetini anlamak amacıyla etnik hareket ile etnik ulusçu hareket arasındaki farkı belirtmek gerekir. Zira etnik hareket etnik grubun kültürüne ve/veya dahası kimliğine vurgu yaparken etnik ulusçu harekette siyasal otorite ve toprak egemenliğine vurgu söz konusudur.⁶⁵ Ayrıca etnik gruplar siyasallaştığı noktada ekonomik sömürden, siyasal ve kültürel dışlanışlıktan, temel hak ve yükümlülüklerden yararlanamadıklarını ve/veya uzaklaştırıldıklarını öne sürerler. Bu argümanlar siyasi meşruiyet açısından son derece önem arz etmek olup taleplerin tatmin edici bir şekilde karşılanmadığı durumlarda siyasallaşmanın gerekçesi olarak da kullanılır.⁶⁶

⁶¹ Gerd Baumann, *Cokkültürlülük Bilmececi: Ulusal, Etnik ve Dinsel Kimlikleri Yeniden Düşünmek*, çev. Işıl Demirakın (Ankara: Dost Kitabevi, 2006), 62.

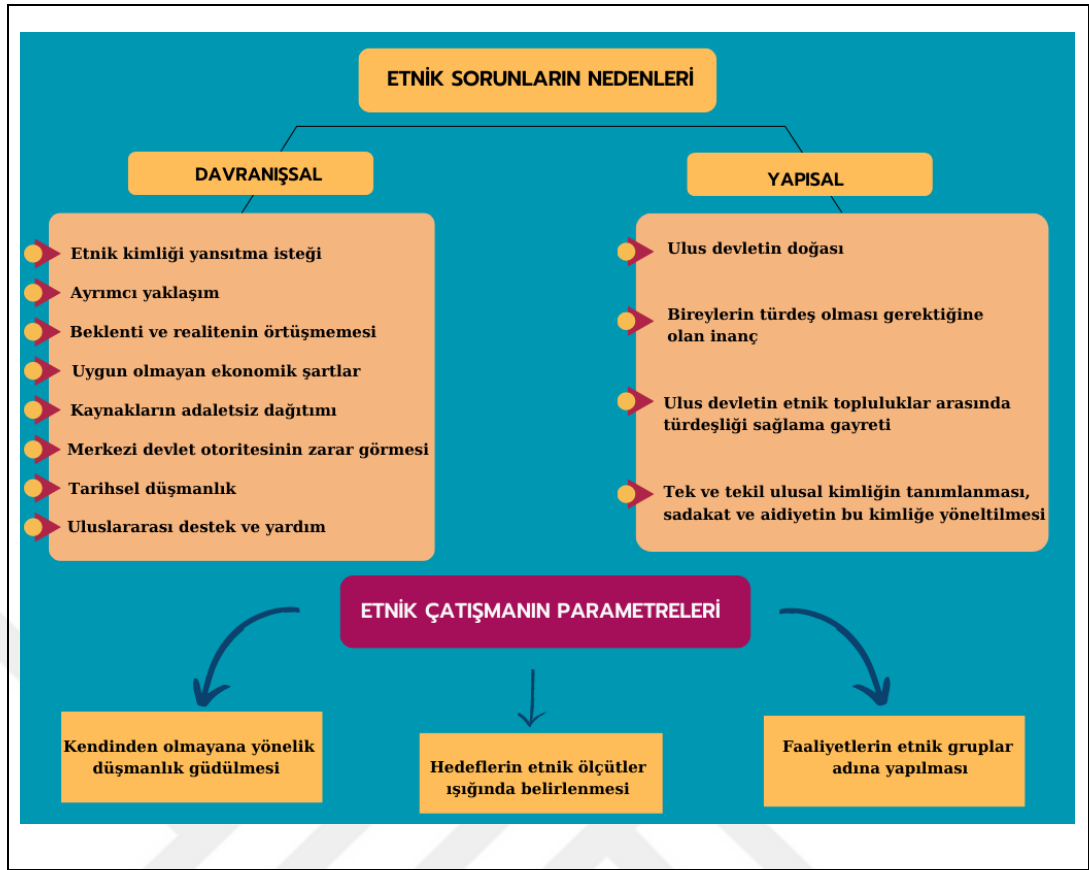
⁶² Karl Cordell ve Stefan Wolff, ed., *The Routledge Handbook of Ethnic Conflict*, 2. bs (London: Routledge, 2016), 93, <https://doi.org/10.4324/9781315720425>.

⁶³ James D. Fearon, "Ethnic Mobilization and Ethnic Violence", içinde *The Oxford Handbook of Political Economy*, ed. Donald Wittman ve Barry Weingast (Oxford: Oxford University Press, 2008), 852-868.

⁶⁴ Cordell ve Wolff, *The Routledge Handbook of Ethnic Conflict*, 93. İç çatışmanın ulus inşasına yönelik etkileri için bkz: Sefkatli, F.E., Şahin, G., "İç Savaş Sırasında uygulanan Seçimlerin ulus İnşa Sürecine Etkileri: Libya 2014 Parlamento Seçimleri üzerinden bir değerlendirme", *Ortadoğu Etütleri*, 14-1 (2022): 31-48

⁶⁵ Stavenhagen, *Ethnic Conflicts and the Nation State*, 289.

⁶⁶ Anthony H. Birch, *Nationalism and National Integration* (London: Routledge, 1989), 63-66, <https://doi.org/10.4324/9780203400050.i>

Şekil 2.2: Etnik Sorunların Nedenleri ve Etnik Çatışmanın Parametreleri

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle etnik sorunların nedenleri davranışsal ve yapısal olmak üzere iki şekilde sınıflandırılmaktadır. Birincisi etnik grupların nasıl kimlik bilincine ulaştığı ve bu bilincin neden siyasal bir harekete dönüştüğüyle, ikincisi ise ulus devlet yapısı içinde etnik grupların hangi konuma yerleştirildikleriyle ilişkilidir.⁶⁷ Davranışsal nedenler, etnik kimliği yansıtırma isteği, ayrımcı yaklaşım, beklenti ve realitelerin örtüşmemesi, uygun olmayan ekonomik şartlar ve kaynakların adaletsiz şekilde dağılımı, merkezi devlet otoritesinin zarar görmesi, tarihsel olarak gelişen düşmanlık, uluslararası destek ve yardımlar şeklindedir.⁶⁸ Snyder'e göre bir devletin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik şartlar söz konusu devletin demokrasiye geçiş aşamasındaki etnik çatışmaların baş göstermesinde tetikleyici rol oynayabilmektedir.⁶⁹ Etnik sorunların yapısal nedenlerine bakıldığında, ulus devletin doğasıyla bağlantılı olarak ulus inşa sürecinde yaşanan gelişmeleri ön plana alacak şekilde incelemeye tabii

⁶⁷ Kurubaş, "Etnik Sorunlar", 19.

⁶⁸ Vamik D. Volkan, *Kimlik Adına Öldürmek: Kanlı Çatışmalar Üzerine Bir İnceleme* (Everest Yayınları, 2007), 248-51.

⁶⁹ Jack L. Snyder, *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict*, Illustrated edition (New York, NY: W. W. Norton & Company, 2000), 31.

tutmak gerekir. Bu bağlamda ulus devletin bazı karakteristik özellikleri etnik sorunların tezahür edilişinde tetikleyici rol üstlenebilmektedir. Temel hedef ise vatandaşların kültürel veya soy bakımından türdeş olmasına yönelik yaklaşım çerçevesinde ulus devlete sadakatle bağlılıktır.⁷⁰ Buradan hareketle etnik sorunların giderilmesi veya çatışmaya evrilmemesi amacıyla ulus inşa sürecinde ulusçuluk ideolojisine başvurulmakta ve eğitim, askerlik, hukuk ve dil gibi ulusçuluk araçlarından yararlanılmaktadır. Böylece ulus inşası farklı etnik grupları merkezileşmiş siyasi sisteme entegre edildiği bir sürece dahil etmektedir. Bu süreç içinde ulus inşa projesi başarılı olduğu ölçüde etnik sorun veya çatışmaların görülme ihtimali azalır. Bu konuda en temel ölçüt ise ulus devlet sınırları içinde her etnik grubun kolektif bilinç bağlamında bir bütün olduğu duygusunu paylaşması ya da Anderson'ın söylemiyle “*hayal etmesi*”dir.⁷¹

Davranışsal ve yapısal sınıflandırmayla bağlantılı olarak Lake ve Rothchild, etnik çatışmaların nedenlerini geleceğe yönelik ortak kaygıların yoğun bir şekilde hissedilmesi kapsamında ele almış ve bu durumun en çok devlet otoritesindeki sarsılmayla medyana geldiğini vurgulamışlardır.⁷² Dolayısıyla etnik çatışmaların temel tetikleyicisi, etnik grupların siyasal alana girmesiyle gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Ayrıca etnik çatışma birbirleriyle bağlantılı üç farklı stratejik ikilemden beslenir. Bunlar: “Enformasyon başarısızlığı”, “inandırıcılık sorunu” ve bunların doğal bir sonucu olarak “güvenlik ikilemi”dir.⁷³ Etnik çatışma, belirli bir etnik grubun kendi fiziksel varlığına ya da kültürel kimliğine yönelik herhangi bir tehdit hissetmesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu tehdit algısıyla birlikte zaman, mekan ve imkan dahilinde etnik grupların duygularında bir canlanma yaratması akabinde uygun ortam doğarsa bu gruplar siyasi amaç gütmeye başlayabilirler.⁷⁴ Böylece gruplararası ilişkilerde dost ve düşman algısı, ben ve öteki düşüncesi, seçilmiş travma ve zaferler

⁷⁰ Kültürel türdeşliğin nedenlerine ilişkin bkz. Erol Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya : Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı*, 2. bs (Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2006), 15.

⁷¹ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, 2. bs (İstanbul: Metis Yayınları, 1995), 19-22, <http://ulkunet.com/EserAyrinti.aspx?Sayfa=91&Tablo=Eserler>.

⁷² David A. Lake ve Donald Rothchild, “Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict”, *International Security* 21, sy 2 (1996): 41-43, <https://doi.org/10.2307/2539070>.

⁷³ Lake ve Rothchild, 46-53.

⁷⁴ Vamık D. Volkan, *Etnik terörizmin psikolojisi*, çev. Abdülkadir Çevik ve Birsen Ceyhun (Ankara: Politik Psikoloji, 1993), 15-16.

ritüelleştirilerek süreçte belirgin rol oynar.⁷⁵ Bu aşamada grup liderlerinin etkisiyle sosyal kutuplaşma artabileceği gibi siyasal anılar, efsaneler ve duygular gibi rasyonel olmayan faktörler de süreci doğrudan etkileyebileceği varsayılır.⁷⁶

Ulus inşa sürecinde başarının ölçütü kolektif bilincin oluşturulması ve etnik grupların tek bir bütün olduğuna inanmasıdır. Ancak bu süreçte bazı etnik gruplar tek bir ulusal kimlik oluşturmada isteksiz davranabildikleri veya direnç oluşturabildiklerinden dolayı etnik sorunların doğmasına, çatışmaya evrilmesine ve hatta iç savaşa kadar tırmanmasına neden olabilir. Bu sorun veya çatışma etnik gruplar arası yaşanabileceği gibi bir devlet ile devletin içindeki bir etnik azınlıkla da yaşanabilir. Topluluklararası güvenlik ikileminde⁷⁷ etnik gruplarla devlet arasındaki karşılıklı bu ilişki Conor'un değimiyle genelde asimilasyonist politikalar çerçevesinde gerçekleşir ve tek yönlü bir süreç değildir.⁷⁸ Diğer bir ifadeyle bir tarafta kendi kimliğini koruma kaygısına düşen etnik grubun çabalarıyla devletin sınırları içindeki bütünlüğe karşı tehdit unsuru olan veya olabilme potansiyeline sahip gruplara karşı önlem almak suretiyle girişimlerde bulunan ulus devlet yer almaktadır.⁷⁹ Buradan hareketle milliyetçilik bağlamında değerlendirilen ulus inşası, “*çelişkili çifte karakter*”e sahip olduğunu vurgulamak gerekir. Zira milliyetçilik hem birleştirici, yani kurulu bir ulus devlet ideolojisi hem de parçalayıcı, yani ulus devlet kurmak isteyen etnik grup ideolojisidir. Stavenhagen’a göre etnik çatışmaların temel kaynağında işte bu ikilik yatmaktadır.⁸⁰

⁷⁵ Bkz. Vamik D. Volkan, *The Need to Have Enemies & Allies: From Clinical Practice to International Relationships*, 1. bs (Northvale, N.J: Jason Aronson, Inc., 1988).

⁷⁶ Lake ve Rothchild, “Containing Fear”, 53-56.

⁷⁷ Paul Roe, “The Intrastate Security Dilemma: Ethnic Conflict as a ‘Tragedy’?”, *Journal of Peace Research* 36, sy 2 (01 Mart 1999): 199, <https://doi.org/10.1177/0022343399036002004>.

⁷⁸ Connor, *Ethnonationalism*, 100-101.

⁷⁹ Roe, “The Intrastate Security Dilemma”, 199.

⁸⁰ Stavenhagen, *Ethnic Conflicts and the Nation State*, 3.

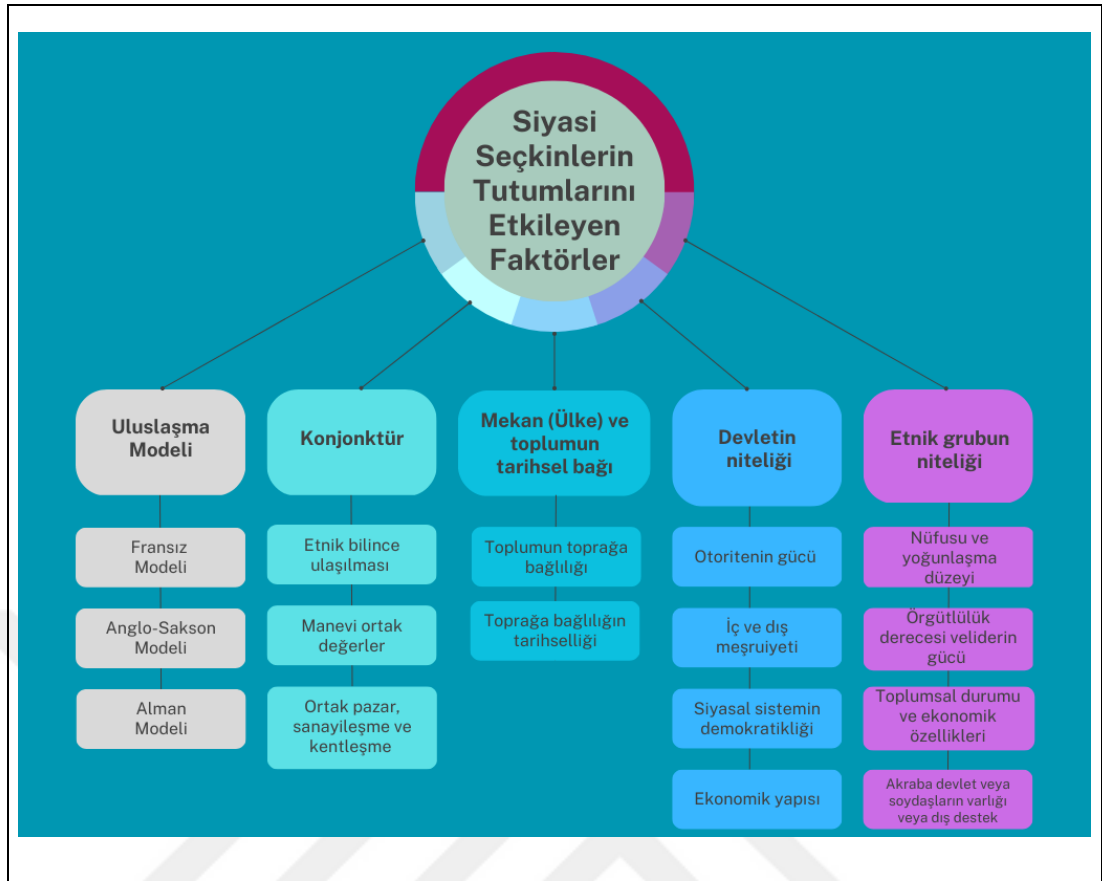
Şekil 2.3: Etnik Sorunlar/Çatışmalar Bağlamında Devlet-Etnik Grup Arasındaki İlişki

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bir etnik grup ve devlet arasındaki ilişkide devlet tarafından etnik gruplara yönelik iki olumsuz biri olumlu olmak üzere üç temel yaklaşım sergilenebilir.⁸¹ Bunlar: Asimilasyon, dışlama (baslı, segrehasyon, soykırım, etnik temizlik vs.) ve çoğulculuktur (ortak topluluk, entegrasyon, özerklik, federalizm, azınlık statüsü vs). Etnik azınlık ise iki temel yaklaşım arasında tercih yapmak durumundadır. Bunlar: Devlet politikalarına boyun eğerek asimilasyon veya entegre olma ya da direnç göstererek özel haklar ve statü elde etme gayreti içine girme şeklindedir. Buradan hareketle devletle etnik grup arasında üç ilişki biçimi doğabilir. Etnik grup ulusal kimliği benimsemesiyle “gönüllü asimilasyonun gerçekleşmesi”, etnik grubun ulusal kimliği reddetmesiyle “devletin sert tepkisi” ve “baskı ve şiddet içerikli sorunların veya çatışmaların görülmesi” şeklindedir.⁸²

⁸¹ Bkz. Stavenhagen, 295-97.

⁸² Baskın Oran, *Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 30.

Şekil 2.4: Siyasi Seçkinlerin Tutumlarını Etkileyen Faktörler

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Etnik sorunlar bağlamında ulus devlet yapısında stratejik role sahip olan siyasi seçkinlerin bu yaklaşımlardan hangisine başvuracağı ise çeşitli faktörlere göre değişkenlik gösterir. Bunlardan ilki uluslaşma modelinin niteliğinde yatmaktadır. Literatürde ulusal kimliklerin inşası üzerine etnik-ulus modeli ve yurttaş-ulus modeli olmak üzerine iki uluslaşma modeli mevcuttur. Etnik-ulus modeli, Alman tipine tekabül ederken yurttaş-ulus modeli, kendi içinde Fransız tipi ve Anglo-Sakson tipi olmak üzere ikiye ayrılır.⁸³ Fransız tipi modelde bireyler aynı toprağı, ortak kültürü ve duyguyu paylaşan yurttaşlar bütünü olarak değerlendirilmekte ve etno-kültürel farklılıklar göz ardı edilmektedir. Dolayısıyla bu modelde etnik sorunların yaşanma ihtimali muhtemeldir.⁸⁴ Anglo-Sakson tipinde ise Fransız modeldeki gibi etno-kültürel farklılıklar göz ardı edilmeden ülkesellik, yurttaşlık ve iradilik esas alınmıştır. Diğer bir ifadeyle “ulus”u, “birlik ve bütünlükten doğan teklik” değil, “farklılıkların birlikteliği” olarak değerlendirir. Bu sayede alt kimliklerle üst kimlikler birbirinden

⁸³ Smith, *Milli Kimlik*, 25-31.

⁸⁴ Smith, 25-27. Anthony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, çev. Derya Kömürcü (İstanbul: Everest Yayınları, 2002), 112-13.

ayrılarak sadakat ve aidiyet biçimleriyle tekrar tanımlanır. Diğer bir ifadeyle yurttaşlar, birliğin temelini hukuksal ve siyasal alandaki üst kimliğe sadakatle bağlanırken alt kimlikleri ve kültürel varlıklarını koruyabilirler.⁸⁵ Dolayısıyla etno-kültürel sorunlar ve çatışmaların yaşanma ihtimali daha azdır.⁸⁶ Alman tipinde ise “tarihsel/doğal, etnik ve organik bütünlük” esas alınır. Bu tipte ulusun bireyleri aynı köken bağlamında tanımlanırken ulusun unsurlarını ortak soy, yerli kültür, din ve adetler oluşturmaktadır.⁸⁷ Modeller arasında çatışmaya en müsait olanı Alman modelidir.

Tablo 2.1: Ulusçuluk Modelleri ve Etnik Sorun/Çatışma ile Arasındaki İlişki

		Ulusal Kimlik	Ulusun Unsurları	Etnik sorunun nedeni	Etnik çatışma ihtimali
Etnik Ulus Modeli	Alman Modeli	- Tarihsel-doğal etnikliğe, yani soya bağlı	- Kültürel veya dini değerler	- Organik bütünlük	- En yüksek
Yurttaş Ulus Modeli	Fransız Modeli	- Üst kimlik olarak kabul edilen kültürel türdeşlik sağlanır - Yasal eşitlik - Ortak vatan anlayışı		- Etno-kültürel farklılıklar göz ardı edilmekte	- Orta
	Anglo Sakson Modeli	- Üst kimlik olarak kabul edilir, ancak kültürel çeşitliliğin korunur, - Yasal eşitlik - Ortak vatan anlayışı		- Etno-kültürel farklılıklar hesaba katılmakta	- En düşük

Tablo, Smith ve Kurubaş’tan esinlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Siyasi seçkinlerin tutumlarını etkileyen ikinci faktör ise konjonktürdür. Zira etnik grubun kimlik bilincine ne zaman ulaştığı son derece önemlidir. Söz gelimi ortak değerler çerçevesinde ortak pazar, kentleşme ve sanayileşme gibi süreçlerden önce oluşmuş bir kimlik bilincini asimile etmek neredeyse imkansızdır. Siyasi seçkinlerin tutumlarını etkileyen üçüncü faktör ise mekanla, yani ülke ile toplumun tarihsel bağıyla ilişkilidir.⁸⁸

⁸⁵ Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, 27.

⁸⁶ Kurubaş, “Etnik Sorunlar”, 28.

⁸⁷ Smith, *Milli Kimlik*, 25-29. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 136-39.

⁸⁸ Kurubaş, “Etnik Sorunlar”, 19.

Siyasi seçkinlerin tutumlarında devletin nitelikleri son derece önem arz etmektedir. Örneğin merkezi otoritenin gücü, iç ve dış meşruiyeti, devletin uluslararası konumu, siyasal sistemin demokratikliği ve özgürlüklere yaklaşımı, ekonomik yapısı, ülkenin gelişmişlik düzeyi ve bunun yaygınlığı gibi faktörler devletin niteliğini gösteren etmenler arasındadır. Etnik grubun niteliklerinde ise nüfusu, belirli bir bölgede yoğunlaşma düzeyi, örgütlülük derecesi, liderlerin gücü, toplumsal özellikleri (tarım toplumu, aşiret toplumu, ticaret toplumu vs.), ekonomik durumu, akraba devlet veya soydaşların varlığı, dış destek, etnik hareketin tarihsel sürekliliği gibi pek çok etken de seçkinlerin tutumlarını etkileyecektir.⁸⁹ Söz konusu bu faktörler çerçevesinde etnik grubun sahip olduğu kimlik bilinci, tutumu, amacı ve devletle olan ilişkisi değişkenlik gösterecek ve ulus inşa sürecinde dirençlerinin artmasına ve azalmasına olanak sağlayacaktır. Yukarıda yapılan çözümleme çerçevesinde devlet ve etnik gruplar arasındaki ilişki tarafların sahip olduğu niteliklere göre daha baskıcı veya daha uzlaşmacı politikalara ister istemez yönlendirecektir.⁹⁰

Etnik sorunların çözümüyle bağlantılı olarak etnik farklılıkların ulus devlet içinde kontrol edilmesine ilişkin bazı modeller geliştirilmiş ve uygulanmaya koyulmuştur.⁹¹ Genel kabul gören çözüm şekli, devletin toprak bütünlüğünü bozmayacak şekilde etnik kimliklerin tanınması, korunması ve etnik grup üyelerinin tatmin edilmesiyle mümkün olabilmekte ve bu sayede ayrılıkçı sosyal taban zayıflatılabilmektedir. Fakat etnik grupları yeterince güçlenip ‘ayrılma eşiği’ne de götürebileceği de hesaba katıldığında güvenlik ikilemi baş göstermektedir.⁹²

Ulusal boyutta değerlendirilen etnik sorunlar siyasi iktidara yönelik şiddet içerikli bir çatışmaya evrilince uluslararası bir nitelik olarak değerlendirilmekte, uluslararası aktörlerin çatışmaya herhangi bir yolla katkıda bulunması sorunların uluslararası mahiyetini tayin etmektedir.⁹³ Söz gelimi günümüzde yerel, bölgesel ve küresel güvenliğe tehdit oluşturan çatışmaların büyük bir kısmı etnik sorunlar kapsamında

⁸⁹ Kurubaş, 29. Ekonomik faktörlerin etkisine ilişkin bkz. Stavenhagen, *Ethnic Conflicts and the Nation State*, 294. Connor, *Ethnonationalism*, 145-61. Güngör Şahin ve Medihanur Argalı, “Bölgesel Liderlik Bağlamında Türk Dış Politikasının Jeopolitik Gerçeği: Türk Dünyası”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 31 Ağustos 2022, 5-37, <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrjtj.1080249>.

⁹⁰ Kurubaş, “Etnik Sorunlar”, 30.

⁹¹ Çeşitli modeller için bkz. Sammy Smooha ve Theodor Hanf, “The Diverse Modes of Conflict-Regulation in Deeply Divided Societies”, *International Journal of Comparative Sociology* 33 (01 Ocak 1992): 28-31, <https://doi.org/10.1163/002071592X00031>.

⁹² Kurubaş, “Etnik Sorunlar”, 36.

⁹³ Kurubaş, 12.

yaşanmaktadır. Demokrasi açığı ve az gelişmişlik gibi kavramlar ise etnik sorunları açıklamada yetersizdir. Bunun nedeni etnik sorunların refah seviyesi ve siyasi rejimi birbirinden çok farklı olan ülkelerde değişik biçimlerde görünebilmesidir. Söz konusu bu sorunlar milliyetçilik bağlamında ben ve öteki temelinde doğması sebebiyle ulus devletle de doğrudan ilişkilidir.⁹⁴

2.1.3. Ulus ve Ulus Devlet

Kavramsal açıdan millet kelimesinin birçok farklı tanımı olmasına rağmen söz konusu bu tanımlar belirli kriterler çerçevesinde sınıflandırılmaktadır. Literatürde kabul görmüş sınıflandırmalar, genel hatlarıyla ilkçiler, modernistler ve etno-sembolcüler olmak üzere üç gruba indirgenmiştir. İlkçi yaklaşımda millet tanımı doğuştan bahsedilen birtakım özellikler⁹⁵ çerçevesinde yapılırken modernistler milleti ‘hayal edilen, inanılan veya inşa edilen’ kapsamında ele almaktadırlar.⁹⁶ Etno-sembolcüler ise milletin hayal ürünü olduğunu kabul etmekle birlikte söz konusu bu hayalin keyfiyetten uzak olduğuna işaret etmekte ve toplulukların kutsal saydığı değerlerin önemine vurgu yapmaktadırlar.⁹⁷ Buradan hareketle millet tanımı üzerinde uzlaşılmış tek bir tanım yapılamamakta nesnel-öznel, tarihsel-siyasal, geçmişe-sözleşmeye dayalı, Batılı-Doğulu şeklinde kesin bir ayrıma gidilememektedir. Nesnel ölçütler etnisite, din, ortak tarih ve ortak kökeni içine alan genel anlamda kültüre ilişkin unsurları içerirken öznel ölçütler “kendi varlığının farkında olma” ya da “müştereklik duygusuna sahip olma” anlamında dayanışma, sadakat, ortak irade gibi unsurları temel alır. Böylece millet tanımı, en genel ve kapsayıcı bir yapı içinde bütün farklılıkları bünyesinde eriten yüksek bir kültür olarak belirmektedir.⁹⁸ Dolayısıyla milletin neye tekabül ettiğini anlamak adına söz konusu kavramın tarihsel mahiyeti ve siyasi seçkinlerin rolünü ortaya koymak gerekir. Zira ulus devlet modern anlamda bir siyasi örgütlenme biçimi olarak halktan beslense de yöneten ve yönetilen ilişkisi bağlamında belirli bir azınlığa, yani siyasi seçkinlere ihtiyaç duyulmaktadır.

⁹⁴ Kurubaş, 12.

⁹⁵ Stephen E. (Stephen Ellicott) Cornell ve Douglas Hartmann, *Ethnicity and Race : Making Identities in a Changing World* (California: Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press, 1998), 48, <http://archive.org/details/ethnicityracemak0000corn>.

⁹⁶ Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*.

⁹⁷ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, 30.

⁹⁸ Elif Gençkal Eroler, “Türkiye’de Eğitim Politikalarında Ulus ve Vatandaş İnşası (2002-2016)” (Thesis, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü siyaset bilimi ana bilim dalı siyaset bölümü ve uluslararası ilişkiler Doktora Programı, 2017), 9, <http://dspace.yildiz.edu.tr/xmlui/handle/1/11864>.

Millet kavramı İngilizce, Almanca ve Fransızca *nation*, İtalyancada *nazione*, İspanyolcada *nacion* sözcüklerine karşılık gelmektedir. İspanya Kraliyet Akademisi Sözlüğü'ne göre *Nacion*, 1884 öncesinde bir eyalet, bir ülke ya da krallıkta oturanların toplamı olarak tanımlarken Hobsbawm kavramın “bir yabancı” anlamıyla tezahür edildiğini belirterek 1884 sonrasında ise “her şeyden üstün bir ortak yönetim merkezini tanıyan bir devlet ya da politik bir birim” veya “bir bütün sayılan bu devletin oluşturduğu topraklar ve bu topraklarda yaşayan insanlar” anlamında evrildiğini ifade etmiştir.⁹⁹ Arapça kökenli bir kelime olan millet, TDK'da aynı toprak üzerinde yaşamlarını sürdüren, aralarında dil, tarih, duygu, ülkü, gelenek ve görenek birliği olan insan topluluğu olarak tanımlanmıştır.¹⁰⁰

Ulus ve ulus devlet çalışmalarıyla tanınmış Kedourei, milleti, aileden büyük, aşiretten küçük ve doğuştan bazı özelliklere sahip insan topluluğu şeklinde açıklarken¹⁰¹ Dunn, doğuştan kazanılan ve genetik olarak aileden miras aldıkları dil ve kültürle bir arada bulunan insan topluluğu olarak tanımlamıştır.¹⁰² Gerek Kedourei gerekse Dunn'un millet tanımlamalarında doğumla kazanılan birtakım özelliklere vurgu yapması onların ilkeci yaklaşıma yakın olduklarını gösterir.

Milletin bir hayal ürünü olduğunu savunan modernistler ise millet kavramını tanımlarken Fransız Devrimi'ni milat olarak ele almaktadırlar. Bu yaklaşımı savunanlara göre millet, Fransız Devrimi sonrasında gündeme gelmiş ve akabindeki tartışmalar neticesinde iki tip anlayış çerçevesinde gelişmiştir. Birincisi yasa önünde eşit olan vatandaşların iradi katılımıyla serbestçe oluşan ve sözleşmeye dayalı ulus anlayışı, ikincisi ise tarihin ürünü olan anıların ve geleneklerin tezahürü olan kolektif ruha dayalı ulus anlayışıdır.¹⁰³ Guibernau'nun millet tanımında ise ortak bir topluluk bilincini ve kültürünü paylaşan, belirli bir toprak parçası üzerine yerleşmiş, ortak bir geçmişe ve gelecek vizyonuna sahip bir toplum yer almaktadır.¹⁰⁴ Emerson da

⁹⁹ Eric J. Hobsbawm, *1780'den günümüze milletler ve milliyetçilik: “program, mit, gerçeklik”*, çev. Osman Akınhay, 2. bs (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 30.

¹⁰⁰ “Türk Dil Kurumu – Dilimiz Kimliğimizdir”, erişim 24 Şubat 2023, <https://www.tdk.gov.tr/>.

¹⁰¹ Elie Kedourie, *Avrupa'da milliyetçilik*, çev. M. Haluk Timurtaş (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), 18.

¹⁰² John Dunn, “Introduction: Crisis of the Nation State?”, *Political Studies* 42, sy 1 (01 Ağustos 1994): 1, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1994.tb00002.x>.

¹⁰³ Nuri Bilgin, *KOLLEKTİF KİMLİK*, 1. bs (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1995), 7, <https://www.nadirkitap.com/kollektif-kimlik-nuri-bilgin-kitap1385590.html>.

¹⁰⁴ Montserrat Guibernau, *Milliyetçilikler: 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, çev. Neşe Nur Domaniç (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997), 92, <https://www.nadirkitap.com/milliyetcilikler-20-yuzyilda-ulusal-devlet-ve-milliyetcilikler-montserrat-guibernau-kitap8734619.html>.

Guibernau'un çizgisinde kalarak millet tanımında iki temel hususa vurgu yapmıştır: Toplumsal mirasa, ortak aidiyet duygusuna sahip olma ve geleceğe yönelik ortak inancı paylaşan insanların meydana getirdikleri topluluk şeklindedir.¹⁰⁵ Connor, milleti, aynı soydan geldiklerine inanan insanların oluşturduğu topluluk şeklinde tanımlarken¹⁰⁶ Kellas ise tarih, kültür ve ortak ata bağlarıyla birbirine bağlı olduklarını düşünen insanların teşkil ettikleri bir insan kümesi olarak tanımlamıştır.¹⁰⁷

Modernist yaklaşımın önde gelen isimlerinden Renan, kavramı meydana getiren unsurların sadece ırk, din, dil birliğiyle, ortak çıkarlarla ya da toprak birliğiyle açıklanamayacağını belirterek kolektif bir ruhun gerekliliğine ısrarla vurgu yapmıştır. Renan'ın milleti çözümlerken kolektif bir ruha atıfta bulunmasının arkasında yatan sebep bireyin dünyaya geldiğinde bir millete ait olmadığı, millete katılıp katılmama tercihinin bireyin özgür iradesinde olduğu anlayışıdır.¹⁰⁸ Sönmezoğlu ise milleti, dil, din, etnik köken, tarihi geçmiş vb. bir dizi özellikle kendilerini yabancılardan ayıran ve bu özelliklere dayanan bir ortaklığa sahip mobilize bir sosyal topluluk olarak tanımlar.¹⁰⁹ Andrew Heywood da *Politics* adlı eserinde ulusu psiko-politik bir inşaa olarak ele alırken “bir ulusu diğer tüm grup ve kolektivitelerden ayıran şey onun üyelerinin kendilerini bir ulus olarak kabul etmeleridir” şeklindeki açıklamasıyla modernist çizgide yer almıştır.¹¹⁰ Ayrıca Hechter'in millet tanımı ilkçilerin argümanlarına eleştiri niteliği taşımaktadır. Ona göre millet, “yoğun dayanışma içinde olan, genetik bakımdan ilişkisiz, görece büyük bir insan grubu”dur.¹¹¹

Yukarıdaki tanımlamalardan hareketle Smith, millet kategorisini, kabile birlikleri, teokrasiler, imparatorluklar ve şehir devletleri gibi kategorilerden ayıracak aynı zamanda keyfi sınırlamaların olabildiğince dışında kalacak bir tanıma ihtiyaç olduğunu dile getirerek millet tanımını yönelik şu ifadelerde bulunmuştur: Millet,

¹⁰⁵ Rupert Emerson, *Sömürgelerin uluslaşması: Asya ve Afrika halklarının ortaya çıkışları*, çev. Türkaya Ataöv (Ankara: Türkiye Siyasi İlimler Derneği Yayınları, 1965), 97.

¹⁰⁶ Walker Connor, “The Timelessness of Nations”, *Nations and Nationalism* 10, sy 1/2 (2004): 37, <https://doi.org/10.1111/j.1354-5078.2004.00153.x>.

¹⁰⁷ James G. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, 2nd ed. 1998 edition (Basingstoke, Hampshire: Palgrave, 1998), 2. Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene / Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, 29.

¹⁰⁸ Cengiz Çağla, “Renan, Irk ve Millet”, *Cogito* 50 (2007): 52.

¹⁰⁹ Faruk Sönmezoğlu, ed., *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü* (İstanbul: Der Yayınları, 2010), 658-59.

¹¹⁰ Andrew Heywood, *Siyaset*, çev. Buğra Kalkan (Ankara: Liberte, 2006), 153.

¹¹¹ Michael Hechter, *Containing Nationalism* (New York, NY: OUP Oxford, 2000).’dan aktaran Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar Eleştirel Bir Müdahale*, 1. bs (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010), 17.

belirli bir toprak parçası üzerinde iş bölümüne dayalı yasal haklara ve ekonomik düzene sahip kolektif hafızası olan bir insan topluluğudur.¹¹²

Ulus tanımlamalarından hareketle ulus devlet, Batı Avrupa’da ortaya çıkan, akabinde ise başka coğrafyalara yayılan örgütlenme biçimidir.¹¹³ Diğer bir ifadeyle farklı etnik grupların kolektif bilinç çerçevesinde ortak değerleri paylaşması, belirli bir toprağa aidiyet duyması, kendi siyasal kaderlerini yine kendilerinin belirlemesi fikri üzerine kurgulanan bir örgütlenme biçimidir. Ulusçuluk ve ulus devlet arasındaki temel bağ ise ulusun temel şekillendiricisinin ulusçuluk olduğu düşüncesinde yatmaktadır.¹¹⁴

Ulus devlet, ulusçuluk bağlamında kendine has nitelikleri olan özel bir siyasi yapılanmayı tasvir etmek maksadıyla kullanılmaktadır. Söz konusu bu yapılanma içerisinde asıl besin kaynağı halk olduğundan dolayı ulus devlet içinde yöneten ve yönetilen arasındaki geçirgenliği olabildiğince soyutlaştırmış olsa da siyasi seçkinlerin önemi yadsınamaz düzeydedir. Zira halkın becerileri, enerjisi, disiplini, tercihleri, inançları, mitleri, geleceğe dair hayalleri ulusçuluk fikirler etrafında sadece siyasi seçkinler tarafından devletin gücüne dönüştürülebilir. Ayrıca ulus fikri halkı devlete bağlaması açısından iç egemenliğin, dünya sisteminde bir aktör olarak tanıtması açısından da dış egemenliğin unsurudur.¹¹⁵ Bu sayede bağımsızlığın sağlanması, meşru temeller üzerine oturtulmuş kurumsal yapıların inşası ve sürdürülebilirliği, kültürel unsurların standartlaşması, siyasal vatandaşlığın oluşturulması gayretindeki devlet, ulusçuluk kapsamında ulus inşa parametrelerine başvurarak ulus devletin temellerini oluşturur ve devamlılığını sağlamaya çalışır.¹¹⁶

2.1.4. Ulusçuluk ve Siyasi Seçkinler

Modern devletin ulusla olan ilişkisi ulusun sınırlarıyla devletin sınırlarının örtüşmesi varsayımı üzerine inşa edilmiş, ulusu oluşturan bireylerin kültür bakımından türdeş olması ve tek siyasal “birlik” üzerine kurgulanmasına olanak sağlamıştır.¹¹⁷ Etnik

¹¹² Smith, *Milli Kimlik*, 70.

¹¹³ Ozan Erözden, *Ulus-Devlet* (Ankara: Oniki Levha Yayınları, 2008), 29.

¹¹⁴ Levent Ürer, *Sosyal Devletten Sosyal Devlete Ulusçuluk Tartışmaları* (İstanbul: Melek Yayınları, 2012), 9.

¹¹⁵ Özlem Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati, Modern ulus Fikrine Dair*, çev. Özlem Okur (İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1996), 33.

¹¹⁶ Erol Kurubaş, “SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, sy 05 (2006): 115.

¹¹⁷ Türdeşliğin nedenlerine ilişkin bkz. Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya*, 15. Birch, *Nationalism and National Integration*, 37-40. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, 172.

çatışmaların kaynağı ise bu kurguda kendini göstermiştir. Dolayısıyla modern devleti yönetenlerin önünde bulunduğu en temel sorun ulus ve ulusçuluk düşüncesi çerçevesinde etnik sorunların çatışmaya dönüşme ihtimalidir. Söz konusu sorunların giderilmesi veya etnik çatışmalara evrilmemesi düşüncesiyle en büyük sorumluluk ise siyasi seçkinlere düşmektedir. Zira milliyetçiliğin bukelemlenir olduğu, diğer bir ifadeyle rengini bağlamından alması siyasi seçkinlerin önemini ön plana çıkarmaktadır. Diğer bir ifadeyle ulus devlet ve ulusçuluk arasında siyasi seçkinler uyarıcı rolleriyle milliyetçiliğe bağlam kazandırma konusunda katalizör görevi görmektedir.

Sosyal bilimlerde tanım konusu diğer alanlarda olduğu gibi milliyetçilik alanında da ciddi açmazlara sahiptir. Söz gelimi milliyetçi kuramcılarının üzerinde anlaştığı ortak kanı tek bir milliyetçilik tanımının olmadığıdır. Örnek vermek gerekirse milliyetçilik Kellas'a göre bir ideoloji ve davranış şekli, Kedourie'ye göre bir doktrin, Smith'e göre bir ideolojik hareket, Gellner'e göre siyasi ilke, Calhoun'a göre bir söylemdir. Buradan hareketle milliyetçilik kavramı üzerine net bir tanımdan bahsetmek hayli zordur.¹¹⁸ Bu farklılıklara değinen Connor, 'terminolojik kaos'un çözülmedikçe milliyetçiliği anlamamızın imkansız olduğunu öne sürer ve tanımlamada çekilen zorluğu millet ve milliyetçilik kavramlarının diğer başka kavramlarla karıştırılmasına bağlar. Bu bağlamda milliyetçilik çalışmalarında Connor'un altını çizdiği en önemli mesele millet ve devlet kavramlarının birbiri yerine kullanılmasıdır. Bu duruma örnek olarak Birleşmiş Milletler'in adında 'devlet' yerine 'millet'in seçilmiş olmasını gösterir.¹¹⁹ Kavrama yönelik farklı tanımlamalar olsa da milliyetçilik, Fransız İhtilali'nden beri siyasi, toplumsal, ekonomik ve güvenlik kapsamında ele alınan unsurların başında yer almaktadır.

Kavramsal olarak milliyetçiliğin ilk olarak nerede ve ne zaman kullanıldığına yönelik literatürde farklı görüşler vardır. Söz gelimi bazı tarihçiler milliyetçiliğin tezahür edilmesini 15. yüzyıla kadar götürse de¹²⁰ genel tutum Fransız Papaz Augustin Barruel tarafından Jakobenlere muhalif olan Fransız yurttaşlarını tanımlamak amacıyla kullandığı şeklindedir.¹²¹ Smith ise milliyetçiliğin tarihini 18. yüzyılın sonlarında,

¹¹⁸ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 67.

¹¹⁹ Özkırımlı, 65-66.

¹²⁰ Bkz. Louis Leo Snyder, *Meaning of Nationalism* (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1968).

¹²¹ Şükrü Karatepe, *Siyasi İdeolojiler*, 1. bs (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 99.

Polonya'dan ayrılmalar ve Amerikan Devrimi ile başlatır, Fransız Devrimi ile devam ettirir ve Napolyon'un Prusya, Rusya ve İspanya'ya gerçekleştirdiği fetihlere duyulan tepkiye kadar getirir.¹²²

Gellner, milliyetçiliği bir ilke ve akım bağlamında devlet aracılığıyla oluşturulan sanayi toplum düzeninin sürekliliğini garanti altına alma düşüncesiyle bir araç olarak değerlendirmiştir. Bu kapsamda Gellner, milliyetçiliğin doğuşunu “sanayileşme” ile bağlantılı olarak çözümlerken “geleneksel toplum” ve “modern toplum” arasındaki farklılıkları ortaya koymak suretiyle kültür, dil ve iletişim unsurlarına dikkat çekerek¹²³ iki toplum arasındaki en belirgin farkın geleneksel toplumda kültür ve iktidar arasındaki uyumsuzluk olduğunu savunur. Ona göre okuryazarlığın geniş kitlelere yayılması iş bölümü ile uzmanlaşmayı beraberinde getirmiş ve siyasal bütünleşme ihtimali her geçen gün artarak kültür ve iktidar arasındaki sınırı ortadan kaldırmaya başlamıştır.¹²⁴ İnsanlar arasındaki iletişim kopukluğunu gidermek amacıyla dil konusunda standartlaşmaya gidilmiş ve eğitim sistemine yönelik yeni yöntemler uygulanmaya koyulmuştur. Buradan hareketle Gellner, milliyetçiliği, “siyasi ve toplumsal birimin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunan ilke” şeklinde tanımlarken iki temel unsura atıfta bulunur: ulus ve devlet.¹²⁵ Bonikowski'ye göre Breuilly de Gellner'a destek verir nitelikte kavramı “iktidarı ele geçirmeye ya da kullanmaya çalışan ve bunu milliyetçi savlara dayanarak haklı gösteren siyasi hareketler” şeklinde tanımlamaktadır.¹²⁶ Bunun yanı sıra Breuilly'nin milliyetçiliği açıklarken düşünce, duygu ve siyasi hareket bağlamında üç referans noktası olduğunu belirtmiştir. Milliyetçiliğin bir düşünce olduğunu iddia edenlerin referans noktası, milliyetçi aydınların söylediklerinin ve yazdıklarının iktidar tarafından örgütlü şekilde devlet geneline yansıtılması yer almaktadır. İkinci grupta ise belirli bir kültüre (ya da dile, dine) ve bu kültür etrafında oluşan ‘milli bilinç’e yoğunlaşmıştır. Üçüncü ve son grupta ise iktidar mücadeleleri ve siyasi çekişmeler yer almaktadır.¹²⁷ Bonikowski,

¹²² Anthony D. Smith, *Milliyetçilik Kuram - İdeoloji - Tarih*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (Ankara: Atıf Yayınları, 2013), 125.

¹²³ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Günay Göksu Özdoğan ve Büşra Ersanlı Behar (İstanbul: Hil Yayınları, 2018), 113-14.

¹²⁴ Gellner, 80-83.

¹²⁵ Gellner, 71-73.

¹²⁶ Bart Bonikowski, *Research on American Nationalism: Review of the Literature, Annotated Bibliography, and Directory of Publicly Available Data Sets* (Princeton: Princeton University Press, 2008), 9.

¹²⁷ Özkırımlı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar Eleştirel Bir Müdahale*, 67.

konuyu psikolojik boyutuyla ele alan Lieven'i referans alarak kavramı “bir ideale bağlılık, soyutlama ve bireyin kendi ülkesini idealize etmesinin yanı sıra genellikle insanlığa karşı büyük bir milli vazife inancı”¹²⁸ olarak tanımlar. Gil Delannoi de milliyetçiliğin geniş insan kitlelerini seferber etme ve gücü meşrulaştırma aracı olduğunu belirtir.¹²⁹ Maurizio Viroli'ye göre ise milliyetçilik, millet adına güç arzusu olarak tanımlanmaktadır.¹³⁰

Louis L. Snyder'e göre milliyetçiliğin bireyin kendini adadığı ülkesine, bazen onu tüm iç ve dış tehditlere karşı koruma biçimi bazen de onun yasalarına ve kurumlarına hizmet etmeye sevk eden bir tutku şeklinde tezahür ettiğini söylerken¹³¹ Anderson ise milleti hayal edilmiş bir cemaat şeklinde tasvir eder. Anderson ayrıca milliyetçiliğin ulusların kendi öz bilinçlerine varma süreci olmadığını ısrarla vurgular. Ona göre ulus süreci direkt olarak öz bilincin hayal edilmesi ve oluşumudur.¹³² Brubaker da milliyetçiliğin artmak ya da azalmakla ölçülebilecek bir şey olmadığını, modern anlamda siyasi yaşama özgü standartlar etrafından şekillenen karmaşık bir yapıya tekabül ettiğini belirtir.¹³³

Smith, milliyetçiliğin genel hatlarını beş anlam çerçevesinde ele almıştır. Birincisi milleti tezahür etme ve milli devleti vücuda getirme, ikincisi bir millete ait olma hissi, üçüncüsü millete mahsus sembolik değerler, dördüncüsü milli iradeye mahsus kültürel içeriklere sahip bir doktrin veya milli mefkureye yönelik ilkeler sunan bir ideoloji ve son olarak milletin hedefleri gerçekleştirmeyi amaç edinen bir siyasal hareket olduğunu ifade eder.¹³⁴ Buradan hareketle Smith, milliyetçiliğin bukalemunvari olduğunu ve rengini bağlamından aldığını ifade ederek sonsuz kere yönlendirilebileceğini ileri sürmektedir.¹³⁵ Dolayısıyla milliyetçiliğe hangi rengin

¹²⁸ Aktaran Bonikowski, *Research on American Nationalism: Review of the Literature, Annotated Bibliography, and Directory of Publicly Available Data Sets*, 5.

¹²⁹ Gil Delannoi, “Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz”, ed. Jean Leca, çev. Siren İdemen, *Uluslar ve milliyetçilikler*, 1998, 32.

¹³⁰ Maurizio Viroli, *Vatan aşkı: Yurtseverlik ve Milliyetçilik Üzerine Bir Deneme*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı, 1997), 14.

¹³¹ Louis Leo Snyder, “French Nationalism”, içinde *Encyclopedia of Nationalism*, ed. Louis Leo Snyder (New York: Paragon House, 1990), 102-5.

¹³² Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 20.

¹³³ Bonikowski, *Research on American Nationalism: Review of the Literature, Annotated Bibliography, and Directory of Publicly Available Data Sets*, 10.

¹³⁴ Smith, *Milli Kimlik*, 119.

¹³⁵ Smith, 32.

verileceği konusunda dikkate alınması gereken en temel etken ise ulus, ulus devlet ve ulusçuluk arasındaki kurguyu oluşturan siyasi seçkinlerdir.

Yöneten ve yönetilen arasındaki ilişki insanlık tarihi kadar eskidir. Bu kapsamda modern zamanın siyasi örgütlenme biçimi olarak ulus devlet, örgütlenmenin fikirsel temellerini oluşturan düşünce sistemi olarak ulusçuluk ve bu düşünce sistemini şekillendirerek uygulayan aktör konumundaki siyasi seçkinler arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Çünkü bir ulusçu hareketin hedefleri, tüm toplumsal sınıfın özneliği harekete geçtiğinde gerçekleşir. Söz konusu hedefler doğrultusunda kitleleri yönetebilmek ve yönlendirebilmek amacıyla az sayıda bireye, diğer bir deyişle siyasi seçkinlere ihtiyaç duyulmaktadır. Hroch tarafından “Yurtseverler” olarak adlandırılan belirli bir grup, herhangi bir insan topluluğuna nesnel aidiyet kazandırılması için uyarıcı rolüne sahiptiler. Bu sayede “Yurtseverler”, varoluşlarındaki bir değişikliğin tetiklemesiyle öznel algıları nesnel koşullarla uyumlu hale getirerek ulusunun bütününe kendi yönelimlerine göre şekillendirirler. Bu esnada tüm toplumsal sınıflarda “ulusal bilincin artmasına” ve “yurtsever tutumların yayılmasına” yönelik girişimler ortaya çıkar.¹³⁶ Ürer’in de belirttiği gibi ulusçuluk, ulusun insanların birbirine bağlanması kapsamında yönetenler ile yönetilenlerin birbirinden farklı kılınmamasını öngören bir siyasi meşruiyet kavramıdır.¹³⁷

Smith’in kuramına göre milliyetçilik, geleneksel toplumlar ile modernite arasındaki etkileşimden doğmuştur. Bu etkileşim sonucunda ise yeni bir kültürel kod, yeni bir düşünce sistemi ve yeni bir toplum modelinin temelleri atılmıştır. Smith’e göre entelektüeller, ikisi arasındaki etkileşimde yeni toplum modelini benzersiz bir “etnik çözüm” kalıbına dökerek ‘evcilleştirme’ işlevi gördüklerinden dolayı önemli rol oynar.¹³⁸ Smith entelektüelleri etnik çözümün tasarlayıcıları olarak görür ve “bilimsel devlet” ele aldığı toplumun homojenleştirilmesini siyasi bir örgütlenme biçimi olarak tanımlayarak seçkin grup tarafından etkinleştirilen bir “makine”ye benzetir. “Bilimsel devlet”e “yeni bir müdahaleci rol” atfedilir: “Yalnızca o genel hayat düzeyini yükseltebilir, nüfusu eğitebilir, birleştirebilir, ona bir güvenlik ve rahatlık duygusu temin edebilir ve kamu işlerini ‘akılcı’ ve hesaplı şekilde idare edebilir.”¹³⁹ Bu noktada entelektüellerin önünde “yeni-gelenekçi”, “asimilasyoncu” ve “reformcu”

¹³⁶ Antoine Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, çev. Aziz Ufuk Kılıç (İstanbul: Versus Kitap, 2008), 57-59.

¹³⁷ Ürer, *Sosyal Devletten Sosyal Devlete Ulusçuluk Tartışmaları*, 7-8.

¹³⁸ Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, 85.

¹³⁹ Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism* (Duckworth, 1971), 231-33.

olmak üzere üç strateji vardır. Ayrıca Roger entelektüelleri hakkında şu ifadeler yer vermiştir;¹⁴⁰

“Entelektüeller geleneksel toplumdan çıkmış olsalar da ileri bir eğitim almış, yabancı ülkeleri gezmiş ve en isyankâr eserleri okumuşlardır. Onlara dar kafalı gözüyle bakılamaz. Dış etkilere açıktırlar, hatta bilimsel devrimi kabul etmeye ve bayrağını devralmaya yeterince yatkın bile görünebilirler. Her şeye rağmen, ilk toplumsallaşmalarına yön veren âdetlere ve çocukluklarının dünyasına varlıklarının tüm ipleriyle bağlı kalırlar.”

Guy Hermet ve Liah Greenfeld gibi isimler ise milliyetçiliği “bir siyasal meşrulaştırma mantığı” kapsamında değerlendirirler. Hermet, milliyetçiliği, “yurttaşlık-teritoryal ikna” aracı olarak ele alırken siyasi seçkinlerin temsili demokrasiyle halkın yararına çalıştığı olgusuna kendini gizleyebildiklerine işaret eder. Böylece milliyetçilik, halk isyanlarının önüne geçmek amacıyla başvurulmuş muazzam bir araç olarak belirir. Greenfeld ise milliyetçiliğin devlet kurumlarında veya yapısındaki değişimin tetiklemesiyle ortaya çıktığını ileri sürerken seçkinlere bu değişimi haklılaştırmaya olanak sağlayan etken şeklinde ele alınır.¹⁴¹ Bunların akabinde Ronald Rogowski’nin “Kimlik rekabeti kuramı” da devletin yalnızca bazı grupların yararına diğer bazılarının ise pahasına geliştiğini varsayar.¹⁴² Micheal Banton ise milliyetçi hareketlenmeyi değerlendirirken milliyetçi bir hareketin yöneticileri, yani “etnik girişimciler”in belirli bir grubun ekonomik yaşanılabilirliğini güvence altına almak istemesiyle ilişkili olduğunu vurgular.¹⁴³

Ayrıca milliyetçilik bağlamında siyasal talebe yönelik görüşlerde iki farklı anlayış ön plana çıkmaktadır. İlki “çıkar grubu kuramı” adı altında Nathan Glazer ve Daniel P. Moynihan’ın öncülüğünde tikel grupların kendi çıkarlarını korumak veya maksimize etmek üzerinedir. Diğerini ise ulus devleti reform etme arzusu şeklinde tezahür etmektedir.¹⁴⁴ John Breuilly ise kamusal alanla özel alan arasındaki çatışmayı referans göstererek siyasi seçkinlerin devleti kontrol edebilmek amacıyla milliyetçiliği bir silah olarak kullandıklarını varsayar.¹⁴⁵ Paul Braas, Breuilly’nin devlet ve özel alandaki çıkarların çatışmasına yönelik açıklamalarını reddeder. Ona göre farklı toplumsal

¹⁴⁰ Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, 88-89.

¹⁴¹ Roger, 159.

¹⁴² Ronald Rogowski, “Causes and Varieties of Nationalism: A Rationalist Account”, içinde *New Nationalisms of the Developed West: Toward Explanation*, ed. Edward Tiryakian ve Ronald Rogowski, 1. bs (London: Routledge, 1985), 93.

¹⁴³ Michael Banton, “Modelling ethnic and national relations”, *Ethnic and Racial Studies* 17, sy 1 (01 Ocak 1994): 4-13.

¹⁴⁴ Roger, 127-29.

¹⁴⁵ Breuilly’den aktaran Roger, 129-35.

grupların rekabeti hem milliyetçiliği ayakta tutar hem de modern devlet içinde kendine yer bulur. Söz konusu rekabette seçkinler, toplumsal düzende “hareketlenmenin esas aktörü”nü oluştururlar.¹⁴⁶

2.1.5. Ulus İnşası ve Ulus İnşa Parametreleri

Ulus kavramına yönelik farklı tanımlamalar bulunsa da ulus inşası modernist yaklaşımın bir ürünüdür ve literatürde birçok kuramcının farklı çözümlemeleri çerçevesinde ele alınmıştır.¹⁴⁷ Ulus inşasının ilk örneğin Fransız Devrimi sonrası Fransız ulusunun tezahür edilişi esnasında hem siyasi hem de hukuksal alanda yapılan düzenlemelerde rastlanmaktadır. ‘Ortak bir tasarım’ kapsamında bu hayal edilmiş yeni bir insan topluluğunu ve siyasi örgütlenme biçimini ve dolayısıyla yeni bir uluslararası düzeni tayin etmiştir.¹⁴⁸ Modernistlerin ileri sürdüğü şekliyle toplumsal, siyasi ve ekonomik yaşamdaki değişimlerle hanedana duyulan sadakat ve dinsel referanslara olan bağlılıkların toplumdaki aidiyet duygusunu derinden sarması, bu duyguyu kabile, bölge veya kişilerden ziyade merkezileşmiş bir siyasal sisteme aktarmıştır.¹⁴⁹ Milliyetçilik ise ulus inşası sürecinde “kurumların yaratılması”nda adeta bir “ideolojik katalizör” rolü üstlenmiştir.¹⁵⁰ Dolayısıyla ulus inşasının Fransız Devrimi ile ilişkilendirilmesinin en temel nedenleri arasında vatandaşların görev ve sorumluluklarının siyasi faaliyetler bağlamında devletle tam anlamıyla bütünleşmesi yer alır. Conor’un “*yabancı yönetim yasa dışı yönetimdir*”¹⁵¹ görüşünü paylaşan insan topluluklarının kendini ait hissettiği ulusu tezahür etmesi ve vücuda getirmesine yönelik adımları bunu doğrular niteliktedir.

Literatürde ulus inşasına mahsus iki farklı yaklaşım ön plana çıkmaktadır. İlk yaklaşımı birbirine gevşek bağlarla bağlanmış toplulukları ulus devletin hedeflediği ortak bir toplum hâline getirmeyi sağlayan sosyo-politik bir gelişim süreci olarak belirtmek mümkündür. Buradan hareketle sosyo-politik bir süreç içerisinde devlet mekanizmaları aracılığıyla belirli bir toplumdaki alt kimliklerin üzerinde bir üst kimlik yaratma girişimi ön plana çıkmaktadır. İkinci noktayı ise dış ve iç politik aktörlere

¹⁴⁶ Roger, 147-48.

¹⁴⁷ Ronald Grigor Suny, “Nationalism, Nation Making, and the Postcolonial States of Asia, Africa, and Eurasia”, ed. Lowell Barrington, *After independence: Making and protecting the nation in postcolonial and postcommunist states*, 2006, 279-95.

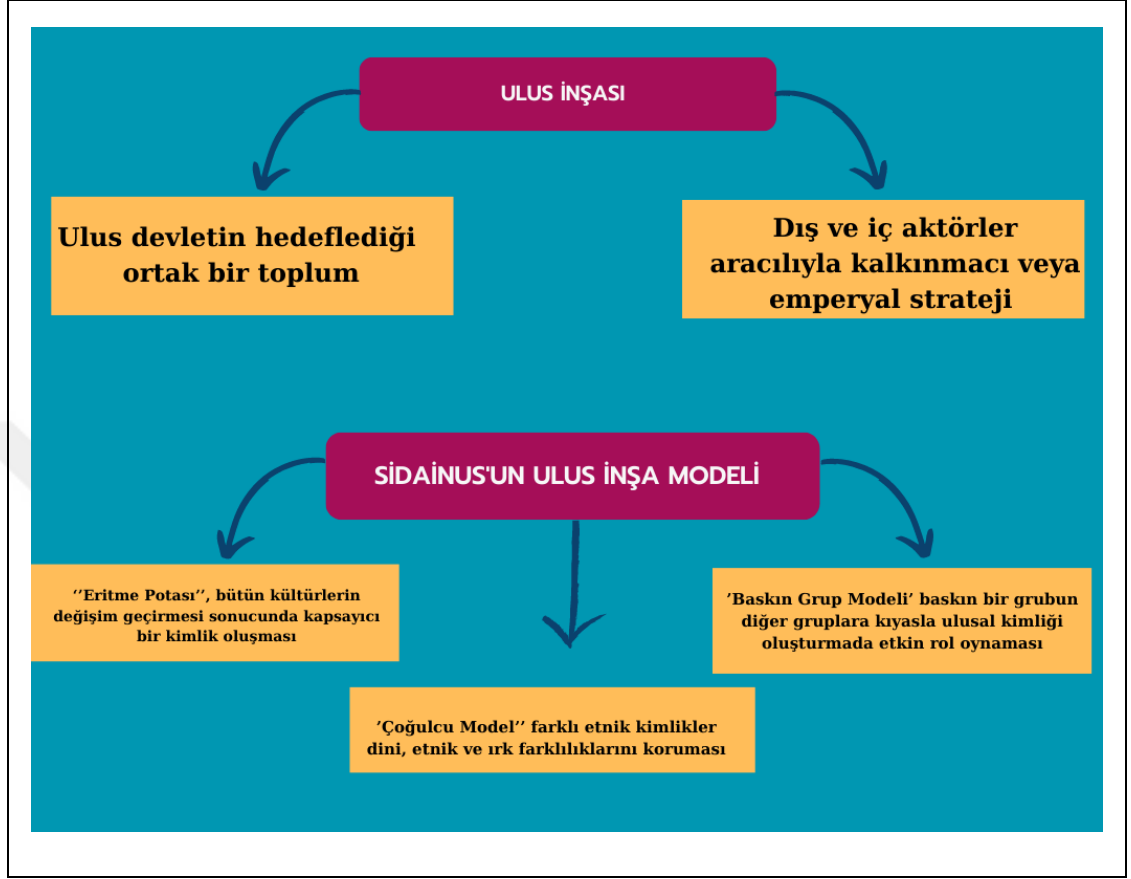
¹⁴⁸ Smith, *Milliyetçilik Kuram - İdeoloji - Tarih*, 69-71.

¹⁴⁹ Şenol Durgun, *Ulus İnşası ve Milliyetçilik* (Ankara: A Kitap, 2014), 46.

¹⁵⁰ Delannoi, “Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz”, 36.

¹⁵¹ Connor, *Ethnonationalism*, 169.

bağlı olarak özel bir politik hedefe ulaşmak için uygulanan kalkınmacı veya emperyal bir strateji oluşturmaktadır.¹⁵² Her ikisinin de gözden kaçırılmaması gereken ortak noktası ise toplumsal seferberliğe yaptığı vurgudur.

Şekil 2.5: Ulus İnşası ve Sidainus'un Ulus İnşa Modeli

Şekil, Sidanius ve Petrocik'ten esinlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ulus inşasına dair modernistlerin ısrarla üzerinde durduğu konu ulusların oluşumunda yapaylık, icat ve sosyal mühendislik kavramlarıdır.¹⁵³ Bu bağlamda ulus inşasının dayanağı “milletlerin devletleri ve milliyetçilikleri değil, milliyetçiliklerin milletleri yatıyor” olmasıdır.¹⁵⁴ Ayrıca ulus inşa kavramıyla kolektif kimlik arasında sıkı bağlar söz konusudur. Söz gelimi kolektif kimlik toplum üyeleri arasında güvenlik hissini yaratma, öznel özellikleri birleştirme, süreklilik sağlama ve dönüştürme hususunda bir

¹⁵² Jochen Hippler, *Ulus İnşası*, çev. Algan Sezgenturedi ve Burhan Sayılı (İstanbul: Versus Kitap, 2007), 9-11.

¹⁵³ Süleyman Seyfi Ögün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 1. bs (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), 83.

¹⁵⁴ Eric J. Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 58-59.

sosyal bağ ve çimento niteliğindedir.¹⁵⁵ Buradan hareketle kolektif kimlik belirli gruplara yönelik birleştirici unsurları içinde barındırırken diğer gruplara mahsus dışlayıcı niteliklere işaret edebilir. Zira belirli bir gruba ait olma hissi aynı zamanda tekilliğe sebebiyet vermektedir. Söz konusu tekilliğin inşası kapsamında bireylerin kendilerini ortak bir grubun üyesi olarak hissetmeleri amacıyla duygusal yatırıma ihtiyaç vardır.¹⁵⁶

Yukarıdaki bilgiler ışığında ulus inşası, sosyal, siyasal ve bölgesel alandaki toplulukların aralarındaki gevşek bağları sağlamlaştırmanın ve bunu uyum içinde sürdürülebilir kılmanın gayretidir. Diğer bir deyişle ulus inşasındaki asıl amaç ister sosyo-politik olsun ister siyasi bir strateji olsun salt devlet kurma amacıyla değil, kurulan bu devletin sürdürülebilir kılınmasıyla da doğrudan ilişkilidir. Söz gelimi 1861’de ulus devlet olan Piyemonte’nin eski Başbakanı Massimo de Aseglio’nun ‘*İtalya’yı yarattık, şimdi İtalyanları yaratmak zorundayız*’ demesi siyasal birliğin devletin sürdürülebilir olmasında yeterli görülmediğinin kanıtıdır.¹⁵⁷ Zira Ürer’in belirttiği gibi ulus inşasında asıl amaç homojen vatandaşlığın geliştirilmesi ve ulusal kimliğin biçimlenmesini sağlamaktır.¹⁵⁸

Etnik kapsamda farklı kimliklere sahip olan bireylerin ulus inşası sayesinde üst kimlik çatısında birleşerek ‘ulus olma’ sürecini analiz eden Sidainus, bu süreci üç farklı model çerçevesinde açıklamıştır. Bunlar: “Eritme Potası” bütün kültürlerin değişim geçirmesi sonucunda kapsayıcı bir kimlik oluşması, “Çoğulcu Model” farklı etnik kimlikler dini, etnik ve ırk farklılıklarını koruması ve “Baskın Grup Modeli” ise baskın bir grubun diğer gruplara kıyasla ulusal kimliği oluşturmada etkin rol oynaması şeklindedir.¹⁵⁹ Söz konusu bu modeller çerçevesinde ulus inşası kolektif bilinç temelinde meşru bir yönetim, bireylerin yönetime katıldığı siyasal bir düzen, ekonomik bağlamda ortak pazar ve kültürel anlamda değerlerin korunması veya harmanlanması gibi aşamalar içermektedir. Bu noktada ulus inşasında eğitim aracılığıyla ulusal bilinç, askerlik aracılığıyla vatan bilinci ve siyasal katılım

¹⁵⁵ Sibel Karaduman, “MODERNİZMDEN POSTMODERNİZME KİMLİĞİN YAPISAL DÖNÜŞÜMÜ”, *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* 5, sy 17 (2010): 2887.

¹⁵⁶ Alberto Melucci, “Süreç Olarak Kolektif Kimlik”, ed. Fırat Mollaer, çev. Ömer Mollaer, *Kimlik Politikaları: Tanınma, Özdeşlik ve Farklılık*, 2014, 85-86.

¹⁵⁷ Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, 2. bs (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010), 21.

¹⁵⁸ Ürer, *Sosyal Devletten Sosyal Devlete Ulusçuluk Tartışmaları*, 156.

¹⁵⁹ Sidanius ve Petrocik, “Ethnicity and national identity: A comparison of three perspectives”, 3-7.

aracılığıyla vatandaşlık bilinci olmak üzere temel unsurlara başvurulmaktadır.¹⁶⁰ Ulus devlete ait bir bayrak ve milli marş; ülke geneline yayılmış müzeler ve heykeller; halk tarafından kabul görmüş destanlar gibi milli kimliğin sembolik unsurları bu noktada son derece önem arz etmektedir.¹⁶¹

Milliyetçilik alanında yaptığı çalışmalarla alana yönelik katkılarıyla bilinen ve ento-sembolcü yaklaşımın temsilcisi olan Smith, etnik çekirdeğin milletin karakter sınırlarını şekillendirdiğini belirterek devletlerin milleti oluşturmak amacıyla etnik birtakım değerlere ihtiyaç duyduğuna işaret eder.¹⁶² Dolayısıyla ulus inşa sürecinde başvuru parametrelerin toplumda karşılık bulabilmesi beklentisiyle o toplumda yer alan etnik toplulukların değerlerini dikkate almanın önemli olduğunu vurgular. Engin Avcı'nın Hippler'i referans alarak başarılı bir ulus inşa sürecini toplumu bir araya getirecek bir ideoloji, bütünleşme ve kontrolü elinde tutabilen bir devlet gibi üç bağlama dayandığına işaret etmektedir.¹⁶³ Süreçte rol oynayan seçkinler ve onların faaliyetleri de başarılı bir inşa açısından elzemdir. Çünkü siyasi vatandaşlık bireye doğumuyla dayatılmasına rağmen aidiyet bilinci doğumla kazanılan bir özellik değildir.¹⁶⁴ Ulus devletin sürdürülebilir kılınması hedefiyle inşaya ve inşa edenlere ihtiyacı vardır. Dolayısıyla ulus inşa ile siyasi seçkinler arasında sıkı bir bağ söz konusudur. Zira aynı coğrafyada yaşayan birden çok etnik grubun haklarına yönelik anlaşmazlıkların veya kabullenmemelerin çıkması muhtemel olduğundan dolayı siyasi seçkinler son derece önemlidir.¹⁶⁵ Son olarak ulus inşa sürecinde nasıl bir tarih yazımına başvurulacağı, hangi dilin seçileceği, hangi dinin ne kadar referans alınacağı ve hangi semboller ve mitlerin yaratılacağı konusunda temel dinamikler siyasi seçkinler tarafından belirlenir.

¹⁶⁰ Bkz. Erözden, *Ulus-Devlet*, 124-25.

¹⁶¹ Birch, *Nationalism and National Integration*, 8-10; Ayrıca bkz. Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 174-206.

¹⁶² Smith, *Milli Kimlik*, 70.

¹⁶³ Engin Avcı, "Nation-Building: A Key Concept for Peaceful Confl İct Transformation?/Ulus İnsasi: Catismayı Barisa Cevirmede Anahtar Bir Konsept Mi?", *Uluslararası İlişkiler / International Relations* 7, sy 28 (01 Ocak 2011): 136.

¹⁶⁴ Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati, Modern ulus Fikrine Dair*, 82-91.

¹⁶⁵ Joseph Krulic, "Kendi Kaderini Tayin Etmenin Çelişkileri", içinde *Uluslar ve Milliyetçilikler*, çev. Siren İdemen (İstanbul: Metis Yayınları, 1996), 69-70, <https://www.metiskitap.com/catalog/book/4366>.

2.1.5.1. Tarih Yazımı

Ulus inşa sürecinde başvurulmuş en önemli parametreler arasında tarih yazımı gelmektedir.¹⁶⁶ Ulus devletle ulusçu tarih yazımı arasında bulunan ilişki bağılılığı, artık bir kişiye veya aileye değil, ulusun kendisine olması gerektiği görüşü etrafında şekillenmektedir. Siyasi seçkinler, her ne kadar ulusçuluk çerçevesinde iktidarı elinde tutma gayreti içinde olsalar da modern devlette bağılılık, siyasi seçkinlerin kendisinden ziyade kurumsallaşmış ulus devletin kendinedir. Fakat bu süreçte siyasi seçkinler maddi ve manevi belirli kazanımları elde edebilir. Dolayısıyla ulusla ulus devlet arasındaki aidiyetin oluşması, genişlemesi ve derinleşmesi amacıyla tarih yazımına başvurulmaktadır. 19. yüzyıldan başlayarak ulusların tarih sahnesinde ortaya koyduğu ‘büyük işlerin’ anlatılmasına yönelik tarih yazımı bu anlayış çerçevesinde literatürdeki yerini almıştır. Bu bağlamda bu başlık altında öncelikle tarihin ne olduğuna yönelik Nazım Beratlı, Zeki Velidi Togan, Ernst Bernheim ve Yusuf Akçura gibi isimler referans alınarak açıklama yapılacaktır. Sonrasında tarih, ulus ve modernite arasında bağlantı kurarak ulusçu tarih kavramına geçiş yapılacaktır. Bu geçiş, çalışmayı ister istemez modernite projesine itmektedir. Modernite projesinin ekonomik, felsefe ve bilime olan yaklaşımı, yurttaşlık sorumluluğu ve demokratik ulus devlet olmak üzere dört önemli unsuruna değinilecektir. Ayrıca ulusçu tarihin neo-pozitivist, araçsalıcı, küreselleşme ve post modernist gibi dört temel kaynağına işaret ederken ulusçu tarihin niteliklerine dikkat çekilecektir.¹⁶⁷ Söz konusu nitelikler ulus inşa sürecindeki tarih yazımının önemini anlama bakımından önem arz etmektedir. Akabinde ulusçu tarihin ulus inşa sürecindeki önemine yönelik milliyetçi kuramların önde gelen isimlerinden olan Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, Antony Smith, Hayden White, Craig Calhoun, İlhan Tekeli, Umut Özkırımlı ve Peter Heehs gibi isimler referans alınarak açıklamalar yapılacaktır. Son olarak ulusçu tarih yazımında mitlere, teritoryaya ve kimliğe yönelik bağlantı kurularak kolektif bilince dair önem ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle tarih, bir şeyin, olayın vaktinin belirlenmesi anlamına gelmektedir.¹⁶⁸ Tarihin tanımıyla ilgili farklı görüşler olmakla birlikte tarihin bilim mi, sanat mı veya propaganda aracı mı olduğu hakkında çeşitli tartışmalar yapılsa da

¹⁶⁶ Dieter Langewiesche, *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa*, c. 1399, Beck'sche Reihe (München: Beck, 2000), 25. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, 50-51.

¹⁶⁷ İlhan Tekeli, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, 1. bs (Ankara: Dost Kitabevi, 1998), 128-48.

¹⁶⁸ Ali Çelik, “Tarih Yazıcılığında” İsnad” In Kullanılışı Ya da” Rivâyetçi Metod”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3, sy 3 (2003): 6.

Beratlı, bu noktada tarihin ne olduğuna yönelik sorular sorarak tanıma yönelik geniş bir çerçeve çizmiştir:¹⁶⁹

“Geçmişteki ‘büyük adamların’ maceralarının anlatıldığı bir menkıbeler silsilesi mi? Ulusların geçmişte ne gibi kahramanlıklar yaptığını anlatarak, bugünkü sefaletlerini unutmalarına yarayan bir efsaneler toplamı mı? Yoksa bir hamaset edebiyatı mı? Bugünkü politikacıların güncel iddialarına kanıtlar arayarak onları haklı çıkarmaya çalışan bir uğraş mı? Toplumsal sınıfların nasıl oluşup geliştiğini anlatan bir ideolojik gayretkeşlik mi? Yoksa geçmişte her ne olduysa onu doğru anlayıp, kendi dimağının süzgecinden geçirerek, gelecekte de neler olabileceğine değgin kendinize ait bir projeksiyon oluşturma çabası mı?”

Zeki Velidi Togan, Bernheim’ı referans göstererek tarihi aşağıdaki gibi ifade etmiştir:¹⁷⁰

“Tarih ilmi insanların zaman ve mekân çerçevesinde husule getirdikleri tekâmül hadiselerini, bunların şuursuz iptidai hallerinde, tabiat esirleri yahut maşeri bir vücudun fertleri ve toplulukları sıfatıyla yaptıkları fiillerinde tecelli eylemeleri itibariyle ve maşeri hayatında mevzuu bahis ayrı hallerde rol ve ehemmiyetleri tayin ve tespit edilen psikofizik amillerin teşkil ettiği illi bağılıklar çerçevesinde tetkik ve tasvir eder.”

Yusuf Akçura ise “... tarih mücerret bir ilim değildir. Tarih hayat içindir; tarih milletlerin, kavimlerin varlıklarını muhafaza etmek, kuvvetlerini inkişaf ettirmek içindir”¹⁷¹ sözüyle ulus, ulus inşası ve tarih arasındaki sıkı bağa işaret etmiştir. Tarih, Schulz’ye göre, geçmişle gelecek arasındaki köprü, alinyazısı ve geleceğin garantisidir ve ulus inşasıyla doğrudan ilişkilidir.¹⁷²

Ulusçu tarih yazımının mahiyetini çözümlemek amacıyla ulus devlet modelinin nasıl temellendirildiği üzerine birtakım düşünceler ileri sürülse de ulus olgusunun hayal edildiği varsayılmış fakat bu hayal edişin yanlış yorumlara sebebiyet vermemesi üzerinde durulmuştur. Zira hayal edilen içerik keyfi ya da rastgelelikten oldukça uzak olmasına özen gösterilmiştir.¹⁷³ Bu bağlamda yanlış anlamalardan kurtulmak adına modernite projesi içinde ulus devletin yerini iyi saptamak gerekir.

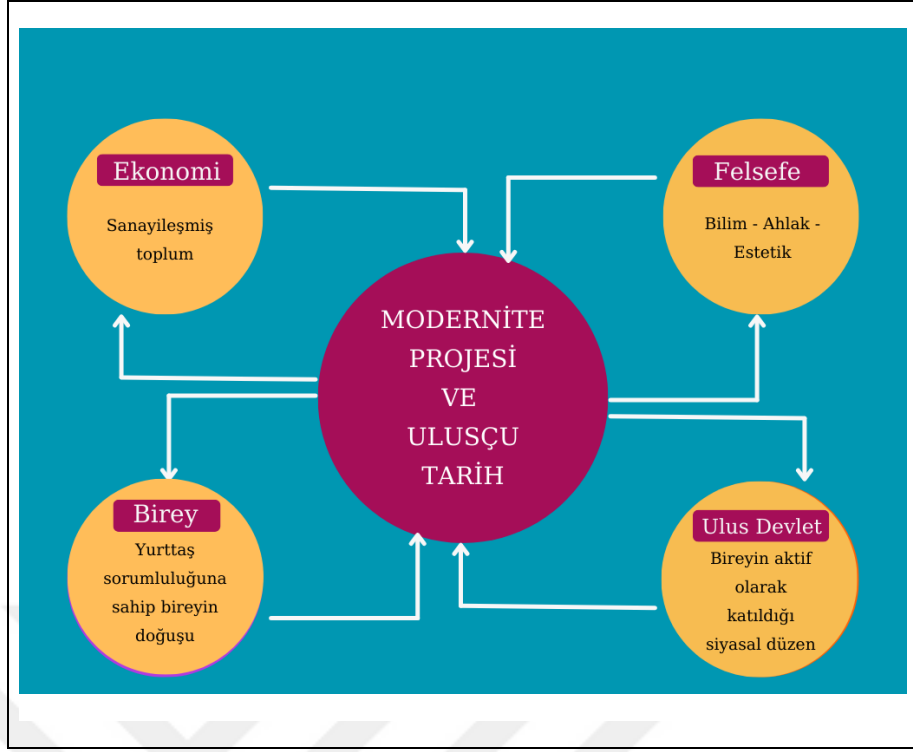
¹⁶⁹ Nazım Beratlı, “Bilim mi Sanat mı- Propaganda mı? Tarih Nedir?”, *Kıbrıs Yazıları* 3 Yaz-Güz (2006): 3.

¹⁷⁰ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 4. bs (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985), 13. E. Bernheim, *Tarih İlmine Giriş: Tarih Metodu ve Felsefesi*, çev. M. Şükrü Akkaya (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1936), 51.

¹⁷¹ Yusuf Akçura, “Tarih yazmak ve Tarih okutmak usullerine dair”, içinde *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Münakaşalar* (İstanbul: Maarif Vekâleti Yayını, 1932), 605.

¹⁷² Hagen Schulze, *Avrupa’da Ulus ve Devlet*, çev. Timuçin Binder (İstanbul: Literatür Yayınları, 2005), 161.

¹⁷³ Tekeli, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, 103-9.

Şekil 2.6: Modernite Projesi ve Ulusçu Tarih

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Modernite projesi her şeyden önce aydınlanmanın getirmiş olduğu düşünce devrimi içinde gelişim göstermiştir. Çalışmamızın sınırlılıklarıyla bağlantılı olarak modernite projesi ulusçu tarih açısından ele alındığında dört ana boyutu ön plana çıkmaktadır. Modernitenin ilk boyutunda ekonomi yer almaktadır ve kapitalist ilişkiler içinde sanayileşmiş bir toplum projesinin temelini oluşturmaktadır. İkinci boyutunda felsefeye ve bilgiye yaklaşımında bilim, ahlak ve estetik gibi alanların birbirlerinden yalıtılması ve ayrı olarak ele alınması söz konusudur. Üçüncü boyutunda ise yurttaşlık sorumluluğuna sahip bireyin doğuşu yer almaktadır. Bu anlamda birey modernite projesinde geleneksel toplumun insanına göre çok daha büyük risklerle yüz yüzedir. Bireyler, belirsizliklere ve risklere karşı kendilerini güvenceye almak adına, dini veya kaderciliği ön plana çıkarmak yerine bilgiye ve ulus devlet anlayışına yönelir. Bu yönelim aynı zamanda aidiyet ve dayanışma duygusuyla doğrudan ilişkilidir. Zira aidiyet hissi bireylerden meydana gelen toplumun içinde eşit üyeler halinde yaşayanlara yeni sorumluluklar yüklemekte ve onları yurttaş haline getirmektedir.

Modernite projesinin son boyutunda ise demokratik ulus devlet yer almaktadır ve bireylerin aktif olarak katıldığı bir düzene tekabül etmektedir.¹⁷⁴

Tarihin ulusçuluk bağlamında siyasi seçkinlerin elinde bir araç olarak kullanılması ulusçu tarihçilik diye adlandırılan bir kategorinin doğmasına neden olmuş ve bu araçsallık, dört farklı anlayış çerçevesinde değerlendirilmiştir.¹⁷⁵ Birincisi tarihin neo-pozitivist bir bilim alanı olduğu görüşüdür. Bu görüşe göre geçmişin tarih tarafından bilgi ve belgelerle desteklenerek, tarafsız ve nesnel bir şekilde yeniden kurulabileceği, tam olarak başarılamasa da bu yönde çabanın gerekliliği vurgulanır. Böylece neo-pozitivist bağlamda ulusçu tarih yazımında öne sürebilecek iki argüman vardır. Bunlar; tarihin önermelerine mistik bir hava yüklemek ve bunu nasıl kurduğunu tahlil etmek suretiyle tarihi yazmaktır. İkincisi ulusçu tarihin araçsallığı görüşüdür ki bu görüşte tarih yorumlanırken ulusçuluğun pratikteki sonuçlarına odaklanılır. Diğer bir ifadeyle ulusçu tarih kendi söylemini inşa ederken biz ve öteki tanımlamaları üzerinden yola çıkmaktadır. Üçüncü görüş ise küreselleşmeyle doğrudan ilişkilidir. Zira bu görüşte ulus devletin aşılması ulusçu tarihçi anlayışa birtakım sorgulamalar getirmesi üzerine inşa edilmiştir. Son olarak dördüncü görüşte ise post-modernist gelişmelerin alana olan katkısı göz önünde bulundurulmaktadır. Bu bağlamda gerçekliğin tek olduğuna fakat bu gerçeklik üzerine yazılanların çokluğuna işaret edilerek geçmişin nesnel temsiline olanaksız olduğuna işaret edilmektedir.¹⁷⁶ Dört kategorinin de ortak noktası tarih yazımında gerçeği temsil etme iddiasıyla hareket etmeleri olmuştur.

Özellikle Fransız Devrimi'nin akabinde tarih ve tarih müfredatları siyasi alan içinde sıkça yer edindiğinden tarihin siyasi bir araç olarak kullanılmasının önünü açmıştır. Bu kapsamda siyasi seçkinler istedikleri insan tipini yetiştirmek amacıyla tarih ve tarih ders kitaplarına başvururlar.¹⁷⁷

Siyasi seçkinler tarafından kontrol altında tutulan ulus devlet, toplumu meydana getiren üyeler tarafından benimsenip kurumsal bir kimliğe sahip olmak hedefiyle ulusçu söylemler aracılığıyla desteklenen tarih yazımına ihtiyaç duyarlar.¹⁷⁸ Ernest

¹⁷⁴ Tekeli, 105-8.

¹⁷⁵ Tekeli, 103.

¹⁷⁶ Tekeli, 104.

¹⁷⁷ S. H. Özkan, "Çok Kültürlü Çok İnançlı Topumlarda Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi", *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Müslümanlar Kongresi Hegemonya-Karşı Hegemonya*, sy 1 (2016): 536-37.

¹⁷⁸ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 4-38.

Gellner, ulus inşasında tarihin rolüne değinirken geçmişi bugünden keşfetme eylemi olarak ifade etmiştir.¹⁷⁹ Hobsbawm ise ulusçuluğu, tarihte bulunan/keşfedilen yeniliklerden ibaret olduğuna dikkat çekerek tarih ve geleneğin yeniden yorumlanmasıyla doğduğuna vurgu yapmıştır.¹⁸⁰

Bu bağlamda tarih, onurlandırıcı bir kurgu aracılığıyla ulusun içindeki bağları kuvvetlendirmek açısından öneme sahip olmaktadır.¹⁸¹ Smith, ulus inşa sürecinde tarihi ulusal onur kapsamında ele almış, tarihin yeniden keşfinin bilimsel bir eylemden daha çok ulus yaratma projesinin bir parçası olduğunu dile getirmiştir. Ona göre bu proje kapsamında bireyler atalarının kimler olduğunu, nereden ve nasıl geldiğini, atalarının kimler olduğunu öğrenir ve bu kapsamda toplumların menşei hakkında cevaplar bulunur.¹⁸²

Ulus inşa sürecinde ulusal bağlılığın birlik ve beraberlik hissini zedelemeyecek şekilde kurulması gerekmektedir. Birlik ve beraberlik anlayışını karmaşıklatacak ve sorgulamalara tabi tutacak farklılıklar süreç içinde elenir. Bu bağlamda metinlerde dikkat edilmesi gereken üç özellik söz konusudur: Hikayelerin üst kurmacaları, hangi açıklama yönteminin referans alındığı ve ne tür mecazlara başvurulduğudur. Hayden White tarihsel anlamda hikayelerin kurgulanmasında “‘Michelet’in romantik, Ranke’nin komik, Tocqueville’in trajik, Buckhardt’ın satirik” olmak üzere dört üst kurmacadan söz etmektedir. Ulusçu tarih ise hangi olgulara anlatı içinde yer verilip verilmeyeceğinin romantik üst kurmaca bağlamında ele alınacağından dolayı diğer üst kurmacaların ulusçu tarihte duygusal anlamda bir bağ sağlamayacağı vurgulanır.¹⁸³ Smith ulusçu tarihin ulus inşasındaki önemi ve işlevini şu şekilde açıklamıştır:¹⁸⁴

“Bütünleştirilmiş bir geçmişin ortaya çıkarıldığı ve bir müze tarzında yeniden sunulduğu tarihsel bir drama aracılığıyla elitlerin ve halk kitlelerinin etnik birliğine ilişkin bir hayal sunmak ve böylece modern endüstrileşme ve bilimin yol açtığı tehlikeli düzeyde parçalanma ve yabancılaşma karşısında kolektif alınyazısını ve toplumun daha derin anlamlarını canlandırmak”

¹⁷⁹ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, New Perspectives on the Past (Basil Blackwell Publisher) (Ithaca: Cornell University Press, 1983), 48-49.

¹⁸⁰ E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 9-10.

¹⁸¹ Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, 50-51.

¹⁸² Smith, 193.

¹⁸³ Tekeli, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, 121-22.

¹⁸⁴ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, 223.

Calhoun da konu hakkında tarihin geçmişi ve pür gerçek olayları yansıtmadığı, cesaret kırıcı bölümlerin tozlu raflar altında bırakıldığına işaret etmiştir.¹⁸⁵ Tekeli, ulus inşa sürecindeki tarihsel anlatının toplumun tüm üyeleri tarafından anlaşılabilir kadar basitleştirilmiş olmasının yanı sıra duygusal bağlamda insanları heyecanlandırabilecek özelliklere sahip olması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁸⁶ Bu anlatılar sayesinde “geçmiş, şimdi ve gelecekle ilişkisini tanımlayan savaşlar, yıkımlar, dirilişler, uyanışlar, zaferler, altın çağlar, yenilgiler, dirençler ve daha birçok olay, sosyal pratik ve süreç, kişilikler, gelenekler, ülke/toprak, soy ve medeniyet bağlantıları oluşturabilir.”¹⁸⁷ Dolayısıyla ulusçu tarih yazımıyla ulus devletin meşruiyeti arasında da sıkı bağlar söz konusudur. Bu minvalde ulus inşası sürecinde tarih yazımı, geçmiş ve bugünü meşrulaştırma düşüncesiyle şimdiki zamana yönelik övülecek bir arka plan inşa ederek¹⁸⁸ ulustaki birliğin güvencesi olmaktadır.¹⁸⁹

Ulusçu tarih yazımıyla mitler arasında sıkı bağlar söz konusudur ve bu aşamada “seçme süreci” son derece önemlidir. Toplumun hatırlamak istemeyeceği olaylara nazaran şanlı tarihin olay ve kahramanlarına yer verilmesine özen gösterilir. Böylece ulusçu tarihin aynı zamanda mit oluşturucu bir işlevine de vurgu yapılmıştır. Miti “geleneksel toplumların insanüstü özelliklerini içeren anlatı” şeklinde tanımlayan Heehs, mitlerin asıl öneminin toplumda kolektif hafızanın oluşturulmasına dikkat çeker.¹⁹⁰ Ortak tarihte şüphesiz ki özneler de yer vardır. Kimi zaman bu özneler “gurur duyulacak” kahramanlarken kimi zaman ise “ders çıkarılması ve yaptıkları asla tekrarlanmaması gereken” ibretlik öznelerdir. Fakat ulus inşasında öncelikli yere sahip olan özneler doğal olarak ulusa tarihte Altın Çağ’ını yaşatmış tarihi figürlerdir. Örnek olarak Kral Arthur, William Tell ve Akhilleus gibi tarihi figürlerin zihinlerde yarattığı etkiler gösterilebilir. Böylece kahramanlar, “kendisinin kandaş ve ruhsal

¹⁸⁵ Craig Calhoun, “Milliyetçilik”, çev. Bilgen Sütçüoğlu, *İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, sy 1 (2007): 72.

¹⁸⁶ İlhan Tekeli, “Uluslaşma Süreçleri ve Ulusçu Tarih Yazımı”, *Tarih ve Milliyetçilik. Ulusal Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı* 30 (1997): 134-35.

¹⁸⁷ Utku Yapıcı, “Sovyet Sonrası Coğrafyada Devlet ve Milliyetçilik: Estonya, Ukrayna ve Kazakistan örnekleri” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 60, <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/79431>.

¹⁸⁸ Eric J. Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, çev. Osman Akınhay (Ankara: Bilim Ve Sanat Yayınları, 1999), 9.

¹⁸⁹ Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya*, 84-85.

¹⁹⁰ Peter Heehs, “Myth, History, and Theory”, *History and Theory* 33, sy 2 (1994): 2, https://www.academia.edu/1332937/Myth_history_and_theory.

ataları olduğunu iddia edenleri harekete geçirip birleşmelerine yardımcı olabilen bir ortam ve atmosferi ifade eder.”¹⁹¹

Ulusçu tarih ve ulus devlet arasındaki ilişki bağı salt eğitim alanını değil sosyal yaşamın her alanını kapsamaktadır. Heykeller, sokak isimleri, müzeler, bayraklar, ulusal bayramlar, marşlar, haritalar gibi toplum üyelerinin bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde temas ettiği her türlü alanı kapsamaktadır. Bu yolla ulus devletler toprak üzerinde kurgulanmış bir tarih bilinciyle geçmişle bağ kurarak meşruiyetlerini sağlamış olurlar. Alfred de Vigny “*Asıl iktidarın kitapta olduğunu gördükten sonra, hükümdarlar da kaleme sarılıp kitap yazmaya başladılar*” sözüyle ulus devlet, tarih yazımı ve meşruiyet kavramları arasındaki sıkı ilişkiyi gözler önüne sermektedir.¹⁹²

Ulusçu tarih yazımıyla teritorya arasında da sıkı bağlar söz konusudur. Tarih yazımında teritorya dört deneyimsel boyuta sahiptir. Bunlar:

*“Teritorya toplumsaldır, çünkü insanlar onun içinde toplu olarak ikamet ederler; siyasaldır, çünkü toplumlar kendi alanlarını kurmak, korumak ve genişletmek için mücadele ederler. O, kültürel, zira ortak bir hafızayı içinde barındırır ayrıca ideolojik mücadeleler için bir araçtır. Ve teritorya bilişeldir, çünkü o kültürel, siyasal ve toplumsal sınırları ve mekânları özelleştiren ve hem özel hem de kamusal kimlik projelerinin özünde yer alan bir kapasiteye sahiptir.”*¹⁹³

Ulus inşası bağlamında teritorya üyelerin birbirleriyle aidiyet kuracakları belirli bir bölgede uzun süredir var oldukları hissiyatını oluşturma amacına ulaşma sembollerin pratik kullanımıyla ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda semboller, teritoryaya bir değer yükleyerek tinsel boyutu somut ve sezilebilir kılınmasını sağlar.¹⁹⁴

Ulus inşası üzerine Bilig ise “‘Bir ulus tahayyül edilen bir insan topluluğundan daha fazlasıdır; çünkü bir mekanın da -bir yurdun- tahayyül edilmesi gerekir” şeklindeki açıklaması teritoryanın önemini belirtir niteliktedir.¹⁹⁵ Özkırmıllı ise mekanın “milli toprak olarak yeniden inşa edilmesi”nin ulus inşa projesinde hayati öneme sahip olduğunu dile getirir.¹⁹⁶ Ulus inşasında vurgu yapılan toprak, herhangi bir toprak

¹⁹¹ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, 250.

¹⁹² Alfred de Vigny’den aktaran A. Ergin ve D. Gözütok, “İlköğretim ders kitaplarının değerlendirilmesi (hayat bilgisi örneği)”, içinde *Türkiye’de ve Almanya’da İlköğretim Ders Kitapları* (Ankara: Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu., 1996).

¹⁹³ Adrian Favell, review of *Review of Europe without Borders: Remapping Territory, Citizenship, and Identity in a Transnational Age*, tanıtım yazarı Mabel Berezin ve Martin Schain, *Social Forces* 83, sy 2 (2004): 7.

¹⁹⁴ Fuat Hacısalihoglu, “Teritoryal Tarihyazımı” 30, sy 70 (2021): 398, <https://doi.org/10.35239/tariharastirmalari.928645>.

¹⁹⁵ Michael Billig, *Banal Milliyetçilik*, çev. Cem Şişkolar (İstanbul: Gaye Kitabevi Dağıtım, 2003), 89.

¹⁹⁶ Özkırmıllı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar Eleştirel Bir Müdahale*, 163.

parçası olmaktan ziyade, Smith'in değimiyle, yurt özelliği gösteren ve kutsal anlam yüklenen belirli bir alana tekabül etmektedir. Yüklenen bu kutsallık çerçevesinde toprak üzerindeki kolektif hafızayla bu toprağa yönelik duygusal temas kurulmaktadır. Kolektif hafızaya ilişkin Hobsbawm ise ulusu ulus yapan unsurların başında ortak bir belleğin oluşturulmasının geldiğini dile getirmiştir.¹⁹⁷

Ulusçu tarihle kimlik arasında karşılıklı etkileşim söz konusudur ve ulus inşa sürecine etki eder niteliklere sahiptir.¹⁹⁸ Ulus devlet modelinde ulusu tanımlayan kimliğin, mantıksal örgülerle oluşturulma gayreti vardır. Tarihin öğretilmesi hususunda vatandaşlara aşılanmaya çalışılan geçmiş kurgusu gerek bireyin gerekse toplumsal kimliğin inşasında önem arz etmektedir. Ortak kurgu çerçevesinde eğitilen bireyler ortak ulus bilinci etrafında toplanırlar. Bu kapsamda ulus devlette tarih kurgusunun nasıl oluşturulduğu, o ülkedeki kimlikle doğrudan bağlantılı olmasından dolayı ulus inşasıyla doğrudan ilişkilidir.¹⁹⁹

2.1.5.2. Dil

Ulus inşa sürecinde başvuru en önemli parametreler arasında dil gelmektedir. Zira dil, sembolik ve iletişimsel işleve sahip olması bakımından ortak bir düşünce üretilmesine, topluluklar arasında sınır çizerek ben ve ötekinin belirginleşmesine ve siyasi otoritenin standart bir dil oluşturup kolektif bilinci kuvvetlendirmesine yarayan araçların başında gelmektedir. Bu bağlamda bu başlık altında dil, birey ve toplum arasındaki ilişkiyle konuya giriş yapılarak dilin ulus inşa sürecindeki etkilerine yönelik açıklamalar Fransa ve Almanya örnekleriyle ifade edilecektir.

Dil, bireyler arasındaki iletişimi sağlayan bir araç olması nedeniyle kolektif bilincin tezahüründe sıkça başvuru unsurlar arasında yer almaktadır. Toplumsal anlamda grupların birleşip bütünleşmesinde, duygular bağlamında aynı reaksiyonların verilmesinde, tarih yazımında geçmişin anlatımında ve geleceğin tasarımı dil son derece önemlidir. Dil aracılığıyla farklı deneyimlere sahip bireyleri uyumlu hale

¹⁹⁷ Dora Kostakopoulou, *The Future Governance of Citizenship*, Law in Context (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 119, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511619861>.

¹⁹⁸ Dora Kostakopoulou, *The Future Governance of Citizenship*, Law in Context (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 119, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511619861>.

¹⁹⁹ Tekeli, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, 90-93.

getirme, bir diğeriyle uyumlu olduğunu ona hissettirme, o bireylerden bir kimlik oluşturmak suretiyle ulus inşa etme mümkündür.²⁰⁰

Ulusçuluk modelinin ilk örneği Fransa’da gerçekleşmiştir. Fransız Devrimi ile literatürde kendine yer edinen ulusun tezahür edilmesinde ayrıcalıklı bir konumda yer alan dil parametresi, ulus inşa sürecinde de belirleyici bir rol üstlenmektedir.²⁰¹ Bu bağlamda dil, bir grup insan topluluğunu diğer gruplardan ayırması bakımından sembolik işleve, bireylerin oluşturduğu grupları aynı duygu etrafında birleştirmesi bakımından ise iletişimsel işleve sahiptir.²⁰² Bu minvalde dil, Fransız milliyetçiliğinin popülerlik kazanmasına ve yeni toplum yapısının ve siyasi örgütlenmenin tayin edilmesine büyük katkı sağlamıştır.²⁰³ Lorenzo Renzi’nin ‘*La Politica Linguistica Della Rivoluzione Francese*’ adlı çalışmasında belirttiği gibi; dil birliği ve ulusal birlik arasındaki ilişki ulusçulukla aynı zamanda doğmuş, onunla birlikte gelişmiştir ve her ikisi de Fransız Devrimi’nin bir ürünü olarak meydana çıkmıştır. Söz gelimi Fransız Devrimi’nin vuku bulmasıyla yurttaşlık ve bu yurttaşlığın sağlamış olduğu haklardan istifade edebilmek amacıyla Fransızca ön koşul olarak sunulmuş ve hem sembolik anlamda bir kimlik hem de iletişimsel anlamda bir birlik yaratılmak üzere dil birliği hedeflenmiştir.²⁰⁴ Kimliğin yaratılması ve birliğin korunması hedefiyle ülkenin her köşesinde Fransızca resmi dil yapılmış ‘*Yerel Ağızların Yok Edilmesine ve Fransız Dilinin Evrenselleştirilmesine İlişkin Kanun*’ çıkarılmıştır.²⁰⁵ Önceleri Fransız dilinin zenginleştirilmesi, sadeleştirilmesi, ince ve kibar bir dil haline getirilmesini amaçlayan Fransız Akademisi, kuruluşundan kısa bir süre sonra Kardinal Richelieu’nun müdahaleleriyle etnik parçalanmaya maruz kalmamak, dışarıdan müdahalelere karşı koymak ve Fransa’nın birliğini ve bütünlüğünü korumak amacıyla merkezileşmenin bir aracı olarak değerlendirilmiş ve uygulamaya koyulmuştur.²⁰⁶

Dilin ulus inşası sürecindeki etkisine bir diğer örnek de Almanca’dır. Almanlar kendi yaşadıkları topraklarda Almancayı bilim, sanat, edebiyat ve idari dil olarak hakim

²⁰⁰ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, 232.

²⁰¹ Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler* (İstanbul: Adres Yayınları, 2006), 197.

²⁰² Alper Kasimoğlu, “Milliyetçilik ve Dil: Dil Milliyetçiliğinin Başarı ve Başarısızlıkları”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 3, sy 5 (30 Aralık 2013): 167.

²⁰³ Sener Aktürk, “Etnik Kategori ve Milliyetçilik: Tek-Etnili, Çok-Etnili ve Gayri-Etnik Rejimler”, *Doğu Batı*, 2006, 33.

²⁰⁴ Erözden, *Ulus-Devlet*, 108.

²⁰⁵ A. Coşkun Kırca, “Neden Milli Devlet? Neden Tekil Devlet? Karşılaştırmalı Bir Deneme”, *Türkiye Günlüğü* 75 (2003): 156.

²⁰⁶ Sadoğlu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, 15.

kılmak ve Almancayı diğer dillerin etkisinden kurtarma hedefiyle dil dernekleri kurmuşlardır. Bu dil dernekleri vasıtasıyla Almanca varlığının korunması, Almanların anadiline olan sevgisinin yeşertilmesi ve yükseltilmesi, anadilin doğru ve hatasız kullanılmasına özen gösterilmesi, Almancadaki yabancı dil etkisinin kırılması ve Alman ulusal bilincinin oluşturulması amaçlanmıştır.²⁰⁷ Zira dil, ortak bir düşüncenin üretilmesi ve duygunun şekillendirilmesi sürecinde aktif bir rol olarak ulusal benliği inşa etmektedir. Bu bağlamda toplumun bütününe organize etmeyi kendine hedef biçmiş olan siyasal seçkinler, iletişim aracı olarak standart bir dil oluşturmak gayreti içine girerler.²⁰⁸

Dilin ulus inşa sürecindeki etkin rolü birçok düşünür tarafından ele alınmıştır. Anderson, milli bilincin oluşmasına katkıda bulunan üç parametrenin varlığına işaret ederken birinci sıraya dili koymuştur. Bu bağlamda Anderson'a göre milli bilinç ve dil arasındaki bağlantıyı açıklarken latincenin gücünün kırılarak toplulukların yeni bir iletişim alanı yaratması, kapitalist yayıncılığın sağladığı sabitlik vesilesiyle dilin kökleşmesi ve farklı bir iktidar dili yaratılması milli bilincin oluşmasına doğrudan katkıda bulunmasından hareket etmiştir.²⁰⁹ Diğer bir düşünür olan Hobsbawm ise ulus inşa sürecinde ön-milli birliğin önemli bir unsuru olarak siyasi seçkinlerin konuştuğu ortak bir dilin varlığına atıfta bulunur.²¹⁰ Stukenbrock de dilin önemini şu şekilde açıklamıştır: *“Anadiller, kendilerini konuşanların tarihini anlatır; her bir sözcüğüyle, hatta harfleri ve sesleriyle bile, kendini konuşanların ‘özüne’, ‘tarihsel derinliğine’, ‘büyüklüğüne’, ‘mantığına’, ‘ahlâkına’, ‘tini’ ve ‘ruhuna’ tanıklık eder: ‘Biz dilimiz neyse oyuz’.*”²¹¹

Paul Brass, etnik kimlik bağlamında en önemli parametrenin dil olduğunu vurgularken²¹² Hayes ise dil birliği konusunda diğerlerinden daha keskin ifadeler ortaya koyarak ulus olabilmenin en önemli unsurunun dil olduğuna işaret etmiştir. Hayes'e göre bir ulusun geçmişiyle geleceği arasında bağ kuran, ulusun üyelerini duyguda ve düşüncede ortak paydada toplayan ve dolayısıyla diğerlerinden ayıran tek

²⁰⁷ Macit Gökberk, *Değişen Dünya Değişen Dil* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 88-100.

²⁰⁸ Sadoğlu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, 36.

²⁰⁹ Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 59-60.

²¹⁰ Hobsbawm, *1780’den günümüze milletler ve milliyetçilik*, 79-82.

²¹¹ Anja Stukenbrock, *Sprachnationalismus: Sprachreflexion Als Medium Kollektiver Identitätsstiftung in Deutschland (Dilsel Milliyetçilik: Almanya’da Kolektif Kimlik Yaratma Aracı Olarak Dil Yansıması)*, (Berlin / New York: de Gruyter (Studia Linguistica Germanica), 2005), 34.

²¹² Özkırımlı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar Eleştirel Bir Müdahale*, 88.

şey dildir. Ulus ve dil arasındaki bağlantıyı açıklamaya devam eden Hayes “*bir ulus etkisini, karakterini, ferdiyetini, her defasında olmasa da, fiziki coğrafyadan veya biyolojik ırktan değil, kültürel ve tarihi güçlerden alır. Dili, bunların ilki ve en önde geleni sayıyorum*” şeklinde açıklama yapmıştır.²¹³

Herder de insanı insan yapan en temel unsurun dil olduğuna, dilden önce insandan söz etmenin anlamsızlığına vurgu yaparken ortak bir dil konuşan insanların, milletin ilk aşamasını oluşturduklarını savunmaktadır.²¹⁴ Renan ise ulus inşası sürecinde “‘dil’”in birleşmeyi teşvik edici niteliğini ön plana çıkararak ulus inşa sürecinde etkin bir rol oynadığını dile getirmiştir.²¹⁵ Deutsch, ulus inşa sürecinde dilin iletişimsel önemine vurgu yaparak iletişimin ticari ilişkileri kolaylaştırıcı rolüne, toplumsal hareketliliğin artışıyla dillerin bütünleşme olgusunun tezahürüne ve son minvalde toplumun standart bir dil etrafında entegrasyonuna yol açacağına işaret etmiştir. Dilin aynı duygu ve düşünce etrafında ve bir kimlik çerçevesinde birleştirici rolüne İtalyan Birliği Hareketi Risorgimento’nun önemli isimlerinden biri olan Massimo d’Azeglio’nun “*İtalya yı oluşturduk, şimdi de İtalyanları oluşturmalyız*” şeklindeki açıklaması örnek olarak verilebilir.²¹⁶ Stukenbrock’un deyimiyle dil, salt geçmişin tortusu değil, içinde bulunduğumuz zamanın itici gücü ve geleceğin projektörüdür.²¹⁷

Dil, ulus inşa bağlamında diğer gruplarla sınırların çizilmesinde de aktif rol oynamaktadır. Söz gelimi Herder’e göre dil, belirli gruplar arasında iletişimi sağlama işlevinin yanı sıra dış kültürlerle karşı bir direnç mekanizması olması bakımından ülke bütünlüğünün ve bağımsızlığının da güvencesidir.²¹⁸ Fichte’ye göre dil, milli ruhu yansıtmaktadır; bu açıdan dili yabancı kelimelerden temizlemek, aynı zamanda milli ruhu yabancı etkenlerden koruma anlamına eş değer olduğunu vurgulamıştır.²¹⁹ Wilhelm Von Humboldt ise “*bir milletin dili ruhudur, ruhu da dilidir*”²²⁰ şeklindeki ifadesiyle dil ile kültür arasındaki bağlantıyı ortaya koymuştur. Ona göre dil ulusların

²¹³ J. Hayes Carlton, *Milliyetçilik: Bir Din*, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 16.

²¹⁴ Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları*, 34.

²¹⁵ Yaşar Salihpaşaoğlu, “TÜRKİYE’NİN DİL POLİTİKALARI ve TRT 6”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11, sy 1 (2007): 1034.

²¹⁶ Erözden, *Ulus-Devlet*, 126.

²¹⁷ Stukenbrock, *Sprachnationalismus*, 285-86.

²¹⁸ Sadoğlu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, 28.

²¹⁹ Özkırmı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar Eleştirel Bir Müdahale*, 35.

²²⁰ Zeynep Korkmaz, *Türk dili üzerine araştırmalar* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995), 732.

varlığını koruyan tüm kültürel karakterleri içinde barındırır.²²¹ Anderson ise milletleri basılı materyallerle sınırlı cemaatler olarak görür.²²² Ona göre dil, milliyetin içeriğini şekillendirip renklendirmeye değil, cemaatleri tayin ve ayırt etmeye hizmet etmektedir.²²³

Siyasi seçkinler ve halkın aynı dili kullanması, ortak özlem ve duygular etrafında birleşip aynı amaca yönelik birlikte hareket etmelerine olanak sağlar. Dolayısıyla ortak dil, siyasi önem ve kültürel değer taşıması açısından günlük yaşam gereksinimlerinin karşılanmasını da mümkün kılmaktadır. Çünkü ekonominin oluşması, dinamik hale getirilmesi ve bu dinamikliğin devam ettirilmesi açısından ülke içinde aynı dilin geçerli olmasına ihtiyaç vardır. Joshua A. Fichmann milliyetçiliği, ana dil ve duygusal bağlılık arasındaki etkileşimden doğduğunu savunur. Dil, hem “doğal” hem de “araçsal” hem “kutsal” hem de “dünyevi” olmasıyla önem arz etmektedir.²²⁴ Etno-sembolcü yaklaşımda sözlü simgesel araçları arasında yer alan dilin önemi son derece büyüktür. Armstrong’a göre dil, ölümlerle yaşayanlar arasında bağ kurması bağlamında milli kimliğin inşasında ve sürekliliğinde işlevsel özelliğe sahiptir.²²⁵

Tüm bunların akabinde dilin dinamikliği ve belirli bir grubun dil seçimindeki faktör çeşitliliği dikkate alındığında, dil ayrımlarına ne denli ağırlık verilip verilmeyeceği konusunda şüpheler ortaya çıkmaktadır. Bu şüpheleri gidermek adına Armstrong, Avrupa’da Slav, Cermen ve Latin grupları arasında belirli “fay hatları” olsa da dil seçiminin dini ve siyasi faktörlere dayandığını iddia etmiştir. Armstrong tarafından ileri sürülen bu iddiada önem arz eden nokta dil ve lehçelerin öneminden ziyade topluluk üyeleri arasındaki duygu ve düşünce bağlamında ortak paydada bir bütün olabilme, diğer topluluk üyelerinden farklı oldukları hissiyatını yaratabilmeyle doğrudan ilişkilidir.²²⁶

²²¹ Rahim Tarım, “Atatürk ve Türk Dili”, *Journal of Turkish Studies* 8 (2013): 96, <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.5452>.

²²² Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 117.

²²³ Smith, 118.

²²⁴ Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, 38.

²²⁵ John Armstrong, “Towards a Theory of Nationalism”, içinde *Notions of Nationalism*, kitap editörü Sukumar Periwal (Budapest: Central European University Press, 1995), 30.

²²⁶ Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 118.

2.1.5.3. Din

Ulus inşa sürecinde başvurulmuş diğer bir parametre ise dindir. Bireyler ve toplumlar etnik, siyasi, milli vs. birçok farklı kimliği içinde barındırdığı gibi din de söz konusu kimlikler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda milliyetçilik ve din arasındaki temel görüşler; milliyetçiliğin tezahür etmesiyle dinin güç kaybetmeye başladığı, milliyetçiliğin dini yadsıdığı, dinden boşalan yere milliyetçiliğin girdiği ve ikisinin birbirini beslediği şeklinde olmak üzere üç farklı anlayış üzerine şekillenmiştir. Söz gelimi Anderson, milliyetçiliğin dinlerin etkisinin azaldığı dönemde bayrak açtığını savunarak dinin bıraktığı boşluğu doldurmaya en uygun düşüncenin milliyetçilik olduğunu ileri sürmüştür. Zira Anderson'a göre milliyetçilik, tıpkı din gibi kutsallaştırıcı söylemleri içinde barındırmaktadır.²²⁷ Kellas ise milliyetçilik ve din arasında ikame ilişkisi olmadığı, hatta kimi durumlarda birbirlerini desteklediklerini vurgulayarak Anderson'ın savını eleştirilmiştir. Smith de dini, milliyetçiliğe mit ve sembolik kaynaklar oluşturması bakımından son derece değerli görmüştür. Söz gelimi Smith'e göre etniklerle din arasındaki ilişkiyi şu üç temel üzerine inşa etmiştir. Bunlar: Din bağlamında ethnienin doğuş mitleri ile yaradılış arasındaki yakın ilişki, dinsel mezheplerin yükselişiyle birlikte etno-dinsel topluluklara dair ikinci verimli alanı sağlaması ve kurumsallaşmış din kapsamında etnik değerlerin yayılması aşamasında gerekli insan kaynağını içinde barındırması şeklindedir.²²⁸

Smith'in belirttiği üzere din ve kültür arasındaki ilişki birey ve toplumlara özgü hem bütünleştirici hem de ayırt edici özelliktedir. Dahası Eliot, iki kavram arasındaki ilişkiyi açıklarken *"dışarıdan gelen hiçbir tesire açık olmayan bir toplumda dinin ve kültürün gelişimi birbirinden soyutlanamaz. Kültürde gelişmenin dinde gelişmeyi mi, yoksa dinde gelişmenin kültürde gelişmeyi mi etkilediği, kişilerin eğilimlerine göre tayin olunabilecek bir meseledir"* şeklinde ifade etmiştir.²²⁹ Ayrıca din ve ahlak arasında da yakın ilişki vardır. Fakat ikili arasında ilişki kapsamından ziyade daha çok otorite ile ilgidir. Zira ahlak, bir toplumda neyin iyi veya kötü neyin doğru veya yanlış olduğuna yönelik değer yargılarını belirler. Bu özelliği ile din ve ahlak arasındaki ilişki

²²⁷ Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 73.

²²⁸ Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, 61-63.

²²⁹ T. S. Eliot, *Kültür üzerine düşünceler* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987), 36.

insanların davranışlarını şekillendirmesi ve onlara belirli sorumluluklar yüklemesi bakımından önemlidir.²³⁰

Güç siyaseti ve milliyetçilik bağlamında inanç meselesi siyasi seçkinlerin iktidarı kazanmaya veya muhafaza etmeye yönelik girişimlerin temelinde değerlendirilmektedir. Söz gelimi Rucker, “Tanrı böyle istiyor” söylemiyle kutsal savaflara çağrı yapanların temel güdüsünün ekonomiden ziyade güç siyasetiyle bağlantılı olduğunu savunmuştur.²³¹ Dolayısıyla din de milliyetçilik gibi kolektif bilinç oluşturmada bakımından önem arz ettiğinden dolayı her iki kavram da araçsallaştırılmaya müsaittir. Zawadzki’nin belirttiği üzere milliyetçiler dini araçsallaştırdığı gibi dindarlar da aynı şeyi milliyetçiliğe yapabilirler.²³² Ozankaya da siyasi seçkinlerin statülerini sürdürme, iktidarı elde etme ve egemenliklerini sürdürme açısından dinin araçsallığına vurgu yapmıştır.²³³ Bu kapsamda dinin toplumdaki kontrol işlevinden söz etmek gerekir. Zira din ve onun öğretileri neyin meşru veya helal, neyin meşru olmayan veya haram olduğu konusunda referanslar vererek bireylerin fikir ve eylemlerinin şekillenmesinde belirleyici rol oynamaktadır.²³⁴

Armstrong dini örgütlerin toplumlar arasındaki nüfuz edici etkisinin etnik kimliğin oluşumunda kilit rol oynadığını ifade etmiştir. Armstrong dini örgütlerle etnik kimlikler arasında etkileşimi çözümlerken dini yapılarla siyasi kurumlar arasındaki ilişkiye değinmiştir. Sonuç olarak siyasi seçkinler tarafından beslenen kimliğin dini referanslarla daha da güçlendiğini savunmuştur. Bu görüşlerini desteklerken de kiliseler, sigagoglar ya da camilerdeki ayinler, toplantılar ve vaizler simgesel özellik taşıdığı kadar açık mesaj içeren formlar olduğunu da ifade etmiştir.²³⁵

²³⁰ William A. Haviland vd., *Kültürel Antropoloji*, çev. Hüsamettin İnanç ve Seda Çiftçi (İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2002), 135.

²³¹ Rudolf Rucker, *Milliyetçilik ve Kültür*, çev. Ali Çakıroğlu (İstanbul: Kaos Yayınevi, 2019), 25-43.

²³² Paul Zawadzki, “Milliyetçilik, Demokrasi ve Din”, içinde *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek: Kuramlar ve Uygulamalar*, kitap editörü Christophe Jaffrelot, Alain Dieckhoff, ve Devrim Çetinkasap (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 209-10.

²³³ Özer Özankaya, *Türkiye’de laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, 4. bs (İstanbul: Cem Yayınevi, 1990), 82-87.

²³⁴ M. Emin Köktaş, *Din ve Siyaset: Siyasal Davranış ve Dindarlık*, 1. bs (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 15.

²³⁵ John Alexander Armstrong, *Milliyetçilikten Önce Milletler*, çev. S. Erdem Türközü (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 83-252.

2.1.5.4. Semboller ve Mitler

Ulus inşa sürecinde başvurulacak en önemli parametreler arasında mit ve semboller gelmektedir. Zira mit ve semboller herhangi bir olay ve olguyu zaman ve mekan içinde sabitlemek suretiyle kolektif bilincin tezahür edilmesinde son derece önem arz etmektedir. Armstrong'un ifadesiyle mitin önemi, üyeler arasındaki ortak kader farkındalığı oluşturmaya veya canlandırmasıdır.²³⁶ Bu minvalde bu başlık altında mit ve sembollerin geçmiş ve gelecek arasında köprü kurmak suretiyle milli ruhu tezahür ettiğine yönelik literatürdeki çalışmalarla konuya giriş yapılacaktır. Sonrasında dilin mit ve sembollerdeki işlevi üzerine kısa bir açıklama yapılarak ben ve öteki bağlamında milli kimlik üzerindeki etkisine değinilecektir. Akabinde mit ve sembollerin kutsallık çerçevesinde dokunulamaz ve sorgulanamazlık üzerine açıklamalara değinilerek alanında uzman kişilerin söylemlerine başvurulacak ve ulus inşasıyla bağlantısı ortaya koyulacaktır.

Semboller, gerçekliğin üretilmesinde son derece önemli rol oynamaktadır.²³⁷ Görsel metin olarak değerlendirilen anıtlar ve heykellerin her birinin topluma iletmek istediği bir mesajı olduğu aşıkardır.²³⁸ Söz gelimi anıtlar ve heykeller geçmişte yaşanmış veya yaşanıldığı düşünülen bir sosyo-politik olayla bugünkü kolektif bilinç arasında bağ kurabilme özelliğine sahiptirler.²³⁹

Ulusal semboller, belirli bir grup insan topluluğuna özgü, farklı anlamlar yüklenen ve kolektif kimliklerini ifade eden işaretler olması sebebiyle 'seferberlik' ile doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda ulusal semboller, belirli bir gruba mahsus bir işaretten başka bir anlam ifade etmeyebilirken diğer bir gruba ilişkin şanlı geçmişi, erdemi, çocuklarına miras bırakacakları toprakları ve nesilden nesile aktarılan gelenekleri ifade eder.²⁴⁰ Kolektif bellek bağlamında düşünüldüğünde semboller bir belleğin çekirdeğini oluşturarak topluma dair bir uyarıcı veya hatırlatma işlevi görürler. Dahası kutsal sayılan değerlerin hatırlatıcısı olarak insanlar arasında uyum duygusu yaratması

²³⁶ Armstrong, 32.

²³⁷ Alfred Schütz, *Fenomenoloji ve Toplumsal İlişkiler*, çev. Adnan Akan ve Seyda Kesikoğlu (Ankara: Heretik Yayınlar, 2018), 85-94.

²³⁸ Peter L. Berger ve Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, çev. Vefa Saygın Öğütle (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008), 4-10.

²³⁹ Ayhan Mehmet Akman, "Etnik Sivil Kurumsal İkilemin Ötesinde: Modernist Milliyetçilik", içinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, ed. Bora Tanıl, c. 4 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 84, <https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/979/>.

²⁴⁰ Margaret Sleeboom, "The Power of National Symbols: The Credibility of a Dragon's Efficacy", *Nations and Nationalism* 8, sy 3 (2002): 300, <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00052>.

ve ortak hedef etrafında seferber olunmasını sağlaması açısından mit ve semboller son derece önemlidir.²⁴¹ Yaşanan olay veya tezahür edilen fikir zamanın ve mekanın belirli bir noktasında gerçekleşip son bulmaktadır. Semboller, işlev bakımından anı durdurarak olay veya fikirlerde süreklilik sağlanmasına olanak sağlar.

Mit ve semboller belirli bir grup insana mahsus ‘harita’ ve ‘ahlak’ değerlerini ifade eder ve bir kez oluşturulduktan sonra gereksinimleri karşılamak adına yeniden yorumlanabilir. Bu bağlamda mit ve semboller belirli bir grubun altın çağını belirleyebilir, uluslararası dostlukları belirleyebilir, kutsal yerleri ve kahramanları aracılığıyla topluluğun bireylerine ilham verebilir veya ahlaki görevler yükleyebilir. Bunların akabinde modern dünyanın karmaşıklığı içinde mitler ve semboller ortak mirası restore edebilir, ‘biz kimiz’ sorusuna cevap verebilir, biz olmayanla arasına sınır çizebilir.²⁴² Tüm bunları göz önüne alarak ulus inşası bağlamında başvuru en yaygın semboller ulusal bayrak, ulusal marş ve ulusal amblemlerdir. Zira söz konusu bu semboller devletin kimliğini ve egemenliğini vurguladığı gibi toplumun düşüncesini ve kültürünü yansıtır.²⁴³

Ulus inşa parametrelerinde yer alan mit ve sembollerle dilin yakın ilişkisi bulunmaktadır. Dil, gerçek olanın yansıtılması ve yeni tasarımlara dönüştürülebileceğinin kabulüdür. Söz gelimi her kelime bir sembol ise dil yoluyla tezahür edilen her şey de kendi tasarımını meydana getirmektedir. Dil aracılığıyla üretilen eserler, bir sembol kümesi oluşturarak topluma özgü hatıra ve hayal taşıma görevi görürler. Dil, insanın dünyayı algılama biçimini tasarlaması sebebiyle en temel sembolik üretim aracı olarak görülür.²⁴⁴

Ulus inşası bağlamında sembollerin milli kimlikle doğrudan ilişkisi vardır ve sembollerin yaratılması için belirli unsurlara ihtiyaç duyulur. Bu unsurlardan ilki milli kimliği ön plana çıkaracak ve sembollerin üretilmesini sağlayacak olay ve olguların varlığı oluşturmaktadır. İkinci olarak ortak bir anlam dünyası çerçevesinde milli kimliğin içini dolduracak olan ortak bir dilin var olması gereklidir. Üçüncüsü olay ve olguların geniş tabanlara yayılmasını sağlayacak yazın ve iletişim araçlarının

²⁴¹ Sleeboom, 302.

²⁴² Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 258.

²⁴³ Eric Hobsbawm ve Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 11.

²⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ludwig Wittgenstein ve Ray Monk, *Tractatus Logico-Philosophicus* (London: Routledge, 2013), <https://doi.org/10.4324/9781315884950>.

gerekliliğidir. Semboller, toplum nazarında iz bırakmış veya bırakması istenen olay ve olguların ortak bir anlam yükü çerçevesinde taşıyıcısı konumundadır.²⁴⁵

Ulus inşası bağlamında mitler ve semboller üzerine diğer önemli bir husus ise kutsallıktır. İnsanın herhangi bir şeye yüklediği anlam çerçevesinde işaret edilen kutsallar, bireyin öz kimliğine ait bir alandır. Bu alan ise dokunulamaz ve sorgulanamaz nitelikleri içinde barındırır. Kutsallık, ona anlam yükleyen kişinin uğruna tüm tehlikeleri göze aldığı bir olguya tekabül etmektedir.²⁴⁶ Söz gelimi Anderson'a göre semboller ve mitler, ulusal kimliğin yaratılması ve daha iyi anlaşılmasında öneme sahip olduğu gibi geçmişin korunması ve gelecekteki ulus misyonunu temin etmesi beklentisiyle kutsal ve merkezi bir role sahiptir. Böylece öz farkındalığın üretilmesi kapsamında semboller “biz kimiz?” ve “nereden geliyoruz?” sorularına yanıt vererek kolektif bilinç arasında bağ kurmaktadır. Hobsbawm, ulusçuluğu kasıtlı olarak yaratılan ve formüle edilen ritüeller kapsamında değerlendirmiş ve süreç esnasında sembollerin değerinin küçümsenmeyecek derecede önemli olduğunu vurgulamıştır.²⁴⁷ Smith ise ulusal sembollerini değerlendirirken sınıflandırmaya gitmiş ve iki boyutta incelemiştir. Birinci boyutunda ulusal bayrak, arma ve marşlar gibi sembollerin resmi olarak tanındığı kamusal alana atıf varken ikinci boyutunda ise savaş anıtları, binalar ve mimariler gibi kültürel sanat eserlerinin bulunduğu özel alana atıf vardır. Ulus inşa sürecinde hem ‘tarih’ hem de ‘toprak’ gerekli kalıpların çıkartılmasında son derece kilit rol oynamaktadır ancak bunların etkisi dolaylıdır. Zira toplulukları canlandıracak doğrudan etkinin mitler ve semboller yoluyla gerçekleştiği iddia edilir.²⁴⁸

Ulus inşası bağlamında ulus devlet, semboller ve mitler aracılığıyla askeri, idari, mali ve hukuki aygıtlara çekidüzen vermiş ve onu toplumun geneline yaymıştır.²⁴⁹ Zira milli semboller, gündelik hayatın alışkanlıklarına sinerek tepkilere dönüşür. Bu sayede bireylerin içinde yaşadığı ortam, milli ortama dönüşür ve bu dönüşüm her gün

²⁴⁵ Fatih Dinçer, “Cumhuriyet Dönemi Türk hikayesinde milli kimlik inşası (1922-1940)” (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 44, https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=cJBpPnc40LkA3e_9GpWt6Q&no=t4IB_9H4FyRhXvv9JyNcug.

²⁴⁶ Smith, *Milli Kimlik*, 35; Dinçer, “Cumhuriyet Dönemi Türk hikayesinde milli kimlik inşası (1922-1940)”, 44-45.

²⁴⁷ Anderson ve Hobsbawm’dan aktaran Sagymbay Assiya Bakhytbekkyzy, “The role of symbols in nation-building process”, *Voprosy studentcheskoi nauki* 3, sy 43 (2020): 251-53.

²⁴⁸ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, 255-56.

²⁴⁹ Smith, *Milli Kimlik*, 93-94.

yinelenir. Aynı zamanda bu yineleme öylesine rutin bir şekilde gerçekleşir ki çoğu zaman fark edilmez.²⁵⁰ Semboller ve mitler, siyasi seçkinlere ortak hedefleri gerçekleştirme yolundaki kaynakları harekete geçirmede gerekli olanakları sağlar. Mit ve sembollerle etnik grupların kökenleri arasındaki ilişkiye en fazla değinen etno-sembolistler kuramcılardır. Sonuç olarak Smith'in de belirttiği gibi, mitlerin günümüz dünyasında yeni etnik kimliklerin oluşumunda ve var olan etnik kimliklerin şekillenmesinde itici bir güce sahiptir.²⁵¹

2.2. Kuramsal Çerçeve

Kuramsal bağlamda milliyetçiliği sınıflandırma girişimleri genel anlamda iki farklı yöntem üzerinden ilerlemektedir. Bu yöntemlerden ilki milliyetçilik yorumlarını yan yana koyarak aralarındaki keskin hatları belirlemek, diğeri ise aralarındaki karmaşık akrabalık bağlarının altını çizmektir. Bu kapsamda ilk yöntemde ilkçi, modern ve etno-sembolcü olmak üzere üç farklı yaklaşım söz konusudur. Millet ve milliyetçilik tanımlarındaki çeşitliliği göz önünde bulundurarak söz konusu bu üç yaklaşımın milliyetçiliği yeterince anlaşılır kılmadığı ve değişik milliyetçilik türleri arasındaki farklılıkları göz ardı ettiği veya gözden kaçırdığından dolayı eleştirilmesine rağmen bugüne kadar milliyetçilik çalışmalarına damgasını vurmuştur.²⁵² İkincisinde ise milliyetçi kuramların genel düzeni yapısal evrimler, tahakküm ilkesi, aktör stratejileri ve iç bağ ilkesi kapsamında milliyetçilik üzerine yapılan yorumlara katkı sağlamaktadır.²⁵³

Milliyetçiliğin farklı yaklaşımlar çerçevesinde açıklanmasını sağlayan en önemli faktör millet ve milliyetçiliğin ne zaman doğduğunun yanı sıra milletlerin ne ölçüde modern olduklarına verdikleri farklı cevaplardır. Diğer bir ifadeyle milliyetçilik kuramları arasındaki tartışmaların temel noktası, milletlerin ve milliyetçiliğin kökenlerine yönelik farklı açıklamalara sahip olmalarıdır.²⁵⁴ Dolayısıyla yaklaşımlardaki farklılıklar birçok soruyu da beraberinde getirmektedir. Bu sorular:

“Milletlerin ve milliyetçiliğin modernleşme süreçleriyle ilişkisi nedir? Milliyetçilik mi devleti, devlet mi milliyetçiliği oluşturur? Siyasi merkezileşmenin, örneğin etkinleşen bürokratikleşmenin, merkezi orduların kurulmasının milliyetçiliğin doğuşuna ne gibi etkileri

²⁵⁰ Billig, *Banal Milliyetçilik*, 6.

²⁵¹ Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 29.

²⁵² Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 23-27.

²⁵³ Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, 1-6.

²⁵⁴ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 69.

*vardır? Milliyetçiliğin tezahür etmesinde ekonomik gelişmelerin, örneğin kapitalizmin yaygınlaşmasının ya da sanayi devriminin rolü var mıdır? Bugünün milletleriyle geçmişteki toplumsal oluşumlar, siyasi örgütlenme biçimleri arasında ne tür ilişkiler vardır? Milletler, geçmişteki etnik toplulukların uzantısı mıdır yoksa milletler ve milliyetçilik, iktidar kavgalarında kendilerine üstünlük sağlamak isteyen çıkar gruplarının 'yarattığı' mitlerden mi ibarettir? Milliyetçilik, seçkinlerin halk kitlelerini uyutmakta kullandıkları bir araç, bir tür 'afyon' mudur? Milliyetçilik bir 'yanlış bilinçlenme' midir?*²⁵⁵

şeklinde. Dolayısıyla bu sorulara verilen cevapların farklı olması milliyetçiliğin farklı sınıflandırmalara ayrılmasının ana kaynağını oluşturmaktadır.

2.2.1. İlkçi Yaklaşım

İlkçi yaklaşım, en genel anlamıyla “başlangıçtan beri var olan”, “ilk yaratılan ya da geliştirilen” ve “verili olan” şeklinde üç anlama gelmektedir. Kelimenin ilk defa 1957 yılında Edward Shils tarafından aile üyelerinin arasındaki bağlılığın sebebi aralarındaki sürekli iletişimden ziyade kan bağına atfedilen ve açıklanması oldukça zor bir anlam olduğuna işaret etmesiyle kullanılmıştır.²⁵⁶ Bahsi geçen yaklaşımla ismi özdeşen diğer bir isim ise Amerikalı sosyolog ve antropolog Clifford Geertz'dir. Geertz, toplumsal yaşam içindeki ‘verili’ öğeleri merkeze alarak kan bağı, din, dil gibi toplumsal alışkanlıkları ön plana çıkarır.²⁵⁷ Buradan hareketle söz konusu yaklaşımı etnik içerikli çalışmalardan ayrı bir şekilde değerlendirmek neredeyse imkansızdır. Dahası ilkçi yaklaşımı benimseyen araştırmacıların ortaya koyduğu yorumlar bağlamında ‘doğalcı’, ‘biyolojik’ ve ‘kültürel’ olmak üzere üç ayrı bakış açısı mevcuttur.²⁵⁸

Doğalcı yaklaşımda kişinin ailede doğdukları gibi bir etnik toplulukta doğduğu ve böylece insan topluluklarının farklı etnik gruplara mensubiyeti doğal düzenin bir tezahürü olduğu ileri sürülür. Dahası gruplar arasındaki ötekileştirme eğiliminin tetiklemesiyle milletin kökeni, kişiliği, misyonu ve kaderi hakkında farklı yorumlar yapılır. Söz gelimi Frantisek Palacky, Eoin MacNeill ve Nicolae Iorga gibi isimler

²⁵⁵ Özkırımlı, 69-70.

²⁵⁶ Edward Shils, “Primordial, personal, sacred and civil ties”, *British Journal of Sociology* 8 (1957): 113-45, <https://doi.org/10.2307/587365>.

²⁵⁷ Clifford Geertz, *Kültürlerin Yorumlanması*, çev. Hakan Gür (Dost Kitabevi, 2010), 289-90.

²⁵⁸ Anthony D. Smith, “The Ethnic Sources of Nationalism”, *Survival* 35, sy 1 (01 Mart 1993): 27-42, <https://doi.org/10.1080/00396339308442673>; Pierre L. Van den Berghe, “Race and Ethnicity: A Sociobiological Perspective”, *Ethnic and Racial Studies* 1, sy 4 (1978): 402-11, <https://doi.org/10.1080/01419870.1978.9993241>; Clifford Geertz, “The integrative revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States.”, içinde *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa* (New York: Free Press, 1963), 130-45, <https://cir.nii.ac.jp/crid/1570854174582414720>; Walker Connor, “A nation is a nation, is a state, is an ethnic group is a ...”, *Ethnic and Racial Studies* 1, sy 4 (01 Ekim 1978): 379-88, <https://doi.org/10.1080/01419870.1978.9993240>.

kendi ülkelerinin milli akımlarına öncülük etmek suretiyle geçmişin milletlerin kendi kendilerini gerçekleştirme mücadelesine atıfta bulunmuşlardır.²⁵⁹ Biyolojik yaklaşımda ise etnik toplulukların kökeni genetik özelliklerle ve içgüdülerle bağlantılıdır. Bu yaklaşım Wison, Trivers ve Badcock gibi isimlerin çalışmaları sonrasında filizlenen sosyo-biyoloji alanındaki verilerin etnik gruplara uygulanmasıyla gündeme taşınmıştır. Bu minvalde yaklaşımın temelinde ‘üreme, çoğalma ’güdü’sü gizlenmektedir ve eşleşmenin kültürel yakınlık kurulan kişilerle gerçekleştiği ileri sürülür. Yaklaşımın en önemli temsilcilerinden olan Pierre Van Den Berghe’ye göre etnik topluluklar ailelerin uzantılarıdır. Berghe, bu uzantıyı ‘süper aileler’ şeklinde açıklayarak insan ilişkilerine üç güdünün egemen olduğu öne sürer: Hısim, yani akraba olanın seçilmesi, karşılıklık (bireyler arasında karşılıklı yarar ve işbirliği) ve zorlama (tek taraflı yarar için güç kullanma) şeklindedir. Söz gelimi Berghe, etnik gruplar içinde hısim, yani akraba ilişkisinin ön plana çıktığını, gruplar arasında ise işbirliği ve çatışmanın ağır bastığını vurgular. Uzun süreli işbirliğinin imkansız olduğuna değinen Berghe, rekabet ve çatışmanın sıkça yaşandığını dile getirerek zorlama güdüsünün baskın olacağına dikkat çeker.²⁶⁰ Son olarak kültürel yaklaşım ise Eller ve Coughlan’ın Geertz ve Shils’in çalışmaları referans alarak üç temel niteliğine işaret etmektedir. Birincisi ilk olma niteliği taşıyan, birincil bağlılıklar ‘verili’dir, her şeyden önce vardır ve hiçbir şeyden türememiştir. Ayrıca kökenleri araştırılamayacak kadar geçmişe uzanır. İkincisi, ilk olma niteliği bağlamında duyguların anlatılamayacağı ve kelimelerle ifade edilemeyeceği vurgulanır. Zira bir kişi hangi topluluğa üye olursa olsun içinde bulunduğu topluluğun alışkanlıklarından ister istemez beslenir. Bu bağlılık mutlak surette ‘bağlayıcı’ niteliklere sahiptir. Son olarak üçüncüsünde ise ilkçi yaklaşımda aidiyet bir heyecan işidir. Bireysel dürtüyle ortaya çıkan çıkarlarla bağı yoktur.²⁶¹

Literatürde ilkçi yaklaşıma yöneltilen eleştiriler de bulunmaktadır. Paul Brass, Smith, Eller ve Coughlan gibi isimler ilkçilerin öne sürdüğü ‘verili’ olarak kabul edilen kan bağı, dil, din gibi öğelerin çıkarlar ve günün koşulları çerçevesinde akışkan ve geçişken oluşuna dikkat çekmişlerdir.²⁶² Zira bu isimlere göre kimlikler ekonomik ve siyasi olayların tetiklemesiyle değişim ve dönüşüme uğrayabilmektedir. Diğer bir

²⁵⁹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 78-79.

²⁶⁰ Berghe, “Race and Ethnicity”, 401-11.

²⁶¹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 84.

²⁶² Özkırımlı, 77-101.

ifadeyle ‘verili’ değerler üzerinden ‘değişmezlik miti’ne eleştiriler yöneltilir. Dahası Brass ve Gellner ilkçi yaklaşımın etnik ve milli kimliklerin kökenleri üzerine, hiçbir şeyden türemedi, her şeyden önce var olduğu iddiasına “*değişmezliği bilmek, siyasileşen etnik akımları hangi biçimlere bürüneceğini bilmeye yetmez*” şeklinde açıklamada bulunarak karşı çıkmıştır. Smith ise etnik ve milli kimliklerin diğer kimliklerle olan ilişkisini tahlil ederek insanların birden fazla kimliğe sahip olabileceğini vurgular. Eller ve Coughlan, etnik ve milli bağlılıkların duygusal gücünün göz ardı edildiğini dile getirmek suretiyle hislerle yüzleşmek gerektiğini belirterek etnik bağlılıklara mistik hava verilmesine itiraz etmiştir.²⁶³

2.2.2. Modernist Yaklaşım

Milletlerin ve milliyetçiliğin modern çağa ait olduğu düşüncesi üzerine inşa edilen modernist yaklaşım, milliyetçi kuramlar arasındaki ikinci yaklaşım olarak kabul görmektedir. Modernist yaklaşım üzerine ilk eserler 1953 yılında Karl Deutsch tarafından yayımlanan “*Nationalism and Social Communication*” ve 1960 yılında Elie Kedourie tarafından yayımlanan “*Nationalism*” başlıklı eserlerdir.²⁶⁴ Yaklaşımın temel argümanı, milliyetçiliğin eski çağlarda tezahür edilecek toplumsal, siyasi ve ekonomik koşullar oluşmadığı; sanayileşme, kapital piyasa düzeni ve ulus devletlerin ortaya çıkması gibi modern olgularla eş zamanlı veya onların sonucunda doğduğudur. Milliyetçiliğin bir hayal ürünü olduğuna yönelik ortak görüşler dışında modernistlerin üzerinde anlaştığı başka bir konu neredeyse yoktur. Dahası milliyetçiliğin doğum tarihinde bile modernistler arasında tartışma bulunmaktadır. Söz gelimi Greenfeld çalışmalarında İngiliz İç Savaşı, Anderson Latin Amerika’daki bağımsız hareketleri, Alter Fransız Devrimi’ni, Breuilly ve Kedourie Alman Romantizmini ön plana çıkarmıştır. Özkırmılı, çalışmasında modernist araştırmacıları ön plana aldıkları etkenler ekonomik, siyasi ve toplumsal kültürel olmak üzere üçe ayırmış ve bu bağlamında incelemeye tabii tutmuştur.²⁶⁵

Milliyetçiliğin modernliği fikri tüm modernistler tarafından kabul edilse de milletlerin doğuşu üzerine “toplumsal-iktisadi”, “toplumsal-kültürel”, “siyasi”, “ideolojik”

²⁶³ Özkırmılı, 87-94.

²⁶⁴ Karl Wolfgang Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry Into the Foundations of Nationality* (New York: Technology Press of the Massachusetts Institute of Technology and Wiley, 1953); Elie Kedourie, *Nationalism*, 2. bs (London: Hutchinson, 1960).

²⁶⁵ Özkırmılı, çalışmasında sınıflandırmanın ‘mutlak’ yargılara dayanmadığına yönelik açıklaması için Özkırmılı, *Milliyetçilik Kuramları*.

ve ‘‘inşacı’’ olmak üzere beş farklı görüş literatürde mevcuttur.²⁶⁶ Toplumsal-iktisadi görüşe göre milliyetçilik ve milletler kapitalizm, bölgesel eşitsizlik ve sınıf çatışmasının yarattığı toplumsal etkenler çerçevesinde doğar. Söz gelimi Hechter merkez ve çevre arasındaki ilişkiye odaklanarak toplumsal ve iktisadi koşulların yaratacağı huzursuzluk çevrenin merkeze karşı başkaldırısına yönelik tetikleyici neden olduğunu savunur.²⁶⁷ Toplumsal-kültürel yaklaşım ise ulusçuluğun, modern dönem öncesindeki kültür, tarih ve diğer mirasların yeni koşullara uygun hale getirilmesidir.²⁶⁸ Söz gelimi Gellner’in geleneksel toplum ve modern toplum ayrımında yaptığı kültür ve iktidar arasındaki ilişki bu yaklaşımı açıklar niteliktedir. Siyasi yaklaşımdaki çözümlemenin merkezinde ise devlet odaklı anlayış söz konusudur. Giddens, birey, politik düzen, semboller ve inançlarla arasında bağ kurar.²⁶⁹ İdeolojik yaklaşımda ise odak, ‘‘milliyetçi ideolojinin Avrupalı kökenleri ve modernliği, onun yarı dinimsi iktidarı ve imparatorlukların yıkılıp bunlarda var olmayan milletlerin yaratılmasındaki rolü üzerinedir.’’²⁷⁰ İnşacı yaklaşım ise ‘‘bir toplumsal mühendisliği ve toplumsal denetim modeli aracılığıyla temellendirilir.’’²⁷¹

Modernistlerin arasında ekonomiyi öne çıkaranların başında ‘dengesiz kalkınma’yı ileri süren Tom Nairn gelmektedir. 1960 ve 1970’li yıllarda Marksizm üzerine yapılan çalışmalarda artış milliyetçi çalışmaları da etkilemiştir. Söz gelimi Nairn’e göre milliyetçilik dönemin koşullarını da göz önünde bulundurmak suretiyle Marksist yaklaşımla açıklanabilecek bir olgudur. Nairn, merkez ve çevre ülkeler arasındaki uçuruma dikkat çekerek çevre ülkelerdeki seçkinlere büyük önem atfetmektedir. Buradan hareketle milliyetçiliği tayin eden kapitalist ekonominin on sekizinci yüzyıldan beri süregelen dengesiz gelişim olduğunu öne sürmekte ve seçkinlere, halklarını kestirme yoldan gitmeleri konusunda ikna etmek amacıyla büyük rol düştüğünü işaret etmektedir.²⁷² Diğer bir ifadeyle Nairn, seçkinlerin milliyetçiliği kullanarak halkı harekete geçirmesinde ve sanayileşmeye yönlendirmesinde aktif rol aldığına işaret eder. Bu süreç diyalektik olarak devam eder ve merkez ülkeleri de etkisi altına alana kadar kesintiye uğramaz. Orridge ise kalkınma düzeyleri arasında farkın

²⁶⁶ Smith, *Milliyetçilik Kuram - İdeoloji - Tarih*, 71.

²⁶⁷ Hechter, *Containing Nationalism*, 60.

²⁶⁸ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, 129.

²⁶⁹ Anthony Giddens, *Ulus Devlet ve Şiddet* (Kalkedon Yayınları, 2008), 159.

²⁷⁰ Smith, *Milliyetçilik Kuram - İdeoloji - Tarih*, 73.

²⁷¹ Smith, 127.

²⁷² Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 101-5.

bulunmadığı durumlarda da bölgelerin milliyetçiliğe sarılabileceğini iddia ederek Nairn'in iddialarını çürütmeye çalışır. Bu konuda örnek olarak Balkan ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlıklarını kazandıklarında siyasi merkezle arasında ekonomik dengesizliğin olmadığını öne sürer. Breuilly de Nairn'in dengesiz kalkınma ya da geri kalmışlıkla milliyetçilik hareketlerin arasında bağ bulunmadığını belirtir. Breuilly, sömürünün ağır olduğu bazı bölgelerde milliyetçiliğin önem kazanmadığını, milliyetçilik akımlarının kalkınmış sömürgelerde daha hızlı yayıldığını ifade eder. Bu bağlamda dengesiz kalkınma milliyetçilik üzerine birçok sorunun cevabını veremediği sonucuna ulaşılır.²⁷³ Hechter'in 'iç sömürgecilik' da Nairn gibi ekonomik eşitsizliklerin milli birlik olma ihtimalini azalttığı, zaman içinde ezilen sınıfın merkezdeki sınıftan kendini soyutlayarak bağımsızlık istemesine yol açacağını vurgulamaktadır. Fakat her iki isim de ekonomik bağlamdaki eşitsizliğin milliyetçiliğin tezahür edilmesinde tek nedenmiş gibi göstermesi indirgemeci olarak eleştirilmelerine sebep olmuştur.²⁷⁴

Modernistlerin arasında siyasi olanı ön plana çıkaranların başında John Breilly gelmektedir. 1982 yılında yayımlanan "*Nationalism and the State*" adlı çalışmasında milliyetçiliği, siyasi yönetimi elde etme veya yönlendirme dürtüsüyle hareket eden ve bu amaca milliyetçi savları öne sürerek faaliyetlerine meşruiyet kazandırmaya çalışan bir tür strateji şeklinde ifade etmiştir.²⁷⁵ Breilly'nin 'milliyetçi sav'dan kastettiği, kolaylıkla belirlenebilecek kendine özgü bir karakteri olan bir milletin olması, bu milletin çıkarları ve diğer tüm çıkar ve değerlerden üstün sayılması ve milletin olabildiğince bağımsız olması şeklindedir. Başka bir ifadeyle milliyetçilik en azından siyasi bir egemenlik anlamına gelen üç temel iddia çerçevesinde yapılan siyasi bir doktrindir. Breuilly'e göre,

*"Milliyetçiliği toplumsal yada ekonomik yapıların, sınıfsal çıkarların ya da kültürel oluşumların yansıması olarak görmek belirli milliyetçilikleri açıklayabilir, ama milliyetçiliğin genel olarak çözümlenmesine katkıda bulunmaz. Bunun nedeniyse tüm bu yaklaşımların çok önemli bir noktayı gözden kaçırmasıdır: Milliyetçilik her şeyden önce siyasetle, siyaset ise güç-iktidarla ilgilidir. Güç-iktidar, çağdaş dünyada devletin yönetimini ele geçirmeye ve kullanmaya bağlıdır. Dolayısıyla milliyetçiliği çözümlmeyi amaçlayan genel bir yaklaşım ya da yöntem, öncelikle onun devlet yönetimiyle olan ilişkisini belirlemek zorundadır."*²⁷⁶

²⁷³ Özkırımlı, 103-12.

²⁷⁴ Roger, 71.

²⁷⁵ John Breuilly, *Nationalism and the State* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1994), 1, <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/N/bo3619074.html>.

²⁷⁶ Breuilly, 1-9.

Breuilly'nin gözünde milliyetçiliği çözümlemedeki ilk ve en önemli adım onun bir tür siyaset biçimi şeklinde ele alınması gerekliliğidir. İkinci adım ise bu yaklaşımın 'iş bölümü'nde temel bir değişim içeren modernleşme süreciyle ilişkisini saptamaktır. Buradan hareketle devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi düzenlemek maksadıyla modern çağda iki yöntem ileri sürülmüş ve milliyetçilik her ikisinde de en önemli rolü üstlenmiştir. İlk yöntem, vatandaşlık kavramını merkeze alan siyasi çözüm kapsamında vatandaşların kimliklerinden ziyade siyasi haklar iken ikinci yöntemde ise kolektifliğe vurgu yapılmıştır. Her iki yöntem de iktidarın uygulamaları nasıl meşrulaştırılabilir ve farklı toplumsal grupların isteği nasıl sağlanabilir? sorularını önünde bulan seçkinlerin yeni bir kimlik inşasına girişmeleriyle doğrudan bağlantılıdır.²⁷⁷ Zira Breuilly'e göre milliyetçilik, seçkinlere hareket alanı sağlaması ve onların işlerini kolaylaştırması sebebiyle 'seçkinlerin iktidar arayışlarıyla' doğrudan ilişkilidir.

Paul R. Brass ise milliyetçiliğin seçkinler tarafından kullanımı hakkındaki önermeleriyle literatürde kendine yer edinmiştir. Milliyetçilik yazınında araçsalçılık denildiğinde akla gelen ilk isim olan Brass, milliyetçiliği etnik kimlikler ve siyasi seçkinler arasında bağ kurarak siyasi iktidarı ele geçirmede veya korumada bir araç olarak değerlendirir.²⁷⁸ Ona göre etnik kimlikler sabit değildir, zira toplulukların kültür ve değerleri iktidar ve güç peşinde koşan seçkinlere kaynak oluşturduğundan dolayı onların elinde şekillenir. Diğer bir ifadeyle insan topluluklarının sahip olduğu değerlerin anlamları ve içerikleri siyasi koşullar etrafında şekillenmektedir ve Brass, bu noktada örgütlenmenin hem siyasi hareket hem de milliyetçilik açısından son derece önemli olduğunu vurgulamaktadır. Özetle gerek ekonomik olsun gerekse iktidarla ilişkili olsun siyasi seçkinler aslan payını kapmak amacıyla değerlerin kullanılmasının söz konusu olacağı görüşü hakimdir.²⁷⁹

Hobsbawm da millet ve milliyetçiliği toplumsal mühendislik kapsamında değerlendirirken siyasi çıkarları göz ardı etmemiştir. Hobsbawm'ın sıkça başvurduğu 'icat edilmiş gelenekler' söylemi dünle bugün arasında köprü kurması bakımından önem arz etmekte olup milletleri değişmez, yani verili olduğu kabul etmez. Ona göre

²⁷⁷ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 125-27.

²⁷⁸ Paul R. Brass, "Elite Groups, Symbol Manipulation and Ethnic Identity among the Muslims of South Asia", içinde *Political identity in South Asia*, ed. David Taylor ve Malcolm Yapp, 2. bs, Collected papers on South Asia (London: Curzon Press, 1979), 1.

²⁷⁹ Brass, 3.

milliyetçiliğin kökenleri siyaset, teknoloji ve toplumsal dönüşümlerde aranmalıdır. Bu düşünce ise modernistlerin ‘milletlerden önce milliyetçilik’ anlayışının temelini oluşturur. Tüm bu açıklamalardan hareketle Hobsbawm milliyetçiliği, ‘iki yönlü’ bir olgu olduğuna işaret etmiştir. Milliyetçilik, ‘yukarıdan’ kurgulanmış, ancak ‘aşağısı’, diğer bir ifadeyle günlük hayatın koşuşturmacasında yer alan insanların arzuları, ihtiyaçları ve korkuları çözümlenmeden kavranamaz.²⁸⁰

Milliyetçiliğin araçsalci yaklaşımına yöneltile eleştirilerde literatürde mevcuttur. Söz gelimi bu eleştirilerin ilki milli bilincin tezahür ediliş tarihini doğru saptayamamaları üzerineyken ikinci eleştiri ise etnik kültürlerin devamlılığını gözden kaçırmaları hususundadır. Üçüncü ve belki de en önemlisi ise insanların çıkarlarına uymasa bile milliyetçiliği desteklediklerini veya neden milletleri uğruna canlarını feda ettiklerini net bir şekilde açıklayamamalarıdır.²⁸¹

Modernistler arasında toplumsal alanda yaşanan değişimlerin etkisi çerçevesinde milliyetçi kuramlara katkı yapanlar da vardır. Söz gelimi milliyetçiliğin anlaşılmasında tartışmasız en çok katkı yapan isimlerin başında Ernest Gellner gelmektedir. Gellner, sosyoloji alanındaki en önemli iki isim olan Weber ve Durkheim’i referans alarak milliyetçiliği çözümlerken geleneksel toplum ve modern toplum evrelerine ayırır.²⁸² Buradan hareketle Gellner, milliyetçilik tezahüründe siyasi ve milli birimin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunur. Zira ona göre insanlık tarihinin büyük bir kısmında siyasi örgütlenmelerin milliyetçi ilkeler bağlamında düzenlenmemiş olduğu ve ne şehir devletlerinde ne feodal yapılarda ne de imparatorluklarda milliyetçilik üzerine herhangi bir ize rastlandığına temas edilir. Geleneksel toplumlarda yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkilerde milliyetçilik yerine adalet, merhamet ve dürüstlük ön plana çıkmaktadır. Böylece milliyetçilik sosyolojik bir gereklilik olarak modern dünyada boy göstermiştir.²⁸³ Bu düşüncesini temellendirmek üzere Gellner, insanlık tarihini üç evrede açıklar: Avcı-toplayıcı, tarımsal ve modern-endüstriyel toplumlar. Avcı-toplayıcı toplumda merkezi bir siyasi yapı olmadığından milliyetçilikten söz etmenin mümkün olmadığı, tarımsal toplumda statü temelli bir toplum yapısı olduğundan siyasi zorunluktan ziyade ekonomik

²⁸⁰ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 142.

²⁸¹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*.

²⁸² Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, 118.

²⁸³ Gellner, 128.

gereksinimlerin ön planda oluşu, modern-endüstriyel toplumda ise bireyin toplumsal statüsünü doğuştan değil, herkese açık hale gelmesiyle ilişkilendirilmektedir. Son aşamada artık kültür yapıları pekiştirip statüleri keskinleştirmekten ziyade statüler arasında geçişin mümkün kılınması esastır. Bu aslında birçok şeyi açıklamanın ilk adımı olarak görülmüştür. Zira Gellner'in deyiimiyle modern toplum akışkan bir yapıya sahiptir ve iş bölümü esastır. İş bölümü uzmanlaşmayı beraberinde getirir, uzmanlaşma ise belirli bir eğitim sayesinde mümkündür. Bu düzeni sağlayabilecek tek siyasi örgütlenme modern devlettir. Yukarıda belirtildiği üzere Gellner milliyetçilik anlayışının merkezinde sanayi toplum düzeni yatmaktadır ve modern çağda her devlet meşruiyetini milliyetçi söylemi referans alarak sağlaması gerekir. Gellner'in düşüncelerini toparlayacak olursak;

*“Milletler, ancak genel toplumsal koşullar, yalnız seçkinlere değil tüm nüfusa egemen olan standart, türdeş ve tek bir merkez tarafından kontrol edilen yüksek kültürleri gerektirdiğinde ortaya çıkabilirdi. Dolayısıyla ‘milliyetçilik milletleri doğurabilirdi, milletler milliyetçiliği değil. Milliyetçilik özünde, bir yüksek kültürün daha önce pek çok alt kültüre sahip topluma empoze edilmesiydi.’*²⁸⁴

Gellner, kuramının tutkuları açıklayamaması konusunda şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır. Ayrıca milliyetçilik ve endüstriyelleşme arasındaki ilişkiyi tam olarak saptayamaması da eleştiri bağlamında önem arz etmektedir. Söz gelimi Gellner bu eleştirilere cevap olarak endüstriyelleşmemiş toplumlarda da milli kültürü yaratmanın ve yaymanın birtakım yolları olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre anti-empyralist ve sömürge sonrası milliyetçilikleri bunun en açık örneğini oluşturmaktadır. Gandhi dönemindeki Hint milliyetçiliği endüstriyelleşmeye şiddetle karşı çıkmıştır. Ayrıca Rusya’da milliyetçiliği, hiçe sayarak onunla mücadele etmeye çalışan bir yönetim sistemi denenmiş ve hızlı bir şekilde sanayileşebildiği gözlemlenmiştir.²⁸⁵

Toplumsal kültürel alandaki yorumlarıyla milliyetçilik literatürüne birçok katkıda bulunan diğer önemli bir kuramcı ise Benedict Anderson’dır. Ona göre millet, hayal edilmiş siyasi bir topluluktur. Ona göre millet,

*“Hayal edilmiştir, çünkü en küçük milletin üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla karşılaşmayacak, hatta onlardan söz edildiğini duymayacaklardır, ama yine de her birinin kafasında birlikteliklerinin hayali yaşamaya devam edecektir. Sınırlıdır, çünkü en büyük milletin bile belirli, ötesinde başka milletlerin yaşadığı sınırlar vardır. Egemendir, çünkü kavram Aydınlanma felsefesi ve devrimlerin, güçlerini tanrıdan alan hanedanların meşruiyetini yerle bir ettiği bir çağda doğmuştur.”*²⁸⁶

²⁸⁴ Roger, *Milliyetçilik Kuramları*.

²⁸⁵ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, 75-82.

²⁸⁶ Anderson 1995, s 21-22.

Milletlerin nasıl tayin edildiği konusuna da değinmeden geçmeyen Anderson, ilk sıraya kültürel alanda yaşanan gelişmeleri koymuştur. Bu bağlamda kültürel sistemdeki değişimleri incelerken din ve hanedanlığın gerilemesine atıfta bulunur.²⁸⁷ Her ne kadar bu konuda indirgemeci olarak eleştirilmekten kurtulamasa da dinin gerilemesi savını desteklerken kapitalizm, sanayileşmeyle bağlantılı olarak matbaanın gelişmesi ve dilin yaygınlaşıp siyasi olarak kullanılması hakkındaki çözümlemeleri son derece önemlidir.

2.2.3. Etno-Sembolcü Yaklaşım

Etno-sembolcü yaklaşımın en önemli temsilcilerinden John Armstrong, Anthony D. Smith ve John Hutchinson gibi isimlerin ilkçiliği reddetmeleri ve modernistlerin açıklamalarını da yetersiz bulmaları sonucunda ‘orta yol’ bulmaya çalışmalarıyla literatürdeki yerini almıştır. Söz gelimi Armstrong, *“Milliyetçilikten önce Milletler”* eserinde milletlerin milliyetçilikten önce de var olmasına rağmen yine de ebedi olmadığını, belirli bir tarihte icat edildiklerini savunur.²⁸⁸ Smith ise “Tabula Rasa” önermesinden hareketle, modern dönemin temelini boş bir levha üzerine inşa edilmediğini vurgulamıştır.²⁸⁹ Smith, ulusların doğuşunu “kültürel süreklilik”, “yinelenme” ve “yeniden yorumlama” olmak üzere üç temel noktaya işaret etmektedir. Bu bağlamda etnik geçmişler dikkate alınmaksızın modern milletlerin doğuşunu anlayanın pek mümkün olmadığı varsayılır. Zira modern dönemin milletleri, yılanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillenir.²⁹⁰ Diğer bir ifadeyle modern öncesindeki etnik toplulukların bugünün milletlerini oluşturduğu görüşü hakimdir. Hutchinson’ın deyişiyle moderniteyle geleneğin kaynaştırılması etno-sembolistlerin görüşlerini yansıtır.²⁹¹ Geçmişteki mitler, semboller ve töreler modern dönemdeki milliyetçiliklerin içeriğini oluştururlar. Milliyetçiliği modern dönemin ürünü olarak algılayan etno-sembolcüler, bu bağlamda ilkçilerden ayrılmaktadırlar. Dahası yaklaşımın savunucularına göre bunu kapitalizm, endüstrileşme gibi süreçlerle de açıklamak yetersizdir. Böylece Smith’e göre bu yaklaşımın milliyetçi çalışmalarına yönelik üç faydası vardır: Birincisi hangi halkların yeterlilik koşullarını sağlayacağı

²⁸⁷ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 183.

²⁸⁸ Armstrong, “Towards a Theory of Nationalism”, 36. Armstrong, *Milliyetçilikten Önce Milletler*.

²⁸⁹ İlyas Altuner, “Locke’un Doğuştan Düşünceler Eleştirisi ve Tabula Rasa Olarak Zihin”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 2012, 107-14.

²⁹⁰ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*.

²⁹¹ Hutchinson’dan aktaran Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, 97.

ve hangi biçime bürüneceğidir. İkincisi anıların, mit ve sembollerin milliyetçilikle olan ilişkisinin anlaşılmasını sağlar. Üçüncüsü ise nasıl bu kadar halk desteğini arkasına aldığını açıklar. Söz gelimi halk kitleleri tarihe davet edilebilir, ama halklar neden bu çağrıya kulak verir ve peşlerinden giderler? sorusunun cevabına sadece ‘maddi çıkarlar uğruna’ şeklinde vermek etno-sembolcü yaklaşıma göre çok basittir. Dolayısıyla manevi değerlerin de hesaba katılması gerekir.²⁹²

Armstrong’a göre milliyetçilik, insanların tarihsel süreç içinde geliştirdiği tüm siyasi ve toplumsal örgütlenmenin şekillenmesinde oldukça önemli rol oynayan etnik bilincin son aşamasından ibarettir.²⁹³ Armstrong’un tahlilindeki temel husus sürekliliktir. Çünkü yazara göre semboller ve mitler, yüzyıllar boyunca varlıklarını idame ettirebilme gücüne sahip olmaları açısından etnik grupların arasındaki farkları belirlemede önem arz ederler. Söz gelimi etnik gruplardaki kalıcılığı sağlayan faktörler nelerdir? sorusuna Armstrong adım adım cevap verir. Bu adımlar, yaşam tarzı bağlamında semboller ve mitlerin toprağa bağlılık yaratması, dinin yaşam tarzını beslemesi, siyasal ve toplumsal alandaki örgütlenme biçiminin etnik kimliklere etkileri ve dil şeklindedir. Smith de Armstrong’un bu yaklaşımının referans alınmasıyla kolektif bilincin tarihsel süreç içindeki dalgalanmalarının incelenmesini vurgular.²⁹⁴

Smith de modern milliyetçilikleri etnik toplulukların geçmişleri ve nelere aidiyet duydukları dikkatle incelenmeden çözümleme yapılamayacağını dile getirir. Bu kapsamda Smith, çalışmasında soru-cevap yöntemiyle ilerler. Bu sorular şu şekilde formüle edilmiştir:²⁹⁵

“Millet kimdir? Modern milletlerin etnik temelleri nelerdir? Millet neden ve nasıl doğar? Başka bir deyişle millet oluşum sürecini başlatan genel etken ve mekanizmalar hangileridir? Millet neden ve nasıl doğar? Başka bir deyişle millet oluşum sürecini başlatan genel etken ve mekanizmalar hangileridir? Millet nerede ve ne zaman doğmuştur?”

Bu yaklaşıma göre milletin kimlerden oluştuğu etnik temellere başvurularak anlaşılabilir; çünkü milletler etnik topluluğun devamıdır. Etnik topluluk ise kolektif bir isim, bir ortak soy miti, paylaşılan tarihsel anılar, ortak kültürün ayırt edici bir veya

²⁹² Anthony D. Smith, “Opening Statement Nations and Their Pasts”, *Nations and Nationalism* 2, sy 3 (1996): 362, <https://doi.org/10.1111/j.1469-8219.1996.tb00002.x>.

²⁹³ Armstrong’dan aktaran Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 198.

²⁹⁴ Armstrong, *Milliyetçilikten Önce Milletler*; Armstrong, “Towards a Theory of Nationalism”; John A. Armstrong, “The Autonomy of Ethnic Identity: Historic Cleavages and Nationality Relations in the USSR”, içinde *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, çev. Alexander J. Motyl (New York: Columbia University Press, 1992).

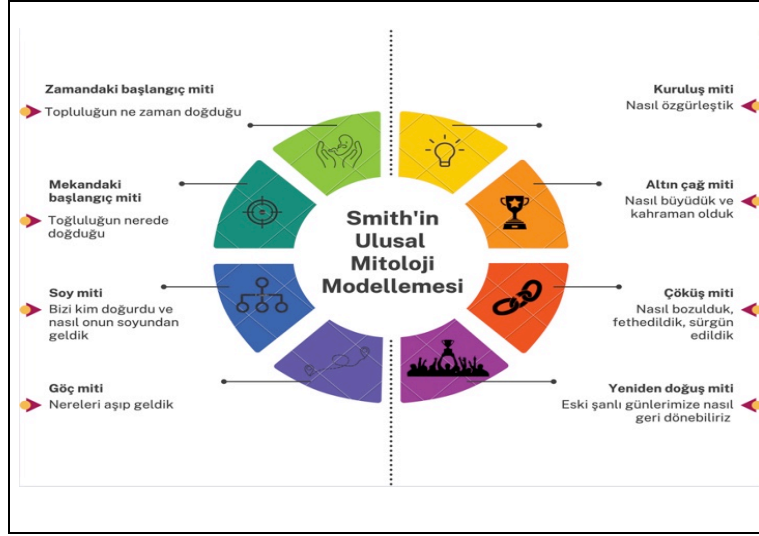
²⁹⁵ Smith, *Milli Kimlik*, 63-67.

birkaç ögesi, belirli bir ‘anavatan’a duyulan bağ, topluluğun önemli bir bölümü için geçerli olan dayanışma duygusu şeklindedir. Milletlerin tarihte nasıl doğduğuna yönelik iki temel açıklaması vardır: birleşme ve bölünme. Smith’e göre tarih sahnesinde yaşanan birtakım gelişmeler etnik kültürde değişimlere sebebiyet vermektedir. Fakat yine de savaş, istila, sürgün, kölelik, göçmen akımları ve din değiştirme gibi en köklü değişimler bile bireylerin zihinlerindeki sürekliliği tamamen silemez.²⁹⁶ Smith’e göre etnik kimlik kendini sürekli yenileyen bir mekanizmaya sahiptir. Bu mekanizma, dini reform, kültürel ödünç alma, halk katılımı ve etnik seçilmişlik mitlerinden oluşmaktadır.²⁹⁷ Bu mekanizmanın oluşturduğu süreklilik ise etnik çekirdeği ortaya çıkarır ve kurulacak pek çok imparatorluğa veya devlete temel olma özelliği taşır. Fakat her modern devletin içinde etnik çekirdeklerin olduğunu düşünmek araştırmacıları yanılgıya götürebilir. Çünkü bazı modern devletlerin oluşumunda etnik çekirdeklere rastlanmaz, çünkü söz konusu devletler diğer etnik çekirdeklenmeyi kendilerine model edinmişlerdir.

Diğer milliyetçi kuramcılar gibi ento-sembolcüler de ileri sürdüğü önerilere yönelik birtakım eleştirilere maruz kalırlar ve eleştirilerin en başında etno-sembolcülerin kavramları birbirleriyle karıştırması yer almaktadır. Walker Connor’a göre etno-sembolcüler de terminolojik kaostan etkilenir. Söz gelimi O’leary, etno-sembolcüler millet ve milliyetçilik kavramlarına o kadar geniş ve kapsayıcı anlamlar yüklemektedir ki böylesine kapsayıcı bir tanımın 1500’lerde de rastlanabileceğini vurgular. Symmons-Symonolewicz ise her iki ismi destekler nitelikte milletin ortak bir tanımının olmadığına işaret eder. Ayrıca etnik ve modern topluluklar arasındaki değişkenlikleri kısmen de olsa hesaba katmamaları, milletler ve milliyetçiliğin modern öncesi dönemde de var olduğu düşüncesi, etno-sembolcüler etnik kimliklerin değişken bir yapıya sahip olduğunu göz ardı etmesi, etno-sembolcüler etnik kimliklerin kalıcılığını abartmaları ve etno-sembolcüler etnik bilincin oluşumuna yönelik çözümlemeleri hakkında yetersiz olduğu konularında da eleştirilirler.

²⁹⁶ Smith, 42-50.

²⁹⁷ Smith, 63-67.

Şekil 2.7: Smith'in Ulusal Mitoloji Modellemesi

Şekil, Smith'in “Ulusların Etnik Kökeni” eserinden esinlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıda belirtilen eleştirilere rağmen ulus inşa sürecinde “tek ve birleşik” yapının oluşması için Smith, sekiz ögenin mutlaka bulunması gerektiğini öne sürer. Bu ögeler sırasıyla aşağıda verilmiştir:²⁹⁸

- *Zamandaki başlangıç miti; yani topluluğun ne zaman “doğduğu”;*
- *Mekandaki başlangıç miti; yani topluluğun nerede “doğduğu”;*
- *Soy miti; yani kim bizi doğurdu ve nasıl onun soyundan geldik;*
- *Göç miti; yani nereleri aşıp geldik;*
- *Kurtuluş miti; yani nasıl özgürleştik;*
- *Altınçağ miti; yani nasıl büyüdük ve kahraman olduk;*
- *Çöküş miti; yani nasıl bozulduk ve fethedildik/sürgün edildik;*
- *Yeniden doğuş miti; yani eski şanlı günlerimize nasıl dönebiliriz.*

Kavramsal ve kuramsal çerçevede sunulan bilgilerden hareketle Etno-sembolcü yaklaşım, ulusların ne zaman, nerede ve nasıl doğduklarına yönelik modernistlerin aksine modern öncesi zamana yönelik açıklamalara yer vermesi, etnik toplulukların birleşme ve bölünme çerçevesinde hangi toplumsal olaylardan etkilendiğine yönelik değerlendirmeleri hesaba katması ve etnik değerlerin sürekliliğini dikkate alarak çözümlemeler yapması sebebiyle ulusçuluk çalışmalarında önemli bir yere sahip olduğu gibi siyasi seçkinlerin ulus inşa sürecinde başvurabilecekleri bir kılavuz görevi görür. Diğer bir ifadeyle siyasi seçkinler hem siyasi iktidarları ele geçirmek veya sürdürmek hem de etnik çatışmaları engelleyerek toplumsal uyumu sağlamak amacıyla Etno-sembolcü yaklaşımın savunduğu değerleri dikkate alırlar ve ulus inşa

²⁹⁸ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, 245.

parametreleri aracılığıyla vatandaşlara yansıtırlar. Ulusçuluk, siyasi seçkinler ve ulus inşa arasındaki bağ, üç ayaklı sandalye şekline benzetilebilir. Kısaca bu üç kavramdan birinin olmayışı ulus devletin yıkılması anlamına gelir. Bu durumun sonucunda ya söz konusu üç kavram üzerine yeni bir ulus devlet ortaya çıkacaktır ya da henüz dünya tarihinin cevap veremediği ‘ulus devlet sonrası’na geçiş yapılacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada Özbek etnik değerlerinin sürekliliğiyle İslam Kerimov döneminde uygulanan tarih yazımı, dil, din, semboller ve mitler gibi ulus inşa parametreleri arasındaki ilişkinin mahiyetini ortaya koymak gereklidir. Bu sayede Özbekistan’da Özbek ulusunun yıllanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillenip şekillenmediğini analiz edebilmek mümkün olacaktır.

3. ULUSLAŞMA ÖNCESİ ÖZBEKİSTAN

Özbekler, Türk soy grubunun Karluk bölümüne mensuptur ve yüzyıllar boyunca etnik değerlerini korumuşlardır. 1991’de Özbekistan Cumhuriyeti adı altında bağımsızlığını kazanan Özbekler, uluslaşma öncesinde köklü bir tarihi birikime sahiptirler. Fakat Özbekistan Cumhuriyeti’nin sınırları Sovyetler döneminde 1924 Anayasası uyarınca belirlenmiştir. Uluslaşma öncesi Özbekler başlığı üç kısımda incelenecektir. İlk kısımda Özbek kavramı ve tarih sahnesine çıkışı, ikinci kısımda öncelikle 20. yüzyıldaki toplumsal ve siyasal yapı ele alınacak, ardından Türkistanlı Ceditçilerin Özbekleri aydınlatma alanındaki faaliyetleri ortaya koyulacaktır. Üçüncü kısımda ise Sovyet Özbekistan’ı ele alınacaktır. Diğer bir ifadeyle Özbek terimine ilk nerede, nasıl ve hangi kaynaklarda rastlanıldığına değinilecektir. Aynı zamanda bu bölümde Özbeklerin tarih sahnesine çıkışında etkili olan göç, savaş ve istila gibi toplumsal olgular üzerinde durulacak, Özbek devlet dizimindeki siyasi yapıların mahiyeti ve bunun uluslaşma öncesinde Özbekler için önemine odaklanılacaktır. Ayrıca Özbekistan’daki Ceditçi hareketin ortaya çıkışı, Özbek milletini aydınlatma alanındaki faaliyetleri ve uluslaşma bilincine katkısı ele alınacaktır. Sovyet Özbekistan’ında siyasal yapının mahiyeti Sovyet Anayasaları ve ulusların sovyeti başlığında; toplumsal yapının mahiyeti ise milletler ve yerleştirme politikaları başlığında incelenecektir. Ardından merkezin kontrolündeki Sovyet Özbekistan’ında tarih yazımı, dil, din, semboller ve mitler gibi parametreler aracılığıyla Sovyet ulus inşa çabalarına ve Özbeklerin bu çabalara yönelik tutumu ele alınacaktır.

3.1. Özbek Kavramı ve Tarih Sahnesine Çıkışı

Literatürde Özbek kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşler arasında en yaygını, ‘öz’ (kendi, kendine ait) ve ‘bek’ (soy, nesil) kelimelerinden türediğidir.²⁹⁹ Diğer bir görüşe göre ise Özbek kelimesi, Altay dillerine bağlı bir dil olan Şorça’da ‘ikiz kardeş’ anlamına gelen ‘özbi’ kelimesinden türemiştir. Özbek adı ise 14. yüzyılın başlarında Kuzeybatı Asya’da tarih sahnesine çıkmıştır. Zeki Velidi Togan’a göre “*daha önce Toğmak denilen dinamik ve kalabalık bir kabile konfederasyonu olan*” Özbekler, isimlerini Altınorda’nın hükümdarı Özbek Han’dan

²⁹⁹ Zebiniso Kamalova, ‘Özbeklerin Ulusal Oluşumu’, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi* 1, no. 2 (18 December 2017): 170.

almışlardır.³⁰⁰ Özbeklerin dili, Türk dil ailesine ait bir dil olan Özbekçedir. Etnik anlamda Özbek kelimesi ise Orta Asya'da yaşayan Türk kökenli bir halka atfedilir. Özbekler, günümüzde çoğunluğu Özbekistan olmak üzere Tacikistan, Afganistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gibi ülkelerde yaşamaktadırlar.³⁰¹

Özbeklerin tarih sahnesine çıkışı, Türk devletleri ve hanlıkların tarihine dayanmaktadır. Ayrıca Orta Asya'nın etnik mozaikinde önemli bir yer tutan ve kültürel olarak zengin bir geçmişe sahip olan Özbekler, milattan önceki dönemlerden günümüze kadar çeşitli siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal olaylardan etkilenmiş ve bölgedeki gelişmeleri doğrudan etkilemiştir. Söz gelimi günümüzde Özbekistan olarak adlandırılan bölgede milattan önce Pers İmparatorluğu, ardından Büyük İskender'in fetihleri sonucu Grek-Baktriya Krallığı, Kuşan İmparatorluğu ve Hun İmparatorluğu hakimiyet sağlamıştır. Geçmişten günümüze farklı hakimiyetlerin bölgede yaratmış olduğu kültürel etki, Özbekistan'ın zengin tarihini şekillendirmiştir. Bölgeye özgü asıl dönüm noktası ise milattan sonra 6. yüzyılın ortalarında Türk kağanlıklarının hakimiyetiyle başlamıştır.³⁰² Zira bu dönemde Özbekistan topraklarına Göktürkler, Karluklar ve Uygurların göç etmesiyle Türk kökenli halkların bölgedeki nüfusu artmıştır. Özellikle 8. yüzyılda Karluk kabilelerinin ittifakıyla Türgeçlere karşı kazanılan zafer sonrasında Yedisu, İsficap, Şaş, Doğu Türkistan'ın batısı ve Fergana'nın ele geçirilmesi Özbek halkının teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır. Dahası 8. ve 9. yüzyıllarda bölgede İslam'ın yayılmasıyla birlikte İslam dini ve kültürü de bölgede etkili olmuştur.³⁰³

Özbekler, 9. ve 10. yüzyıllarda Karluk Türklerinin bir kolunu oluşturarak Batı Türkistan bölgesine yerleşmişlerdir. Karlukların Türkistan siyasetinde oynadıkları önemli rollerin yanı sıra savaşlarda göstermiş oldukları başarılarla Türk ve İslam dünyasına büyük hizmetlerde bulunmaları ve 13. yüzyılın başlarına kadar bölgede etkinliğini sürdürecektir. Karahanlılar Devleti'ni kurmaları, Özbek kimliğini daha

³⁰⁰ Boriboy Ahmedov, *Tarihtan Sabaklar* (Taşkent: Okituvçi, 1994), 197; German Vamberi, *Emir Teymur* (Bakı: Azərbaycan Dövlət kitab palatası, 1991), 114; Ahmed Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi: Batı ve Kuzey Türkistan*, 3rd ed. (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 31–32.

³⁰¹ Saadetin Gömeç and Ayşe Fidan, 'Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış', *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, no. 8 (2022): 755.

³⁰² Muhammad Nosir, *Turan Devletleri ve Hükümdarlar Yılnamesi (m.ö.III Yüzyıldan m.s.XX.Yüzyıl Başlarına Kadar)* (Taşkent, 2011), 10.

³⁰³ Abu'l-Farac, *Abu'l - Farac Tarihi*, trans. Ömer Rıza Doğrul, vol. 1 (Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1999), 109; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, vol. 1–2 (Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 2003); A. Yu Yakubovskiy, 'Özbek Halkının Yüzaga Kelişi Masalası', *Turan Dergisi* 1–3 (2010): 71–79.

belirgin hale getirmiştir.³⁰⁴ Zira Karahanlılar döneminde halk, sosyal-iktisadi ve medeni açıdan kalkınma göstermesiyle Türk dili bölgede daha da yaygınlaşmıştır.³⁰⁵ Yusuf Has Hacib'in 'Kutadgu Bilig', Mahmut Kaşgari'nin 'Divan'ı Lugatit-Türk', Ahmet Yesevi'nin 'Divan-ı Hikmet' ve Ahmet Yügneki'nin 'Atebetü'l- Hakayık' gibi bu dönemde kaleme alınan eserler, Türklerin bölgedeki ağırlığını anlatan yegane kaynaklardır. Bununla birlikte Türk boylarına mensup olan Gazneliler (963-1187), Selçuklular (1040-1147) ve Harezmşah-Anuşteginler'in (1097-1231) Orta Asya ve Orta Doğu'da güç ve otorite sahibi olmaları, Türkistan'daki Türk varlığına dair önem arz eden diğer meselelerdir.³⁰⁶

Türk otoriteleri, Moğollar başta olmak üzere çeşitli kabileler tarafından gerçekleştirilen akınlara karşı mücadele etmiş, Cengiz Han liderliğindeki Moğol İmparatorluğu'nun Türkistan'ı istila etmesiyle bölgede ciddi kayıplar verilmiştir. Fakat buna rağmen Türk toplulukları benliklerini korumayı başarmıştır.³⁰⁷ İstila sonucu bölgede meydana gelen yıkımın ardından 1313-1341 yılları arasında hüküm süren Altınordu Devleti hükümdarı Özbek Han, Fergana Vadisi'ndeki Türkleri bir araya getirerek yeni bir devlet kurmuştur. Özbek Han'ın 1313 yılında tahta çıkışıyla Türkistan'ın etnik ve sosyal yönden Özbekleşmesi hızlanmıştır.³⁰⁸ Bu dönem ve sonrasına ait etnisite bağlamında Özbekler hakkında birçok kaynak bulunmaktadır. Söz gelimi Hamdullah Mustavfi Kazvini, Nasiriddin İbn El-Furat, El-Esedî, Nizamiddin Şami, Abdurazzak Semerkandi, Handamir, Muiniddin Natanzi ve başka müverrihler, Deşti Kıpçak'ın doğu kısmında yer alan Aral ve Hazar Denizi'nden başlayıp Batı Sibirya'nın kuzeyine uzanan ve İdil ile Yayık Nehri'nin kuzey kıyılarından Balkaş Gölü ve Çu Havalisi arasındaki hudutta varlıklarını sürdüren ve geneli Türk ve Moğol kabilelerini Özbek ismiyle anmışlardır.³⁰⁹

³⁰⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 397; Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, vol. 9, Handbook of Oriental Studies. Section 8 Uralic & Central Asian Studies (Leiden: Brill, 2003), 30.

³⁰⁵ Yakubovskiy, 'Özbek Halkının Yüzaga Kelişi Masalası', 71–79.

³⁰⁶ S. Ulaşova, *XIII-XV.Yy.. Maveraiinnehr Etnik Çereyanlarda Moğol ve Türkleşen Moğol Kabilelerinin Yeri*, I, Özbekistan Tarihini Okutmak ve Öğrenmek İçin Materyallar (Taşkent: Öz. FEN, 2009), 107.

³⁰⁷ Василий Владимирович Бартольд, *Туркестан в Эпоху Монгольского Нашествия (Moğol İstilas Döneminde Türkistan)*, (Москва: Академия наук СССР, 1963), 471–73.

³⁰⁸ Edward Allworth, *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History* (Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University, 1990), 32.

³⁰⁹ Ahmedov, *Tarihtan Sabaklar*, 197.

14. yüzyıla gelindiğinde Timur liderliğindeki Timur İmparatorluğu, Orta Asya'dan Hindistan'a kadar uzanan bölgeyi kontrol altına alarak siyasi, askeri, ekonomik ve bilim alanlarında Özbeklere altın çağını yaşatmıştır. 1405 yılında Emir Timur'un ölümüyle bölgede Şahruh (1337-1477 Herat), Uluğ Bey (1394-1449 Semerkant), Hüseyin Baykara (1438-1506 Herat) ve Babür Şah (1483-1530 Fergana) gibi isimler ön plana çıkmıştır. Fakat bu dönemdeki en önemli figür ise Şeybani Hanedanlığı'na mensup olan Ebu'l Hayr Han'ın 1428-1468 yılları arasında Özbek kabilelerini birleştirmesidir. Ayrıca bu birleşmenin akabinde Özbekler, Kıpçak steplerinden güneye inerek Harezm'in başkenti olan Urgenç'i ele geçirmiş, ancak Ebu'l Hayr Han, steplerdeki isyan sebebiyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu olay, bölgede iç karşılıklığa neden olmuş ve Moğol kabileleriyle mücadele tekrar şiddetlenmiştir. Bölgede siyasi iktidarın kurulamaması sonucunda 1465-1466 yılları arasında Özbek kabileleri bölünmüş -Özbek, Nogay, Kazak ve Başkurt- halklarının tümünü kapsayan *"Tüm Tatar ve Kıpçak göçebe aristokrasininin genel adı olan Özbek kavramı"* dar anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır.³¹⁰

Özbeklerin tekrar siyasi otoriteyi kurması, 1500'de Ebu'l Hayr Han'ın torunu Muhammed Şeybani Han'ın Özbekleri teşkilatlandırmasıyla mümkün olmuş; aynı yıl Buhara'yı, 1501'de Semerkant'ı, 1503 yılında Belh'i ve 1507'de Herat'ı fethetmesiyle Timur İmparatorluğu'na son vermiş; Maverünnehr'in kuzey bölgesindeki hakimiyeti sonrasında Babür Şah'ı mağlup ederek gücünü pekiştirmiştir.³¹¹ 1510 yılında Safavi Devleti ile yapılan savaşta Muhammed Şeybani'nin öldürülmesi üzerine Babür Şah, Orta Asya üzerinde hakimiyet kurma çabasına girişmiştir. Fakat Babür Şah, 1512'de Özbeklere yenilerek yönünü güneye çevirmiş ve orada Babür İmparatorluğu'nu kurmuştur. Şeybani Hanlığı ise uzun süre siyasi birlik sağlayamaması ve İpek Yolu'nun stratejik önemini kaybetmesiyle Buhara'da Mangıtlar, Hive'de Kungratlar ve Hokand'da Minler olmak üzere hanlıklara bölünmüş, bu bölgedeki topluluklar genel olarak Sart kavramı ile adlandırılmıştır.³¹² 17. ve 18. yüzyılda Cunganlar olarak bilinen Moğol kökenli kabileyle çeşitli savaşlar yapan Özbekler, bu savaşlarda kayıplar yaşamalarıyla savunma pozisyonuna çekilmişlerdir. Böylece Hanlıklar bölgede kısmen zayıf durumda kalmışlardır. 19. yüzyılın başlarında bölgede, Buhara

³¹⁰ Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, s. 31.

³¹¹ Sir Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century* (London: Burt Franklin, 1880), 695.

³¹² John Glenn, *The Soviet Legacy in Central Asia*

Emirliği ile Hive ve Hokand Hanlıklarının egemenliği altında gerek kendi aralarında gerekse dış güçlerle mücadeleler sürmüştür. Tüm bu mücadelelerin akabinde Özbeklerin tarih sahnesine çıkışı hakkındaki bilgilere eski Arap ve acemi tarih kitaplarından, coğrafi kaynaklardan, dilbilimi ve folklorla dair eserlerden ulaşmak mümkündür. Bu kapsamda ‘Tarihi Ebulhayırhani’, ‘Abdullaname’, ‘Mektübatı Allami’, ‘Nesebname-i Özbek’, ‘Macma’ al-Garaib’, ‘Solnoma-i Hoca Ebu-l Hakim Termizi’, ‘Tarihçe-i Sami’ gibi eserler Özbek ulusunun 92 kavimden oluştuğunu belirtmektedir.³¹³ Söz gelimi ‘Nesebname-i Özbek’ eserinde 92 Özbek kavminin listesi Tablo 3.1’de verilmiştir.³¹⁴

Tablo 3.1: Özbek Ulusunu Oluşturan 92 Kavim

Bin	Çakmak	Kiyat	Orlot	Arap	Badayı	Mıçkir	Çinbay
Yüz	Azak	Hitay	Kerait	İlaçi	Hafız	Suldus	Çehilkas
Kırk	Kalmak	Tunidi	Ungut	Cuburgan	Kırgız	Tuboyi	Uygur
Özbek	Tarlık	Uzculaçi	Tangut	Keray	Macar	Tilov	Agar
Un kacot	Tudak	Koyçi	Manbit	Tışlık	Kuçalık	Kirdor	Yabu
Calair	Burlak	Utaci	Çilçuvit	Türkman	Savron	Baktiya	Targil
Saray	Samarçık	Bulutçi	Mesit	Dufmon	Bahrin	Karkin	Turkan
Kongırat	Kıpça	Cuyut	Markit	Tobin	Uyrıs	Şirin	Kohat
Alçin	Kelaçi	Cab	Burkut	Tama	Cubrat	Uklon	
Argin	Kınakaş	Çilçut	Kurlas	Ramadan	Biday	Kurlat	
Nayman	Buyrak	Buymaut	Ukalan	Kuytan	Tatar	Kırlavut	
Kıpçak	Urot	Uymavut	Kori	Uyşın	Tabaş	Baglan	

Tablo, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Hanlıklar ve Çarlık Rusya dönemi üzerine 1864 yılında Rus Hariciye Vekili Gorçakov’un yayımladığı ve kendi adıyla anılan deklarasyonu sonrasında siyasi ve sosyal meseleler önemine binaen genelde Türkistan’ın özelde ise Özbeklerin kaderine

³¹³ A. Madraimov and G. Fuzailova, *Manbaşunoslik* (Taşkent: Fen, 2007), 217.

³¹⁴ Madraimov and Fuzailova, 218; *Özbekistan Milli Ansiklopedisi* (Taşkent: Devlet İlmi yayınevi, 2004), 638.

Buriboy Ahmedov, *Özbekistan Tarihi Manbaları*, 2001, sayfa: 260-263.

özgü bir dönüm noktası olmuştur.³¹⁵ Dahası Türkistan'daki Türk halklarının kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan en fazla fayda sağlayan Ruslar olmuştur. Ruslar, 1865'te Taşkent'i işgal ettikten bir yıl sonra Çarlık İdaresinin Ticaret Bakanı Reiter'nin girişimiyle bölgedeki ticareti yönetmek amacıyla bir şirket kurmuştur. 27 Ağustos 1966'da ise şehirde din işlerine mahsus meseleleri çözmek amacıyla görevli bir Hakim ve Şeyhülislam bulunması şartıyla Taşkent'i resmen ilhak etmiştir.³¹⁶ Akabinde Çarlık Rusya, 1868'de Buhara Hanlığı, 1873'te Hive Hanlığı ve 1976'da Hokand Hanlığını işgal etmiştir. Ruslar, Türkistan Genel Valiliği aracılığıyla yönettiği bölgede Ruslaştırma politikaları çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı'na girmiş ve bölgeden yarım milyon kişiyi askere alacağını bildirmiştir. Her ne kadar 20. yüzyılın başlarında Türkistan'da Çarlık Rusyası'na karşı isyanlar gerçekleşmiş olsa da gerek lider kadrolar gerek imkansızlıklardan kaynaklı başarılı olunamamış; 783.000 Türk'ün hayatını kaybetmesine, 168.000 Türk'ün Sibirya'ya sürülmesine ve 300.000 kadarının da Doğu Türkistan'a göç etmesine sebep olmuştur.³¹⁷

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Özbekler, bir topluluğu diğer topluluklardan ayıran en önemli öğelerin başında yer alan 'kolektif bir isim' bağlamında 14. yüzyıldan itibaren etnisite kavramına uygun şekilde kolektif bir isme sahiptirler. Ayrıca Özbekler, kuşaktan kuşağa maddi ve manevi değerlerin aktarılmasında ve herhangi bir tehlikeli durumda dayanışma duygusunu oluşturmada son derece önemli role sahip olan ortak soy miti, ortak tarih ve ortak kültür kapsamında Türk haklarına mensup oluşları, siyasi yönetimin ve ekonomik ilişkilerin yanı sıra göç, çatışma, savaş gibi kolektif tecrübelerle sahip olmaları, çoğunluğu Müslümanlardan oluşu ve belirli bir toprak parçası bağlamında sembolik bir coğrafya olarak Türkistan'ın ele alınmasıyla Smith'in "ethnie" teriminin altı ayırt edici özelliğine sahiptirler. Söz konusu bu altı özelliğe sahip olan *ethnie*, kavramsal ve kuramsal çerçevede vurgulandığı üzere ulusa dönüşebildiklerinden "potansiyel ulus" olarak değerlendirilmektedirler. Özetle

³¹⁵ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, 1st ed. (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1984), 9; A. A. Анискин, 'Среднеазиатское направление дипломатии А. М. Горчакова и его влияние на становление евразийского геополитического вектора внешней политики России' (A. M. Gorchakov'un diplomasisinin Orta Asya yönü ve bunun Rus dış politikasının Avrasya jeopolitik vektörünün oluşumu üzerindeki etkisi), *Научные Труды Северо-Западного Института Управления Ранхисс* 4, no. 5 (12) (2013): 92–99.

³¹⁶ Basil Dmytryshyn, *USSR: A Concise History* (New York: Scribner, 1984), 19–27; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 83.

³¹⁷ Edward Dennis Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1954), 154–55.

Türkistan bölgesinde yer alan ve “potansiyel ulus” olarak değerlendirilebilecek Özbekler, 20. yüzyıla bu ortamda girmişlerdir.

3.2. Özbekistan’da Ceditçi Hareketin Ortaya Çıkışı ve Uluslaşma Bilinci

Ceditçilik hareketi, toplumsal gelişmenin ve tarihsel ilerlemenin talep ve ihtiyaçlarına yanıt olarak sahaya çıkan büyük bir sosyo-politik akım ve harekettir. Hareket, 20. yüzyılın siyasi ve toplumsal değişimlerine bir tepki olarak Çarlık Rusyası’nda ortaya çıkmış, kısa bir süre sonra Türkistan’a ulaşmış ve bugünkü Özbekistan sınırlarında siyasi örgütlenmelerle derinleşmiştir. Özbekistan’da Ceditçi hareketin ortaya çıkışı, bir tarafta Çarlık Rusya ve sonrasında Bolşevikler diğer tarafta ise Türkistanlı Ceditçilerin içinde bulunduğu etnik çatışmalara sebebiyet vermiştir. Bu kapsamda bu başlık altında Özbekistan’da Ceditçi hareketin ortaya çıkışı ve uluslaşma bilincine katkısını değerlendirmek adına öncelikle 20. yüzyılın başlarında toplumsal ve siyasi yapıyı ve Ceditçilerin Özbek milletini aydınlatma alanındaki faaliyetlerini ele alınacaktır.

3.2.1. 20. Yüzyılın Başlarında Toplumsal ve Siyasal Yapı

20. yüzyıl hem küresel hem de bölgesel anlamda siyasi, ekonomik ve kültürel alanda birçok değişimlerin yaşandığı, kıyasıya mücadelelerin sahnelendiği bir dönemdir. Türkistan’daki toplumsal ve siyasal yapıyı anlamak amacıyla bu dönemin başlarında meydana gelen gelişmeleri çözümlemek son derece önem arz etmektedir. Zira Sanayi Devrimi ve silahlanma yarışı, Fransız İhtilali ile başlayan milliyetçi akımların etkisi, Avrupa devletleri arasında güç mücadelesinin yarattığı huzursuzluk, siyasi, ekonomik ve dini baskı kapsamında yer alan reformist ve revizyonist olarak adlandırılabilir toplumsal hareketler, Çarlık Rusyası’nda ve Türkistan’da bulunan Türkler üzerinde derin izler bırakmıştır. Çarlık Rusyası’nın her geçen yıl zayıflamasıyla dış politikada etkinliğini kaybetmesi ve iç politikada kontrolünü yitirmesi, birçok farklı grup ve liderin çeşitli taleplerle boy göstermesine olanak sağlamıştır.³¹⁸ Bu talepler, hem Çarlık Rusya ve etnik toplulukların arasında hem de etnik topluluklar kendi aralarındaki çatışmalara yol açmıştır.

³¹⁸ *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim: Tarih, Teori ve Deneyim*, 1st ed. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

Rus İmparatorluğu'nun Türkistan topraklarında uyguladığı ekonomi alanındaki politikalar -bölgenin temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık- Orta Asya'da ciddi zorluklara yol açmış, Rusya'dan gönderilen ürünlerle rekabet edemeyen yerel tüccarın önemli bir kısmı bu durumdan olumsuz etkilenmiştir.³¹⁹ Bu durum ise bölgedeki sosyo-politik sorunların ortaya çıkmasına, fiziksel, kültürel, teritoryal ve siyasi alanlardaki cepheleşmeye ve nihayetinde Rus karşıtlığının artmasına neden olmuştur. Diğer bir deyişle Türk topluluklarıyla Çarlık Rusyası arasında etnik sorun, köken, din, dil, ırk ve çeşitli kültürel dinamikler uyumsuzluk kapsamında tetiklenmiştir. Ayrıca Rusların askeri faaliyetlerinin ekonomik çöküntüye katkısı, işgalin getirdiği uygulamalarla birleşerek Türkistan'daki Türklerin bir kısmını mevcut durumu sorgulamaya ve kurtuluş yollarını aramaya yönlendirmiştir.³²⁰ Kurtuluş yolunda en büyük girişimi ise Özbek etnisitesini, psikolojik veya toplumsal veri olmaktan çıkarıp siyasi bir manivela gücü haline getiren Özbek siyasi seçkinleri olarak adlandırabileceğimiz Türkistanlı Ceditçiler yapmıştır.

Türkler tarafından Çarlık Rusyası'nın baskılarına karşı birtakım faaliyetler ortaya koyulmuştur. Bu duruma 1901 yılında Kazan'da medrese talebelerinin öncülüğünde kurulan ve "Terakki" adlı yayın organına sahip olan "Şakirtlik" teşkilatı, 1905 Duma

³¹⁹ A. Шепелев, *Материалы Для Истории Хивинского Похода 1873 Года (1873 Hive Seferi Tarihine İlişkin Belgeler)*. I. Очерк Военных и Дипломатических Сношений России с Средней Азией (Ташкент, 1879), 84–86; Нина Степановна Киняпина, *Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России: вторая половина 18-80-е годы 19 в (Rus dış politikasında Kafkasya ve Orta Asya: 18. yüzyılın ikinci yarısı - 19. yüzyılın 80. yılları)*, (Москва: Московский университет, 1997), 86–93; Long James, 'Russian Advance in Central Asia', *Society of Arts, Journal* 20 (1874): 645.

³²⁰ Baymirza Hayit, 'Türkistan'da Ceditçilik ve Sonu', *Milli Eğitim ve Kültür Dergisi* 3, no. 9 (1981); Begali Kasimov, '20. Yüzyıl Başlarında Türkistan'daki Ceditçilik Akımının Başlıca Özellikleri', *Avrasya Etüdleri Dergisi* 2, no. 3 (1995): 88–97; İbrahim Maraş, *Türk dünyasında dinî yenileşme (1850-1917)*, Kültür (İstanbul: Ötügen, 2002); Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslâm*, trans. Ali Nejat Ongun (Ankara: Günce, 2000); Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge: Harvard University Press, 1960); Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Comparative Studies on Muslim Societies (California: University of California Press, 1999); Adeeb Khalid, 'Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia', *International Journal of Middle East Studies* 26, no. 2 (1994): 187–200; Adeeb Khalid, 'Muslim Printers in Tsarist Central Asia: A Research Note', *Central Asian Survey* 11, no. 3 (1992): 113–18; Adeeb Khalid, 'Osman Khoja and the Beginning of Jadidism in Bukhara', trans. Timur Kocaoğlu, *Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, 2001, 287–97; A. Ahat Andican, *Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (İstanbul: Emre Yayınları, 2005); Ahmet Kanlıdere, *Reform within Islam: Reform Within Islam, The Tajdid and Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation or Conflict?*, Middle Eastern and Balkan Studies (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997); Ahmet Kanlıdere, *Kadimle cedit arasında Musa Cârullah: hayatı, eserleri, fikirleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005); Ahmet Kanlıdere, 'The Revitalizing Aspect of the Tatar Reform Movement' (History and Culture of the Turks, Columbia University, New York, 1995); Ahmet Kanlıdere, 'Sirât-ı Müstakim Dergisi ve Buhara'da Uyanış (1909-1911)' (VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2013), 551–65; Ahmet Kanlıdere, 'Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi', *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, no. 3 (2004): 149–81.

seçimlerinde önemli rol oynayan ‘‘Müslümanları Aydınlatma Teşkilatı’’, Nijni Novgorod’daki ilk Rusya Müslümanları kongresinde aktif rol alarak kongrenin ihtilalci bir yola girmesini isteyen ‘‘Hürriyet Partisi’’ rnek olarak gösterilebilir. Bu teşkilatların lider kadroları Kadı Abdürreşid, Ali Merdan Topçubaşov, Ahmet Aayev, Ali Hüseyinzade, Alim Maksud, Bünyamin Ahtemov ve İsmail Gaspıralı gibi isimlerden oluşmaktaydı.³²¹ Türkistan’daki Ceditçilik hareketi ise belirli bir tarihe kadar teşkilatlanmadan yoksun bir şekilde Ahmed Daniş, Münevver Karî, Mahmud Hoca Behbudî gibi zbek Türkleri tarafından bireysel faaliyetlerde kendini göstermektedir. Fakat arlık Rusyası’nın baskılarını artırmasıyla bazı entelektüel aydınlar bir araya gelip ‘‘Cağatay Grng’’ adlı edebi teşkilat kurması, siyasi teşkilatların da kurulmasının önünü açmıştır.³²² Türkistan Ceditileri’nin ‘‘Orta Asya’nın mrgzarlığı’’ adlı ilk gazetesi 1905 yılının sonunda ar hükümeti tarafından kapatılsa da 1906’dan itibaren Terakki (1906), Hurşit (1906–7), Şöhret (1907–8), Asya (1906), Buhara-yı Şerif (1912–13), Turan (1912–15), Aykap (1911–15), Kazak (1913–18), Samerkand (1913 Nisan–Eylül), Seda-yı Fergana (1914 Nisan–Kasım), Seda-yı Türkistan (1914), Balapan gazeteleri; Ayna (1913–15), İslah (1915) ve Yurt dergileri yayın hayatına sokulmuştur.³²³ Toplumsal anlamda haberleşmenin yaygınlaşması ve milli değere yapılan vurgu, Türkistan’da Cedit okullarının artmasını sağlamıştır. Bu artış, Türkistan Genel Valisi Samsonov tarafından dikkatle izlenmiş ve 1909 yılında Rus Eğitim Bakanına gönderdiği raporda şunları dile getirmiştir.³²⁴

‘‘Tabii, yerli Müslümanların aydın kısmı ‘kültür gtrcleri’ –Volga ve Kırım Tatarları- ve memlekete sızmış olan Türk ajitatrlerinin (kışkırtıcı) etkisi ile yerli okullarda anormal eğitim durumunu idrak ediyorlar. Bu sebepten ötürü şimdiki okullar yerine yeni metot adındaki okulların yaygın hale gelmesine çaba harcamaktadırlar. Bu okullarda tedrisat fanatik metotlara göre yapılacak ve mektep ile medreselerin tanımadığı mesela aritmetik ve bugünkü coğrafya dersleri okutulacaktır... Bu okullar faaliyetlerine devam ederlerse gelecekte sadece Panislamizm’in geliştii bir fidanlık olmakla kalmayıp, Pantürkizm ve panisyanlık fikirlerinin de fidanlığı haline gelecektir.’’

Rusya İç İşleri Bakanı Maklakov ise 1911’de Müslüman okullarının millileştirilmesine dair acil önlemler alınması gerektiğini vurgulamıştır. Akabinde

³²¹ Ali Erol, ‘Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)’, *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 39 (2006): 53–72; Ayaz Iskhaki, *Idel’-Ural* (Paris: Society for Central Asian Studies, 1933), 35–36.

³²² Çağatay Koar, ‘Türkistan’da Ceditçilik Devrindeki Bazı Neşriyat’, *Doğu Türkistan’ın Sesi* 1, no. 2 (1984): 102.

³²³ Baymirza Hayit, ‘Türkistan’da Ceditçilik ve Sonu’, *Milli Eğitim ve Kültür Dergisi* 3, no. 9 (1981): 47–49.

³²⁴ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, 196.

1912’de Samsonov, Rus dilinin okullarda okutulmasına yönelik talimat verdikten sonra Cedit okulları polis tarafından takibe alınmıştır.³²⁵

Bunun akabinde söz konusu dönemde Türkistan’da toplumsal ve siyasi yapıyı etkileyen diğer bir unsur da din olgusudur. Zira gerek Çarlık Rusya’da gerekse Türkistan’da Ceditçilik hareketinin önderleri, beşeri ilimlerin yanı sıra medrese eğitimlerini de almış, kendi kültürel kimliklerinden vazgeçmeyerek bir ‘kimlik koruma’ görevlerini üstlenen kişilerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla Çarlık Rusyası’nın siyasi alanda Ortodoksluğu ön plana çıkarmasından rahatsız olan Ceditçiler, mücadelenin din boyutunu da gündeme getirmekten çekinmemişlerdir. Buradan hareketle Rus siyasal kültürü bağlamında Ortodoksluğun önemine ve bu önemin Türkistan’a etkilerini ayrıca çözümlemek gerekir. Bu bağlamda Rusların bölgedeki faaliyetleri, Kazan ve Astrahan Hanlıkları’nın 1552-1556 yılları arasında işgal edilmesiyle başlamış, bazı dönemlerde kesintiye uğramasına rağmen kademeli olarak Türkistan topraklarına kadar ulaşmış ve 1991 yılına kadar devam etmiştir.

Rusların Ortodoksluğu resmi bir din olarak kabul ettiği tarih ve mekan hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki Prens Vladimir’in Hristiyanlığı kabul ettiği tarih olan 988 yılını öne sürerken, diğer bir görüş ise bunun 987 yılında Khersones’te, Kiev’de veya Vasilev’de gerçekleştiğini iddia etmektedir.³²⁶ Prens Vladimir’in Hristiyanlığı kabul etmesinin ardından tüm dünyayı Hristiyanlaştırma kararı aldığı ve bu dini değişikliği en yakın çevresinden başlattığı belirtilmektedir. Akabinde Rus liderler, devlet yönetimi ve Ortadoksluk arasında sıkı bir bağ kurmuşlardır. Söz gelimi Aziz Vladimir’in Hristiyanlığı kabulünden sonra Birinci Yaroslav döneminde kiliseler yayılmakla kalmamış aynı zamanda içselleştirilmiştir.³²⁷ Rus kilisesi her ne kadar Moğol hakimiyeti döneminde sadece manevi nasihat ve ahlaki destek misyonlarıyla hareket etmiş olsa da Üçüncü İvan’la birlikte Bizans’ın meşru halefi ve Ortodoksluğun yegane hamisi çerçevesinde Üçüncü Roma İdeali’ni tayin etmiştir.³²⁸ Dördüncü İvan döneminde Stoglav ve Domostroy,³²⁹ Birinci Petro

³²⁵ Hayit, 197.

³²⁶ *Русская православная церковь, 988-1988: очерки истории (Rus Ortodoks Kilisesi, 988-1988: Tarih Üzerine Yazılar)*, (Москва: Московская Патриархия, 1988).

³²⁷ Nicholas V. Riasanovsky and Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, trans. Figen Dereli (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011), 32–34.

³²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi / Başlangıcından 1917’ye Kadar*, vol. 17 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 155.

³²⁹ Стоглав, *Сказание Главам Собора (Stoglav: Konsey Başkanlarının Konuşmaları)*, 1551.

döneminde Kutsal Sinod'un kontrol altına alınması,³³⁰ İkinci Katherina döneminde Kilise arazilerinin kamusallaştırılmasıyla devletin kontrolü kesinleşmiştir.³³¹ 1812 Fransa ile mücadelede kilise, örgütlenme konusunda devlete büyük katkılar sağlamıştır.³³² Fransız İhtilali'nin etkileri Çarlık Rusyası'nı da etkilemiştir. Birinci Nikola döneminde ise resmi ideoloji olarak Ortodoksluk, Otokrasi, Milliyetçilik belirlenmiş ve kilise, bireye ve topluma sağladığı değerle ölçülmüştür.³³³ Üçüncü Aleksander bu politikayı daha da ileriye taşıyarak Ruslaştırma ve Ortodoksluk kavramlarını öne çıkarmıştır. Bunu ‘‘Tek bir görüş: Ortodoksluk, Tek bir devlet: Çarlık Rusya ve Tek bir millet: Rusya’’ şeklinde yansıtmıştır.³³⁴ İkinci Nikola zamanında ayaklanmalar, savaşlar ve ekonomik problemlerle boğuşan Çarlık Rusya, kilise üzerinde baskısını azaltmak zorunda kalmıştır.³³⁵ İkinci Nikola dönemi, Ortodoksluk açısından sansürün kalktığı yıllar olarak kayıtlara geçmiş ve 200 yıldan sonra ilk defa kilise kendi patriğini seçmiş, fakat Müslümanlara baskı devam etmiştir.

³³⁰ Василий Осипович Ключевский, *Русская История: Полный курс лекции (Rus Tarihi: Tüm Dersler Kursu)*, vol. 1–2 (Минск: Белорусский Дом Печати, 2000), 727–28; Galip Kemali Söylemezoğlu, *Rusya Tarihi* (Ankara: Kanaat Kitabevi, 1939), 236.

³³¹ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, trans. Egemen Çağrı Mızrak and Doğukan Mızrak (İstanbul: Selenge Yayınları, 2009), 227.

³³² Ключевский, *Русская история*, 1–2:1027–31.

³³³ *The Romanovs*, Documentary film (Russia: Babich-Design, 2013), <https://topdocumentaryfilms.com/romanovs/>.

³³⁴ Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik-Panislamizm ışığında Türkistan: 1856'dan günümüze* (Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006), 239–231.

³³⁵ Yaşar Onay, *Rusya ve Değişim* (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2002), 82–90.

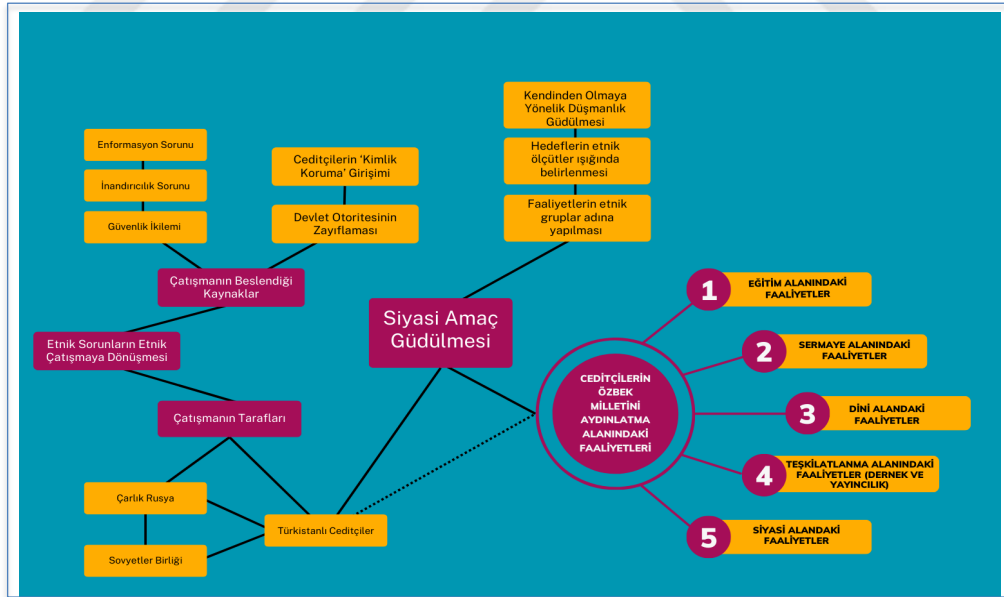
Şekil 3.1: 20. Yüzyılın Başlarında Türkistan'da Toplumsal ve Siyasal Yapı Bağlamında Etnik Sorunlar

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıda belirtilen unsurlar kapsamında Ceditçilerin kurtuluş yolu aramaları, Çarlık Rusya ve Türk toplulukları arasında etnik sorunların gün yüzüne çıkmasına sebebiyet vermiştir. Söz konusu sorunların davranışsal nedenleri: Türkistan'daki toplulukların kendi etnik kimliklerini, yani Türklüklerini yansıtmaya isteği, bağımsızlık kapsamında ayrımcı yaklaşımları, Çarlık Rusyası'ndan beklenen taleplerin gerçekleşmemesi, bölgede elverişsiz ekonomik koşullar ve kaynakların orantısız dağıtımını sayılabilir. Ayrıca Çarlık Rusyası'nın iç ve dış etkenler çerçevesinde otoritesinin zarar görmesinin yanı sıra Türkler ve Ruslar arasındaki tarihsel düşmanlığın ortaya çıkması da davranışsal nedenler arasına eklenebilir. Sorunların yapısal nedenleri arasında ise bireylerin asimilasyon politikaları çerçevesinde türdeş olması gerektiğine olan inanç kapsamında Türklere uygulanan baskı ve Türklerin Çarlık Rusyası'na yönelik aidiyet hissiniin olmayışı sayılabilir.

3.2.2. Ceditçilerin Özbek Milletini Aydınlatma Faaliyetleri

Çarlık Rusyası ve Türkistan'daki Türk toplulukları arasında etnik sorunların giderilememesi sonucu devlet ve etnik gruplar arasında çatışmalar yaşanmıştır. Söz konusu bu çatışmalar, enformasyon ve inandırıcılık sorunu kapsamında güvenlik ikileminden de beslenerek kimliğe yönelik tehdit algılamalarını da beraberinde getirmiştir. Buradan hareketle Türkistanlı Ceditçiler, diğer bir ifadeyle siyasi seçkinler, kendi geleceklerine dair ortak kaygıları yoğun bir şekilde hissetmesinin yanı sıra Çarlık Rusyası'ndaki devlet otoritesinin zayıflamasını fırsat bilerek 'kimlik koruma' faaliyetlerine hız vermiş ve siyasi amaç gütmeye başlamışlardır. Bu kapsamda 20. yüzyılın başından itibaren bağımsızlık amacıyla siyasi, ekonomik ve eğitim alanında faaliyetler gösteren Özbek Ceditçileri ile gerek Çarlık Rusyası gerekse Bolşevikler arasında kıyasıya bir mücadele yaşanmıştır. Bu mücadele, kendinden olmayana yönelik düşmanlık güdülmesi, hedeflerin etnik ölçütler ışığında belirlenmesi ve faaliyetlerin etnik gruplar adına yapılması gibi etnik çatışmanın parametrelerini de içinde barındırmaktadır. Bu çatışmalar, Özbek ulusunu canlandırmaya ve bağımsız bir devlete sahip olmaya kadar götürmüştür.

Şekil 3.2: Türkistanlı Ceditçilerin Özbek Milletini Aydınlatma Faaliyetleri

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkistan'daki Ceditçilerin Özbek ulusunu canlandırmak amacıyla ortaya koyduğu faaliyetler incelendiğinde Mahmud Hoca Behbudî, Münevver Kari, Abdulhamit Çolpan, Gulam Zaferi, İshakhan Töre, Abdullah Avlânî, Abdullah Kadiri ve

Abdür-rauf Abdür-rahim olmak üzere sekiz Ceditçi ön plana çıkmıştır. Bu isimlere özellikle vurgu yapmak gerekir. Türkistan'daki Ceditçiler arasında belki de en önemlisi olan Mahmud Hoca Behbudî, 30 Ocak 1874 tarihinde Semerkant'ta dünyaya gelir.³³⁶ Okuma yazmayı dayısı Muhammed Sıddık'tan öğrenen Behbudî, ilk dini eğitimini ise babasından alır. Behbudî, medrese eğitimini Molla Adil önderliğinde önce Semerkant sonra da Buhara medreselerinde alır. 18 yaşında medrese eğitimini tamamlayan Behbudî, Semerkant ili Çaşma-i Âb bölgesinde Kadı olan dayısı Muhammed Sıddık'ın yanında Katip görevinde çalışmaya başlar, akabinde müftülük yapar.³³⁷

Behbudî, 1893 yılından itibaren Rusya ve yurt dışında yayımlanan Türk ve Fars basınına takip etmeye başlar. 1899-1900 yılları arasında Buharalı dostu Hacı Baqo ile hac seferine çıkar ve bu seyahat onun bakış açısını derinden etkiler. Bu seyahat sırasında Behbudî, Osmanlı Devleti'nde ve Mısır'da sosyal hayatta yapılan ıslahatlara öncülük eden kişilerle tanışma fırsatı bulur ve Semerkant'a döndüğünde “Tercüman” gazetesine abone olur. 1903 yılında Semerkant çevresindeki Halvoî ve Rajabamin köylerinde yeni usûl okullarını açarak derslere özgü programlar tertip etmeye başlar. Sırasıyla “Risale-i Esbab-i Sevad” (1904), “Risale-i Coğrafiya-i Umranî” (1905), “Risale-i Coğrafiya-i Rus-i” (1908), “Kitabat-ul Etfâl” (1908), “Emaliyat-i İslam” (1908) ve “Tarihi İslam” (1909) gibi kitapları kaleme alır. Behbudî, 1900-1904 yıllarında Moskova ve Petersburg'a gider, 1906 yılında Kazan, Ufa, Nijnî Novgorod gibi şehirlerde bulunarak alan araştırmaları yapar ve yeni insanlarla tanışır. 23 Ağustos 1906 tarihinde Rusya Müslümanlarının hayatı ve kültürel sorunlarına yönelik düzenlenen bir kurultayda Türkistan vekilleri başkanı olarak bölgedeki durumu dile getirir. Behbudî, 1913 yılında “Semerkand” adlı gazeteyi yayımlamak amacıyla hükümetten izin alır. Ancak bu gazete 45. sayısından sonra maddi sıkıntılardan dolayı kapatılır. Aynı yıl “Âyna” dergisini çıkarmaya başlar. Dergide millet hakları, tarihi, dili ve edebiyatı gibi konularda makaleler yayınlanır. 29 Mayıs 1914 tarihinde Behbudî, ikinci defa Arap ülkelerine seyahate çıkar. Bu seyahati, yedi yıldır uğraştığı basın faaliyetinden dolayı yurt dışına çıkamadığı için dünyada olan bitenden haberdar

³³⁶ Hacı Mün, 1920 yıllarında Behbudî biyografisini yazarken onun 19 Ocak 1875'te doğduğunu iddia etmiştir. Khalid, Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş, çev., Müftü Balabanlılar, 195.

³³⁷ Zaynabidin Abdırashidov, *Jadidlar. Mahmudxo'ja Behbudiy* (Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022), 8–9.

olmak istemesinin yanı sıra kurmak istediği Behbudîye Kütüphanesi'ne kitaplar getirmek amacıyla yapar. Tüm seyahat hatıralarını da “Âyna” dergisinde yayınlarak okuyuculara yeni pencereler açmaya çalışır.³³⁸

Behbudî, 26 Kasım 1917 tarihinde Türkistan Müslümanları Kurultayı'nda ülke Müslümanlar şurasının reisi seçilir. 27 Kasım'da ise Türkistan Muhtariyeti Devleti ilan edilir. Behbudî herkesi birliğe ve bu muhtariyeti desteklemeye çağırır. Fakat kısa bir süreden sonra Muhtariyet, Sovyetler tarafından yok edilir. 25 Mayıs 1919 tarihinde Şahrısabz şehrinde yakalanan Behbudî, Karşı şehrinde gizli bir şekilde infaz edilir. Behbudî, toplamda 18 süreli yayında faaliyet göstermiş ve 200 civarında kendi makalelerini yayımlamıştır. Özetle Behbudî, Türkistan'da “Usulu Savtiya”ya dayalı ilk alfabe kitabını (Risale-i Sevad) çıkarması, Orta Asya'da ilk milli drama olan “Pederkuş” eserini kaleme alması, ilk defa Türk dilinde Türkistan, Buhara ve Hive haritalarını çizdirmesi, Semerkant'taki ilk yerel milli gazete ve dergi yayıncısı olması ve Türkistan'daki ilk yeni usûl Cedit okullarının kurucusu ve uygulayıcısı olması, Özbek milli değerlerini canlandırması bakımından önem arz etmektedir.³³⁹

Türkistanlı Ceditçiler arasında yer alan ikinci isim Münnevver Kari'dir. 1878 yılında Taşkent'te doğan Münnevver Kari, doğduğu şehirdeki Yunus Han Medresesi'nde eğitim almıştır. 10 yaşına geldiğinde Buhara'daki medresede hadis ve fıkıh eğitimini tamamladıktan sonra tekrar Taşkent'te imamlık yapar. Kari'nin Türk lehçelerinin yanı sıra Rus ve Fars dillerine olan hakimiyeti, onun farklı kaynaklardan eserleri okuyup özümsemesine olanak sağlar. Özellikle İsmail Gaspıralı'nın “Tercüman” gazetesi Münnevver Kari'nin milliyetçi duygularının oluşmasında büyük öneme sahiptir. Kari, vatanın bağımsızlığı ve ekonominin gelişmesi amacıyla toplumdaki eğitim kurumlarının reforme edilmesini, dini ve dünyevi esaslara dayanan ilk, orta ve yüksek öğretim sisteminin kurulması gerektiğini her fırsatta dile getirir. Bu amaçla henüz 23 yaşında iken kendi evinin bir bölümünü eğitime tahsis ederek Türkistan'da Cedit okulu açar. Gençlere verdiği eğitimle beraber yayın faaliyetleri vasıtasıyla sadece Türkistan'da değil, Orta Asya ve Rusya Müslümanları arasında her geçen gün tanınmaya başlar.³⁴⁰ Kari, kendi hatıralarında Ceditlerin baş sloganı ve maksadının üç

³³⁸ Abdirashidov, 10–17.

³³⁹ Abdirashidov, 23–70.

³⁴⁰ Sotimjon Xolboyev, *Jadidlar. Munavvar Qori Abdurashidxonov* (Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022), 6–10.

kelimede toplandığını ifade eder. Bunlar; Hürriyet, Eşitlik ve Adalet.³⁴¹ Bu amaçla Kari, kendi avlusunda dört yıllık ‘‘Usulu Savtiya’’ adında okul açarak müfredat ortaya koyması ve gençlerin yetiştirilmesi dönemine öncü olmuştur. Bunun dışında Kari, eğitim alanındaki adımlarına devam ederek iki yıllık ‘‘Rüşdiye’’ adlı okullarını açmış ve Özbekistan’da günümüz milli, dünyevi orta eğitim sisteminin temelini atmıştır.³⁴²

Münnever Kari’nin çabalarıyla 1909 yılında Taşkent’te ‘‘Kömek’’ ve 1913 yılında ‘‘Dâril Acizin’’ hayır kurumları açılır. ‘‘Kömek’’i örnek alan Buhara Ceditleri de 1910 yılında ‘‘Terbiye-i Etfâl’’ hayır kurumunu kurmuşlardır. Kari, 1917 yılında ise Avloni ile birlikte ‘‘Şurayi İslamiye’’ ve ‘‘İttihadı Terkakki’’³⁴³ cemiyetlerinin kurulmasına öncülük eder; Mustafa Çokay ve Behbudî gibi isimleri de üyesi yapar. Türkistan’daki Ceditçiliğin lideri olan Mahmud Hoca Behbudî’nin 1919 yılındaki idamı sonrasında Kari, bu hareketin önderi olarak ön plana çıkmaya başlar. Kari, kendi milleti ve halkının menfaati yolunda Türkistan Maarif Komiserliği Türk Şubesi Müdürü (1918), Taşkent Eskişehir Maarif Teftişçisi(1918), Türkistan Merkezi İcra Komitesi Üyesi (1919) ve Türkistan Maarif Halk Komiserliği Vakıf Bölümü Müdürü (1920) gibi birçok alanda faaliyetlerini yürütür. Sonunda tüm işlerden azledilip 1928-1929 yılları arasında evde işsiz kaldığı zamanlarda çorap ve eldiven örerek geçimini sağlar. Eğitim faaliyetlerine bulunduğu katkılardan dolayı yerel Sovyet yönetimi tarafından 7 Mart 1923 tarihinde ‘‘Maarif Kahramanı’’ ödülü ile onurlandırılır. Ancak milletin menfaati ve geleceği uğruna otoriter ve devrimci iki gücün baskısı altında faaliyetlerini yürütmek zorunda kalır. 1931 yılında 53 yaşında rejimin kurbanı olarak şehit edilir. Sovyet hükümeti, toplam 87 kişiyi hapse atar; onların 15 üyesini Münnever Kari ile birlikte idam eder, diğerlerini ise Sibirya’ya sürgüne gönderir.³⁴⁴ Erken dönemde hem medrese hem de beşeri alanda eğitim alan Kari’nin eğitim kurumlarının açılışında öncülük etmesi, siyasete katılması, dernek, şirket ve vakıf gibi teşkilatların kurulmasında aktif rol alması gibi faaliyetleri, toplumun bilinçlenmesinde son derece etkili olur ve birçok makalesiyle Özbekistan’a ışık tutar.

Ceditçilerin üçüncü ismi olan Abdulhamit Çolpan, 1897 yılında Andican’da doğmuştur. 1913 yılına kadar Türk tarihi hakkında eserler okur, Türk Yurdu ve Sayra

³⁴¹ Xolboyev, 31.

³⁴² Xolboyev, 12–15.

³⁴³ ‘‘İttihadı Terkakki’’ zamanla ‘‘İttihadı Milli’’, ‘‘ Milli İstikbal’’ adlarıyla faaliyetini sürdürmüştür.

³⁴⁴ Xolboyev, 18–72.

gibi Türkçülük yayınlarını takip eder. Tataristan, Azerbaycan ve Hindistan’da yayınlanan dergi ve gazetelere abone olur ve Rusça öğrenmeye ayrıca özen gösterir. 1914 yılında yayınlanan “Türkistanlı Kardeşlerimize” adlı şiiri ve “Kurbanı Cehalet” adlı hikayesi, onun kariyerinde önemli bir basamak olur. Çolpan, henüz 17 yaşındayken sadece Türkistan’daki değil Kırım, Tataristan, Başkurdistan yayınlarında köşe yazıları ve şiiriyle aktif olmaya gayret eder. Ayrıca “Seda-yı Türkistan” ve “Seda-yı Fergana” gazetelerinde “Kurbanı Cehalet”, “Doktor Muhammediyar”, “Eskiden Bahar”, “Muhterem Yazarlarımıza”, “Edebiyat Nedir”, “Vatanımız Türkistan’da Ziraat ve Çiftçilik” ve “Vatanımız Türkistan’da Demir Yolları” eserlerini yayınlatır. Bunların akabinde ticari faaliyetlerde bulunarak ekonomik anlamda da kazanımlar sağlayan Çolpan, 1915-1917 yılları arasında Andican’daki “Türkestanskaya Golos” yani Türkistan Sesi gazetesinde profesyonel gazetecilik faaliyetlerine başlar. Türkistan Muhtariyeti ilan edildiğinde “El Bayrağı” gazetesinde marş niteliğindeki “Hür Türk Bayramı” şiirini yayınlatır. Çolpan, 1919-1924 yılları arasında maarif alanında faaliyet gösterir; Taşkent ve Andican’da şehir müdürlükleri, “Turan” tiyatrosuna başkanlık, Buhara Ahbari, Darxon, Fergana ve Türkistan gibi gazetelerde yazarlık yapar. Çolpan, 1920’li yıllarda şair olarak şöhret kazanır ve yeni Özbek edebiyatının öncüsü olarak kabul edilir. 1938 yılına kadar çeşitli görevlerde çalışmasına rağmen bu tarihte Sovyet Birliği’ne karşı faaliyetlerle suçlanır ve hapse alınır. Hapse atıldığının ertesi günü infaz edilir.³⁴⁵

Ceditçilerin bir diğeri ise Gulam Zaferi’dir. 1889 yılında Taşkent’te doğan Zaferi, şair, dramacı, yayıncı, oyuncu, yönetmen, besteci, tiyatrocu, müzikal ve folklorcüdür. İlk eğitimini önce eski usul okulunda sonrasında ise Rus Tüzem okulunda alır. Akabinde Taşkent’teki Hoca Ahmed Medresesi’nden de tahsilini alarak 1912 yılından itibaren yeni usul okullarında öğretmenlik yapmaya karar verir. 1913 yılında Abdullah Avlânî’nin “Turan” tiyatro topluluğuna üye olur ve bu olay sonrasında hem tiyatro hem Ceditçilik ile sıkı bağ kurar. 1914 yılının başlarında “Âyna”, “Seda-yı Fergana” ve “Al-İslah” gibi yayınlarda şiir ve makalelerini yayınlamaya başlar.³⁴⁶ Zaferî’nin ilk şiiri “Ey İlim” 1914 yılında “Âyna” dergisinde yayınlanır.³⁴⁷ 1917-1918 yıllarında “İşçiler Dünyası” dergisinde müdür olarak görev yapar ve muhtariyet

³⁴⁵ Dilmurod Quronov, *Jadidlar. Abdulhamid Cho’lpon* (Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022), 4–28.

³⁴⁶ Olim Usmonov, *Jadidlar. G’ulom Zafariy* (Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022), 6.

³⁴⁷ Usmonov, 51.

gazetelerindeki bağımsızlık konusunu topluma duyurmaya çalışır. Muhtariyet dağıldıktan sonra Zaferî'nin faaliyetlerinde yavaşlama görülür. 1919-1923 yılları arasında çeşitli gazetelerde müdürlük yaparken okullarda da ders verir. 1923 yılında Türkistan Halk Maarif Komiserliği'ne bağlı Özbek Tiyatro Bilim Heyeti'nde Başkan olarak çalışır ve Türkistan'ın farklı bölgelerinden folklor numuneleri toplamakla meşgul olur. “Turan” tiyatrosu topluluğunun aktif üyesi olan Gulam Zaferî, 1920 yılında yazılan Özbek edebiyatındaki ilk musiki dram özelliği taşıyan “Halime” eserini sahnede canlandırır. Zaferî, “Gülyâr”, “Vannayça” ve “Çoban Demir” gibi destanlar da kaleme almış, drama alanında “Bahar”, “Günefşe”, “Mezarlıkta”, “Tavşan”, “Tuyğunây”, “Hürriyet çocukları”, “Tatimbây Ata” ve “Rehimlik Çıracak” gibi eserleriyle Türkistanlı Türklerin milliyetçi duygularını canlandırmaya gayret eder.³⁴⁸

Türkistanlı diğer bir Ceditçi, şair mahlası İbret olan İshakhan Töre'dir. Ahmet Yesevi soyundan olan İbret, 1862 yılında Namangan yakınındaki Törekurgân köyünde doğar. İbret, 1878 yılında Hokand'daki Muhammed Sıddık Tünkâtar Medresesi'nde eğitim alır. Medrese eğitimi aldığı sürede “Türkistan Vilayetinin Gazeti” ve “Tercüman”ı takip eder. 1885 yılında memleketine dönerek yeni usul Cedit okulunu açar. İbret'in en önemli eserleri arasında “Lugatı Sitta al Sina” ve “Tarihi Fergana” eserleri yer alır.³⁴⁹ İbret, 10 yıl boyunca İstanbul, Sofya, Atina, Roma, Paris, Cidde, Bambey, Kalkut ve Kaşgar gibi farklı coğrafyalardaki şehirlerde bulunarak eğitim faaliyetlerinin yanı sıra Arapça, Farsça, Hind-Urdu ve İngilizce öğrenir. 1901 yılında Arapça, Farsça, Hindçe, Türkçe, Sartça (Özbekçe) ve Rusça kelimelerin yer aldığı “Lugatı Sitta al Sina” adlı tercüme kitabını bitirir.³⁵⁰ 1908 yılında “Matbaayı İshoqiya”yı açar ve orada yayın faaliyetlerini gerçekleştirir.³⁵¹ Yazdığı şiirler arasında “Borç”, “Nasılsınız”, “Ölürsen”, “Siym-u Zardur”, “Olubdur”, “Tarihi Basmahane”, “Medeniyet Hakkında Mesnevi”, “Turkistan Halkına Hitab”, “Gazet Hususunda”, “Tarihi Manzumai Vagon”, “Kalem” ve “Tebrik Nemengenden” yer almaktadır. Bu şiirlerinde vatan ve millet konularını işlemiştir. Mart 1937 yılında 75 yaşındayken İbret'in Bolşevik rejiminin adamları tarafından evi basılır, kitaplarıyla

³⁴⁸ Usmonov, 18–68.

³⁴⁹ Uluğbek Dolimov, *Jadidlar. Is'hoqxon To'ra* (Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022), 4–13.

³⁵⁰ Dolimov, 20–34.

³⁵¹ Dolimov, 43–99.

birlikte Andican'daki hapishaneye götürülür. Olaydan kısa bir süre sonra hapishanede vefat eder.³⁵²

Abdullah Avlânî ise 12 Temmuz 1878 yılı Taşkent'in Merganç mahallesinde doğar, ilk eğitimini eski usul okulunda alır. 1890 yılında aynı mahallede bulunan medresedeki öğrenciliğinden sonra Şayhhontohur'daki Abdumelikbây Medresesi'nde Molla Ömer Âhund hocalığında eğitimine devam eder. Eğitimlerini tamamlayan Avlânî, 1904 yılında kendine ait ilk Cedit okulunu açar. 1907 yılında ise kendi avlusunda “Şöhret” gazetesini basmaya başlar fakat onuncu sayısında gazete faaliyeti sona erer. Akabinde “Asya” adında başka bir gazete basmaya başlar. 1908 yılında gelindiğinde ise Avlânî'nin Mirabad'daki okulu kapatılsa da 1909 yılında Degrez mahallesinde başka bir okul ve Cemiyeti Hayriye'yi açmaya muvaffak olur. 1913 yılında “Turan” tiyatro topluluğunu kurar. 1919 yılında Rusya Sosyalist Federe Sovyet Cumhuriyeti (RSFSC) hükümetinin verdiği görev ile Afganistan'a gönderilir. 20 Temmuz 1920 tarihine kadar Hirat'ta başkonsolos olarak göreve başlar. 1920 yılında sağlığında yaşadığı problemlerden dolayı Afganistan'dan geri çağrılır. 1923 Taşkent Kadınlar Bilim Merkezi'nde Müdür ve 1924 yılında harp okulunda öğretmenlik yapar. Avlânî, 25 Ağustos 1934 tarihinde vefat eder.³⁵³

Ceditçiler arasındaki diğer bir isim Abdullah Kadiri'dir. Kadiri, 10 Nisan 1894 yılında Taşkent şehrinde doğar. Eğitimini ilk olarak eski usul okulda, sonra Rus Tüzem okulunda ve daha sonrasında Abulkasım Şeyh Medresesi'nde alır. Kâdirî'nin basındaki ilk makalesi 1 Nisan 1914 tarihinde Sedayi Türkistan gazetesinde “Yeni Mescid ve Okul” başlığıyla yayınlanır. Sonrasında “Düğün”, “Durmumuz”, “Millette” ve “Fikir eylegil” başlıklı şiirleri de yayın hayatına girer. Kâdirî, şiirlerinde milleti uyandırmak, vatani değerleri anlatmak, insanları ilim öğrenmeye davet etmek gibi konuları işler.³⁵⁴ Kadiri, “Âzık İşleri”, “Röste”, “İştirakiyun”, “Kızıl Bayrak” ve “Türkistan” gazetelerinin yanı sıra “İnkılab” ve “Komünist Yoldaş” dergilerinde çalışır. Kâdirî'nin süreli yayında yüzden fazla makale ve hiciv eserleri vardır. “Ötgen Günler” romanını yazmasıyla Özbek romancılığının da kurucusu olarak kabul edilir. Romanda yazarın halkın milli şuurunu uyandırmaya çalışması, halkı müstemleke

³⁵² Dolimov, 148–58.

³⁵³ Olim Oltinbek, *Jadidlar. Abdulla Avloniy* (Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022), 4–7.

³⁵⁴ Bahodir Karimov, *Jadidlar. Abdulla Qodiriy* (Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022), 4–21.

yüzünden eziyet çekmesine sebep olan birlik olamayan hanları eleştirmesi bakımından önem arz etmektedir.³⁵⁵

Abdurrauf Abdürrahim, 1886 yılı Buhara şehrinde tüccar bir ailede doğar. Eserlerinde doğuştan gelen yetenek, Allah'ın insana verdiği yaratıcılık özelliği anlamlarını taşıyan Fıtrat mahlasını kullanır. Fıtrat, ilk önce mahallesindeki okulda sonra Mir Arap Medresesi'nde eğitim alır. 1909 yılında Cemiyeti Hayriye'nin maddi desteği ile eğitim amaçlı İstanbul'a gönderilir, Buhara'ya döner dönmez usulü cedit okulları açmaya ve orda kültürel hayatı canlandırmaya koyulur. Ayrıca Fıtrat, A. Burhânov'la birlikte Genç Buharalılar Partisi'ni kurmuş ve Buhara'daki siyasi ve kültürel hayat sistemine yönelik değişiklik taleplerini dile getirir. Fakat Parti'nin faaliyetleri sonucunda Emir'in askerlerinin engellemelerine maruz kalınca faaliyetlerine Semerkant'ta devam etmeye karar verir. Burada Behbudi'nin kurduğu Hürriyet gazetesinde yazarlık yapar, kendi adıyla otuzdan fazla makale ve şiir yayınlar. Akabinde Taşkent'e geçerek "Cagatay Gürüngü" teşkilatını kurar. Teşkilatın esas amaçlarından biri Arap alfabesini ıslah ederek Özbek diline uygun bir yazı dilinin yaratılmasıdır. Ayrıca Teşkilat üyeleri, genç yazar ve şairleri yetiştirmek, halk folklor örneklerini bir araya toplamak, halkçı tiyatro oyunlarını sahnelendirmek ve halkın geçmişini yücelten eserler vermekle ilgilenirler. 1918 yılında ise Münnever Kari, Fıtrat'ı yeni kurulmuş olan Türkistan Darülfünun'a davet edince Fıtrat, bu teklifi kabul ederek edebiyat ve felsefe bölümü müdürü olur, ilk defa Özbekçe ana dili programı hazırlar. Bu arada "İştirâkyun" gazetesinde meşhur "Dilimiz", "Ağla İslam" ve "Şark siyaseti" gibi siyasi makaleler kaleme alır. Buhara Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra hükümette göreve çağrılır. Göreve başladıktan sonra Buhara İlmi Cemiyeti'ni kurarak yerli insanlar ve ulemalarla birlikte el yazma eserlerini bir araya toplamaya çalışır. Cemiyetin "Encumanı Tarih" şubesi tarafından yazılan "Buhara Arkı Tarihi" eserini yayımlar. Buhara Cumhuriyeti Maarif Bakanı olan Fıtrat, burada yeni usul okullarını yaygınlaştırmakla beraber müzik ve köy enstitülerini kurar. Türkistan bölgesi ve Buhara Cumhuriyeti okullarına özgü dersliklerin kurulmasıyla yakından ilgilenir. Bakanlar Kurulu kararı ile Türk dilini (Özbek dili) devlet dili olarak kabul ettirir. Mevcut tiyatro topluluklarını birleştirerek Maarif Bakanlığı bünyesinde Devlet Tiyatrosunu kurar. 1921 yılında şair Çolpan'ı hem ona yardım etmesi hem de "Buhara Ahbarı" gazetesine yazarlık yapması maksadıyla davet eder. Bu dönemde Fıtrat,

³⁵⁵ Karimov, 27-53.

Dışişleri ve Eğitim Bakanlıkları başta olmak üzere çeşitli bakanlıklarda görev yapmıştır. Bu gelişmeleri takip eden Sovyet hükümeti “Buhara, hızla gelişmeye başlayarak üretim kapsamında buğday ve gıda ürünlerini temin etme meselesini ikinci plana koymakta” diye Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin “Buhara meselesinde dair” kararı uyarınca soruşturma başlatır. Buhara’ya merkez vekili olarak Rudzutak isimli biri gönderilir. O, Buhara’ya gelerek devlet işlerinde kök salmış Cedit unsurlarını sistemden temizleme görevini üstlenir. Akabinde Fıtrat, görevini kendi çıkarlarına kullanarak bütçe açığına sebep olduğu gerekçesiyle tüm görevlerden uzaklaştırılır. Moskova’da üniversitede ders vermeye çağrılır ve orada bir süre görev yapar.³⁵⁶ Fıtrat, “İttifak Olalım”, “Müslümanlar Gafil Kalmayın”, “Birinci Çaremiz” ve “Şura-yı İslam’ın Hatası” gibi makaleleriyle halkı uyanık olmaya davet eder.³⁵⁷

Görüldüğü gibi Özbek Ceditçiler, Çarlık Rusyası’nın kimlik anlayışına ve asimilasyon politikalarına karşı ‘kimlik koruma’ kapsamında direnç göstermiş, Türkistan bölgesinde baskı ve şiddet içerikli çatışmalar görülmüştür. Özbek seçkinlerin insiyatifiyle gerçekleşen kimlik koruma, Özbek ulusunu candırmaya ve bağımsız bir devlete sahip olmaya kadar götürmüştür. Ayrıca Özbek seçkinlerinin kurmuş olduğu Türkistan Muhtariyeti, uluslaşma modeli bağlamında Anglo-Sakson Modeli’ni benimsemiştir. Fakat iç ve dış meşruiyet anlamında sorunlar yaşayan Muhtariyet, Bolşevikler tarafından yıkılmıştır. Muhtariyet dağıldıktan sonra Sovyetlerin kuruluş aşamasında etnik topluluklara karşı asimilasyon yerine çoğulcu politikalar izlemesi bazı Ceditçiler tarafından kabul görerek ‘bolşevik treni’ne binmelerine sebep olmuştur. Bolşeviklerin güçlenmesinin hemen ardından ise bu gruplar ‘küçük burjuva milliyetçisi’ ve ‘Türkçü’ şeklinde suçlanarak etkisiz hale getirilmiştir. Kısaca Ceditçilerin ‘bolşevik treni’ne binmeleri beklenen sonuçları vermemiş, sadece sınırlı düzeyde etki yarattığı gözlemlenmiştir.³⁵⁸ Söz konusu etki ise etnik çatışma bağlamında Özbek milletin Orta Asya bölgesinde ağırlığını artırması ve Türkistan bölgesinde milletler sorununu perçinlemesi, Sovyet hükümetinin yerileştirme politikaları kapsamında Ceditçilerle işbirliğine itmiş ve bu kapsamda Özbekistan sınırlarının çizilmesi meselesinde Ceditçiler etkili bir rol oynamıştır. Manz, 1924 öncesinde Orta Asya’da Özbek, Kazak, Kırgız, Tacik gibi kavramlar kullanılmasına

³⁵⁶ Hamidulla Boltaboyev, *Jadidlar. Abdurauf Fitrat* (Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022), 4–14.

³⁵⁷ Boltaboyev, 25–17.

³⁵⁸ Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in Early USSR, Cornell University Press; 1 Edition 2015. Dash, ‘Ethno-Nationalism in Uzbekistan’ s. 97. Turhan dilmaç, 37.

rağmen dil, toprak ve siyasi bir idareye bağılılık derecesinin pek az olduğunu vurgulamış, “doğru halklar yanlış sınırlar içinde devletleştirildiği”, “sınırların ve yaratılan yeni kimliklerin tamamen suni oldukları” ve “Orta Asya’nın hiçbir mantıklı yolla bölünemeyeceği” şeklinde eleştirmiştir.³⁵⁹

3.3. SSCB Döneminde Özbekistan

Sovyetler Birliği’nin 1924 Anayasası uyarınca SSCB’ye üye cumhuriyetlerden biri olan Özbekistan SSC, kendine ait anayasası, bayrağı, marşı, siyasi alanda kurumsal yapıları ve toplumsal düzene sahip olmuştur. Moskova’daki siyasi seçkinler, SSCB’nin kuruluşundan itibaren hem milletler sorununun Birlik içinde toplumsal uyumu bozmaması hem de MYK’nin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla anayasa uyarınca istedikleri zaman Birlik’ten ayrılabilme ayrıcalığını elinde bulunduran egemen devletler devlet yaratmıştır. Fakat Özbekistan SSC, Moskova’daki siyasi seçkinlerin keyfiliğinden ziyade zorla veya mecburi olarak yaratılmıştır. Zorla veya mecburidir; çünkü Moskova’daki siyasi seçkinler, kısmen Özbeklerin etnik değerlerini ve arzularını dikkate almadan bölgede yapacakları her girişimde sorunların hızlı bir şekilde etnik çatışmaya, hatta iç savaşa ve ayrılma taleplerine kadar gidebilme ihtimalini ortaya çıkardı. Dolayısıyla Türkistanlı Ceditçilerin 20. yüzyılın başlarından 1920’li yıllara kadar yapmış oldukları faaliyetler Özbek ulusunu canlandırdığı gibi Özbekleri, Çarlık Rusyası ve Bolşeviklerle etnik çatışmaya evrilmesini olanak sağlamış, bağımsız Türkistan Muhtariyeti’nin ilanına kadar götürmüştür. Bolşeviklerin Türkistanlı Ceditçilerin üzerindeki zaferi sonrasında bölge Moskova’nın kontrolüne geçmiştir. Buna rağmen Moskova’daki siyasi seçkinler, hem bölge halkının hem de Ceditçi kadroların istek ve arzularını kısmen dikkate almadan bölgedeki kaynaklara sorunsuz bir şekilde ulaşamayacaklarının bilincinde olarak Özbekistan SSC’yi yaratmışlardır. Bu kapsamda bölüm Sovyet Özbekistan’ında siyasi ve toplumsal yapı ve Sovyet Özbekistan’ında ulus inşa çabaları olmak üzere iki kısımda incelenecektir. Birinci kısımda ÖSSC’deki siyasi yapı, Sovyet Anayasaları referans alınarak ortaya koyulacaktır. Akabinde aynı kısımda ülkedeki toplumsal yapıyı ortaya koymak adına milletler ve yerlileştirme politikalarının mahiyeti sunulacaktır. İkinci kısımda ise ÖSSC’deki ulus inşa çabaları tarih yazımı,

³⁵⁹ Beatrice F. Manz, “Historical Background”, Beatrice F. Manz (der), Central Asia in Historical Perspective, Boulder, Westview Press, 1994 içinde s. 13.

dil, din, semboller ve mitlere yönelik politikalar aracılığıyla incelenecektir. Bu inceleme aşamasında Moskova'daki siyasi seçkinlerin Özbek ulusunun etnik değerlerine yönelik tutumu ele alınacaktır.

3.3.1. Sovyet Özbekistan'ında Siyasal ve Toplumsal Yapı

Özbekistan SSC, SSCB'ne üye devletlerden biridir. 5 Aralık 1924 tarihinde kurulmuş, 25 Aralık 1992 tarihinde dağılmıştır. Yüz ölçümü 447.400 kilometrekaredir. Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti, Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti ve Türkistan Özerk Sosyalist Cumhuriyeti topraklarını içinde barındırır. 1929 yılında Tacikistan SSC kurulunca Özbekistan SSC'den ayrılmıştır. Ülkenin başkenti 1924-1925 yılları arasında Buhara, 1925-1930 yılları arasında Semerkant ve 1930-1991 yılları arasında Taşkent'tir. 1924, 1936 ve 1977 Sovyet Anayasaları çerçevesinde Özbekistan SSC'nin üyelikten ayrılma, kendi rızası dışında sınırlarının değiştirilememesi gibi birçok hakkı bulunmasına rağmen Sovyetler Birliği MYK'nın Özbekistan SSC üzerinde kontrolü siyasi, sosyal, ekonomik ve askeri gibi çeşitli alanları kapsamıştır. Moskova'daki siyasi seçkinlerin nihai amacı teoride sosyalist düzene doğru ilerlemek olsa da pratikte uygulanan politikalar Komünist Parti ihtiyaçları çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu yönelimde en belirleyici rol ise Moskova'daki siyasi seçkinlere aittir. Ayrıca Moskova'daki seçkinler toplumsal düzenin sağlanması amacıyla 'Sovyet Ulusu' inşasına girişmiş, Marksist-Leninist ilkeleri kapsamında politikalar uygulamıştır. Buradan hareketle bu bölümde Özbekistan SSC'nin Birlik içindeki siyasi ve toplumsal durumunu ortaya koymak adına öncelikle "Sovyet Anayasaları ve Ulusların Sovyeti" ve "Milletler ve yerlileştirme Politikaları"nın mahiyeti takdim edilmiştir.

3.3.1.1. Sovyet Anayasaları ve Ulusların Sovyeti

Anayasalar, devletlerin siyasal kültürleri etrafında şekillenir. Bu çerçevede bir ulusu çözümlerken başvurulacak ilk referans noktalarından biri, onların anayasalarıdır. Ayrıca anayasanın oluşturulma aşamasında hangi ideolojilerden nasıl yararlandığı ise son derece önemli olması sebebiyle siyasi seçkinler, bu konuda etkin rol oynayan kişilerdir. SSCB'nin kurucuları arasında yer alan Lenin, Stalin, Troçki gibi seçkinler, anayasayı Marksist-Leninist anlayış üzerine inşa etmişlerdir. Bu minvalde Sovyet Özbekistan'ı çözümlemek amacıyla öncelikle Marksist-Leninist düşüncenin genel hatlarını ortaya koymak gerekir. Marksist-Leninist anlayış, sosyalist sistem ve özel mülkiyetin reddi, sermaye sahipleri ve işçi sınıfı arasındaki mücadele, iktidarın devrim

yoluyla ele geçirilmesi, merkezi planlama, sosyalist sistemi inşa etme maksadıyla geçici devrimci diktatörlük ve parti önceliği, emperyalizme karşı uluslararası çapta mücadele, eleştirel düşünce ve kültürel devrim yer almaktadır. Söz konusu genel hatlar 1918, 1924, 1936 ve 1977 Anayasalarının temellerini oluşturması bakımından önem arz etmektedir.³⁶⁰

1918 Rusya'nın Anayasası; Çalışan ve Sömürülen Toplumun Haklar Bildirisi, RSFSC Anayasasının Genel Hükümleri, Sovyet Gücünün Örgütlenmesi, Oy verme Hakkı, Bütçe, RSFSC'nin Bayrağı ve Armalar şeklinde altı bölümden oluşmaktadır.³⁶¹

1924 Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) Anayasası ise iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm beyannameyi, ikinci bölüm ise 11 maddeyi içermektedir. İkinci bölümde yer alan 11 madde sırasıyla Birlik İçindeki Üst Organların Yetkileri, Üye Cumhuriyetlerin Egemenlik Hakları ve Birlik Yurttaşlığı, Sovyetler Birliği Kongresi, Birliğin Merkezi İcra Komitesi, SSCB Merkezi İcra Komitesi Prezidyumu, Halk Komiserleri Konseyi, SSCB Yüksek Mahkemesi, SSCB Halk Komiserliği, Devletin Siyasal İdaresinin Birliği, Üye Cumhuriyetler, Armalar, Bayrak ve Birliğin Başkenti şeklindedir.³⁶²

1936 Anayasası, Temel Kanunu başlığıyla 13 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; Toplumun Örgütlenmesi, Devletin Örgürlenmesi, SSCB'de Devlet Gücünün En Yüksek Organları, SSCB Üye Cumhuriyetlerdeki (Federe) Devlet Gücünün En Yüksek Organları, SSCB'de Devlet İdaresinin Organları, Üye Cumhuriyetlerdeki Devlet İdaresinin Organlar, Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinde Devlet Gücünün En Yüksek Organları, Devlet Gücünün Yerel Organları, Mahkemeler ve

³⁶⁰ 'Конституции СССР и РСФСР (1918-1978)', Конституция СССР и РСФСР (SSCB ve RSFSC Anayasaları), accessed 21 October 2023, <https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/>; Aslan Yaman, *Sovyet Sosyalizminin Anayasaları (1918-1924-1936-1977-1993)* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2018). Ayrıca bkz: Yaşar Onay, *Batı'ya Direnen Devlet Rusya* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık Ltd. Şti., 2021).

³⁶¹ Yaman, *Sovyet Sosyalizminin Anayasaları (1918-1924-1936-1977-1993)*, 32-54; 'Конституция РСФСР 1918 г. (1918 RSFSC Anayasası) Принята V Всероссийским Съездом Советов в Заседании От 10 Июля 1918 Года', Исторический факультет Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, accessed 21 October 2023, <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm>.

³⁶² Yaman, 54-80; 'Конституция СССР 1924 г. (1924 SSCB Anayasası) Принят Второй Сессией ЦИК СССР Первого Созыва 6 Июля 1923 Года и в Окончательной Редакции II Съездом Советов СССР 31 Января 1924 Года', Исторический факультет Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, accessed 21 October 2023, <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1924.htm>.

Yargıçların Makamı, Yurttaşların Temel Hakları ve Ödevleri, Seçim Sistemi, Bayrak, Sembol ve Başkent, Anayasaya Madde Ekleme Usulü şeklindedir.³⁶³

1977 Anayasası, 23 bölümden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla, Siyasal Sistem, Ekonomik Sistem, Sosyal Gelişme ve Kültür, SSCB'nin Dış Politikası, Sosyalist Anavatanın Korunması, SSCB Yurttaşlığı-Yurttaş Haklarının Eşitliği, SSCB Yurttaşlarının Temel Hakları, Özgürlükleri ve Yükümlülükleri, SSCB - Bir Federe Devlet, Üye SSC, Özerk SSC, Özerk Bölge ve Özerk Alanları, Sovyet Halkının Vekilleri Sistemi ve Onların Çalışma İlkeleri, SSCB Seçim Sistemi, SSCB Halk Temsilcileri, SSCB Yüksek Sovyeti, SSCB Bakanları Konseyi, Üye Cumhuriyetlerde En Yüksek Devlet Yetkisine Sahip Organ ve İdare, Özerk Cumhuriyetin En Yüksek İdari ve Devlet Yetkisine Sahip Organı, Devlet İdaresi ve Yetkilerinin Yerel Organları, Mahkemeler ve Tahkim, Savcılık Bürosu, SSCB'nin Simgesi, Bayrağı, Marşı ve Başkenti, SSCB Anayasasının Yasal Gücü ve Anayasanın Değiştirilmesi Usulü şeklindedir.³⁶⁴

1918'deki Anayasanın birinci bölümünde yer alan bildiride özel mülkiyet tamamen feshedilmiş, tüm varlıklar milli varlık olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca anayasa 'halkların serbest iradelerine dayalı' ilkesini destekler niteliktedir. Anayasada Birlik konusu da tartışmaya açılmıştır. İkinci maddede ise genel hükümler yer almaktadır. İkinci maddenin 5. faslında kendilerini milli karakter ve varlıklarının özel şekli ile diğerlerinden farklılaştıran bölgelerin Sovyetleri, Özerk Bölgesel birliklerde bir araya gelebilir ilkesi yer almaktadır. 13. bendinde ise işçilerin bilincinin gerçekten özgür olmasını sağlamak amacıyla kilise, devletten; okullar, kiliseden ayrılmış, dini haklar ve din karşıtı propaganda her yurttaş için serbest bırakılmıştır. 14. bendinde ifade özgürlüğünü garanti altına almak amacıyla kitap, broşür ve gazete yayınlamak ve çıkarmak serbest bırakılmıştır. 16. bendinde eylem ve örgütlenme özgürlüklerinin önündeki tüm engeller kaldırılmıştır. 22. bendinde ise tüm yurttaşların ırk veya milliyet bağlarını hesaba katmaksızın eşit haklara sahip olduğu kabul edilir, tüm

³⁶³ Yaman, Mc120; 'Конституция СССР 1936 г. (1936 SSCB Anayasası) Утверждена Чрезвычайным VIII Съездом Советов Союза ССР 5 Декабря 1936 Года (с Последующими Изменениями и Дополнениями)', Исторический факультет Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, accessed 21 October 2023, <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm>.

³⁶⁴ Yaman, 120–83; 'Конституция СССР 1977 г. (1977 Sovyet Anayasası) Принята На Внеочередной Седьмой Сессии Верховного Совета СССР Девятого Созыва 7 Октября 1977 г.', Исторический факультет Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, accessed 21 October 2023, <https://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1977.htm>.

imtiyazların ve milli azınlıkların zulüm görmesinin kanuna karşı gelmek olduğu ilan edilmiştir. 3. madde de örgütün en üstünde Tüm Rusya Merkezi İcra Komitesi, RSFSC'nin üst yasama, yürütme ve denetim organı olduğu belirtilmiştir.

1924 Sovyet Anayasasının ikinci bölümünde yer alan açıklama uyarınca Rusya Sosyalist Federal Cumhuriyeti, Ukrayna SSC, Beyaz Rusya SSC ve Transkafkasya SSC (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) kendilerini federal bir devlet olan "SSCB" çatısı altında birleştirmişlerdir. İkinci bölümün birinci kısmı uyarınca birliğin içindeki üst organların yetkileri arasında üye cumhuriyetlerin sınırlarının değiştirilmesi ve muhtemel anlaşmazlıkları halletmek, ulaştırma, posta ve telgraf hizmetlerini yönetmek, birliğin silahlı kuvvetlerini kurmak ve yönetmek, para ve kredide uygulanacak tek tip bir sistem kurmak, üye devletler arasındaki göçü kontrol ve koordine etmek, yargılama usullerinin ilkelerini belirlemek şeklindedir. İkinci bölümün ikinci kısmının dördüncü maddesinde üye cumhuriyetlerin her biri serbestçe birlikten çekilme hakkına sahiptir. Beşinci maddesinde üye devletlerin anayasaları SSCB Anayasası ile uyumlu olmak zorundadır. Altıncı maddede üye cumhuriyetlerin toprakları, kendi kabulleri dışında değiştirilemez ibaresi yer alır. Yedinci maddesi, üye cumhuriyetlerin yurttaşlarına ait yalnız tek bir federal yurttaşlık oluşturur.

Üçüncü kısımdaki ibareye göre SSCB'nin en yüksek organı Sovyetler Kongresi'dir ve Sovyetler Kongresi'nin içinde "Milletler Sovyeti" ve "Federal Sovyet"den oluşan SSCB Merkezi İcra Kurulu vardır. Beşinci kısımdaki 34. maddede Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi'nin (HKK) karar ve tüzükleri, Üye Cumhuriyetlerde genel olarak kullanılan dillerde basılarak yayınlanacağı yer alır (Rusça, Ukraynaca, Belarusça, Gürcüce, Ermenice, Türkçe-Tatarca). Dokuzuncu kısımdaki 61. madde uyarınca SSCB'nin Siyasal Danışma Komitesi'nin denetiminde Birleşik Devlet Siyasi İdaresi (OGPU) oluşturulmuştur. Amaç, siyasi ve iktisadi karşı devrime, casusluk ve bozgunculuğa karşı bilgi ağını koordine etmektir. Onuncu kısımda yer alan 64. maddeye göre her üye Cumhuriyetin toprakları içinde en yüksek devlet gücüne sahip organ, son Sovyet Cumhuriyetleri Kongresi ve iki kongre arasındaki sürede ise Merkezi İcra Komitesidir. 66. maddede ise Üye Cumhuriyetler Merkezi İcra Komitesi kendi üyeleri arasında Siyasi Büro'yu oluşturur ve aralarından Halkın Komiserlerini oluşturur ibaresine yer verilmiştir. On birinci kısımda yer alan 72. madde uyarınca SSCB'nin başkenti Moskova'dır.

1936 Anayasasının dördüncü maddesi özel mülkiyet reddi ile ilgilidir. Mülkiyet, 5. maddede değinildiği gibi ya devletin mülkiyete tümüyle sahip olması ya da kooperatif veya ortak çiftlik mülkiyeti olarak ortak mülkiyet anlayışına dayanır. Madde 13 uyarınca SSCB'nin şu Cumhuriyetlerin bir araya gelmesiyle oluşan federal bir devlet olduğu vurgulanır: RSFSC, Ukrayna SSC, Belarus SSC, Azerbaycan SSC, Gürcistan SSC, Ermenistan SSC, Türkmenistan SSC, Özbekistan SSC, Tacikistan SSC, Kazakistan SSC, Kırgızistan SSC.

Madde 14 uyarınca birlik içindeki cumhuriyetlerin sınır değişikliklerini onaylamak, ulaştırma ve haberleşme sistemlerini idare etmek, para ve kredi sistemleri üzerine özel bir yer ayrılırken madde 17'de her üye serbest olarak geri çekilme hakkına sahip olduğu vurgulanır. Madde 18'de birlik içindeki cumhuriyetin sınırları onların rızaları alınmadan değiştirilemez, ibaresi yer almaktadır. Madde 26'da ise Özbekistan SSC'ye Karakalpak Özerk SSC dahildir, şeklinde açıklamaya yer verilmiştir. Madde 30'da en üst organ SSCB Yüksek Sovyeti olduğu ve madde 33'te belirtildiği üzere Birlik Sovyeti ve Milletler Sovyeti olmak üzere iki kamaradan oluştuğu ve eşit haklara sahip olduklarına işaret edilir. Madde 40'ta ise kanunlar birlik cumhuriyetlerinin kendi dillerinde yayınlanır.

Madde 57'de üye cumhuriyetlerin en yüksek devlet organının üye cumhuriyetin Yüksek Sovyeti olduğuna işaret edildi. 64. maddede yer alan ibareye göre Sovyetler Birliği HKK, en yüksek idari ve icra organıdır. Madde 124'te ise özgürlük bilincini sağlamak amacıyla SSCB'deki kiliselerin devletten ve okullardan ayrıldığı belirtilmiştir. Dini ibadetleri yerine getirme ve din karşıtı propaganda yapma tüm yurttaşlara tanınan bir haktır. Madde 125 uyarınca ise konuşma, basın, toplanma ve kitlesel toplantı yapma, sokak gösterileri ve yürüyüş hürriyeti verilmiştir. Madde 145'te başkentin Moskova olduğu yinelenir.

Tablo 3.2: SSCB Anayasaları Bağlamında İdari Yapı

	1924	1936	1977
SSCB Devlet İdaresinin Yetkileri	Sınırlarının değiştirilmesi ve ortaya çıkacak anlaşmazlıkları halletme (Üye Cumhuriyetin toprakları kendi rızası olmaksızın değiştirilemez)	Sınır değişikliklerini onaylamak (Üye Cumhuriyetin toprakları kendi rızası olmaksızın değiştirilemez)	Üye Cumhuriyetlerin kendi aralarındaki sınırlarında değişiklikler (Üye Cumhuriyetin toprakları kendi rızası olmaksızın değiştirilemez)
	Ulaştırma, posta ve telgraf hizmetlerini yönetmek	Ulaştırma ve haberleşme sistemlerini idare etmek	
	Üye devletler arasındaki göçü kontrol ve koordine etmek		

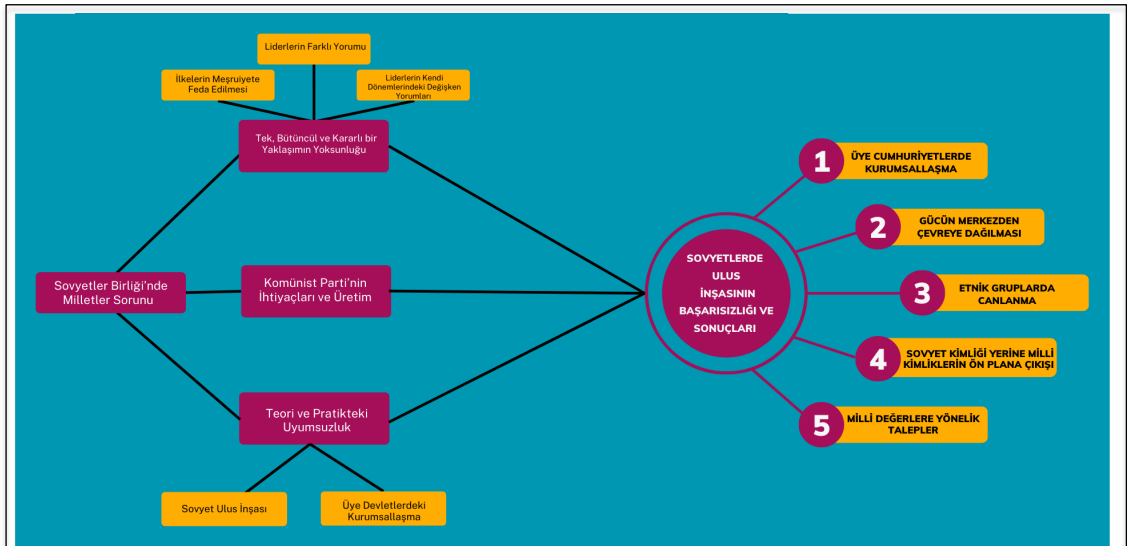
	Birlikteki cumhuriyetler içinde yeni bölgeler, özellikli araziler ve yeni Özerk cumhuriyetler oluşturulmasını onaylama	Birlikteki cumhuriyetler içinde yeni bölgeler, özellikli araziler ve yeni Özerk cumhuriyetler oluşturulmasını onaylama	Yeni Özerk Cumhuriyetler ve Üye Cumhuriyetler içinde yeni Özerk Bölgelerin teşkili,
	Para ve kredi sistemlerini yönetmek		
	Tüm silahlı kuvvetleri yönetmek		
	Savaş ve barış sorunları		
	Yargılama usüllerinin ilkelerini belirlemek		
Birlik'teki En Yüksek Organ	Sovyetler Kongresi ve SSCB Merkezi İcra Kurulu	SSCB Yüksek Sovyeti	
Başkent	Moskova		
Bayrak	Kızıl zemin üzerine altın renkli Orak ve Çekiç yer alan ve bunların üzerinde altın çerçeve içinde 5 kırmızı yıldız şeklindedir	Kızıl zemin üzerine altın renkli Orak ve Çekiç yer alan ve bunların üzerinde altın çerçeve içinde 5 kırmızı yıldız şeklindedir	Kızıl zemin üzerine altın renkli Orak ve Çekiç yer alır. Daha üst köşede simgelerin yanında kenarları altın çerçeveli parlayan beş yıldız yer alır.
Sembol	Güneş ışınlarının etrafını sardığı ve buğday başakları ile çevrelenmiş, dillerinde "Tüm Ülkelerin Proleterleri, Birleşin" ibaresinin bulunduğu yer kürenin üstündeki "Orak ve "Çekiç"ten oluşur. Yukarıdaki sembolde ayrıca beş yıldız yer alır.	Üzerinde beş yıldız işareti bulunan, Üye Cumhuriyetlerin dillerinde "Bütün Ülkelerin Proleterleri, Birleşiniz" yazılı, güneş olarak belirlenmiş küreden ışınlar gönderen ve mısır kulakları ile çevrelenmiş "Orak ve "Çekiç"ten oluşur.	Güneş ışınlarının içinde buğday başaklarının oluşturduğu bir çerçeve ile tasvir edilen bir küre üzerinde "Orak" ve "Çekiç"tir. Üye Cumhuriyetin dillerinde "Bütün Ülkelerin İşçileri Birleşin" yazılıdır. Simgenin üstünde parlayan beş yıldız vardır.
Birlikten çekilme	Üye devletlerin Hakkı		
Kanunların dili	Rusça, Ukraynaca, Belarusça, Gürcüce, Ermenice, Türkçe-Tatarca	Birlik Cumhuriyetlerinin kendi dillerinde	Üye Cumhuriyetlerin kendi dillerinde
Üye Devletlerin Anayasaları	Birlik Anayasası ile uyum gerekir		
Yurttaşlık	Yalnız tek bir federal yurttaşlık		
Üye devletlerde en yüksek organ	Üye Cuhuriyetin Merkezi İcra Komitesidir.	Üye Cumhuriyetin Yüksek Sovyeti	
Özbekistan SSC Sınırları	Özbekistan SSC (Karakalpakistan ve Tacikistan da dahil edilmiş fakat 1929 yılında Tacikistan ayrı bir SSC'ye dönüştürülmüştür.	Özbekistan SSC(Karakalpakistan dahil)	

Tablo, yazar tarafından oluşturulmuştur.

1977 Anayasasının 6. maddesi uyarınca Sovyet toplumunun liderlik ve rehberlik etme gücü ve siyasal sistemin çekirdeği olarak tüm devlet ve kamu örgütleri Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nde bulunduğu vurgulanır. Mülkiyet ise 10. maddede değinildiği gibi ya devletin tamamen sahip olduğu mülkiyet ya da kooperatif veya ortak çiftlik mülkiyeti şeklinde ortak mülkiyet anlayışına dayanır. Madde 35'te SSCB Yurttaşları sosyal veya mülkiyet statüleri, ırk veya milliyet, cinsiyet, eğitim, dil, dini ibadet şekli, mesleklerinin doğası, ikamet veya diğer statüler ile köken farkı olmaksızın kanun önünde eşittir. Madde 37'de milletler kendiler dilleriyle

konusabilme hakkına sahiptir. Madde 53'te SSCB yurttaşlarının vicdan hürriyetleri garanti altına alınmıştır. Herhangi bir dine mensup olmak veya olmamak, dini ibadet veya dinsizlik propagandası yapmak serbesttir. Dine düşmanlık etmek veya dini nefreti körüklemek yasaktır. Diğer bir deyişle SSCB'de kilise devletten ayıdır, okullar ise kiliseden ayrılmıştır.

Madde 72'ye göre birlik şu cumhuriyetlerden oluşmaktadır: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, Ukrayna SSC, Beyaz Rusya SSC, Özbekistan SSC, Kazakistan SSC, Gürcistan SSC, Azerbaycan SSC, Litvanya SSC, Kırgızistan SSC, Tacikistan SSC, Ermenistan SSC, Türkmenistan SSC, Estonya SSC. Madde 73'te belirttiği üzere Üye Cumhuriyetler, SSCB'den ayrılma hakkına sahiptir. Madde 74 ve 79'da sınır değişikliği durumunda üye devletlerin de kabul etmesi gerektiği vurgulanır. Madde 81 uyarınca üye bir cumhuriyetin diğer devletlerle ilişkiye girme, anlaşmalar yapma, elçilikler ve konsolosluklar açma, ülkesinde bulundurma ve uluslararası örgütlerde diğer devletlerle birlikte çalışma hakkıyla ilgili düzenleme bulunmaktadır. Madde 109 uyarınca SSCB'de devlet idaresinin en yüksek yetkili organı SSCB Yüksek Sovyeti'dir. Bu organ, Birlik Sovyeti ve Milliyetler Sovyeti olmak üzere iki kamaradan oluşur ve aynı haklara sahiptirler. Madde 129 uyarınca SSCB Bakanlar Konseyi adını almıştır. Madde 138 uyarınca ise en yüksek organ üye cumhuriyetin Yüksek Sovyeti'dir ve Bakanlar Konseyi'ni oluşturur. Madde 174'te ise başkentin Moskova olduğu yinelenir.

Şekil 3.3: Milletler Sorunu Bağlamında Sovyet Ulus İnşasının Başarısızlığı ve Sonuçları

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle 1924 Anayasası çerçevesinde yapılan düzenlemelerle Orta Asya'da Tacikistan Özerk Cumhuriyeti'ni de içinde barındıran Özbekistan SSC kurulmuştur. 1929 tarihine gelindiğinde ise 1924 Anayasası çerçevesinde Tacikistan, Özbekistan sınırlarından ayrılarak Sovyet Cumhuriyeti haline dönüştürülmüş ve Özbekistan sınırları belirlenmiştir. Fakat Sovyet Özbekistan'ı Tablo 3.2'de görüldüğü gibi ulaşıma ve haberleşme sistemlerinin idare edilmesi, göç kapsamında Özbekistan'daki demografik yapının kontrolü, para ve kredi sistemlerinin yanı sıra silahlı kuvvetlerin yönetimi, savaş ve barış sorunlarındaki kararların verilmesinin yanı sıra yargılama usul ilkelerinin belirlenmesi gibi kilit birim ve alanlardan mahrum bırakılmıştır.

3.3.1.2. Milletler ve Yerleşme Politikaları

Sovyetler Birliği'ndeki milletler sorunu ve bu soruna yönelik geliştirilen teoriler ve politik uygulamalar, Sovyet ulusunu inşa etme ideali çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu uygulamalar, gerek Sovyetler döneminde üye cumhuriyetlerdeki gerekse sonrasında bağımsızlıklarını ilan eden devletlerde etnik gruplar arasındaki ilişkiyi anlamak bakımından büyük öneme sahiptir. Bu önemi üç başlık altında açıklamak mümkündür. İlk olarak Sovyetler Birliği döneminde Moskova'nın milletler sorununa karşı tek, bütüncül ve kararlı bir yaklaşım sergile(ye)mediği görülmektedir. Milletler sorununa dair geliştirilen politikaların Marksist-Leninist anlayış çerçevesinde ilerlediği öne sürülse de ilkelerin meşruiyet uğruna feda edilmesi, bu yaklaşımın tutarlı bir bütün olarak görülmesini zorlaştırmaktadır. Söz gelimi her bir Sovyet lideri, milletler sorununa farklı bir çözüm önerisi getirmekle kalmamış aynı zamanda bazı liderler kendi dönemleri boyunca değişken politikalar benimsemişlerdir. İkinci başlık, milletler sorununa yönelik ortaya koyulan politikalar sonucunda teorik ve pratik arasında uyumsuzluğa ayrılmıştır. Söz gelimi bir yanda Sovyet ulusu ön plana çıkarılırken diğer yandan Sovyet Cumhuriyetleri, merkeze karşı daha fazla güçlenmiştir. Üçüncüsü ise milletler sorunu, Moskova tarafından üretim açısından değerlendirilip siyasi ve baskı yoluyla çözülmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede söz konusu politikalar Komünist Parti'nin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmiştir. Bu üç temel noktanın kaçınılmaz sonucu, Sovyetlerin uzun soluklu etkin bir kontrol ağı kuramaması olmuştur. Özetle milletler sorunu bağlamında devletin kontrol altına alma girişimleri, etnik grupların canlanmasına yol açmış ve bağımsızlığa doğru giden yolda, Özbekistan'ın birçok kurumunun kısmen sorunsuz bir şekilde kurulmasına olanak

sağlamıştır. Etnik gruplar ile devlet arasındaki ilişkiyi anlama konusunda, milletler ve yerlileştirme politikaları hem Sovyet Özbekistan'ını hem de Modern Özbekistan'ı çözümlemek amacıyla büyük bir öneme sahiptir.

SSCB'nin milletler politikasındaki temel amacı, birliği oluşturan milletleri siyasi alanda kontrol altında tutarak üretimi artırmak ve Sovyet ulusunun inşa sürecini hızlandırmaktır.³⁶⁵ Fakat bu amaca yönelik Moskova, milletler sorununa yönelik tek, bütüncül ve kararlı bir politika izle(ye)memiştir. Söz gelimi milletler politikasının temelleri Bolşevikler tarafından 1913 yılında atılmaya başlanmış ve SSCB döneminde uygulamaya koyulmuştur. Sovyetler Birliği, varlığını sürdürdüğü sürece etnik çeşitliliğin bütün yönleriyle kayıt altına alındığı, kurumsallaştırıldığı ve teşvik edildiği bir devlet örneğidir. Lenin ve Stalin döneminde (1917-1953) iki yüze yakın etnik kategori resmi olarak tanınmıştır.³⁶⁶ Ayrıca Sovyetler Birliği, resmi söyleminde farklı etnik gruplardan oluştuğunu vurgulasa da akademik incelemelerde “pozitif ayrımcılık imparatorluğu” ve “komünal apartman” olarak tasvir edilmektedir. Ancak bu terimlerin ışığında Sovyetlerin asıl oluşturmaya çalıştığı şeyin Marksist-Leninist çerçevede üretimi artırmakla sınırlı olmadığı, aynı zamanda Sovyet ulusunu³⁶⁷ inşa etmek olduğuna dair kaynaklara da rastlanmaktadır. Söz gelimi Lenin “self determinasyon” kavramı üzerinde sıkça durmaktadır. Bu durum, kültür politikaları çerçevesinde yerlileştirme, yerelleşme, yakınlaşma, kaynaştırma, modernisasyon, merkezîyetçilik gibi temel kavramlar etrafında Sovyet kimliğini oluşturmak ve içselleştirmek amacıyla çeşitli politikaların geliştirilmesine yol açmıştır. Pipes ve Sabol’a göre ise Lenin tarafından self determinasyon ilkesine başvurulmasının sebebi Sosyalist bir devletin kurulmasına yönelik stratejik bir adımdan ibarettir.³⁶⁸

³⁶⁵ Fred Halliday, ‘Three Concepts of Internationalism’, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 64, no. 2 (1988): 187, <https://doi.org/10.2307/2621845>; Terry Martin, ‘The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939’, in *The Affirmative Action Empire* (New York-London: Cornell University Press, 2001), <https://doi.org/10.7591/9781501713323>; Andrzej Wierzbicki, ‘Ethnicity and Power in the Soviet Union’, *Проблемы постсоветского пространства* 4, no. 3 (24 October 2017): 245, <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2017-4-3-240-255>.

³⁶⁶ Lorimer’e göre Sovyetlerin kuruluşunda bu sayı 175’tir. F. Lorimer, *The Population of the Soviet Union: History and Prospects*, vol. 12 (Cenevre: League of Nations, 1946).

³⁶⁷ F. Yapıcı, ‘Liderlerin Sovyeti: Devrimden Perestroykaya’, in *Sovyet Dönemi Dil Politikaları*, ed. Ayla Kaşoğlu (Ankara: Çeviribilim, 2017), 295.

³⁶⁸ Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923, Revised Edition*, Russian Research Center Studies (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1954), 103. Steven Sabol, ‘the creation of Soviet Central Asia’ 1995 s. 238. Detaylı bilgi için bkz: Yaşar Onay, *Rus Stratejisinin Mimarları* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008).

SSCB, yukarıda bahsedilen hedefler bağlamında yerel milliyetçilik adı altında devlet aygıtları geliştirmiş, milli kültürün gelişmesine katkıda bulunmuş ve “yerlileştirme” olarak bilinen programı uygulamıştır. Yerlileşme politikasının amacı, devrim sonrası personel eksikliği ve üretimin artırılması maksadıyla yerel yönetimlerdeki kadroları, bölge halkından elemanlarla doldurmak ve bu kadrolar aracılığıyla merkeze uzak bölgelerin kontrolünü sağlamaktır. Bu hedefler doğrultusunda 17 Nisan 1923’teki 12. Kongre’de, Rus olmayan dillerin ve kültürlerin Rus kültürü ve diline karşı eşitliğini vurgulayan bir karar alınmıştır. Ancak Sovyet siyasi seçkinler, yerlileşme politikalarıyla bekledikleri sonuçları elde edemeyince üye cumhuriyetlerde söz sahibi olan yerel kadrolara belirli tavizler vermek zorunda kaldı. Dahası Rus olmayan kesimlerin parti, hükümet ve sendikalarda yönetici pozisyonlarına yükselmesi, Moskova’nın amaçlarına ulaşmasını engelleyen ciddi sorunlar doğurdu.³⁶⁹ Çünkü yerlileşme politikaları kapsamında yerel kadrolara yerleşen Ceditçiler, Turancılar veya Pan-İslamcılar, Moskova’ya yönelik bir tehdit oluşturmaktaydı. Oleg Çistyakov’a göre yerlileşme politikaları sonucu oluşturulan kadrolar genellikle Rusçayı zayıf bir şekilde biliyor ya da hiç bilmiyordu.³⁷⁰ Bu bağlamda yerlileşme politikaları ve süreçleri, Sovyetler Birliği içinde yaşayan halkların entegrasyonunu veya Sovyet kimliği kazanmalarını teşvik etmek yerine kendi cumhuriyetlerinde yaşayan bireylerin daha fazla ayrıcalık elde etmelerine ve ulusal bilincin gelişmesine katkıda bulundu.³⁷¹ Sonuç olarak yerlileşme politikaları, yerellerin siyasallaşmadan temsil edilmesi, geri kalmışlıklar ötelenirken merkezi hükümete olan bağlılığın artırılması ve Sosyalist düzen uğruna milliyetlerin öz değerlerinin ikinci plana atılması şeklindeki beklentisine cevap vermedi. Bu durum Moskova yönetiminin yerlileşme politikalarından vazgeçmesine sebep oldu.

Sovyet merkezi yönetimi 1933 yılından itibaren yerlileştirme politikaları sonucu yönetici pozisyonlarına geçenlere karşı eleştirel bir tavır aldı. Söz gelimi 1934’te Komünist Partisi’nin 17. Kongresi’nde sunulan raporda, “*Hiç duraksamadan, geçmiş*

³⁶⁹ George Liber, ‘Korenizatsiia: Restructuring Soviet Nationality Policy in the 1920s’, *Ethnic and Racial Studies* 14, no. 1 (1 January 1991): 16.

³⁷⁰ Олег Чистяков, ‘Коренизация Государственного Аппарата Национальных Районов в Первые Годы Советской Власти (Sovyet İktidarının İlk Yıllarında Ulusal Bölgelerde Devlet Aygıtının Yerlileştirilmesi)’, (По Материалам Национальных Районов Среднего Поволжья)’, in *Правоведение*, 1 (Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1965), 164–68.

³⁷¹ Robert Kaiser, *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR* (Princeton: Princeton University Press, 2017), 138, <https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691629247/the-geography-of-nationalism-in-russia-and-the-ussr>.

hizmetlerine hiç bakmadan, bunları yönetici görevlerden alınması gerektiği” ifadesi yer aldı.³⁷² Rusça, Sovyetler Birliği’nde yönetim kadrolarına girebilmek amacıyla gerekli görülen bir dil haline getirildi.³⁷³ Özellikle 1934 yılından itibaren Lenin döneminde başlatılan yerlileştirme politikası terk edildi ve 1936-1939 yılları arasında eğitimden kültüre, siyasetten günlük yaşama, sanattan bilime, ordudan resmi dairelere kadar Ruslaştırma ve Rusçalaştırma politikaları uygulandı.³⁷⁴

Krusçev döneminde milletler sorunu, Sovyet ulusunu inşa etme kapsamında değerlendirilmiş ve buna yönelik bir dizi politikalar uygulamaya koyulmuştur. Bu politikalar arasında Sovyet eğitim sisteminin kapsamlı bir şekilde gözden geçirilmesi ve Rus dilinin baskın bir hale getirilmesi, din farklılıklarını ortadan kaldırmaya dair ateist bir toplum yetiştirme çabaları, yerelden kopuk ‘*kadro rotasyonu*’ fikri, Bakır Topraklar Projesi çerçevesinde göçler, halkların kardeşliği vurgusu ve sıkça dile getirilen ‘*yeni bir tarihsel insanlar topluluğu*’ yer almaktaydı. Ayrıca Krusçev, 27 Ocak 1959’daki 21. Parti Kongresi açılış konuşmasında sıkça atıfta bulunduğu kavramlar arasında ‘*Sovyet anavatanı*’, ‘*Sovyet ulusu*’, ‘*Sovyet insanı*’ ve ‘*Sovyet insanları*’ gibi ifadeleri kullanması dönemin mahiyetini anlaşılır kılması bakımından özel bir yere sahiptir.³⁷⁵ Stalin döneminden farklı olarak Krusçev döneminde Sovyet ulusu fikri, resmi söylemde hiç olmadığı kadar yoğun bir şekilde ifade edildi. Ekim 1961’deki 22. Parti Kongresi’nde ise Sovyet ulusu kavramını açık bir şekilde tanımladı: yeni bir tarihsel insanlar topluluğu. Bu amaca yönelik Krusçev, etnik milliyetçiliğe ve şovenizme sert eleştiriler de getirmeyi ihmal etmedi.³⁷⁶ Ona göre Sovyet ulusu ve milliyetçiliği etnik, ırksal, dinsel ve dini açıdan çeşitlilik taşıyan nüfusun belirli bir siyasi tutumudur. Bu fikrin felsefi temellerinin ayrıntılı bir şekilde

³⁷² ‘Kurtuluş Cephesi Dergisi’, 1997.

³⁷³ Paul R. Brass, ‘Language and National Identity: Soviet Union and India’, in *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, ed. Alexander J. Motyl (Columbia: Columbia University Press, 1995), 107.

³⁷⁴ L. A. Grenoble, *Language Policy in the Soviet Union* (Boston: Kluwer Academic Publishers, 2003), 54. Helene Carrere d’Encausse ve Stuart R. Schram, *Marksizim ve Milliyetçilik*, Çev. Ersoy Doğanıyurt, İstanbul: Yol Yayınları, 1976, 80; Vincent Monteil, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1992, 47-52. Merve Suna Özel, “Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları”, 112-113.

³⁷⁵ *Внеочередной XXI Съезд Коммунистической Партии Советского Союза. (Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin 11. Olağanüstü Kongresi) Стенографический Отчет*, vol. 2 (Moskva: Политиздат, 1959).

³⁷⁶ Петрова Татьяна Михайловна, ‘Публичные Речи Н.С. Хрущева Конца 1950-х - Начала 1960-х Гг.: Опыт Источниковедческого Анализа’ (Krusçev’in Halk Konuşmaları 1950’lerin Sonu - 1960’ların Başı: Kaynak Analizi Deneyimi), *Via in Tempore. История. Политология* 49, no. 2 (2022): 440-49.

dile getirilmesi ise Rogaçev ve Sverdlin'in 1963'teki '*Sovyet Ulusu - Yeni Bir Tarihsel İnsanlar Topluluğu*' makalesinden sonra olmuştur. Ardından Kuliçenko ve Bagramov, Sovyet ulusunu yücelten makalelerle bu düşünce daha da derinleştirildi ve popüler hale getirilmiştir.³⁷⁷

Krusçev döneminde atılan bu adımlara rağmen dahili pasaportların bile kaldırılması mümkün olmamıştır. Söz gelimi 1961 yılında etnisitenin dahili pasaportlardan kaldırılma önerisi kabul edilmemiş, üye cumhuriyetlerden gelebilecek muhalefetin sonuçlarının öngörülemedikbileceği endişesiyle üzerinde durulmamıştır. Ayrıca devletin etnisite politikalarına ilişkin siyasi seçkinler arasındaki çekişme de Moskova'ya göre baş ağrısı yaratan diğer bir mesele olduğundan dolayı pasaport konusu gündemden düşürülmüştür. Özetle Sovyet cumhuriyetlerdeki etnik seçkinlerin gücü, Moskova'ya karşı caydırıcı bir güç haline gelmiştir.

Brejnev döneminde ise Martinov, Gabdulin, Morozov ve Zimanas gibi isimler aracılığıyla Sovyet milliyetçiliği yükseldi, ancak '*ekonomik aciliyet*' etnografik paradigmayı geride bıraktı.³⁷⁸ Bu dönemde entelektüel anlamda Krusçev döneminden daha fazla girişimlerde bulunuldu. Bromley'in ifadesiyle 1926'da 194 etnik grubun bulunduğu Sovyetler'de, 1979'da 101 etnik gruba konsolide edildi. Buna rağmen üye cumhuriyetlerdeki siyasi seçkinler, kendi bölgelerinde kök salmış, güç, Moskova'dan Sovyet Cumhuriyetlerine kaymış ve pasaport etnisitesi Sovyet ulusu düşüncesine yönelik büyük bir engel teşkil etmeye başlamıştı. Bu çelişkili durumun en somut örneğini 1977 Anayasasında görmek mümkündür. Anayasada Sovyet ulusunu yücelten ifadeler yer almasına rağmen iç pasaportların kullanımına devam edilmiştir. Bu çerçevede 1977'de sınıf farklılıklarını ortadan kaldırdığı ile övünen Brejnev hükümeti etnik ayrılığı bir türlü aşamadı. Andropov dönemine gelindiğinde SSCB'yi gayriteknik bir federasyon olarak yeniden düzenlemeye yönelik çabalar başladı. Andropov, ekonomik ve işlevsel ihtiyaçlarla hareket etse de idari yapılanma

³⁷⁷ Петр Рогачев and Матвей Свердлин, 'Советский Народ – Новая Историческая Общность Людей' (Sovyet Halkı – Yeni Tarihi Halk Topluluğu), *Коммунист*, no. 9 (1963): 11–20; Michael Kirkwood, 'Glasnost', 'the National Question' and Soviet Language Policy', *Soviet Studies* 43, no. 1 (1991): 65; Yaroslav Bilinsky, 'The Concept of the Soviet People and Its Implications for Soviet Nationality Policy', *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States* 37, no. 38 (1980): 87–133.

³⁷⁸ George W. Breslauer, *Khrushchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics* (London: George Allen, 1982), 205; I. Martinov, 'Музыка сблизит народы', *Коммунист*, sayı 5, mart 1965, s. 75-84; M. Gabdulin ve M. Morozov, 'Формирование новой культуры быта', *Коммунист*, sayı 6, nisan 1965, s. 61-69.

kapsamında sınırların yeniden çizilmesine dair girişimleri, milletler sorununu daha karmaşık bir düzene sokmak üzereydi. Onun çabası, ekonomik ve bürokratik-idari alanlardaki verimliliği artırmayı hedefleyen bir reformcu olarak algılandığı gibi Stalin'in mirasının artık geçerli olmadığını sembolize eden bir çaba ve ayrıca bir güvenlik sorunu olarak görülmüştü.³⁷⁹

Sovyetlerin milletler politikası, pasaport etnisitesi bağlamında devletin kontrol mekanizmasını artırmış; ancak Sovyet ulusunun inşasının önündeki engelleri de yaratmıştır. Richard Sakwa'nın bu durumu "*dahili pasaport sistemi çok kuvvetli bir toplumsal kontrol aracı olarak işlev gördü; ancak aynı zamanda ortak bir Sovyet kimliğinin oluşturulma ihtimalini de zayıflattı.*"³⁸⁰ sözleriye ifade etmiştir. Ayrıca Sovyetler Birliği, hiçbir dönemde pasaportta yer alan etnisiteyi çıkaramadığı gibi Sovyetlerin halefi olan Rusya'da dahi bu uygulama 1997 yılına kadar sürdürüldü. Özetle Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan beri farklı yorumlarla ilerleyen milletler ve yerlileşme politikaları, kimlikle yönetim arasında sıkışıp kalmış ve yönetimin kimliğe üstün geldiği noktada ise üst kimliğin oluşma ihtimali azalmıştır.

Sonuç olarak Sovyetlerin milletler ve yerlileştirme politikaları kapsamında amaçladığı ulusların kendilerini ifade etme, yakınlaşma veya birleşme beklentisi gerçekleşmedi. Diğer bir deyişle Sovyet seçkinlerinin ulus inşası bağlamında hedeflediği ortak bir toplum yaratılamadı. Bu kapsamda Rastsvet, SSCB'nin çok etnik ve çok kültürlü yapısını; sblejiniye, sosyalist bir homojenleşme ve ulus inşasına işaret etmesi; sliyaniye ise Sovyet etnisitesi çatısı altında birçok etnik kategorinin tek bir katagoriye indirgenmesi savunuldu.³⁸¹ Sidainus'un ulus inşa modellemeleri kapsamında ise Sovyetlerin kuruluş yıllarında çoğulcu model ön plana çıkarken 1920'lerin sonlarına doğru eritme potası ve baskın grup modeli uygulanmıştır. Özetle Sovyet siyasi seçkinler tarafından tek, bütüncül ve kararlı politikalar sergilenemedi ve Sovyet ulusu inşa edilemedi.

³⁷⁹ Martin Ebon, *The Andropov File: The Life and Ideas of Yuri V. Andropov, General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union* (New York: McGraw-Hill, 1983), 13; Şener Aktürk, *Almanya, Rusya ve Türkiye'de Etnisite Rejimleri ve Milliyet* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2015).

³⁸⁰ Richard Sakwa, *Soviet Politics in Perspective* (London: Psychology Press, 1998), 252.

³⁸¹ М. И. Куличенко, *Расцвет и Сближение Наций в СССР (SSCB'de Milletlerin Yükselişi ve Yakınlaşması)*, (Москва: Мысль, 1981); Aktürk, *Almanya, Rusya ve Türkiye'de Etnisite Rejimleri ve Milliyet*, 258–60.

3.3.2. Sovyet Özbekistan’da Ulus İnşa Çabaları

SSCB’nin kurulmasıyla Sovyet siyasi seçkinler, hem farklı etnik topluluklardan Sovyet insanını yaratma hem de Merkezin üye ülkelerdeki kontrolünü ellerinde tutmak amacıyla tüm üye cumhuriyetlerde ulus inşasına girişmişlerdir. Bu girişimler, ulus inşa parametreleri arasında yer alan tarih yazımı, dil, din, semboller ve mitler aracılığıyla siyasi, ekonomik, askeri ve toplumsal gibi birçok alanda kendini göstermiştir. Özbekistan SSC de SSCB’ye üye bir devlet olması sebebiyle Sovyet siyasi seçkinlerin ulus inşa sürecinde ortaya koyduğu politikalardan etkilenmiştir. Bu bağlamda SSCB döneminde Özbekler kolektif bilinç bağlamında çeşitli sınamalardan geçmiş ve bu sınamaların etkisi bağımsızlık döneminde de kendini göstermiştir.

3.3.2.1. Sovyetler Döneminde Tarih Yazımı

Ulus inşa sürecinde başvuru en önemli parametreler arasında tarih yazımı gelmektedir. Zira siyasi seçkinler, yöneten ve yönetilen arasındaki aidiyeti inşa etmek ve derinleşmek maksadıyla tarih yazımına başvururlar. Sovyetler Birliği’ndeki tarih yazımı konusunda ise iki temel nokta ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Sovyet tarihçilerinin metodolojik temeli, Marksizim’in alt yapı ve üst yapı ayrımı,³⁸² Lenin’in eserleri, Komünist Parti’nin kararları ve Merkez Yürütme Komitesi (MYK) raporlarına dayanmaktadır.³⁸³ İkinci önemli nokta, tarih yazımının lider, parti ve Sovyet devletinin ihtiyaçları etrafında şekillendiği ve tarihin devletin hizmetine sunulduğudur. Bu anlayışla Sovyet dönemindeki tarihçiler, Ekim Devrimi’nden başlayarak kapitalist sistemin zıtlıkları, sömürgeci bir sistemin sonucu olarak emperyalizmi ve halkların kardeşliği bağlamında sosyalizme doğru giden mücadeleyi araştırmakla görevlendirilmiştir.³⁸⁴ Bu bağlamda Sovyet dönemi tarih yazımını 1917-1929, 1929-1941, 1941- 1945 ve 1945-1991 şeklinde dört ayrı döneme ayırmak mümkündür. Bunlar literatürde “zikzak politikaları” olarak adlandırılmıştır.³⁸⁵

³⁸² Karl Marx, *Kapital I, (Ekonomik Politğin Eleştirisine Katkı)*, trans. M. Selik (Ankara, 1974), 181.

³⁸³ A. M. Sakharov, ‘Historiography’, in *Information U.S.S.R. : An Authoritative Encyclopaedia about the Union of Soviet Socialist Republics*, ed. Robert Maxwell, trans. J.T. McDermott (New York: Macmillan Press, 1962), 553.

³⁸⁴ Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu*, trans. Uygur Kocabasoglu (Ankara: İmge Kitabevi Yay., 1999), 43.

³⁸⁵ “Zikzak politikaları” bkz: Elizabeth E. Bacon, *Central Asians under Russian Rule: A Study in Culture Change* (Ithaca, N.Y: Cornell University Press, 1980).

Şekil 3.4: Sovyetler Döneminde Tarih Yazımı ve Özbekistan Tarih Yazımı

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

1917-1929 dönemi, Sovyetlerde sınırların çizildiği ve Merkez tarafından pozitif ayrımcılık içeren politikaların ön plana çıktığı bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönem 1920'lerden 1929 yılına kadar sürmüştür.³⁸⁶ Büyük Sovyet Ansiklopedisi'ne göre 1920'lerde Sovyet tarih yazımının baskın figürü, *'tarih, geçmişin siyasi olarak yansıtılması'* anlayışına sahip Bolşevik tarihçi Mihail N. Pokrovsky'dir. Bu dönemde milletler ve yerlileştirme politikaları çerçevesinde milli dillerin ve kültürlerin gelişmesi veya hatırlanmasını teşvik etmek amacıyla birçok alanda girişimlerde bulunulmuştur. Bu duruma okullar, müzeler, kütüphaneler, tiyatrolar gibi milli kurumlar örnek gösterilebilir. Ayrıca Özbekistan'da milli dili, tarihi ve edebiyatı

³⁸⁶ "Pokrovskiy, Mikhahil Nikolaevich", Bolshaya Sovetskaya Ensiklopediya (Büyük Sovyet Ansiklopedisi), Tom 33, vtoroy vipusk, s. 492-493; "Pokrovski Mikhahil Nikolayevich", Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi, X ciltte, VII cilt, Bakü 1983, s. 570. Sovyetler Birliği'nden sonra Pokrovski ile ilgili yapılan geniş araştırmalar için bkz.: Artizov, A. N., "M. N. Pokrovskiy: Final Kar'eri - Uspekhi ili Porajenie?" (Kariyer sonu – Başarı mı? Kayıp mı?); Otechestvennaya İstoriya (Vatan Tarihi), Moskova 1998, sayı 1, 2, ss. 77-96, 124-143; Bichkov, S. P., Korzun, V. P., Vvedenie v Otechestvennuyu İstoriografiyu XX Veka (20. Yüzyıl Vatan Tarihi Yazımına Giriş), Omsk 2001, ss. 262-288; Sakharov, 1962, 553

incelemek amacıyla yeni kurumlar oluşturulmuştur. Söz gelimi Taşkent'te Sovyet Bilimler Akademisi şubeleri ve 1918 yılında Şarkiyat Enstitüleri kurulmuştur.³⁸⁷ Ayrıca Taşkent, 1920'de üniversite, 1922'de Tüm Rus Oryantalistleri Bilimsel Derneği'nin yerel şubesinin de kurulmasıyla Sovyet Şarkiyatçılığının merkezi haline gelmiştir.³⁸⁸ Bu kurumlar aynı zamanda Özbeklere kendi tarihlerine yönelik çalışmalar yapma fırsatı sunmuştur. Özbekistanlı Bolat Saliyif, 1926'da 'Orta Asya Tarihi' adlı eseri yazmış ve bu çalışmasında "*genel Orta Asya tarihini, antik çağlardan modern zamanlara uzanan kapsayıcı bir süreklilik olarak*" değerlendirmiştir.³⁸⁹ Ancak Sovyet Merkezi Yönetimi'nin denetiminde, Türkistan coğrafyasındaki tarih yazımında birleştirici ve bütünleştirici yaklaşımları uygulanması engellenmiştir.³⁹⁰

Tarih yazımında başta Özbekistan olmak üzere üye cumhuriyetlerde milli değerler öne çıkarılmasına rağmen denetim mekanizması, belirli kurumlar aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Söz gelimi Ekim Devrimi sırasında Rusya Bilimler Akademisi'nin Bolşeviklere karşı "*zorbalara, iktidarı işgal edenlere*" çağrısını unutmayan Sovyet yetkililer, bu akademiye kademeli olarak zayıflatmış ve kontrol altına almışlardır. Sovyet yetkililerin akademiye zayıflatma girişimi, 1925 yılında Akademinin adını 'Rusya Bilimler Akademisi' yerine 'SSCB Bilimler Akademisi' şeklinde değiştirilmesiyle resmi alana taşınmıştır. Akabinde bu kurum, SSCB'deki tüm bilimsel faaliyetleri, finansmanı, personel yetiştirme ve atamaları kontrol eden SSCB Bilimler Akademisi haline getirilmiştir.³⁹¹ Her ne kadar Akademiye geniş yetkiler verilmiş olsa da Akademi içindeki tarihçiler bağımsızlıklarını 1920'li yılların sonlarına kadar korumayı başardılar. Söz gelimi Temmuz 1929'a gelindiğinde Akademi üyelerinin 1158 üyesinden sadece 16'sının parti üyeliği bulunması, tarihçilerin bağımsızlıklarını koruma konusundaki başarısını kısmen göstermektedir.³⁹² 1929 yılının gelindiğinde ise devletin ihtiyaçları doğrultusunda

³⁸⁷ A.N. Kononov, *Turkic Philology* (Moscow: Nauka Publishing House Central Department of Oriental Literature, 1967), 5–9.

³⁸⁸ Iosif Samuilovich Braginskii, Leonid Mikhaïlovich Landa, and N. A. Khalfin, *Central Asia and Kazakhstan in Soviet Original Studies* (Moscow: Nauka Publishing House Central Department of Oriental Literature, 1967), 5.

³⁸⁹ Graham Smith, *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 69.

³⁹⁰ Smith, 70.

³⁹¹ A. C. Кравец, 'Конец Имперской Науки?' (İmparatorluk Biliminin Sonu mu?), *Вестник Воронежского Государственного Университета*, Гуманитарные науки, no. 2 (2000): 205–16.

³⁹² М.А. Рахматуллин, 'Дело По Обвинению Академика С.Ф. Платонова' (Sanık Akademisyen S. F. Platonov'un Davası), *Отечественная История*, 6, 1994, 175.

hareket edebilecek bilim insanlarının yetişmesi kapsamında eski nesil tarihçiler ve yeni nesil tarihçiler arasında bir mücadele başladı. Bu süreçte eski nesil bilim insanlarının Bilimler Akademisi'nden tasfiyelerine tanık olundu. 1932 yılında V. P. Volgin'in insiyatifiyle “faaliyetlerinin SSCB'nin zayıflatması yönünde hareketlerde bulunmaları” gerekçesiyle önemli isimlerden E. V. Tarle, S.F. Platonov, N. P. Likhachev ve M. K. Lyubavski gibi eski nesil tarihçiler Bilimler Akademisi'nden uzaklaştırıldı.³⁹³ Ayrıca Bilimler Akademisi, birlikteki tarih yazımını kontrol etme ve denetleme amacıyla diğer cumhuriyetlerde de kuruldu. Örneğin, Bilimler Akademisi, Belarusya'da 1929, Gürcistan ve Litvanya'da 1941, Özbekistan ve Ermenistan'da 1943, Azerbaycan'da 1945, Kazakistan, Letonya ve Estonya'da 1946, Tacikistan ve Türkmenistan'da 1951, Kırgızistan'da 1954, Moldova'da ise 1961 yılında kurulmuştur.³⁹⁴

Sovyetler Birliği'nde özellikle sosyal bilimler alanında bilimsel çalışmaların yürütülmesi ve komünist bilim insanlarının yetiştirilmesi büyük bir gereklilik taşımaktaydı. Yetiştirilen komünist bilim insanlarının daha sonra taşra bölgelerine gönderilerek yeni ideolojiye uygun bilimsel araştırmalar yapmaları ve yeni bilimsel faaliyetlere öncülük etmeleri hedefleniyordu. Bu hedefi gerçekleştirmek amacıyla 1921 yılında Kızıl Profesörler Enstitüsü kuruldu ve üç yıl sonra enstitü ilk mezunlarını verdi. Bu mezunlar arasında Sovyetler Birliği tarih yazımında önemli bir rol oynayan A. L. Sidorov, A. M. Pankratova ve N. N. Vanag gibi tarihçiler bulunmaktaydı. Enstitüde hocaların maaşları cömertçe belirlenmiş ve öğrencilere yüksek burslar verilmiştir. Ancak 1929 yılında enstitü kapatılarak parti tarihi, tarih, felsefe ve ekonomi olmak üzere dört yeni enstitü kurulunca üye cumhuriyetlerde tarih biliminin işleyişini denetlemek, tarihi kalıntıları korumak, araştırmak ve teşvik etmek amacıyla

³⁹³ Владимир Есаков, ‘Три Письма Е. В. Тарле Вождям (1934-1938 Гг.)’, (Е. V. Tarle'den Liderlere 3 Мектуп), *Отечественная История*, no. 6 (1999): 106; Рахматуллин, ‘Дело По Обвинению Академика С.Ф. Платонова’, 181; . Ayrıca Sovyetler Birliği döneminin önemli tarihçisi olan Platonovla ilgili geniş bilgi için bkz.: В. С. Брачев, ‘Сергей Фёдорович Платонов’ (Sergey Fedoroviç Platonov), *Отечественная История*, no. 1 (1993): 111–28.

³⁹⁴ Daha geniş bilgi için bkz.: К. В. Островитянов, ed., *История Академии Наук СССР: В 3-х Томах (SSCB Bilimler Akademisi Tarihi: 3. Cilt)*, vol. 1–2 (Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1958); Г. А. Князев, *Краткий Очерк Истории Академии Наук СССР (SSCB Bilimler Akademisi Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme)*, 2nd ed. (Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1957).

arkeoloji merkezleri, tarih müzeleri ve parti tarihi enstitüsü gibi kurumlar hızla artırıldı.³⁹⁵

6 Haziran 1922 tarihine gelindiğinde basılı yayımlar üzerinde denetim yetkisini elinde bulunduran ve Edebiyat ve Yayımlar İdaresi (GLAVLİT) kurulmuş, Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu'na bağlı bir birim olarak faaliyet göstermiştir.³⁹⁶ GLAVLİT, yayınevlerinin ve yayınların faaliyete geçmesine izin verme, yöneticilerini onaylama, yayınların ve eserlerin içeriklerini parti ideolojisi ve yönetimine uygun bir şekilde kontrol etme gibi görevlerle genel anlamda Sovyet ideolojisinin koruyucusu olmuştur. Resmi olarak Bilimler Akademisi'ne ait bilimsel çalışmaların bu kurumun etkisi dışında olduğu belirtilse de bilim insanları ve tarihçiler, eserlerinin yayınlanması konusunda GLAVLİT tarafından yaratılan zorluklarla baş etmek zorunda kalmıştır. Zira GLAVLİT'in onayı olmadan eserlerin yayımlanması mümkün değildi. Ağustos 1963 tarihinden itibaren ise idarenin yetki alanı, Yayımlarda Devlet ve Askeri Bilgilerin Korunması şeklinde daralmıştır.³⁹⁷

8 Aralık 1930 yılında Komünistler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde Pokrovski, Sovyetler Birliği'nde tarihin görevini tespit ederken aslında Sovyet sisteminin iç yüzünü ortaya koymaktadır. Ona göre,

“Tarih alanındaki mücadele, partinin esas hattı için yürütülen mücadeledir... Bu iki mücadele arasında kırılmaz ilişkiler mevcuttur. Onları ayırmak mümkün değildir... Tarih bu siyasi mücadelede büyük silahtır... Tarih diğerlerine nazaran önemli siyaset bilimidir. Geçmiş siyaset tarihi ile bu günün siyaset tarihi arasında bir bağ vardır. Tarihi bu politikadan ayırmak mümkün değildir. Tarihin başka düşüncesi olamaz.”³⁹⁸ Ancak 1932 yılında ölümünden hemen sonra Pokrovski de anti-Marksist ve anti- bilimsel olması nedeniyle fikirleri, takipçileri ve ekolüyle birlikte tasfiye edilmiştir. Bu açıklamayı destekler nitelikte Afanas'ev, “parti ve Sovyet devleti, kendileri için siyaseten uygun olanın kuşkusuz gerçeklerden daha önemli olduğu tarihçilere ihtiyaç duyuyordu” ve “tarihçiler ancak ‘partinin askerleri’ oldukları sürece profesyonel [tarihçiler] olarak kabul edilebilirlerdi” açıklamada bulundu.³⁹⁹

³⁹⁵ Сергей Петрович Бычков and В. П. Корзун, *Введение в Историографию Отечественной Истории XX Века* (20. Yüzyıl Rus Tarihi Tarihi Yazımına Giriş) (Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего ..., 2001), 244.

³⁹⁶ GLAVLİT'in özellikle ilk dönem çalışmaları için bkz: ‘ГЛАВЛИТ’, in *Литературная Энциклопедия в 11 Томах*, vol. 2 (Москва, 1930).

³⁹⁷ А. Я. Гуревич, ‘Путь Прямой, Как Невский Проспект, Или Исповедь Историка’ (Yol Nevski Bulvarı Gibi Düzdür” ya da Bir Tarihçinin İtirafı), *Одиссей: Человек в Истории*, 1994, 23.

³⁹⁸ А. Н. Артизов, ‘Критика М.Н. Покровского и Его Школы (К Истории Вопросы)’ (М.Н. Pokrovsky ve onun okulunun eleştirisi), *История СССР*, no. 1 (1991): 117.

³⁹⁹ Iu. N. Afanas'ev, ‘The Phenomenon of Soviet Historiography’, *Russian Studies in History* 40, no. 2 (1 October 2001): 49–59.

1929-1941 yılları arasında Moskova, iç ve dış⁴⁰⁰ dinamiklerin etkisiyle başta milletler ve yerleşirme politikaları olmak üzere birçok alanda değişime gitmiştir. Bu değişimlerden tarih, tarihçiler ve tarih yazımı da etkilenmiş, Sovyet hükümetinin ihtiyaçlarına göre çeşitli uygulamalar geliştirilmiştir. Bu bağlamda 1920'lerde milli değerlere verilen önem, burjuva tarih yazımı olarak değerlendirilerek ağır suçlamalarla geri planda bırakılmıştır.⁴⁰¹ Sovyet seçkinleri, yönetim mekanizmasını denetlemek amacıyla devlet kadroları başta olmak üzere hayatın her alanında kademeli olarak Ruslaştırma politikaları uygulanmıştır. Bu çerçevede Slav incelemeleri teşvik edilerek Pokrovsky Okulu'nun tasfiyesinden sonra Boris Grekov'un Rus milliyetçi tarih okulu desteklenmiştir. Tarih araştırmaları Slav halkları, Rus topluluğu, faşizme karşı mücadele ve Almanlar gibi konulara odaklanmış, dikkate almayan tarihçiler eleştirilmiştir.⁴⁰² Konu üzerine Stalin "*SSCB Tarihi Dersliği Tezi Hakkında Düşünceler*" adlı eserinde tarihçi Vanag'ı şu şekilde eleştirmektedir:⁴⁰³

"Vanag grubu onlara verilen görevi yerine getirememişler ve hatta görevin ne olduğunu bile anlayamamışlar. Onlar bize Rus tarihi tezini hazırlamıştır, SSCB tarihinin değil. SSCB'ye bağlı halkların (Ukrayna, Beyaz Rusya, Finlandiya, diğer Baltik halkları, Kuzey Kafkas ve Kafkas ötesi halkları, Orta Asya ve Uşak Doğu halkları, ayrıca Voljsk ve kuzey bölgeleri - Tatarlar, Başkırlar, Mordvalar, Çuvaşlar ve s.) tarihi hesaba katılmadan bir Rusya tarihi tezi hazırlanmıştır. Bizi öyle bir SSCB Tarihi kitabı gerekiyor ki, burada Velikorus tarihi SSCB'nin diğer halklarının tarihinden ayrılmasın, aynı zamanda SSCB halklarının tarihi Avrupa ve Dünya tarihinden kenarda kalsın."

Bu belge, 8 Ağustos 1934 tarihinde imzalanmış olmasına rağmen 27 Ocak 1936 yılında yayınlanmıştır. Vanag grubunun raporunu beğenmeyen yönetim, yeni bir kurul oluşturulmasını kararlaştırmıştır. Bu yeni kurulda Jdanov (Başkan), Radek, Svanidze, Gorin, Lukin, Yakovlev, Bıstryansk, Zatonskoy, Bauman, Bubnov ve Buharin'in yanı sıra Özbek Feyzullah Hocayev de yer almıştır.⁴⁰⁴ Özbekistan'daki tarih yazımının

⁴⁰⁰ Uluslararası konjonktürün değişmesi, özellikle Avrupa'da Nazi Almanyası'nın yükselmesi

⁴⁰¹ Henri Fruchet, 'The Use of History The Soviet Historiography of Khan Kenesary Kasimov', in *Central Asia: Aspects of Transition*, ed. Tom Everett-Heath (New York: Routledge, 2003), 133.

⁴⁰² Victor A. Shnirelman, 'From Internationalism to Nationalism: Forgotten Pages of Soviet Archaeology in the 1930s and 1940s', in *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, ed. Clare Fawcett and Philip L. Kohl (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 131.

⁴⁰³ Elnur Agayev, "Sovyet ideolojisi çerçevesinde Türk cumhuriyetlerinin tarih yazımı ve tarih eğitimi: Azerbaycan örneği" (Doktora Tezi, Ankara, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006), 90-92, <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/436337>.

⁴⁰⁴ *Газета 'Правда' №26 (Pravda Gazetesi) (6632)* (Москва: Орган Центрального Комитета и МК ВКП(б), 1936).

yerel olmayan bilim insanları olarak bilinen S. P. Tolstov ve A. Y. Yakubovskiy gibi merkezi figürlerin liderliğinde temelleri atılmıştır.⁴⁰⁵

1941-1945 yılları arasında İkinci Dünya Savaşı sebebiyle Ruslaştırma politikasında duraklama yaşansa da 1945-1991 yıllarında söz konusu politika o kadar derinleşmiştir ki Orta Asya'daki bazı üniversiteler kapatılmıştır. Ayrıca Çarlık Rusya'nın Orta Asya'yı işgalci olarak değil ilerici bir gelişme olarak değerlendirdiği bir yaklaşım benimsenmeye başlanmıştır. 1951-1952 yıllarında Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Karakalpaklar ve Kırgızların epik şiirleri de dahil olmak üzere pek çok destan sansürlenmiştir.⁴⁰⁶ Kazakların “Koblandı Batır” ve Özbeklerin “Alpamış” gibi destanları ‘gericilik’ ve ‘fanatizm’ ile eşdeğer görülerek yayından çekilmiştir.⁴⁰⁷ Çarlık Rusya dönemi ise 1953'te yayımlanan Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin ikinci baskısında Türkistan bölgesi açısından sömürgeci olarak listelenmemiştir.⁴⁰⁸

Bu dönemde Özbekistan tarih kitaplarının ilk örnekleri, 1947 ve 1950 yıllarında yayımlanmasına rağmen eserlerin odak noktası, yakın tarih dönemi olarak belirlenmiştir. Bu nedenle 1947 yılında hazırlanan “Özbekistan Tarihi”nin birinci cildi değil Şeybaniler döneminden Ekim Devrimi'ne kadar olan dönemi içeren ikinci cilt öncelikli olarak yayınlanmıştır.⁴⁰⁹ Şeybaniler dönemine kadar olan birinci cilt ise 1950'de yayınlandı.⁴¹⁰ Ayrıca bu eserde yerel direnişlerin olumlu bir hareket olarak belirtilmesi merkez tarafından eleştirilmiş ve 1955 yılında yeni bir tarih kitabının baskısına karar verilmiştir.⁴¹¹

Tarih kitaplarında Çarlık Rusya, ‘mutlak iyi’ olarak lanse edilerek Türkistan'da Çarlık Rusya'ya yapılan milli isyanların değerlendirilmesi yapılmıştır.⁴¹² Söz gelimi

⁴⁰⁵ Malikov'dan aktaran: Alter Kahraman, ‘Stalin Dönemi (1928-53) Sovyet Tarih Yazımında Türkistan/Orta Asya’, *Akademik İncelemeler Dergisi*, no. 18 (2023): 170.

⁴⁰⁶ Bacon, *Central Asians under Russian Rule*, 211.

⁴⁰⁷ Robert Conquest, ed., *Soviet Nationalities Policy in Practice* (London: The Bodley Head, 1967), 67.

⁴⁰⁸ Alexandre Bennigsen, ‘Colonization and Decolonization in the Soviet Union’, *Journal of Contemporary History* 4, no. 1 (1969): 143.

⁴⁰⁹ *История Народов Узбекистана. От Образования Государства Шейбанидов До Великой Октябрьской Социалистической Революции (Özbekistan Halklarının Tarihi. Şeybani Devleti'nin Kuruluşundan Büyük Ekim Sosyalist Devrimine)*, vol. 2 (Tashkent: Академия наук УзССР, 1947).

⁴¹⁰ *История Народов Узбекистана. С Древнейших Времен До Начала XVI Века. (Özbekistan Halklarının Tarihi. Antik Çağlardan 16. Yüzyılın Başlarına Kadar)*, vol. 1 (Tashkent: Академия наук УзССР, 1950).

⁴¹¹ *История Узбекской ССР (Özbek SSC Tarihi)* (Tashkent: Издательство Академии наук УзССР, 1955), 5–6.

⁴¹² Conquest, *Soviet Nationalities Policy in Practice*, 82–85.

Kenesarı İsyanı, 1898 Andican İsyanı ve 1916 İsyanları⁴¹³ ‘gerici birer feodal hareket ’ olarak belirtilmiştir.⁴¹⁴ 1960 yılında 10 ciltlik Sovyetler Birliği tarihi çalışmasının hazırlanması kararı alındığında milli düşünce ve eğilimlerin canlanmasına olanak sağlayacak materyallere yer verilmemesi vurgulanmıştır. Tarihi olaylarda asıl vurgu noktası, Sovyet halkları arasındaki problemleri ötelemek suretiyle ortak noktaları dikkate alarak Sovyet insanını inşa etmektir. Ancak Sovyet insanından ziyade ‘tarihin müstesna rolü’ Rus milletine verilince üye cumhuriyetlerdeki seçkinler zaman içinde güçlü konuma yükseldi.⁴¹⁵

Sovyet tarih yazımında Emir Timur, Ali Şir Nevai, Uluğ Bey ve Ceditçiler gibi tarihi figürlerde ele alınmıştır. Emir Timur, Rus Profesör Yakubovski’nin çabalarıyla yüceltilmiştir. Yakubovski, Emir Timur’un Altınorda Hanı Toktamış ile yaptığı savaşlar ve Tatarlar üzerine uyguladığı baskıların Rusların bağımsızlığına giden yolu açtığı vurgulanmıştır.⁴¹⁶ Ayrıca Emir Timur, Orta Asya’da merkezi yönetimi kurması ve siyasi istikrarı sağlaması ön plana çıkarılmış, ‘önder’e sadakat bağlamında komünist liderler tarafından halkın bağlılığı kazanılmaya çalışılmıştır.⁴¹⁷ Ali Şir Nevai ise gerek Ceditçilerin gerekse Sovyetler tarihçilerin 1930’lara kadar yapılan araştırmalar sonucunda Özbek Edebiyatı’nın kurucusu özel bir yer verilmiş ve Özbek mirasına dahil edilerek Özbeklerin merkeze olan bağlılığı artırılmaya çalışılmıştır. Uluğ Bey’in bilimsel çalışmaları ön plana çıkarılarak Moskova’ya nitelikli eleman yetiştirilmesi planlanmışken Ceditçiler geri hareket olarak adlandırılmıştır.

Yukarıdaki bilgilerin ışığında Sovyetler Birliği döneminde tarih yazımının mahiyeti siyasi seçkinlerin elinde bir araç olarak kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle ulusçu tarihin pratikteki sonuçlarına odaklanılmıştır. Tarih yazımı ve bu yazımın denetimi, Sovyet seçkinlerinin ve Komünist Parti’nin ihtiyaçları doğrultusunda SSCB Bilimler Akademisi, Kızıl Profesörler Enstitüsü, GLAVLİT ve Komünistler Akademisi Tarih Enstitüsü gibi kurumlar üzerinden sağlanmıştır. Bunun yanı sıra Sovyet liderlerin tarih dersliği tezi

⁴¹³ Tillet Lowell, *The Great Friendship Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1969), 173.

⁴¹⁴ Fruchet, ‘The Use of History The Soviet Historiography of Khan Kenesary Kasimov’, 132. Bu tarihi olaylar Sovyetlerin tarih yazımındaki zikzak politikasının güzel örnekleridir.

⁴¹⁵ Шухрат Ганиев, ‘Россия в Узбекских Учебниках Истории’ (Özbek Tarih Ders Kitaplarında Rusya), in *Россия и Страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: Старые и Новые Образы в Современных Учебниках Истории* (Moskva: Фонд Фридриха Науманна, 2003), 313–18.

⁴¹⁶ Allworth, *Modern Uzbeks*, s. 242-243.

⁴¹⁷ Raşid, *Orta Asya’nın dirilişi*, s. 104.

üzerine yazmış olduğu düşünceler de tarih yazımında son derece etkin rol oynadığı gözlemlenmiştir. Bu rol öylesine etkin bir düzeyde seyretmiştir ki zaman içinde ne Çarlık Rusyası'ndaki uygulamalar ne de Türkistan halklarının milli direnişini hakkında açıklayıcı bir yazım ortaya koyulmuştur. Örneğin Çarlık Rusya 1920'lerde işgalciyken 1950 sonrasında kurtarıcı olarak gösterilmiş; Türkistan'daki milli değerlerin dikkate alınarak bir tarih yazımı yazılması gerekliliği üzerine durulurken milli düşünce ve eğilimlerin canlanmasına olanak sağlayacak materyallere yer verilmemiştir. Son olarak 'tarihin müstesna rolü'nün Ruslara verilmesi ise üye cumhuriyetlerdeki seçkinler tarafından muhalefetle karşılanmıştır. Her ne kadar belirli dönemlerde neo-pozitivist anlayış çerçevesinde bilgi ve belgelerle desteklenen bir tarih anlayışı ortaya koyulsa da Sovyet yönetimi tarafından engellenmiştir. Diğer bir ifadeyle Sovyet siyasi seçkinleri, tarih yazımında ulusçuluğun pratikteki sonuçlarına odaklanması kapsamında; Gellner'in deyimiyle geçmişi bugünden keşfetmiş, Hobsbawm'a göre geleceği yorumlamış ve Smith'e göre ulus yaratımının gereksinimi olarak görülmüştür.

3.3.2.2. Sovyetler Döneminde Dil Politikaları

Ulus inşa sürecinde başvurulmuş en önemli parametreler arasında dil gelmektedir. Dil, ortak bir düşünce üretilmesi, topluluklar arasında sınır çizerek ben ve ötekini belirginleşmesi ve siyasi otoritenin standart bir iletişim ağı oluşturup kolektif bilinci kuvvetlendirmesi konusunda işlevsel role sahiptir. Bu bağlamda siyasi seçkinler, dil aracılığıyla farklı deneyimlere sahip bireyler üzerinden yeni bir kimlik oluşturarak ulus inşa etme girişiminde bulunurlar. Bu girişim, siyasi seçkinlerle halkın aynı dili kullanarak ortak duygular etrafında birleşmesini sağladığı gibi toplumdaki bireylerin ekonomik ve pratik gereksinimlerinin de karşılanmasını sağlar. Sovyetler Birliği döneminde dil politikaları ise Sovyet siyasi seçkinlerinin inisiyatifiyle üç temel noktaya odaklanmıştır. Bu noktalar, Marksist-Leninist ilkelerin öğrenilmesi ve içselleştirilmesi amacıyla eğitim faaliyetlerinin canlandırılması, yönetim bağlamında merkezi bir anlayışın kabul edilmesi ve üretimin artırılması şeklindedir. Bu üç önemli nokta,

Sovyet iktidarının meşrulaştırılma çabalarının bir yansıması etrafında şekillendiği gibi toplumsal ve siyasal bağlamda etkileri günümüzde dahi hissedilmektedir.⁴¹⁸

Şekil 3.5: Sovyetler Döneminde Dil ve Özbekçe

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

1917 Bolşevik Devrimi'nin akabinde 3 Aralık 1917 tarihinde tesis edilen "Rusya ve Doğu'daki Müslüman Emekçilere Yönelik Çağrı" adlı bildiri, yeni Sovyet Yönetimi'nin Çarlık Rusya dönemi politikalarıyla kısmen zıt bir yaklaşımı benimsediğinin göstergesidir. Bu belge, Sovyetler'de bulunan Müslümanların milli değerleri ve dini inanışlarına yönelik, önceki yönetimlere göre daha kapsayıcı ve koordineli bir yaklaşım benimseneceğini vurgulamaktaydı.⁴¹⁹ Ayrıca o dönemin politika çerçevesine uygun olarak Leninist bir ilke olan özde milli yapıda sosyalist bir yönetim anlayışını yansıtmaktaydı. Çünkü 1918 yılında birlik genelinde 200'den fazla dil konuşuluyordu. Lenin, bu durumu ilk başta proletarya iktidarının elde edilmesi

⁴¹⁸ David D. Laitin, Roger Petersen, and John W. Slocum, 'Language and the State: Russia and the Soviet Union in Comparative Perspective', in *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, ed. Alexander J. Motyl (New York: Columbia University Press, 1992), 130.

⁴¹⁹ Fatma Tombak, '20. Yüzyıl Sovyet Rusya'sında Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine', *History Studies International Journal of History* 3, no. 2 (2011): 360, https://doi.org/10.9737/hist_272.

uğruna bir avantaj olarak gördü ve birleştirici bir faktör olarak değerlendirdi. Lenin’e göre etnik ve milli kimlikler, küresel proletarya devrimini teşvik eden birleştirici unsurları içinde barındırmaktaydı ve Lenin, milliyetçiliğin dinamizminden yararlanarak proleter iktidarı ele geçirmeyi amaçladı. Bu bağlamda Lenin, Rus milliyetçiliğini kurulacak komünist devletin önündeki en büyük engel olduğunu niteledi. Bu nedenle Sovyetler içinde konuşulan tüm dillerin eşit statüde olmasının ve hiçbir dilin resmi devlet dili statüsü kazanmamasının önemini vurguladı. Lenin, halkların eşitliği ve kendi kendilerini yönetme ilkesini savunarak Sovyetler içindeki dillerin eşitliği konusunda kararlılıkla durmayı denediyse de uygulama aşamasında söz konusu eşitlik sağlanamadı.⁴²⁰

Sovyet siyasi seçkinleri, Sovyetler Birliği’nin kuruluş yıllarında nüfusu etnik çeşitliliğe nazaran eğitim ve okuryazarlık konularında sınırlı olduğunu saptamışlardır. Bu hususlar, komünist ideolojinin kabul edilme sürecinde karşılaşılan önemli zorlukları beraberinde getirmiş, komünist ideolojinin tüm halk kesimleri arasında benimsetilmesi ve yayılması maksadıyla halkın eğitilmesine özel bir yer ayrılmıştır.⁴²¹ Lenin bir konuşmasında “*Bilgisiz bir ülkede Komünizm topluluğu kurmak mümkün değildir*” ifadesini kullanması söz konusu gerekliliği ortaya koyar niteliktedir. Bu noktadan yola çıkarak 1919 yılında ülke genelinde nüfusun eğitimsizliğini giderme amacıyla bir karar alınmıştır. Bu karar aracılığıyla Sovyetler Birliği genelindeki 8-50 yaş arasındaki okuma yazma bilmeyen vatandaşlar, Rusça veya kendi ana dillerinde okuma yazma öğrenmek zorunda kalmıştır. Okuma yazma kampanyasına yönelik ilk girişimde halkların çoğu Rusça yerine kendi öz dillerini talep etmişlerdir. Bu durum ilerleyen zamanlarda Sovyet seçkinlerinin üzerinde duracağı yeni bir gündem olmuştur.⁴²² Böylece okuma yazma oranının artmasıyla halk, yeni yönetimin gelişmelerinden haberdar olmaya başlamış; Sovyet seçkinlerinin merkeziyetçi yönetim anlayışı gün geçtikçe artmıştır. Bu merkeziyetçilik, etnik gruplar arasında iletişim açısından ortak bir dil ihtiyacını beraberinde getirmiş⁴²³ Rusçaya özel bir yer ayrılmıştır. Ayrıca Arap alfabesine karşı belirgin bir tutum benimsenmiş ve bu tutum,

⁴²⁰ Grenoble, *Language Policy in the Soviet Union*, 35–36.

⁴²¹ Daie G. Torgersen, ‘KTO I KUDA? Russia, Language, and National Identity’ (Master’s thesis, Naval postgraduate School Monterey ca dept of National Security Affairs, 2009), 14, <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA514420>.

⁴²² Kıyal Kamçıbekova, ‘Sovyet Dönemi Kırgız Türkçesinde Dil Planlaması’, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no. 26 (2006): 36.

⁴²³ Bernard Comrie, *The Languages of the Soviet Union* (New York: Cambridge University Press, 1981), 22.

geri kalmışlıkla ilişkilendirilmiştir.⁴²⁴ Sovyetler Birliği'nin iç ve dış meşruiyetinin artmasıyla doğru orantılı olarak toplumu standartlaştırma ve birleştirme ideali, yerel dillerin ve alfabelerin üzerinde bir hâkimiyetin kurulmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Sovyetler'in yeni oluşturulan ve geliştirilmeye çalışılan sisteme dair planlaması, aşağıdaki temel alanlar dahilinde tasarlanmıştır. Sırasıyla:⁴²⁵

- Yerel ağızların standartlaştırılması,
- Ortak dil statüsüne taşınması,
- Üretim bağlamında toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak sözcük çalışmalarının yapılması,
- Ülke genelinde eğitim düzeyinin artırılması,
- Yeni bir alfabeye geçiş.

Bu tasarı, Orta Asya'nın erken dönem edebiyatının karakterine yansımıştır. 1917 Devrimi, coşku, umut ve heyecanla selamlanmış, Lenin'e ve devrim temasına adanmış eserlerin sayısı oldukça artmış görülmüştür. Söz gelimi Azerbaycanlı şairler Samed Vurgun, Resul Rıza, Bahtiyar Vahapzade; Kırgız şair Toktogul Satılganov ve Kazak şair Saken Seyfullin, Lenin'e şiirler yazmış ve onu överek betimlemişlerdir. Türkmen şairlerden Mollamurt, Lenin'in getirdiği özgürlüğü, Komünist Parti liderliği ve devrimin heyecanını eserlerinde dile getirmiştir. Özbek şair Husnittin Şaripov, Sovyet edebiyatının en uzun Lenin şiirlerinden biri olan iki ciltlik romanı “Lenin ile Sohbet”i kaleme almıştır. Özbek şair Muhammed Ali ise “27 Yaşlar” adlı manzum destanında Lenin'in gençlik yıllarını anlatmıştır. Ayrıca Özbek yazar Abdullah Kahhar'ın yapıtlarında özel bir yer ayrılan Sovyet reformlarının uygulanması ve Sovyet yönetimi altında yaşamının bir tür mutluluk olarak sunulduğu temalarına dikkat çekilebilir.⁴²⁶

Lenin'in 1924 yılında vefatının ardından Sovyet Komünist Partisi'nin lideri olan Stalin, sosyalizmi özgün bir yaklaşımla yorumlama eğilimine girmiştir. Stalin

⁴²⁴ Kirkwood, ‘Glasnost’, “the National Question” and Soviet Language Policy’, 67–68.

⁴²⁵ Ayşe Pamir Dietrich, ‘Soviet and Post-Soviet Language Policies: the Status of Russian and Its Role in Central Asian Republics’, in . . *ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies)* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2011), 465–80; Zâmira Öztürk, “Özbekistan’da dil politikası: Standartlaşma ve modernizasyon” (Doktora Tezi, Ankara, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, 2006), 67, <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/432329>.

⁴²⁶ Emine Gürsoy Naskali, ‘Sovyet Türk Edebiyatı’, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no. 1 (1996): 55–57.

döneminde devletin ihtiyaçlarını ve sürekli varlığını, bireylerin özel isteklerinin önünde tutan vatansever bir yapı benimsenmiş ve buna yönelik adımlar atılmıştır. Söz gelimi Orta Asya’da 1925 yılına gelindiğinde Arap alfabesi kullanılan eserler yasaklanmış, Latin alfabesinin kullanılmasını öngören bir düzenleme getirilmiştir. 1926'daki Bakü Türkoloji Kongresi'nde bu düzenleme kabul edilmiş ve beş dil (Kazakça, Özbekçe, Tatarca, Kırgızca ve Türkmence) 1927-1930 yılları arasında Latin alfabesine uyumlu hale getirilmiştir. Ayrıca bu düzenleme, Orta Asya kültürünü İslam, Pers ve Arap kültüründen ayırmak olduğuna yönelik iddiaları da beraberinde getirmiştir.⁴²⁷

Sovyetler Birliği MYK’nın 1928 yılının Ocak ayında Taşkent'te düzenlenen ikinci genel kurulunda Yeni Türk alfabesinin uygulanma aşamalarına özel bir yer ayrılmıştır. Bu toplantıda alınan kararlar, Latin alfabesinin ortaokul ve teknik okullara yavaşça, 1928-1929 yıllarından itibaren ise ilkokul eğitime dahil edilmesini içerir. Üçüncü genel kurul toplantısı 1928 yılında Kazan'da gerçekleşmiştir. 1930’ların ortalarına gelindiğinde SSCB ve Orta Asya Cumhuriyetlerinde yaşayan nüfusun büyük bir bölümüne göre Latin alfabesi öncelikli hale gelmiş ve önemli ölçüde ilerleme kaydedilmiştir.⁴²⁸

Stalin, yönetim anlayışını Marksizmin “çatışmacı” yönüne dayandırmış ve Nisan 1929'daki bir konuşmasında ülkede ve parti içinde baş gösteren hoşnutsuzlukları kızılsan sınıf mücadelesi olarak yorumlamıştır. Stalin'in dil politikasının teorik temeli, Yafet Dil Teorisi'ne dayandırılmıştır. Bu bağlamda Nikolay Marr tarafından öne sürülen bu teoriye göre tüm dillerin tek bir dilden türemiş olduğu kabulünden yola çıkarak tarihsel bir aşamada tekrar birleşeceği görüşü üzerine kurulmuştur. Bu teori, yeryüzünde sadece tek bir dil kalacağına dair evrensel bir dil anlayışının alternatif bir türevi olarak belirmiştir.⁴²⁹ Başka bir deyişle Nikolay Marr, Sovyet rejiminin 1940'ların sonlarına kadar sürecek dil politikasına teorik bir temel sunmuştur. “Halkların kaynaşması” sloganı aracılığıyla meşrulaştırılan dillerin asimilasyonu, kısa sürede gayri-Rus dillerini ve kültürlerini etkisizleştiren bir hale gelmiştir. Yeni doktrin

⁴²⁷ Bacon, *Central Asians under Russian Rule*, 190.

⁴²⁸ Владимир Михайлович Алпатов and Vladimir Mikhaïlovich Alpatov, *150 языков и политика, 1917-2000: социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства, (150 dil ve politika, 1917-2000: SSCB'nin ve Sovyet sonrası alanın toplumdilbilimsel sorunları)*, (Москва: КРАФТ, 2000).

⁴²⁹ J. P. Mallory, *Hint-Avrupalıların İzinde*, trans. Müfit Günay (Ankara: Dost Kitabevi, 2002), 14.

çerçevesinde “Sovyet milleti”nin oluşturulması amacıyla dilleri ve milletleri birbirine yakınlaştırmaktı. Dillerin yakınlaşması, (sblijeniye) kaçınılmaz bir şekilde kaynaşma (sliyanie) ile sonuçlanacaktı. Ayrıca Marr’ın teorisinden alınan bir diğer unsur, Stalin’e göre sınıf mücadelesine benzeyen diller arası rekabetti. Stalin’e göre sınıf mücadelesi, bir tür hayatta kalma mücadelesi idi.⁴³⁰ Bu dönemde Stalin, çeşitlilik yerine “eşitler arasında birinci” ve “büyük birader” kavramlarının öne çıktığı bir stratejiyi uygulamaya koymuştur.⁴³¹ Stalin, Komünist Parti’nin 16. Kongresi’nde dil politikasını bir konuşmasında şu şekilde dile getirmiştir: ⁴³²

“Belki tuhaf gelebilir, ancak biz millî kültürlerin ortak bir dil aracılığıyla, ortak bir kültürde kaynaşması taraftarları, aynı zamanda proletarya diktası altında millî kültürlerin gelişmesinin de taraftarlığını yapıyoruz. Ama bunda hiçbir tuhaflık yok. Sosyalizmin tüm dünyadaki zaferi sürecinde, ortak bir dilde ve ortak bir kültürde kaynaşabilmek için tüm potansiyelini ortaya koyarak millî kültürlerin gelişimine ve kendilerini ispatlamalarına imkân vermek gerekmektedir.”

13 Mart 1938 tarihinde yayımlanan 324 sayılı “*Rus Dilinin Millî Cumhuriyetlerde ve Eyaletlerde Zorunlu Olarak Okutulması*” kararnamesi uyarınca Rusça, Sovyet Devleti’nin zorunlu ve resmi dili olarak kabul edilmiştir. Kararnamede;⁴³³ SSCB, içinde barındırdığı milletlere Rusçanın öğretilmesi, Birlik genelindeki iletişimi ve aidiyeti güçlendirecektir. Bu durum, güçlü bir iletişim aracı olması bakımından gelecekteki ekonomik ve kültürel gelişmelere katkıda bulunacağına, bilimsel ve teknik alanda milli kadroların mükemmelleştirilmesini kolaylaştıracağına ve SSCB vatandaşlarının Kızıl Ordu içindeki askeri görevlerini başarıyla yerine getirebilmeleri gayesiyle gereken koşulları sağlamalarının mümkün olacağına işaret edilmiştir. Bu önemli kararın temel amacı, Lenin döneminde benimsenen Latin alfabesi kullanımını sonlandırarak Kiril alfabesine geçişi sağlamaktır. Buradan hareketle Stalin döneminin ana hedefi, Sovyetler Birliği’nde eğitim, kültür, siyaset, günlük yaşam, sanat, bilim, ordu ve devlet dairelerinde Rus kültürünün ve dilinin yaygınlaştırılmasıdır.⁴³⁴ Latin alfabesinin değiştirilmesi kararı, 23 Kasım 1939 tarihinde resmîyet kazanmıştır ve bu çerçevede, 1941 yılında Latin alfabesi kullanılarak yazılan dillerin tamamı Kiril

⁴³⁰ Kahraman, ‘Stalin Dönemi (1928-53) Sovyet Tarih Yazımında Türkistan/Orta Asya’, 450.

⁴³¹ Joseph Stalin, *The Right Deviation in the C.P.S.U.(B.). Speech Delivered at the Plenum of the Central Committee and Central Control Commission of the C.P.S.U.(B.) in April 1929*, trans. Brian Reid, vol. 12 (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1954), 287–374.

⁴³² Иосиф Сталин, *Сочинения (Denemeler)*, vol. 12 (Москва: Государственное издательство политической литературы, 1949), 93.

⁴³³ Lorimer, *The Population of the Soviet Union*, 12:140.

⁴³⁴ Grenoble, *Language Policy in the Soviet Union*, 54.

alfabesine dönüştürülmüştür. Bu kapsamda Stalin dönemindeki politikalar, Paul Henze'ye göre⁴³⁵

“Birleşmiş Türk alfabesinin manası, Sovyetler Birliği'nde Türkçe konuşanlar arasında dil birliğini en iyi şekilde temin etmek, aralarındaki münasebeti kolaylaştırmak ve birlik yaratmak gayesini içinde topluyordu. Sovyetler Birliği'ndeki Türkler arasında yakın akrabalık duygusu kuvvetle baki idi. Birleşmiş Türk Latin Alfabesi, Türkler arasındaki his birliğinin kuvvetli bir delili idi. O zamanlar Komünistler, Türklerin müşterek bir bağa sahip olmalarına müsaade ediyorlardı. Fakat sonradan bu küçük temayül de çok görüldü ve ortadan kaldırıldı. Stalin Komünist Partisi üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırdı 1930'da Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan milletlerinin kültürel hürriyeti gittikçe daraldı.”

Nazi Almanya'nın 1941'deki saldırısı, Sovyetler Birliği içerisindeki gayri Rus halkların rahatsızlığını dile getirmelerine dair uygun ortamı yaratınca Rusçanın zorunlu öğretimi geçici olarak askıya alındı ve diğer diller üzerindeki kontrol nispeten zayıfladı. Ancak savaş sonrası dönemde durum tekrar Sovyet yönetiminin kontrolü altına girdi. Bu alanda ilk uygulamalar Marrizmin reddi çerçevesinde temellendi. 9 Mayıs 1950 tarihinde Pravda gazetesini okuyanlar, Marr'ın teorisine karşı bir saldırıya tanıklık etmeye başladılar. Bu süreç, 20 Haziran'da Stalin'in makalesiyle sona erdi. Stalin, Marr'ın Marksist dil yorumunu kesin bir biçimde reddetti.⁴³⁶

Milletler politikası kapsamında yerel diller önemli bir rol oynamış, milletler politikasının bir “araç ve nesnesi” olarak kabul edilmiştir.⁴³⁷ Tuminez'e göre bu süreçte, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle, Slav kanı taşımayan diğer toplulukların asimile edilmesi ve kimliklerinin yeniden tanımlanması, hızla Ruslaştırılma amacıyla benimsenen bir ideoloji olan “Rus Milliyetçiliği-Şovenizmi” şeklinde geliştirilmiştir.⁴³⁸ Bryukov'a göre ise Sovyetler, söz konusu politikalar çerçevesinde şu hedeflere ulaşmaya çalışmıştır:⁴³⁹

- Rus milliyetçiliğinin ön plana çıkarılması, böylece bağımsızlığın sağlanması,
- Rus etnik değerlerinin korunması,
- Rusların özel bir medeniyete sahip olduğunun kanıtlanması.

⁴³⁵ Paul Henze, ‘İç Asya’da Siyaset ve Yazı’, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 9–10 (1985): 81–83.

⁴³⁶ Öztürk, “Özbekistan’da dil politikası”, 73-76.

⁴³⁷ William Fierman, *Language Planning and National Development: The Uzbek Experience* (Berlin / New York: Walter de Gruyter, 1991), 49.

⁴³⁸ Astrid S. Tuminez, *Russian Nationalism Since 1856: Ideology and the Making of Foreign Policy* (Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 2000), 176–77.

⁴³⁹ Антон Брюков, ‘Эпоха Сталина: Большой Национализм и Русский Социализм’ (Stalin Çağı: Büyük Milliyetçilik ve Rus Sosyalizmi), *ЕВРАЗИЯ* (blog), 2014; Öztürk, “Özbekistan’da dil politikası”, 76.

Bu politikaların temel amacı Sovyetler Birliği'ni bir arada tutmak ve Rus kültürünün, kimliğini ve egemenliğini korumak olmuştur. Recebov'un gözlemine göre Orta Asya devletleri Latin alfabesine geçiş sürecine özenle hazırlık yapmış ve sistematik bir çalışma yürütmüşlerdir. Ancak bu titizlik, 1938 yılında alınan Kiril alfabesine geçiş kararıyla ilişkilendirilen süreçte gözlenmemiştir. Söz gelimi Azerbaycan ve diğer Orta Asya devletlerinde yeni alfabeye geçiş amacıyla konferanslar düzenlenmesi, basının bu konuyu tartışması ve kurultayların toplanması gibi ayrıntılar yaşanmamıştır. Kiril alfabesine geçiş daha az özenli bir şekilde uygulanmıştır.⁴⁴⁰

Stalin'in uyguladığı karşı reform hareketleri sonucunda 20 yıl içerisinde 21 dil, alfabelerini iki defa; 13 dil ise alfabelerini üç defa değiştirme zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca yedi dil yazılı formlarını tamamen kaybetmiştir.⁴⁴¹ 1940 yılı bu değişikliklerin son derece kritik bir dönemine işaret etmektedir. Bu yılda her bir Türk lehçesine yönelik farklı Kiril alfabelerinin oluşturulma süreci tamamlanmıştır. Latin alfabesiyle yazılmış kitaplar toplanmış ve yasaklanmıştır. Ayrıca Türk lehçelerinde kullanılan İslami terimlerin yerine Rusça karşılıklarının getirilmesi pratiğine başlanmıştır. Siyasi, teknik, ekonomik ve bilimsel diğer terminolojilerin Rusça olması ve bunun zorunlu hale getirilmesi kararı alınmıştır.⁴⁴² Stalin bu karar doğrultusundaki politikalarını, “*Bizim tek dilimiz var, tüm SSCB vatandaşlarının aşağı yukarı anlayacağı bu dil Rusçadır*” şeklinde açıklamıştır.⁴⁴³

Krusçev döneminde karşılaşılan en önemli sorunların temelinde, ketum bir bürokratik yapı, geri kalmış endüstriyelleşme gelmektedir.⁴⁴⁴ Krusçev'in bu zorlukların üstesinden gelme amacıyla benimsediği politika modeli, bürokratik sistemin halka açılmasını içermektedir. Bu amaçla eski bürokrasiyi yeniden yapılandırma çabasına girmesi, Krusçev'in bir idealist olarak anılmasına sebebiyet vermiştir.⁴⁴⁵ Krusçev'in

⁴⁴⁰ E. E. Recebov, *Dilçilik Tarixi* (Bakü: Maarif Neşriyatı, 1988).

⁴⁴¹ Nogayeva, A. (2014), Orta Asya'da Alfabe Tartışması. Erişim: 01.05.2018, www.archive.is/Uy3u.

⁴⁴² Mehmet Saray, *Dil ve Kültür Birliği* (İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1992), 179; Ahmet Gündüz, ‘1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları’, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6, no. 1 (1 January 2005): 1–12.

⁴⁴³ П. Э. Блитстейн, ‘Национальное Строительство Или Русификация? Обязательное Изучение Русского Языка в Советских Нерусских Школах, 1938–1953 Гг’ (Ulus İnşası mı, Ruslaştırma mı? Rus Olmayan Sovyet Okullarında Zorunlu Rus Dili Eğitimi, 1938-1953), *Государство Наций: Империя и Национальное Строительство в Эпоху Ленина и Сталина*. М, 2011, 312.

⁴⁴⁴ Martin McCauley, *Khrushchev and Khrushchevism* (Berlin / New York: Springer, 1987), 2.

⁴⁴⁵ Carl A. Linden, *Khrushchev and the Soviet Leadership, 1957-1964*, 1966, 25.

dil politikaları da bu idealist vizyon çerçevesinde şekillenmiş,⁴⁴⁶ 1958-1959 Eğitim Reformu ile resmileşmiştir. Reforma göre Sovyetler Birliği'nde yaşayan halkların kendi ana dillerinde eğitim alma hakkını korumakla birlikte zorunlu Rusça eğitimini de devam ettirmiştir. Bu sayede Rusça ülke genelinde diğer dillere üstünlük kurmuştur. Eğitim Reformu kapsamında Rusça, gerek bürokrasi gerekse eğitimde merkezi bir konuma sahip olmuş, ortak ve resmi dil konumuna yükseltilmiştir.⁴⁴⁷

12 Kasım 1958 tarihinde Krusçev, Sovyet Eğitim Reformu'na dair 19 Numaralı önerisini Komünist Parti Merkez Komitesi toplantıları sırasında gündeme getirmiştir. Bu öneri, Sovyet Cumhuriyetlerindeki öğrencilere, öz dillerinde mi yoksa Rusçada mı eğitim alacakları konusunda ailelere seçenek hakkı tanınmasını öngörmektedir. Krusçev'in bu önerisi, görünüşte demokratik bir nitelik taşısa da Stalin döneminde tüm Sovyet Cumhuriyetlerinde öğrencilerin Rusça, yerel diller veya yabancı diller üzerinden eğitim alması gerekliliğini temelden değiştirme amacını taşımaktadır. Krusçev'in uyguladığı bu politika, Rusçalaştırma alanında büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Zira bu dönemde Rusça, diğer birçok dile nazaran gerek eğitim gerekse bürokratik alanda öncelikli bir konuma yükselmiş ve resmi dil statüsünü elde etmiştir. Bu süreç, Krusçev'in Rusçayı hem yaygınlaştırmak hem de bir bilim ve teknik dili haline getirmek amacını yansıtır niteliktedir.⁴⁴⁸ Bu noktada 22. Parti Kongresi'nde alınan kararlar, konu hakkında önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Söz konusu kararlarda Rusçanın Sovyetleri oluşturan tüm milletleri bir arada tutma kapasitesine sahip olduğu vurgulanmış ve Rusçaya birleştirici bir rol atfedilmiştir. Bu, Krusçev'in sliyaniye (etnik grupların kaynaşması) ideali olarak da adlandırılan bir perspektife dayanmaktadır.⁴⁴⁹ Krusçev konu hakkında *"hiçbir şey ulusumuzun ilerlemesinin önünde bir engel teşkil etmemeli fakat bu ilerleme de toplumların birleşmesi önünde bir engel teşkil etmemelidir"* şeklinde açıklamada bulunmuştur.⁴⁵⁰ Açıklamanın arkasında yatan temel esas ise bazı milletler tarafından dil politikalarına karşı muhalefet etmeleridir. Dikkat çekilmesi gereken bir husus da bu dönemde

⁴⁴⁶ Sonia Bychkov Green, 'Language of Lullabies: The Russification and De-Russification of the Baltic States', *Michigan Journal of International Law* 19 (1998 1997): 247.

⁴⁴⁷ Grenoble, *Language Policy in the Soviet Union*, 57-58.

⁴⁴⁸ Green, 'Language of Lullabies', 250.

⁴⁴⁹ E. Glyn Lewis, *Multilingualism in the Soviet Union: Aspects of Language Policy and Its Implementation* (The Hague: Mouton, 1973), 84.

⁴⁵⁰ Green, 'Language of Lullabies', 251.

okumayı reddedenlerin büyük bir kesiminin Orta Asya Cumhuriyetleri'nden oluştuğudur.⁴⁵¹

Krusçev'in dil politikalarının dayandığı üç temel esas vardır. Birincisi toplumun üretim bağlamında daha verimli hale getirilmesi maksadıyla Rusça öğreniminin özendirilmesi, ikincisi merkezi yönetimin olabildiğince sorunsuz bir şekilde sürdürülmesi; üçüncüsü ise etnik gerginliklerin bastırılmasıdır. Bu temel ilkeler doğrultusunda Krusçev'in dil politikalarının Sovyetler Birliği'nin tüm cumhuriyetlerinde kabul ettirilmesi itirazlarına rağmen sistemli bir yaklaşımla başarıya ulaşmıştır. Green'e göre Krusçev'in başarısının temelinde, teorilerinin entelektüel temele dayanması yatmaktadır. 1958'de başlatılan Eğitim Reformu, Sovyet dil politikalarında tamamlayıcı bir rol oynamıştır.⁴⁵² Buna rağmen Sovyet topluluğunu bir araya getirme ve kaynaştırma amacını taşıyan sliyaniye politikası, sadece Rusları kaygılandırmakla kalmamış diğer etnik grupları endişelendirmiştir. Etnik gruplar, sliyaniye politikasının asimilasyona hizmet edeceğini dile getirirken Ruslar ise kendi öz etnik değerlerine yönelik zararların kaçınılmaz olacağına işaret etmişlerdir.⁴⁵³

Sovyetler Birliği tarihinde “durgunluk dönemi” olarak tanımlanan Brejnev dönemi, Lenin, Stalin ve Krusçev'den farklı bir yaklaşım benimsenmiştir.⁴⁵⁴ 1964'te görevi devralan Brejnev, kendi yönetiminde eğitim, güzel sanatlar ve bilim alanlarında Komünist Parti aracılığıyla ve liderliğinde çalışmalar sürdürülmüştür.⁴⁵⁵ Söz gelimi Komünist Parti'nin 24. Kongresi'nde Brejnev, dil ve edebiyat öğretmenlerine yönelik ‘*‘yeni insanın yetiştirilmesi gibi son derece önemli bir alanda çalışan ve çaba harcayan öğretmenlerin vazifelerinin önemini ve gerekliliklerini öğrenmeleri ve bu doğrultuda derslerini işlemeleri gerektiği’’* anlamına gelen bir konuşma yapmış ve dil politikalarının önemini vurgulamıştır.⁴⁵⁶ Grenoble’a göre Brejnev, genel olarak toplu

⁴⁵¹ Isabelle T. Kreindler, ‘The Non-Russian Languages and the Challenge of Russian: The Eastern versus the Western Tradition’, *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1985, 355.

⁴⁵² Green, ‘Language of Lullabies’, 256–57.

⁴⁵³ John B. Dunlop, *The Faces of Contemporary Russian Nationalism* (New Jersey: Princeton University Press, 1983), 136.

⁴⁵⁴ G. Öksüz, ‘Liderlerin Sovyet’i: Devrimden Perestroykaya’, in *Liderlerin Sovyeti: Devrimden Perestroykaya*, by Ayla Kaşoğlu (Ankara: Çeviribilim Yayınları, 2017), 209.

⁴⁵⁵ Gönül Aliyeva, ‘SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Planlaması’ (masterThesis, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2005), 87.

⁴⁵⁶ ‘XXIV Съезд Коммунистической Партии Советского Союза’ (Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin 24. Kongresi), Электронная библиотека исторических документов, 1973, 233, <http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/503803>.

bir Ruslaştırmadan yanadır. Thompson’a göre ise Brejnev döneminin yönetim yapısı, Lenin dönemindeki halkların kendi kendilerini yönetme hakkı ve Stalin dönemindeki güçlü merkezi yönetim yapısı arasında denge bulunduran bir özellik taşır. Bu çerçevede 1971 yılındaki 24. Parti Kongresi’nde, birleşik bir Sovyet halkının oluşturulma misyonunun başarıyla tamamlandığını belirtmiş ve bir sonraki görevin federatif sistemden tek bir devlet sistemine geçiş olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği Anayasasında Rusçanın resmi devlet dili olduğu hükmü bulunmamasına ve her etnik grubun kendi dilini serbestçe konuşma hakkına sahip olduğu belirtilse de bürokratlar, Rusçanın “*gönüllü resmi dil*” olarak kabul edildiğini sürekli olarak ifade etmişlerdir.⁴⁵⁷

Olcott'un gözlemine göre Brejnev, Stalin dönemindeki dil ve eğitim politikalarını değiştirmek ve güncellemek istemiştir. Bu amaçla 1976 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi 25. Kongresi bünyesinde düzenlenen Sovyetler Birliği Rusça Eğitim Kongresi, teori ile pratiğin arasındaki büyük ‘uçurumun’ kapatılmasının artık kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu vurgulamıştır. Akabinde 1978 yılında Gürcistan Anayasasında yapılan değişiklikle Rusçanın Gürcüce ile eşit statüye taşınması hedeflenmiş; ancak yoğun eleştirilerin ardından geri adım atılmıştır. Bu girişim, Brejnev'in Rus dilini birleştirici bir unsur olarak gördüğü inancından kaynaklanmaktadır. Ona göre, Rusça, Sovyet vatandaşlarını bir araya getirme ve Sovyet toplumunun inşasında hız kazandıracaktır.⁴⁵⁸

Brejnev yönetiminin temel ilkesi, dönemin Komünist Parti ideolojisi olan halkların birleşmesi ve kaynaşması (sblieniye i sliyaniye narodov) hedefi ile uyum içindedir. Bu ideali takip ederek belirli hedeflere ulaşmak amacıyla somut sonuçlara erişilmiştir. Ayrıca Brejnev döneminde, sadece eğitim alanında değil aynı zamanda yerel düzeyde ve etnik gruplar arasında Rusçanın yaygınlaştırılması başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle Rusça, SSCB içinde bir lingua franca haline gelmiştir. Rusçanın Sovyetler Birliği genelinde resmi ve yüksek dil statüsüne yükseltilmesi, üst kimlik kavramının oluşturulmasına yol açmış ve diğer etnik gruplara benimsetilmeye çalışılmıştır. Grenoble’ye göre genel olarak Brejnev döneminde Rusçanın geniş kabul

⁴⁵⁷ John M. Thompson, *Russia And The Soviet Union: An Historical Introduction* (New York: Westview, 1998), 278–85, <https://doi.org/10.4324/9780429305214>; Grenoble, *Language Policy in the Soviet Union*, 58.

⁴⁵⁸ Roman Szporluk, ‘Dissent and the Non-Russian Nationalities’, *Soviet Studies*, 1992, 24; Öztürk, “Özbekistan’da dil politikası”, 99.

gördüğü söylenebilir, bu da Sovyet dil politikalarının ve Sovyet Halkı oluşturma ideallerinin doruk noktasını temsil etmektedir.⁴⁵⁹

1985 yılında göreve gelen Mihail Gorbacov, Sovyetler Birliği'ndeki kurumsal katılık sorununu çözmek amacıyla 1986 yılında başlattığı açıklık ve yeniden yapılanma politikalarını uygulamıştır. Bu politikalar, Rus olmayan topluluklara zaman içinde kendi haklarını talep etme ve kullanma özgürlüğü tanımıştır.⁴⁶⁰ 1989 yılına kadar Brejnev döneminde gerçekleştirilmiş olan dil politikalarına yönelik herhangi bir ciddi değişiklik yaşanmamış, Komünist Parti yöneticilerinin diğer önemli sorunlarla ilgilenmesi nedeniyle özel bir yer ayrılmamıştır. Ancak 1989 yılında Sovyet Cumhuriyetleri, kendi milli dillerini konuşma ve kullanma haklarını talep etmeye başlamışlardır. Söz gelimi Moldova, 1989 yılında Kiril Alfabesini terk ederek Latin Alfabesine geçiş yapmıştır. Bu gelişmeler, Sovyetler Birliği'nin çözülme sürecini hızlandırmıştır. Bu süreç, Sovyet siyasi seçkinlerini birlik içinde yeni kimliklerin oluşumuna yönelik problemlerle karşı karşıya bırakmıştır. Dahası bu dönemde Sovyetlerin temelini oluşturan Rusya'da dahi Rus kimliğinin yeniden değerlendirilmesi bir sorun olarak gündeme gelmiştir.⁴⁶¹ Moskova'daki merkezi hükümetin dilsel özgürlük ve esneklik taleplerine ilgisiz kaldığı da bilinmektedir. Akabinde tüm üye cumhuriyetler, kendi milli dillerini koruyan yasaları kabul etmiş, Özbekistan gibi bazı üye cumhuriyetler, birlik dağılmadan önce milli dillerine resmi statü kazandıran yasaları onaylayarak Sovyetlerin çözülme sürecinin işaretlerini vermiştir.⁴⁶²

Yukarıdaki bilgiler hareketle Sovyet siyasi seçkinler, dil konusunda Marksist-Leninist ilkelerin öğrenilmesi ve içselleştirilmesi amacıyla eğitim faaliyetlerini canlandırmaya çalışırken üretimi artırmayı amaç edinmiş, üye cumhuriyetlerde muhalefetle karşılaşmaktan çekinmiştir. Bu minvalde dil konusunda teori ve pratikteki 'uçurum' siyasi seçkinlerle halk arasında ortak duyguların paylaşılmasını engellemiştir. Diğer bir ifadeyle Sovyet siyasi seçkinleri, Stukenbrock'un deyimiyle içinde bulunduğu zamanın itici gücü ve geleceğin projektörü, Humboldt'un göre bir millet ruhu,

⁴⁵⁹ Grenoble, *Language Policy in the Soviet Union*, 58–59; Öztürk, 99.

⁴⁶⁰ Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk dünyasında dil ve kültür birliği* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2008), 119.

⁴⁶¹ Öztürk, "Özbekistan'da dil politikası", 106.

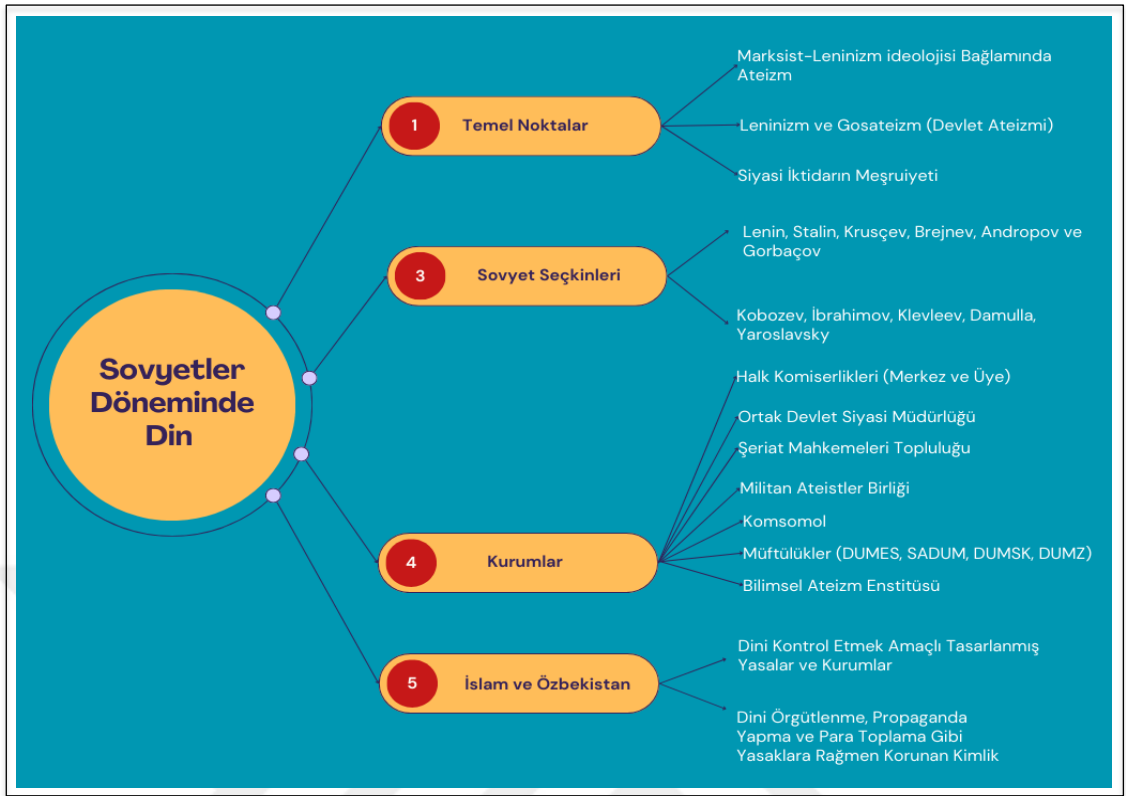
⁴⁶² 'Rusya Türklerinin Dil Hareketleri', in *Sovyet sonrası dönemde Türk dilli halklar: dil sorunu, yeniden biçimlenen kimlikler*, by Jale Garibova et al., Birinci baskı, Avrasya'da yeniden çizilen sınırlar, inşa edilen kimlikler projesi (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2012), 201.

Fichmann'a göre ise hem doğal ve araçsal hem de kutsal ve dünyevi olarak ortak bir dil yaratma girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu girişimler bazı etnik gruplar da başarılı olursa da Özbek toplulukları tarafından kabul görmemiştir.

3.3.2.3. Sovyetler Döneminde Din Politikaları

Ulus inşa sürecinde siyasi seçkinler tarafından başvurulmuş diğer bir parametre ise dindir. Din, kültür ve ahlak bağlamında birey ve toplumlara dair hem bütünleştirici hem de ayırt edici özelliğe sahiptir. Bu minvalde siyasi seçkinler, yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkide din parametresine başvururlar. Bu durum, Smith'in belirttiği üzere din, etnik mitlerin ve sembollerin yayılması amacıyla gereken insan kaynağının ve iletişim kanallarının çoğunu içinde barındırır. Sovyet siyasi seçkinleri ise gerek materyalist bağlamda dünyevi ihtiyaçların sağlanması amacıyla bireyin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmesi gerekse toplum üzerinde kontrol mekanizması oluşturmak gayesiyle din parametresinin farklı yorumlarına değinmiştir. Bu yorumlar, Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanları da derinden etkilemiştir. Zira Sovyetler Birliği içinde Ortodoks Hristiyanların ardından Müslümanlar, dini aidiyet sıralamasında ikinci en büyük dini grubu temsil ediyordu. Genel olarak değerlendirildiğinde Sovyet Hükümeti'nin din politikası, zaman ve koşullara göre değişiklik gösterse de din karşıtı bir temele dayanmıştır. Bu dönemdeki din politikalarının anlaşılması amacıyla SSCB'nin temelleri üzerine inşa edilen Marksist-Leninist ideolojisi ve siyasal iktidarın meşruiyeti üzerine özel bir yer ayrılmıştır. Sovyetlerde din konusu üzerine şu temel hususlar ön plana çıkmaktadır: Sovyet Hükümeti'nin din politikasının temeli Marksist-Leninist ideoloji olup bu bağlamda ateizm önemli bir rol oynamıştır. Sovyetler seçkinleri tarafından Müslümanların iç ilişkilerini düzenleyen kurumlar ortadan kaldırılmış, dini bilincin zayıflatılması amacıyla propaganda ve hukuki düzenlemeler yapılarak yeni kurumlar inşa edilmiştir.⁴⁶³

⁴⁶³ Frank Neemann, 'Der Sowjetstaat Und Der Islam 1917–1941' (Sovyet Devleti ve İslam 1917–1941), ed. C. Gassenschmidt and R. Tuchtenhagen, *Politik Und Religion in Der Sow- Jetunion 1917–1941*, 2001, 213.

Şekil 3.6: Sovyetler Döneminde İslam ve Özbekistan

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Sovyetler döneminde Çarlık Rusyası'ndaki Ortodoks Hristiyanlık, Panslavizm ve milliyetçilik gibi politikalar yerini Sovyetler Birliği'nin yeni bir kimlik inşasına bırakmıştır.⁴⁶⁴ Dinin bilimsel ilerlemenin önünde bir engel olduğuna inanan komünistler, dinin cennet vaadi nedeniyle işçi sınıfının sömürüye karşı direnç gösterme isteğini zayıflattığını savunmaktaydılar.⁴⁶⁵ Bu bağlamda Sovyet seçkinler, Karl Marks düşüncelerini ve Lenin'in yorumlarını temel alarak dinlere karşı politikaların geliştirilmesine önem vermişlerdir. Bu politikalar, Sovyet devleti tarafından bizzat yürütülmüştür. Lenin'den sonraki liderler de dinlere karşı benzer politikaları uygulama konusunda kararlılık göstermişlerdir. Bu çerçevede Sovyetler Birliği, resmi ideolojisi doğrultusunda devlet ateizmini (gosateizm) kurmayı ve mevcut dinlerin ortadan kaldırılmasını ve gelecekte dini inancın artmasını engellemeyi amaçlayan bir devlet konumuna geçmiştir.

⁴⁶⁴ Onay, *Rusya ve Değişim*, 86–88.

⁴⁶⁵ Corliss Lamont, *Soviet Russia and Religion* (New York: International pamphlets, 1936), 13–14.

Marksizmin vicdan özgürlüğüne yaklaşımı ve eski burjuva devlet yapısının çöküşüne dair içerdiği düşünceler, Sovyetler Birliği'nin kuruluş sürecindeki teorilerin temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda Paris Komünü'nde ilan edilen din ile devlet işlerinin ayrılması ilkesine ayrıca vurgu yapılmıştır. Buradan hareketle Marks'ın din konusundaki yaklaşımı iki şekilde yorumlanmaktadır. Birincisi, din, halkın bilinçlenmesi ve yeni Sovyet insanı (Homo Sovieticus) tipolojisi oluşturmanın önündeki en büyük engellerin başında gelmektedir. İkinci dinin insanların güncel sıkıntılardan kaçmak ve pervasız üretim ilişkilerine karşı sığınak olarak görüldüğüdür.⁴⁶⁶ Bu kapsamda Sovyet seçkinlerinin nazarında İslam, hem siyasi ve ekonomik hem de ideolojik tehdit olarak görülmekte ve bu tehditlerin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Otoriter siyasi yönetim ve katı seküler yaklaşımın hakim olduğu Sovyet döneminde genel olarak İslam politikasını ifade etmek amacıyla kullanılan kavram, Tatari ve Shaykhutdinov tarafından da ele alındığı gibi sekülerleştirmedir.⁴⁶⁷

Friedrich Engels, “*Sosyal Demokrat Parti Programının Eleştirisi*” adlı eserinde kilisenin tamamen devletten ayrılması gerektiğine vurgu yapmış ve dini yapılanmaların özel statüye sahip kuruluşlar olması gerektiğini savunmuştur. Aynı zamanda bu tür topluluklara devlet tarafından herhangi bir destek sağlanmaması gerektiğini öne sürmüştür. Rusya'nın devrim öncesi siyasi sahnesinde ise kilise önemli bir rol oynamıştır. Dinlere karşı yapılan bütün bu propaganda çalışmalarının arkasında Powell'e göre Komünist Parti'nin dört hedefi vardır: Birincisi siyasi ve dini ideolojileri birbirinden ayırmak, ikincisi tüm sosyo-ekonomik faaliyetlerin siyasi otorite aracılığıyla işletilmesini sağlamak, üçüncüsü tüm politikaları rasyonel bir yaklaşımla şekillendirmek ve ateist bir toplum inşa etmek şeklindedir.⁴⁶⁸

Sovyetler Birliği'nde İslam konusu literatürde dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Sartori, bu dönemleri şu şekilde sınıflandırır.⁴⁶⁹ Birincisi beraber yaşam olarak adlandırılabilir bir dönemi, ikincisi 1927'lerden itibaren başlayan saldırı dönemi, üçüncüsü kolektifleştirme ve korkutarak sindirme dönemi (1937-1938), dördüncüsü

⁴⁶⁶ Nesemann, ‘Der Sowjetstaat Und Der Islam 1917–1941’, 212.

⁴⁶⁷ Renat Shaykhutdinov, ‘State Response to Religious Revivalism in Post-Soviet Central Asia’, *European Journal of Economic and Political Studies*, 2010, 89.

⁴⁶⁸ David Edward Powell, ‘Anti-Religious Propaganda in the Soviet Union, 1959-1963’ (Doctoral Thesis, Yale University, 1967), 5.

⁴⁶⁹ Paolo Sartori, ‘Towards a History of the Muslims’ Soviet Union: A View from Central Asia’, *Die Welt Des Islams* 50, no. 3/4 (2010): 317–18.

bazı iyileştirmelerin yapıldığı İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem ve son olarak 1980'lerden itibaren İslam'ın dönüşü şeklindedir. Ancak Sartori'nin dönem sınıflandırmasında, özellikle 1918 sonrasında görülen bazı çelişkiler mevcuttur. Gunn ise Sovyet modeli kapsamında açıkladığı din politikalarını İslam dini örnekleminde üç temel ilkeye dayandırmıştır: Dini kontrol etmek amaçlı tasarlanmış yasalar ve kurumlar, resmi bir İslam biçimi oluşturmak ve bunu desteklemek, İslamcı rejim karşıtlarını sindirmek.⁴⁷⁰

Yukarıda belirtilen dönemselleştirmenin ışığında Sovyet yönetiminin 20 Kasım 1917'de yayınladığı ‘‘Rusya ve Doğu'nun Tüm Emekçi Müslümanlarına’’ başlıklı bildiride şu ifadeler yer verilmiştir:⁴⁷¹

‘‘Camileri ve ibadethaneleri yakılıp-yıkılan, inançları ve gelenekleri çiğnenen Rusya Müslümanları'nın inançları ile geleneklerinin, millî ve dinî kurumlarının artık dokunulmaz olduğu; kendi kaderlerini kendileri tain etme hakkına sahip oldukları ve bu hakların, devrimin tüm gücüyle ve onun kurumları olan İşçi, Asker ve Çiftçi Vekiller Kurulları tarafından korunacağı’’

Bu açıklamanın temel amacı, Müslümanların devrime destek vermelerini veya karşı olmamalarının istenmesidir.⁴⁷² Ocak 1918'e gelindiğinde Patrik Tihon'un Devrimci Bolşevikleri aforoz etme kararı almasının ardından din adamlarının evlilik gibi toplumsal görevlerini yasaklamıştır. Ayrıca 20 Ocak 1918 tarihinde dini kurumların ve din görevlilerinin devlet tarafından finanse edilmesine son verilmiştir. Ateizmin ön plana çıkarılması kapsamında din kitaplarının basımı ve yayımı durdurulmuş, dini okullar kapatılmış, din adamlarına yönelik baskılar artırılmıştır.⁴⁷³

Bu dönemde Sovyet yönetim tarzının etkin bir biçimde uygulanması amacıyla oluşturulan Uluslar Halk Komiserliği (UHK), Türkistan'a yönelik emir ve direktiflerini yürütmek üzere tam yetkiyle donatılmış bir heyet göndermiştir. Bu heyet, A. P. Kobozev adlı bir Rus, Y. İbrahimov ve Arif Klevleev adlı iki Tatar'dan oluşmuştur. Bu durum müslümanların yeni yönetim yapısına katılmasına olanak tanıyan bir dizi gelişmenin ilk adımıdır. Heyet, 1918 yılının Şubat ayında Taşkent'e varmış ve Orta

⁴⁷⁰ T. Jeremy Gunn, ‘Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism, and the State in Central Asia’, *Sociology of Religion* 64, no. 3 (1 October 2003): 403.

⁴⁷¹ Сигизмунд Валк и Геннадий Обичкин, ‘‘Из обращения Совета Народных Комиссаров «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока» от 20 ноября 1917 года’’, içinde *Декреты Советской власти* (Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957), 113-15, <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/declarat.htm>.

⁴⁷² Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge: Harvard University Press, 1960), 232-47.

⁴⁷³ William B. Husband, ‘Soviet Atheism and Russian Orthodox Strategies of Resistance, 1917-1932’, *The Journal of Modern History* 70, no. 1 (1998): 79.

Asya nüfusunu yeni rejimi benimsemeye ve modernleşme misyonunu desteklemeye ikna etme maksadıyla hızla çalışmalara başlamıştır. Kobozev'in stratejisi oldukça basit ve net bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bu strateji, yerel Müslüman nüfusu, Sovyetlerin kontrolü altında ayırım yapmaksızın Beyaz Ruslara ve muhalif güçlere destek vermeye ikna etmektir. Akabinde UHK'nın desteğiyle önemli bir parti içi destek toplamış ve Müslüman görüşünün partideki temsilcisi haline gelmiştir. Sonuç olarak Bolşevikler, 1918 yılı Haziran ayında muhalefet üzerinde kontrolü sağlamış, Türkistan Komünist Partisi olarak kendi partilerini kurmuşlardır.⁴⁷⁴

Ayrıca Bolşevikler, Abdullah Avlâni, Said Ekrem Said Azimbayev ve Sosyalist devrimci Tavalla'yı Taşkent Sovyeti İdare Komitesi'ne dahil etmiştir. Bu komitede Ubeydullah Hocayev'in kardeşi ve eski Ceditçi olan Beşirullah Hocayev de görev almış, Türkistan'da Sosyalizm giderek yaygınlaşmıştır.⁴⁷⁵ Bunun yanı sıra 23 Ocak 1918 tarihli Sovyetler Birliği HKK tarafından yayımlanan “Kilise ile Devletin ve Okulun Ayrılmasına İlişkin” kararname, bireylerin dini inançlarını serbestçe seçebilmelerine olanak tanımış ve fakat dinî kuruluşları devletin finansal desteklerinden yoksun bırakmıştır. Kararname, dinî faaliyetleri özel alana hapsedmiş ve dinî kuruluşların işlevlerini sadece zorunlu dinî görevlerin ve ibadetlerin yerine getirilmesi olarak yeniden tanımlamıştır.⁴⁷⁶

1922 yılında, Lenin'in ölümünden iki yıl önce Stalin, din aleyhindeki laik propagan yapmakla görevlendirilmiştir. Göreve geldikten sonra attığı ilk adım, OGPU tarafından verilen devlete karşı olan kişileri tanımlamak ve listelemek görevi olmuştur. Şubat 1924 tarihine gelindiğinde, Stalin'in de dahil olduğu OGPU tarafından sunulan bir raporda, devlete karşı olanları belirlemek amacıyla belirli kategoriler oluşturulmuştur. Bu kategoriler, siyasi partiler, örgütler ve derneklerden oluşmakta, ana başlıkların altında ise rahipler, hahamlar, diyakozlar ve Kilise'nin önde gelen temsilcileri gibi dini aktörler de bulunmaktadır.⁴⁷⁷

Yukarıda belirttiği gibi Sovyetler, devrimin başlangıç yıllarında Müslüman toplulukların desteğini kazanma amacı doğrultusunda gerçekleştirdikleri bu tür

⁴⁷⁴ Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Comparative Studies on Muslim Societies (California: University of California Press, 1999), 287.

⁴⁷⁵ Khalid, 288.

⁴⁷⁶ Philip Walters, ‘The Russian Orthodox Church and the Soviet State’, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 483 (1986): 136–37.

⁴⁷⁷ Barry Childers, ‘Plurality of Soviet Religious “Policy”’ (Master’s thesis, Florida State University, 2012), 23; F. Corley, *Religion in the Soviet Union* (New York: New York University Press, 1996), 45.

abaların yanı sıra bölgedeki dini liderleri kendi siyasi çıkarları doğrultusunda etkilemekten kaçınmamışlardır. Söz gelimi Temmuz 1922'de Taşkent'te düzenlenen bir kurultayda din adamlarının bir araya geldiği toplantıya ev sahipliği yapan şami Damulla, zgn bir konuşma yapmış ve “İslam sosyalizmi” temelinde zenginlerin mal varlıklarını yoksullarla paylaşmalarını teşvik etmiştir. 1923 yılı itibariyle yerlileşme kampanyası çerçevesinde binlerce Müslüman, hükümet içinde sorumluluk taşıyan bürokratik pozisyonlara atanmıştır. Ancak bu atamalara rağmen Müslüman nüfusun etkin bir temsili sağlanamamıştır.⁴⁷⁸ Orta Asya'da merkezi yönetimin etkisini artırmak amaçlı “şeriat Mahkemeleri Topluluğu” kurulmuştur. Bu yapı, İslam hukukunu Sovyet devletinin denetimi altında Marksist-Leninist ideolojiye uygun hale getirmeyi hedeflemiştir. Ancak bu topluluğun entegrasyon çabalarının başarısız olduğu anlaşılınca, topluluk sonlandırılmıştır.⁴⁷⁹

Bu dönemde dini inançlara karşı yürütülen propagandanın şekillenmesinde en çok çaba sarfeden kurumların başında, 1925 yılında kurulan Militan Ateistler Birliği gelmektedir. Birliğin görevleri, din karşıtı propagandanın yanı sıra kiliselerin kapatılması ve dini cemaatlerin tasfiyesi gibi çeşitli alanları kapsamaktadır. Bu organizasyonun “Allahsız” (Bezbojnik) adlı bir yayın organı da bulunmaktadır. Birliğin din karşıtı faaliyetleri, Yahudi kökenli Rus devrimci Yemelyan Yaroslavsky'nin bu teşkilatın lideri olduğu dönemde yoğunlaşmıştır. Bu yapılanma, “*Dine karşı mücadele, sosyalizm için mücadeledir*” sloganlarıyla faaliyet göstermiştir.⁴⁸⁰ Ayrıca 14-28 yaş aralığındaki gençlerden oluşan Komsomol⁴⁸¹ teşkilatının programında “*Komsomol, dini ve batıl inançların gençlerin zararına olduğundan, din karşıtı propaganda grupları teşkil eder ve seminerler düzenler*” şeklinde açıklamalar yer almaktadır. 1928 yılına gelindiğinde ise bölgedeki köklü İslami vakıfların lağvedilmesi gerçekleştirilmiş ve bu vakıflara ait mülkler, Sovyetler Birliği MYK'ya bağlı Halk Eğitim Komiserliği'ne devredilmiştir.⁴⁸² Bu yeni din politikası, bölgede “hücum” olarak adlandırılan bir dönemin başlangıcına işaret etmiştir.⁴⁸³

⁴⁷⁸ Sartori, ‘Towards a History of the Muslims’ Soviet Union’, 321.

⁴⁷⁹ Nesemann, ‘Der Sowjetstaat Und Der Islam 1917–1941’, 213–14.

⁴⁸⁰ Mark FN Roessler, ‘Atheism in the Soviet Union: Policy and Practice, 1917-1941’ (Master’s thesis, California State University, 1990), 60.

⁴⁸¹ Tüm-Birlik Komünist Gençler Birliği (VLKSM/ Komsomol)

⁴⁸² Sartori, ‘Towards a History of the Muslims’ Soviet Union’, 320.

⁴⁸³ Eric M. McGlinchey, ‘Islamic Leaders in Uzbekistan’, *Asia Policy* 1, no. 1 (2006): 128.

Anayasal bağlamda ise 20 Ocak 1918 tarihli bir kararname uyarınca kabul edilen din ile devletin ve okullar ile kilisenin ayrılığı ilkesini anayasa metnine dâhil etmiştir. RSFSC Anayasası'nın 13. maddesi, ‘*İşçilere gerçek vicdan özgürlüğünün sağlanması amacıyla din ile devlet işleri birbirinden ayrılmış, aynı şekilde okulun da kiliseden bağımsız olduğu vurgulanmıştır. Dini ve ateist propagandayı yapma hakkı, tüm vatandaşların en temel hakkıdır.*’ ifadesiyle bu ilkenin altını çizmiştir. 1925 yılında yürürlüğe giren RSFSC Anayasası'nda benzer bir hüküm, 4. madde ile yer almıştır. Ancak bu 4. madde, 1929 yılında gerçekleşen 19. Sovyetler Genel Toplantısı'nda değiştirilmiştir. Bu değişiklikte birlikte ilgili maddede ‘dinî propaganda yapma hakkı’ ifadesi çıkarılmış ve yerine sadece ‘dinî inançları seçme özgürlüğü’ ibaresi eklenmiştir. Bu şekilde anayasal düzeydeki dini propaganda yapma yasağı, vicdan özgürlüğünün ayrılmaz bir unsuru haline getirilmiştir. 20 Ocak 1918 tarihli kararnamıyla belirlenen temel prensipler, 1918 yılı RSSFC Anayasası'nda ve sonraki Sovyetler Birliği anayasalarında da yer bulmuştur. Özellikle ilk iki anayasa, "dini propaganda"nın serbest olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu konudaki yasak, daha sonraki yıllarda anayasal bir hüküm haline gelmiştir.

Dinle mücadele sürecinde yaşanan gelişmelerden bir diğeri 24 Eylül 1929 tarihinde kabul edilen ‘İş ve Tatil Günleri’ başlıklı karardır. Bu karar uyarınca kutsal bayramların kutlanmasını engellemeyi hedeflemiş ve bunun sonucunda bayramların ‘zararlı kalıntılar’ olarak görülmesi ve geri kalmışlığın bir göstergesi olarak nitelendirilmesi nedeniyle kaldırılmıştır.

1929 yılındaki *Dini Organizasyonlar Hakkındaki Kararname*, din ve devlet ilişkilerini düzenleyen önemli bir yasa olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kararname, din hakkında bir dizi yasağı içermiş, dinî organizasyonların faaliyetlerini sınırlamış ve zaman içinde belirli değişikliklere tabi tutularak 1980'lerin sonlarına kadar geçerliliğini korumuştur. Bu yasaklar, dinî organizasyonların kooperatifler kurmasını, üretime dayalı birlikler oluşturmasını, yardımlaşma sandıkları kurmasını, çocuklar, kadınlar ve gençlere yönelik dini içerikli veya içermeyen toplantılar düzenlemelerini ve birlikler organize etmelerini içermektedir. Bu çerçevede Rusya Merkezi Yönetim Komitesi'nin Mayıs 1930 tarihli raporunda şu ifadelere yer verilmektedir:

“Müslüman topluluğun dini kurumlarının büyük bir kısmı tamamen yok olma noktasına gelmiştir. Muhtesiplerin %87'si faaliyetlerini durdurmuştur. 12.000 caminin 10.000'den fazlası

*kapatılmıştır. Molla ve müezzinlerin %90 ile %97 arasındaki kesimi dini görevlerini yerine getiremez hale getirilmiştir.*⁴⁸⁴

Ayrıca Sovyetler Birliği'nde 1930'larda uygulanan bu politika, sadece Müslümanlara değil, Yahudiler, Protestanlar ve Budistler dahil tüm dini inanç gruplarına karşı uygulanmıştır. Bu kapsamda her yıl aktif olarak faaliyet gösteren ibadet yerlerinin sayısının azaldığı gözlemlenmektedir.

5 Aralık 1936 tarihli 8. Sovyetler Olağanüstü Genel Kurul Toplantısı'nda Sovyetler Birliği'nin yeni anayasası kabul edildi. Bu anayasa ile Sovyetler Birliği'nde ilk defa bir anayasada 'vicdan özgürlüğü' tanımına yer verildi ve önceki iki anayasadan farklı olarak ilk kez 'ruhban sınıfı' da dahil olmak üzere tüm vatandaşları kapsayacak şekilde herkesin kanun önünde eşit oldukları ilan edildi. İkinci Dünya Savaşı sırasında ise kilise, Nazilere karşı vatan savunması uğruna çaba gösterdi. Stalin ise Patrik Sergiy ile gerçekleştirdiği görüşmeler sonucunda patrikliği yeniden tesis etmiştir.⁴⁸⁵ Bu gelişme, kilisenin yeniden önem kazanmasına yol açmıştır. Ayrıca savaştaki durum Müslüman topluluğunu da etkilemiştir. Söz gelimi 1943-1945 yılları arasında Sovyet yetkilileri, Müslümanların kendilerini yönetmelerine izin vermek amacıyla dört müftülük kurmalarına izin vermiş, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi (SADUM) Türkistan bölgesinde görevlendirilmiştir. SADUM, Orta Asya'daki her cumhuriyete yönelik bir temsilcilik bulundurmuş ve her birinin başına Taşkent'teki müftü tarafından kadı atanmıştır. Müftülükler, Müslüman topluluğuyla resmi makamlar arasında iletişim kurma ve idari işlevleri yerine getirme konularında önemli rol oynamıştır. Özellikle merkezi yönetim, SADUM örneğinde olduğu gibi Müslümanları siyasi bir harekette bulunmaması amacıyla denetlemeyi temel almış ve dönemsel olarak yumuşak veya sert politikalar uygulayarak bu hedefe ulaşmayı amaçlamıştır.⁴⁸⁶

Savaş sonrası dönemde kilise, baskı altında tutulmaya çalışılmışsa da savaş öncesindeki dönemde olduğu kadar yoğun bir baskı uygulanmamıştır. Söz gelimi Stalin, 1947 yılında ateizmin yayılmasında ve diğer dinlere karşı baskı kurulmasında büyük paya sahip olan Militanlar Ateistler Birliği'ni kapatmıştır.

⁴⁸⁴ Elyor Karimov, 'Sovyet Yönetiminin Sekülerleştirme Politikası ve Günümüz Orta Asyasına Etkileri', trans. Necmeddin Güney, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 11, no. 1 (2011): 184.

⁴⁸⁵ A. Расторгуев, 'Речь Митрополита Крутицкого и Коломенского Николая' (Krutitsky ve Kolomna Metropolit Nicholas'ın konuşması), *Журнал Московской Патриархии* 6 (1957): 24.

⁴⁸⁶ "САДУМ как проект по формированию 'советского ислама' - Central Asia Analytical Network", Central Asia Analytical Network, 2018, <https://www.caa-network.org/archives/13643/>.

Stalin'den sonra yönetime geçen Krusçev, dini organizasyonlara karşı aktif bir mücadeleyi 7 Temmuz tarihli Sovyetler Birliği MYK'nin kararı olan *"Bilimsel Ateizm Propagandasındaki Eksiklikler ve Bunları Gidermeye Yönelik Tedbirler"* ve 10 Kasım tarihli *"Halk Arasında Bilimsel Ateizm Propagandası Yapılırken İşlenen Hatalar"* kararını da onaylayarak başlatmıştır. Krusçev'in onayladığı bu iki karar, dini kurumların Müslümanlara iadesini ve yeni camilerin açılmasını yasaklamış, dini ritüellerin gerçekleştirilmesi ise vergiye bağlanmıştır. Bilimsel yöntemlerin kullanılmasını teşvik etmek amacıyla 1957 yılında *"Bilimsel Ateist Propagandada Eksiklikler ve Kapsamlı Önlemler"* adlı bir kararname yayınlanmıştır. Bu kararname uyarınca din karşıtı propagandanın nasıl yürüteceğini ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Kararname, yakın gelecekte yayınlanacak bilimsel bir dergi olan *"Nauka i Religiya"* (Bilim ve Din) için hazırlıklara başlanmasına da içermektedir.⁴⁸⁷ 1959 yılında Krusçev'in kişisel talimatıyla dergi yayın hayatına başlamış ve üniversitelerde *"Bilimsel Ateizmin Temelleri"* dersi zorunlu kılınmıştır. Resmi kayıtlar göre Krusçev yönetiminde Orta Asya'da bulunan beş cumhuriyette sadece 147 cami ibadete açık kalmıştır.

Krusçev'in 1964 yılında görevden ayrılmasının ardından Sovyet yönetiminin din politikasında bazı hafiflemeler görülmüş olsa da bilimsel ateizm çalışmaları yoğun bir şekilde devam etmiştir. Bu çerçevede 1964 yılında SSCB Bilimler Akademisi'ne bağlı olarak Bilimsel Ateizm Enstitüsü açılmış ve üniversitelerde bu enstitü bünyesinde olacak şekilde Bilimsel Ateizm Bölümleri oluşturulmuştur. 1966 yılından itibaren ise *"Voprosi Nauchnogo Ateizma"* (Bilimsel Ateizmin Sorunları) adlı dergi yayımlanmıştır ve bu dergi, 1989 yılına kadar SSCB ve diğer yabancı ülkelerdeki ateist bilim insanlarının makalelerine ev sahipliği yapmıştır.⁴⁸⁸

1977 yılında kabul edilen Sovyetler Birliği'nin yeni anayasası, Kiliseyi toplumsal organizasyon statüsünden yoksun bırakmıştır. Anayasadaki 51. madde uyarınca *"SSCB vatandaşları, toplumsal örgütler oluşturma hakkına sahiptirler"* şeklinde ibare yer alırken bunun sadece *"Komünist toplum inşa amacına uygun olmak şartıyla"* mümkün olduğunu ifade etmektedir. 1977 Anayasası'nın bu maddesinden anlaşıldığı üzere, herhangi bir toplumsal organizasyonun hukuki statüye sahip olabilmesi,

⁴⁸⁷ Childers, 'Plurality of Soviet Religious "Policy"', 59.

⁴⁸⁸ "«Вопросы научного атеизма» (серия)", Публичная Библиотека (Электронные книжные полки Вадима Ершова и К), 1989 1966, [http://publ.lib.ru/ARCHIVES/V/"Voprosy_nauchnogo_ateizma"_\(seriya\)/_VNA.html](http://publ.lib.ru/ARCHIVES/V/).

yalnızca bu organizasyonun Komünist toplumun inşa amacına hizmet etmesi koşuluna bağlıdır. Ayrıca 1929 yılında yapılan anayasa değişikliği ile getirilen “dini propaganda” yasağı, 1977 Anayasası'nda da geçerliliğini sürdürmüştür. Bu konuda Komünist Partisi'nin 22 Eylül 1981 tarihli “Ateist Eğitimin Güçlendirilmesi” hakkındaki kararı örnek olarak verilebilir. Bu kapsamda dini özellik taşıyan ekonomik yardımlaşma veya bir örgüt kurmak mümkün değildir. Söz konusu bu baskılar, kendi dini değerlerine sahip çıkmak isteyen bazı Özbekleri gayri resmi kanallara itmiştir. Örneğin 1985 yılında sadece Fergana'ya bağlı Namangan bölgesinde 194 tane gayri resmi imam bulunduğu iddia edilmiştir.⁴⁸⁹ Dahası Komünist Parti kontrolündeki resmi İslam'ın inandırıcılığı halk tarafından kabul görmemiş, zaman zaman tepkilerin sert bir şekilde verilmesine neden olmuştur. Örneğin 1989 yılında yapılan bir gösteride alkolik ve zenperestlikle suçlanan Taşkent Müftüsü Şemseddin Han Babahanov görevden ayrılmak zorunda kalmış, yerine Muhammed Sadık Mama Yusupov getirilmiştir.⁴⁹⁰ Bu kapsamda her ne kadar Sovyetler döneminde baskı altında kalsa da Özbekler resmi ya da gayri resmi yollar aracılığıyla etnik ve kültürel kimliklerini bir parça da olsa korumuşlardır.⁴⁹¹ Kaldı ki Özbek Komünist Partisi mensupları, kamusal alanda ‘ateist’ görüntüsü sergilemelerine rağmen İslam gelenekleri arasında yer alan sünnet, cenaze törenleri ve düğünlere katıldıkları kayıtlarda geçmektedir.⁴⁹²

Yukarıdaki bilgiler ışığında Nesemann, Sovyet din politikaları bağlamında İslam dinine özel bir vurgu yapmaktadır. Çünkü İslam, diğer inanç topluluklarından farklı olarak toplumsal düzeni büyük ölçüde düzenlemekte ve şekillendirmektedir.⁴⁹³ Hallbach, Sovyet sonrası coğrafyada İslam'ın yeniden canlanma iddiasına karşı bölgede İslam'ın gerilediğini fakat kaybolmadığını, dini uygulamaların ve toplumsal rolün bütününe temsil etmeyen, daha çok “folklorik” bir İslam olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹⁴ Freitag ve Wirminghaus'ın ifade ettiği gibi Sovyetler Birliği'nde İslam, ahlaki temeller ve günlük ritüeller düzeyinde seyretmesine rağmen kimlik belirleyici

⁴⁸⁹ Martha Brill Olcott, ‘İslam and Fundamentalism in independent Central Asia’ s. 24. Turhan 63.

⁴⁹⁰ Olcott, s. 24.

⁴⁹¹ Allworth, *Modern Uzbeks*, s. ix.

⁴⁹² Critchlow, *Nationalism in Uzbekistan*, 167.

⁴⁹³ Nesemann, ‘Der Sowjetstaat Und Der Islam 1917–1941’, 208.

⁴⁹⁴ Uwe Halbach, ‘Islam Und Islamistische Bewegungen in Zentralasien’, *Aus Politik Und Zeitgeschichte*, no. 3–4 (2002): 25.

unsur olarak kalmıştır.⁴⁹⁵ Özetle İslam dininin gelenekleri Sovyet baskılarına rağmen Özbekistan gibi bölgelerde varlığını sürdürebilmiştir.

3.3.2.4. Sovyetler Döneminde Semboller ve Mitler

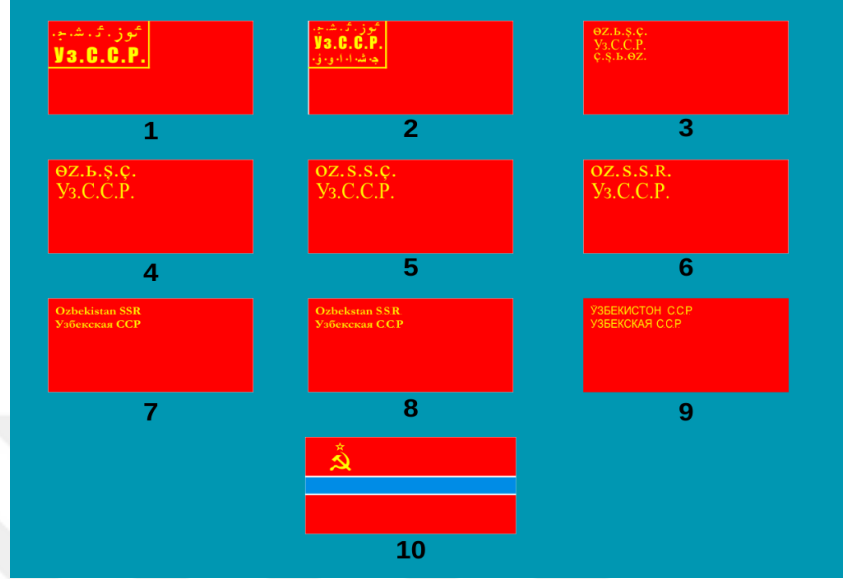
Ulus inşa sürecinde başvurulmuş en önemli parametreler arasında mit ve semboller gelmektedir. Mit ve semboller, belirli bir insan grubuna özgü 'harita ve 'ahlak' değerlerini ifade etmesiyle bağlantılı olarak kolektif hafızanın oluşumunda işlevsel bir göreve sahiptir. Buradan hareketle Sovyetler döneminde semboller ve mitler konusunda iki temel husus ön plana çıkmaktadır. Bunlar; Sovyet siyasi seçkinlikleri, Marksist-Leninist ilkeler kapsamında kolektif bilinci oluşturarak iktidarın meşruiyetini sağlamak ve Komünist Parti'nin ihtiyaçları doğrultusunda üretimi artırmak amacıyla mit ve sembollere başvurmuşlardır. Söz gelimi Sovyet siyasi seçkinler, Özbek devlet bayrağı, arması ve milli marşın oluşumunda merkezi iktidarın meşruiyetini sağlamayı; heykel, anıt ve müzeler de ise Marksist-Leninist ilkeler kapsamında kolektif bilinci oluşturmayı amaçlamıştır. Bu minvalde Sovyetler döneminde semboller ve mitlerin kullanımında ulusçuluğu kasıtlı olarak yaratılan ve formüle edilen ritüeller kapsamında değerlendirilmiştir.

3.3.2.4.1. Bayrak, Arma ve Milli Marş

Sovyetler Birliği döneminde siyasi seçkinler hem merkezi yönetimin meşruiyetini sağlamak hem de farklı etnik grupların aidiyetini kazanmak amacıyla bayrak ve armaların tasarımlarına özel bir yer ayırmışlardır. Bu amaçla Özbek bayrağı ve devlet arması birçok defa değiştirilmiştir. Özbek bayrağının ilk formu 22 Temmuz 1925 ile 9 Ocak 1926 tarihleri arasında kullanılmıştır. 13 - 17 Şubat 1925'te Buhara'da düzenlenen Birinci Tüm Özbek Sovyetleri Kongresi *Özbekistan SSC'nin Kuruluşu Hakkında* deklarasyonunu kabul etmesinin akabinde 22 Temmuz 1925 tarihinde 67 sayılı *Özbekistan SSC'nin Arması ve Bayrağı Hakkında* kararı onaylayarak aşağıdaki tanıma sahip bir bayrak kabul edilmiştir: Bayrak, sol köşesinde ağacın tepesinde altın harfler bulunan kırmızı renkli bir kumaştan oluşur. En üstte Arap ve Kiril alfabesiyle Özbekistan SSC yazılıdır. Devlet arması ise güneşin altın ışınlarında beyaz bir arka plan üzerinde gümüş orak ve sapları aşağıya doğru çapraz çekiç, bir başak çelengi ve bir pamuk dalı ile çevrili bir görselden oluşur. Çelengi saran kırmızı kurdelenin üzerinde

⁴⁹⁵ Rainer Freitag-Wirminhaus, 'Rußland, Islamische Republiken Des Kaukasus Und Zentralasien' (Rusya, Kafkasya ve Orta Asya İslam Cumhuriyetleri), *Der Islam in Der Gegenwart*, 2005, 681-95.

Arap ve Kiril alfabesiyle Özbekistan SSC yazılıdır. Armanın üst kısmında altın kenarlıkları bulunan kırmızı bir yıldız bulunur. Arma üstte Özbekçe ve altta Rusça “*Tüm ülkelerin proleterleri, birleşin!*” yazılıdır.⁴⁹⁶

Şekil 3.7: Sovyetler Birliği Döneminde Özbekistan Bayrakları

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Özbek bayrağının ikinci formu 9 Ocak 1926 tarihinde kabul edilmiştir. Buna göre “*Uz.S.S.R.*” yazısının üç dilde - Özbekçe, Rusça ve Tacikçe tasvir edilmesine karar verilmiştir. Üçüncü formu ise 1927 yılında Arap alfabesinin terk edilerek Latin alfabesine geçilmesiyle oluşturulmuştur. Söz konusu alfabe değişiklikleri devlet armasına da yansımıştır. Fakat 30 Mart 1927 tarihinde İkinci Tüm Özbek Sovyetleri Kongresi tarafından devlet armasında birtakım değişiklikler yapılmıştır. Armanın yeni formu, güneşin altın ışınları altında, beyaz bir zemin üzerinde gümüş bir orak ve sapları aşağıya doğru çapraz olarak yerleştirilmiş ve bir çelenkle çevrelenmiş çekiç görüntüsünden oluşur. Sağda buğday başakları, solda çiçekli bir pamuk dalı ve kozaları yer alır. Çelenk, üzerinde yazı bulunan kırmızı renkli kurdelelerle süslenmiştir. Çelenk bağının alt kısmında Arap alfabesiyle Özbekçe, solda pamuk kozasının dalında Rusça, sağda buğday başaklarının üzerinde Arap alfabesiyle Tacikçe “*UzSSR*” yazılıdır. En üstte buğday başaklarının uçları ile bir pamuk dalı arasında altın kenarlıklı beş köşeli kırmızı bir yıldız bulunur. Armanın tamamı sağda Arap alfabesiyle Özbekçe,

⁴⁹⁶ ‘Постановление №67 “О Гербе и Флаге Узбекской Советской Социалистической Республики” (Özbek SSC Arması ve Bayrağı Hakkında) (1925); Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан, ф.Р-86, Оп.1, д.2218, л.181, n.d.

solda Arap alfabesiyle Tacikçe ve altta Rusça “*Tüm ülkelerin proleterleri, birleşin!*” şeklinde yazıt ile çevrelenmiştir. 1927-1928’de Özbek yazı sisteminin Latin alfabeye dönüştürülmesinin akabinde 2 Şubat 1929’da SSCB Devlet Ambleminin değiştirilmesine ilişkin bir karar kabul edilmiştir. Cumhuriyet adının kısaltması, yeni alfabede çelengin altında Özbekçe, sağında Tacikçe ve solunda Rusça olarak verildi. Tacik SSC’nin 16 Ekim 1929’da kurulmasıyla birlikte Tacik dilindeki yazılar Özbek SSC Devlet Ambleminden çıkarıldı.⁴⁹⁷

**Şekil 3.8: Sovyetler Birliği Döneminde
Özbekistan Devlet Armaları**

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Özbek bayrağının dördüncü formu 1931 yılından başlayarak 1934’teki beşinci ve 1935’teki altıncı düzenlemeler çerçevesinde 1937’ye kadar kullanılmıştır. 1929’da Tacikistan’ın Özbek SSC’den ayrılmasının akabinde Özbek SSC bayrağındaki Tacikçe yazı çıkarılmıştır. Özbek SSC Anayasası’nın 28 Şubat 1931’de Taşkent’te düzenlenen 4. Tüm Özbek Sovyetler Kongresi tarafından kabul edilen yeni versiyonunda, “*Uz.S.S.R.*” yazısının üstte Özbekçe ve altta Rusça olduğu belirtilmiştir. Ayrıca üçüncü formun düzenlenmesi çerçevesinde 1934 ve 1937 yıllarındaki düzenlemeler çerçevesinde sırasıyla “*sosyalist*” ve “*cumhuriyet*” kelimeleri Özbekçeye çevrilmiştir. Şubat 1931 tarihinde devlet armasında bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda devlet arması, beyaz zemin üzerine altın rengi

⁴⁹⁷ ‘Флаги Узбекистана’ (Özbekistan Bayrakları), Vexillographia, accessed 22 October 2023, <http://www.vexillographia.ru/uzbekstn/soviet.htm>; А. Малицкий, По Сообщению М. Гребенникова Со Ссылкой На ‘Собрание Советских Конституций с Конституционных Актов’ (М. Grebennikov’un ‘Sovyet Anayasalarının Anayasal Kanunlarla Toplanması’na İlişkin Raporu Temelinde), (Наркомюст УССР, 1928).

doğan güneş ışınları, gümüş orak ve çekiç, sapları aşağıya gelecek şekilde çapraz yerleştirilmiş ve sağda buğday başakları ve solda çiçekli pamuk dalı ve açık kozalardan oluşan bir çelenkle çevrelenmiş bir görüntüden oluşur. Çelengin iki yarısı arasında aşağıda dünyanın bir parçası bulunur. Çelengin her iki yarısı da kızıl renkli bir kurdele ile bükülmüş olup, kurdelenin sağında Özbekçe, solunda Rusça “*Tüm ülkelerin proleterleri, birleşin!*” yazılıdır. Kurdele yayının alt kısmında Özbekçe altın “*UzSSR*” harfleri yer alır. Armanın tepesinde altın kenarlıklı beş köşeli kızıl bir yıldız yer almaktadır.⁴⁹⁸

Özbek bayrağının yedinci formu 1937 yılından 16 Ocak 1939’a kadar kullanılmıştır. 14 Şubat 1937’de Olağanüstü 6. Tüm Özbek Sovyetleri Kongresi’nde alınan kararla devlet bayrağının yeni formu şu şekildedir: Devlet Bayrağı, kızıl bir kumaştan oluşur ve üst köşesinde altın harflerle üstte Özbekçe altta ise Rusça “*Özbekistan S.S.C.*” yazılıdır. Devlet arması da aynı değişiklikler kapsamında yeni formunu almıştır.⁴⁹⁹

Özbek bayrağının sekizinci formu 1939 yılından 1941’e kadar kullanılmıştır. Bu kapsamda 1939’da cumhuriyetin adının Özbekçe yazılışıyla “*Ozbekstan SSR*” kullanılmaya başlanmıştır. Dokuzuncu formu ise 16 Ocak 1941 ve 29 Ağustos 1952 arasında kullanılmıştır. 16 Ocak 1941’de Özbek SSC Yüksek Sovyeti Başkanlık Kararnamesi olan “*Özbek SSC Devlet Bayrağı üzerindeki yazıt metni Rus yazısı temelinde yeni alfabeye aktarılacak*” şeklindeki kararı onaylamıştır. Devlet arması ise 8 Mayıs 1940 tarihli konun uyarınca Özbek yazısı Latin alfabesinden Rus yazısı temelinde yeni Özbek alfabesine aktarılmıştır.⁵⁰⁰

Özbek bayrağının onuncu formu ise 29 Ağustos 1952 tarihinden 18 Kasım 1991’e kadar kullanılmıştır. Bu kapsamda devlet bayrağı şu şekilde düzenlenmiştir: Bayrak, kızıl renkli kumaştan oluşur ve ortasında bayrağın tüm uzunluğu boyunca mavi bir şerit bulunur. Mavi şeridin kenarları boyunca dar beyaz bordürler uzanır. Mavi şerit, beyaz kenarlıklarla birlikte bayrak genişliğinin beşte birini oluşturur. Bayrağın

⁴⁹⁸ *Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Дехканского Правительства Узбекской ССР (СУ УзССР) За 1925-1929 Годы (1925-1929 Yıllarında Özbek SSC İşçi ve Köylü Hükümeti’nin Mevzuatı ve Emirleri Koleksiyonu)*, (Tашкент, 1929); *Съезды Советов: 1917-1937*, vol. VIII (Москва, 1965); ‘*Флаги Узбекистана*’.

⁴⁹⁹ *Конституция (Основной Закон) Узбекской ССР (Özbek SSC Anayasası (Temel Kanun)*, (Tашкент: Госиздат, 1937), 28.

⁵⁰⁰ Владислав Александрович Соколов, *Вексиллологический справочник по флагам Российской Империи и СССР (Rusya İmparatorluğu ve SSCB bayrakları üzerine veksillolojik referans kitabı)*, (Москва: РИЦ МГИУ, 2002), 60.

kumaşının üst kısmında, altın bir orak ve çekiç ve bunların üzerinde altın bir bordürle çerçevelenmiş beş köşeli kırmızı bir yıldız bulunur. Renklerin ve figürlerin sembolik anlamlarına dair resmi bir açıklama olmamasına rağmen çeşitli yayınlarda beyaz şeritler pamuk yetiştiriciliğinin, mavi şerit Amuderya'nın ve genel olarak sulamanın sembolüne işaret ettiği yazılmaktadır. Devlet arması da aynı değişiklikler kapsamında yeni formunu almıştır.⁵⁰¹

Özbekistan milli marşı, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde kabul edilmiştir. 1947-1992 yılları arasında kullanılan marşı, Mutal Burhanov bestelemiş, sözlerini ise Timur Fettah ve Turab Tula yazmıştır. Marşta özel olarak işlenen konular arasında; Rus halkı, Lenin, özgürlük, emek, komünizm ve kardeşlik yer almıştır. Marşın tamamı şu şekildedir:⁵⁰²

Selam sana, Rus halkı, büyük ağabeyimiz
Ölümsüz üstadımız Lenin bizimle!
Özgürlük yolunu siz gösterdiniz,
Sovyetler yurdunda Özbek oldu şen!
Parti yol gösterdi, canımız Özbekistan'a,
Güneşli ülkesin, baki, berkemal!
Toprağın hazine, bahtın bir cihan,
Sovyetler yurdundadır geleceğin!
Güneşli ülkede göremezdik ışığı,
Deryalar içinde kalmıştık susuz.
O sabah gösterdi önder Lenin İnkılabı,
Önder Leninden halklar minnettar!
Parti yol gösterdi, canımız Özbekistan'a,
Güneşli ülkesin, baki, berkemal!
Toprağın hazine, bahtın bir cihan,
Sovyetler yurdundadır geleceğin!
Komünizm, yeryüzünün ilkbahar çiçeğisin,

⁵⁰¹ 'Закон Республики Узбекистан От 18 Ноября 1991 Года № 407-ХІІ «О Государственном Флаге Республики Узбекистан» (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Bayrağı Hakkında), (с Изменениями и Дополнениями По Состоянию На 07.07.2023 г.)', Информационная система ПАРАГРАФ, 1991, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30547215.

⁵⁰² 'Символика Советского Союза: Государственный Гимн Узбекской ССР' (Özbek SSC Devlet Marşı), Государственные символы России: История и Реальность, accessed 22 October 2023, <http://simvolika.rsl.ru/index.php?doc=806>.

Ebedi kardeşlik - ölümsüz dostluk!
Sovyetler bayrağı muzafferdir, kararlıdır,
Bu bayrağın nuruyla parlar kainat!
Parti yol gösterdi, canımız Özbekistan'a,
Güneşli ülkesin, baki, berkemal!
Toprağın hazine, bahtın bir cihan,
Sovyetler yurdundadır geleceğin!

3.3.2.4.2. Heykel, Anıt ve Müze

Sovyetler Birliği döneminde siyasi seçkinler, kolektif bilinci oluşturmak amacıyla heykel, anıt ve müze gibi sembolik unsurlara başvurmuşlardır. Söz konusu sembolik yapıların oluşturulmasında örnek alınan figürlerin başında Lenin ve Karl Marks gelir. Bu bağlamda Vladimir Lenin'in Özbekistan'daki ilk anıtı 7 Kasım 1924 tarihinde Taşkent'te açılmıştır. Anıt, Lenin'in ölüm haberinin Taşkent'e ulaşmasının ardından işçiler tarafından "*Sosyalist devrimin ilk makinisti*" onuruna yapılmış ve proletaryanın itici gücü sembolize edilmiştir. 1927 yılına gelindiğinde anıtta birtakım düzenlemeler yapılmış, orijinal büstün yerine Lenin'in tam boy bir heykeli yerleştirilmiştir. 1966'daki Taşkent depremi sırasında heykel zarar görünce yerine sanatçı Torich-Trapeznikov tarafından tasarlanan iki metrelik bronz bir figür koyulmuştur. Anıtın üçüncü versiyonunun açılışı 3 Kasım 1966 tarihinde gerçekleşmiş, anıtın bulunduğu meydan, unutulmaz günler vesilesiyle kutlamaların yapıldığı, fabrika işçilerine ödülleri verildiği, mitinglerin düzenlendiği bir yer haline gelmiştir.⁵⁰³

1968 yılında heykeltıraş Dmitry Ryabichev tarafından tasarlanan ve Taşkent'teki Devrim Meydanı'na konulan Karl Marks büstü, sosyalist düşünce ve devrimci ideolojilerin önemine vurgu yapar. Bu anıt, bir dönemin politik, ideolojik ve kültürel bağlamını yansıtarak çeşitli sembolik anlamlar taşır. Büstün meşaleye benzetilen bir sütunun üzerine yerleştirilmesi, aydınlanma, bilgelik ve özgürlük gibi önemli idealleri temsil eder. Meşale, aydınlanma çağının sembolüdür. Bu sembol, Marksist ideolojinin

⁵⁰³ Пользователь, Советский Ташкент: приключения “железнодорожного Ленина” (Sovyet Taşkent: “demiryolu Lenin'in maceraları”), 11 November 2021, <https://vesti.uz/sovetskij-tashkent-prikljuchenija-zheleznodorozhnogo-lenina/>.

bilgi ve aydınlanma yolunda bir rehber olduğunu vurgular. Aynı zamanda sütunun yükseltilmiş konumu, Marks'ın fikirlerinin yüce ve kutsal olduğunu simgeler.⁵⁰⁴

Sovyet siyasi seçkinlerinin üye cumhuriyetlerde özel önem verdiği diğer bir sembolik değer ise müzelerdir. Bu bağlamda Sovyet döneminde Özbekistan'da inşa edilen müzeler arasında en dikkat çekici olanları “*Türkistan Askeri Bölgesi Tarih Müzesi*” (1965) ve “*Halkların Dostluğu Müzesi*” (1976) müzeleridir. Buradan hareketle Taşkent'te 1965 yılında kurulan Türkistan Askeri Bölgesi Tarih Müzesi sergisi, Silahlı Kuvvetlerin gelişiminin tüm tarihini ve Türkistan'da yaşayan halkların askeri tarihini içermektedir. Müzede İkinci Dünya Savaşı'na katılan Özbek askerlere adanmış özel bir bölüm yer almaktaydı.⁵⁰⁵

SSCB'de “*Halkların Dostluğu*” fikri, Marksist-Leninist düşüncenin temel bileşenlerinden biri olmuş, çeşitli halklar arasında birlik ve dayanışma çağrısında bulunarak etnik gruplar arası birlik fikrini medya, okul programları ve müzeler de dahil olmak üzere kültürel etkinlikler aracılığıyla aktif bir şekilde desteklenmiştir. Müzenin sergileri içerisinde Özbek ve Rus halkları arasındaki dostluğun kökenlerini ve SSCB halklarının Özbekistan ekonomisi ve kültürünün gelişmesine yönelik yardımları yer almaktadır. Ayrıca 1966'daki depremde zarar gören Taşkent'in restorasyonunda Sovyet cumhuriyetlerinin yardımını anlatan özel bir alan da bulunmaktadır. 1981'deki verilere göre müzenin elinde 15.000'den fazla eser bulunmaktaydı ve 1981 yılında müze 250.000'den fazla kişi tarafından ziyaret edilmiştir.⁵⁰⁶

Semboller ve mitler, siyasi seçkinlere ortak hedefleri gerçekleştirme yolundaki kaynakları harekete geçirmede gerekli olanakları sağlaması bakımından etno-sembolcülerin savunduğu gibi belirli insan grubuna özgü ‘harita’ ve ‘ahlak’ görevi

⁵⁰⁴ ‘Карл Маркс на Сквере (Meydandaki Karl Marks), 1988 год’, Письма о Ташкенте, 2021, <https://mytashkent.uz/2021/10/08/karl-marks-na-skvere-1988-god/>; ‘Центральный сквер (Ташкент) | это... Что такое Центральный сквер (Ташкент)?’ (‘Merkez Meydan (Taşkent) | bu... Merkez Meydan (Taşkent) nedir?’), Словари и энциклопедии на Академике, accessed 22 October 2023, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/699243>.

⁵⁰⁵ ‘Государственный Музей Вооруженных Сил Республики Узбекистан’ (Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetler Devlet Müzesi), Территория Победы, accessed 22 October 2023, <https://territoriyapobedi.ru/strany-i-sng/respublika-uzbekistan/partner-2755/>; ‘Туркестанский Военный Округ’ (Türkistan Askeri Bölgesi), Министерство обороны Российской Федерации (Минобороны России) / Энциклопедия, accessed 22 October 2023.

⁵⁰⁶ Сергей Петрович Поляков and Геннадий Еремин, *Туристские центры Узбекистана: по Средней Азии: фотопутеводитель* (Özbekistan'ın Turistik Merkezleri: Orta Asya: Fotoğraf Rehberi), (Москва: издательство ‘Планета’, 1984), 27; ‘Музеи Ташкента - На Карте, Путеводитель и Фотографии с Названием и Описанием Популярных’ (Taşkent Müzeleri - Haritada, Rehberde ve Fotoğraflarda Popüler Yerlerin Adı ve Açıklamaları), Openarium, accessed 22 October 2023, <https://openarium.ru>

görmektedir. Böylelikle semboller ve mitlerin siyasi seçkinler ile kolektif kimlik ve seferberlik arasında sıkı bağları vardır. Bu kapsamda Sovyetler Birliği'nde semboller ve mitlerin araçsallaştırılması Marksist-Leninist ilkeler kapsamında iktidarın meşruiyetini sağlamak adına 10 farklı Özbek bayrağı ve 12 farklı Özbek devlet arması oluşturulmuştur. Ayrıca Rus halkı, Lenin, özgürlük, emek, komünizm ve kardeşlik değerlerine vurgu yapan milli marş oluşturulmuş, Lenin ve Marks heykelleri ve müzelerle kolektif bilinç inşa edilmesi hedeflenmiştir. Bu süreçte Moskova'daki siyasi seçkinler, Lenin ve Marks figürlerin sembolleri üzerinden emek, iş gücü ve üretime sıkça vurgu yapılması başvurusunun diğer bir nedeni ise Komünist Parti'nin ihtiyaçlarına yönelik oluşudur.

4. MODERN ÖZBEKİSTAN'DA ULUS İNŞASI

Özbekistan, 1991 yılında bağımsızlığını kazanınca İslam Kerimov liderliğinde ulus inşa sürecine başlamıştır. İslam Kerimov, bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren etnik çatışmaları, iç savaşı, ayrılıkçı ve radikal hareketleri önlemek, toplumsal uyumu sağlamak ve kolektif bilinci oluşturmak amacıyla Özbek etnik değerlerini dikkate almak suretiyle “milli ideoloji” takdim etmiştir. Bu kapsamda bu bölümde bağımsızlık sonrası Özbekistan’da siyasal ve toplumsal yapı ve İslam Kerimov döneminde ulus inşa süreci olmak üzere iki şekilde ele alınacaktır. Birinci bölümde Özbekistan’daki siyasal yapı kapsamında modern devletin nitelikleri Özbekistan Anayasası referans gösterilerek ortaya koyulacaktır. Akabinde aynı bölümde Özbekistan’daki toplumsal yapıyı ortaya koymak adına etnik grupların nüfusu dili ve inanışları kapsamındaki dağılımı ve oranların yıllar içindeki değişimi sunulacaktır. İkinci bölüm ise Özbekistan’daki ulus inşa sürecinde tarih yazımı, dil, din, semboller ve mitlere yönelik politikalara ayrılmıştır. Tüm bu çözümleme aşamasında Kerimov’un Özbek ulusunu yillanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillenen “milli ideoloji”yi tezahür etmesi ve bu tezahürü ulus inşa parametreleri aracılığıyla topluma yayması ile kolektif bilinç arasındaki ilişkinin mahiyeti ortaya koyulacaktır.

4.1. Bağımsızlık Sonrası Özbekistan’da Siyasal ve Toplumsal Yapı

1 Eylül 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Özbekistan, siyasal ve ekonomik açıdan Orta Asya’nın merkezinde bulunmaktadır.⁵⁰⁷ Ülke, kuzeyde Kazakistan ve Kırgızistan, güneyde Afganistan, güney doğusunda Tacikistan ve güney batısında Türkmenistan ile komşudur. Kurucu Cumhurbaşkanı İslam Kerimov’a göre Özbekistan, sahip olduğu jeopolitik konumu nedeniyle etnik, demografik, ekonomik ve diğer sorunların baskısı altında kalan ülkelerle çevrilidir.⁵⁰⁸ Bu durum karşısında Özbekistan’daki siyasal seçkinler, gerek bulunduğu jeopolitik konum itibarıyla

⁵⁰⁷ Ahmed Rashid, *Orta Asya’nın dirilişi: İslam mı, milliyetçilik mi?* (İstanbul: Cep Kitapları, 1996), 98.

⁵⁰⁸ İslam Kerimov, *Özbekistan: 21. yüzyılın eşiğinde*, çev. M. Aksoy (Ankara: Bilig Yayınları, 1997), 19; İslam Kerimov, *İdeal Nesil Arzusu* (İstanbul: Mega basım, 2000), 46. Orta Asya’daki sorunlar için detaylı çalışmalar için Bkz: Pınar Köksal, “Orta Asya’da Tarihsel Kimlikler ve Çatışma”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, sy 21 (2020): 21-52; Tayyar Arı, “Orta Asya’da Güvenlik Sorunları ve İşbirliği Girişimleri”, içinde *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu’na Armağan*, ed. Ersin Embel (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 1-17; Altınbek Coldoşev, “Kimlik ve Sınır: Orta Asya’da Sınır Sorunları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 19, sy 2 (20 Aralık 2019): 303-26, <https://doi.org/10.32449/egetedid.576578>.

komşularındaki siyasi ve sosyal problemlerin ülke içine taşmasını engelleme gerekse birçok etnik grubu içinde barındıran bir ülke olması sebebiyle siyasi istikrarı sürekli kılma amacıyla toplumsal düzeni sağlamaya yönelmiştir. Bu yönelimde en belirleyici rol ise İslam Kerimov'a aittir. Kerimov liderliğindeki Özbek seçkinler, sadece devlet inşasında değil ulus inşasında da Sovyetler dönemindeki düzenden farklı bir yol izlemişlerdir; Özbekistan'da yeni anayasa kabul edilmiş, devlet inşasına mahsus kurum ve kuruluşlar oluşturulmuş, sivil halkın devlet yönetimine katılımına ve özel mülkiyete yönelik usüller belirlenmiştir. Ayrıca toplumsal düzenin sağlanması, etnik sorunların giderilmesi ve etnik çatışmaya dönüşmemesi amacıyla farklı etnik grupları da içinde barındıran milli ideoloji tayin edilmiş, vatandaşların *milli ideolojiyle silahlandırılmasına* yönelik politikalar uygulanma gayreti içine girilmiştir.⁵⁰⁹ Kerimov, milli ideolojiyi Özbekistan'ın mevcudiyetine yönelik *ölüm kalım meselesi*⁵¹⁰ şeklinde görülmüş ve bu ideolojinin halkın kimliğini, farklı inançları ve grupları kapsayacak düşünce sistemini, vatana aidiyetle bağlılığı, şanlı geçmiş ve büyük gelecek arasında bağ kurması gerektiğini ifade etmiştir.⁵¹¹ March'a göre ise Kerimov tarafından ileri sürülen bu ilkeler, Özbek milletin değerleri etrafında şekillenen ulusal bir ideoloji olmaktan ziyade Kerimov'un kişisel bir ideolojisi olduğu yönünde eleştirmiştir.⁵¹²

Yukarıdaki bilgiler ışığında İslam Kerimov'un girişimleri sonucunda ana hatları belirlenen milli ideoloji, Özbek etnik ve dini kimliğini ön plana çıkarırken diğer etnik grupların değerlerine yönelik 'bütünleştirici' tavrının yanı sıra siyasi anlamda mutlak bağımsızlık, ekonomik anlamda serbest ve rekabetçi piyasa sistemi, bireysel anlamda

⁵⁰⁹ Ислам Каримов, *Наша высшая цель – независимость и процветание родины, свобода и благополучие народа* (*En B y k Hedefimiz Vatanın Bağımsızlığı ve Refahı, Halkın  zg rl ğ  ve Mutluluğ *), с. 8 (Ташкент: Узбекистон, 2000), 456.

⁵¹⁰ Каримов, 8:459-60.

⁵¹¹ Ислам Каримов, “Жамиятимиз мафкураси халкни - халк, миллатни - миллат қилишга хизмат этсин” (“Toplumumuzun ideolojisi insanı insan, milleti millet yapmaya hizmet etsin”), “*Тафаккур*” *журнали*, sy 2 (1998): 3-16; Ислам Каримов, *Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби*, (Yeni bir şekilde d   nmek ve  alı mak  ağın talebidir), с. 5 (Ташкент: Узбекистон, 1997); Каримов, *Наша высшая цель – независимость и процветание родины, свобода и благополучие народа*. О.М. G aybullayev. Milliy g oya tarixi va nazariyasi. – Т.: «Fan va texnologiya», 2019, 576 bet. MILLIY G OYA, fanini o qitishda O zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlaridan foydalanish bo yicha, 2010.

⁵¹² Andrew F. March, “The use and abuse of history: ‘national ideology’ as transcendental object in Islam Karimov’s ‘ideology of national independence’”, *Central Asian Survey* 21, sy 4 (2002): 371-84.

özel mülkiyetin korunması gibi esasları temel alan unsurlar üzerine şekillenmiştir.⁵¹³ Buradan hareketle bu bölümde, Özbekistan'daki gerek devlet ve etnik gruplar arasındaki gerekse etnik grupların kendi aralarındaki ilişkiyi daha iyi anlayabilmek adına öncelikle “Özbek Anayasaları ve siyasal yapı” ve “Bağımsız Özbekistan'da toplumsal yapı”nın mahiyeti takdim edilmiştir.

4.1.1. Özbek Anayasaları ve Siyasal Yapı

Özbekistan'daki siyasi seçkinler, bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte ülke içinde kolektif bilinç oluşturmak suretiyle siyasal ve toplumsal birimleri birbirleriyle uyumlu hale getirmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu minvalde İslam Kerimov, ilk olarak Özbekistan'da toplumsal ve siyasi alanda köklü değişiklikler gerçekleştirmiş ve yeni sistemi anayasal güvence altına almıştır.⁵¹⁴ Özbekistan'da anayasanın oluşturulma aşamasında Kerimov, anayasayı milli ideoloji anlayışı üzerine inşa etmiş ve bu ideoloji *kurumların yaratılmasında* adeta ideolojik katalizör görevi görmüştür. Diğer bir ifadeyle Kerimov, ulus inşa sürecinde, siyasi seçkin sıfatı ve “uyarıcı” rolüyle kamusal ve özel alandaki durumu, potansiyel sorunları ve çatışma ihtimallerini göz önünde bulundurarak milliyetçilik anlayışına bağlam kazandırmış, gücünü meşrulaştırmış, devletin yapılanmasındaki değişikliklere meşruiyet kazandırmıştır. Dolayısıyla bağımsız Özbekistan'da iktidar mücadelesinin ve siyasi çekişmelerin sınırları milli ideoloji çerçevesinde belirlenmiştir. Bu süreçte Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, 8 Aralık 1992 tarihinde kabul edilmiş ve 2016 yılına kadar 28 Aralık 1993, 24 Nisan 2003, 11 Nisan 2007, 25 Aralık 2008, 18 Nisan 2011, 12 Aralık 2011 ve 16 Nisan 2014 tarihleri olmak üzere toplam yedi defa değişikliğe uğramıştır.⁵¹⁵

Demokratik ilkelerin ön plana çıkarıldığı anayasada, Özbekistan'daki sistemin genel mahiyeti, İslam Kerimov tarafından insanların bilinç düzeyi dikkate alınarak, halkın duygu, düşünce ve kültür özelliklerini yansıtan bir düzenin kurulması şeklinde tezahür

⁵¹³ Kerimov, *İdeal Nesil Arzusu*, 38; Kerimov, 96. Islom Karimov – Milliy g'oya va mafkura konsepsiyasi asoschisi <https://islomkarimov.uz/uz/article/islom-karimov-millij-goya-va-mafkura-konsepsiyasi-asoschisi>

⁵¹⁴ Каримов, *Наша высшая цель – независимость и процветание родины, свобода и благополучие народа*, 8:323-27.

⁵¹⁵ “Конституция Республики Узбекистан от 8 Декабря 1992 года” (8 Aralık 1992 Tarihli Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1992, <https://lex.uz/docs/35869>; “Как менялась Конституция Узбекистана за последние 29 лет” (Özbekistan Anayasası Son 29 Yılda Nasıl Değişti?), Kun.uz, 2021, <https://kun.uz/ru/news/2021/12/08/kak-menyalas-konstitutsiya-uzbekistana-za-posledniye-29-let>.

etmiştir. Öyle ki, Kerimov’a göre Özbekistan’daki demokratik sistem şu hususları içermelidir,⁵¹⁶

“...birincisi rasyonel bir şekilde sosyal ve maddi denge sağlayacak yasalar kabul edilmeli, ikincisi devlet organları arasında uyumun yasalarla sağlanması ve merkezi iktidar çerçevesinde hiyerarşik düzen sağlanmalı, üçüncüsü yetişmiş kadroların gerekliliği dördüncüsü yasa koyucu organların etkinliği güçlendirmeli, beşincisi yurttaşların siyasal sürece katılımının yasal temellere dayandırılmalı, altıncısı ekonomiye müdahale aracı olarak devletin yönetim organları değil, yasa ile işletilmeli, yedincisi ekonomi, tüm reformların esas amacı olduğu kabul edilmeli, sekizinci sosyo-ekonomik sorunların insan hakları çerçevesinde değerlendirilmeli”

İslam Kerimov, 31 Ağustos 1991 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti’nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında kanunu onaylayarak Cumhuriyet Yüksek Konseyi’nin altıncı olağanüstü oturumunda Özbekistan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını ilan etmiş ve 1 Eylül Bağımsızlık Günü’nü ulusal bayram olarak belirlemiştir.⁵¹⁷ Hemen ardından yeni anayasa çalışmalarına başlayan Özbek seçkinler, 8 Aralık 1992 tarihinde Özbekistan’ın ilk anayasasını oluşturmuşlardır. Söz konusu anayasanın giriş bölümünde ise şu açıklama yer almıştır:⁵¹⁸

“Özbekistan halkı, insan hakları ve devlet egemenliği ilkelerine bağlılıklarını ilan eder, şimdiki ve gelecek nesillere karşı yüksek sorumluluklarının bilincinde, Özbek egemenliğinin gelişimine ilişkin tarihsel deneyimlerden yararlanarak demokrasi ve sosyal adalet ideallerine bağlılığını teyit eder. Ayrıca uluslararası hukuk normlarının önceliği tanımakla birlikte Cumhuriyet vatandaşları için iyi bir yaşam sağlamaya çalışmayı ve hukukun üstünlüğüne dayalı insancıl bir demokratik devlet yaratma amaçlanmaktadır. Son olarak Özbek halkı, iç barışı ve ulusal uyumu sağlamak amacıyla tam yetkili temsilcileri aracılığıyla Özbekistan Cumhuriyeti’nin mevcut Anayasasını kabul eder.”

1992 anayasası uyarınca; Özbekçe, Özbekistan Cumhuriyeti’nin resmi dilidir.⁵¹⁹ Özbekistan halkı adına temsil hakkı, anayasal yetkileri dahilinde yalnızca Ali Meclis (Yüksek Meclis) ve Cumhurbaşkanı’na aittir.⁵²⁰ Anayasa uyarınca güçler ayrılığı ilkesi benimsenmiştir.⁵²¹ Hiçbir ideoloji devlet ideolojisi olarak tanınmaz.⁵²²

⁵¹⁶ İslam Kerimov, *Reformlar ve istikrar*, çev. Begali Kasimov ve Cumali Şabanov (Ankara: Özbek-Türk Liseleri, 1998), 259-66; Ислон Керимов, *Янгица фикрлаш ва ишлаш — давр талаби*, с. 5 (Ташкент: Узбекистон, 1997), 148.

⁵¹⁷ “Закон Республики Узбекистан от 31.08.1991 г. № 336-XII”, (31 Ağustos 1991 Tarihli Özbekistan Cumhuriyeti Kanunu) Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1991, <https://lex.uz/docs/127879>; “Указ Президента Республики Узбекистан от 22.08.1992 г. № УП-456” (Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nın 22 Ağustos 1992 Tarihli Kararnamesi), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1992, <https://lex.uz/docs/167127>.

⁵¹⁸ “Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 08.12.1992 йилдаги 725-XII-сон” (08.12.1992 Tarihli 725-XII sayılı Özbekistan Cumhuriyeti Kanunu), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1992, <https://lex.uz/docs/20717>; “Конституция Республики Узбекистан от 8 Декабря 1992 года”.

⁵¹⁹ “Конституция Республики Узбекистан от 8 Декабря 1992 года”, Статья 4. (Anayasa, Madde 4)

⁵²⁰ Конституция, Статья 10. (Anayasa, Madde 10)

⁵²¹ Конституция, Статья 11. (Anayasa, Madde 11)

⁵²² Конституция, Статья 12. (Anayasa, Madde 12)

Özbekistan’da Karakalpakistan vatandaşları da dahil olmak üzere tek bir vatandaşlık tesis edilmiştir.⁵²³ Vatandaşlar, Özbekistan halkının tarihi, manevi ve kültürel mirasını korumakla yükümlüdür. Kültürel anıtlar devlet tarafından korunur.⁵²⁴ Anayasal düzeni zorla değiştirmek, Cumhuriyetin egemenliğine, bütünlüğüne ve güvenliğine, vatandaşların anayasal hak ve özgürlüklerine karşı çıkmak, savaş, sosyal, ulusal, ırksal ve dinsel düşmanlık propagandası yapmak, halkın sağlığına ve ahlakına saldırmak amacıyla siyasi partiler ve diğer kamu derneklerin yanı sıra ırkçı ve dini temellere dayanan paramiliter derneklerin ve siyasi partilerin kurulması ve faaliyetleri yasaktır.⁵²⁵ Dini örgütler ve dernekler devletten ayıdır ve kanun önünde eşittir. Devlet, dini derneklerin faaliyetlerine müdahale edemez.⁵²⁶ Özbekistan Cumhuriyeti, oblastlardan, ilçelerden, şehirlerden, kasabalardan, yerleşim birimlerinden, kışlaklardan, aullardan ve Karakalpakistan Cumhuriyeti’nden oluşur.⁵²⁷ Karakalpakistan Cumhuriyeti’nin, oblastların, Taşkent şehrinin sınırları ve oblastların, şehirlerin ve ilçelerin kurulması veya kaldırılması Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Meclis’in onayı ile değiştirilir.⁵²⁸ Egemen Karakalpakistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti’nin bir parçasıdır. Karakalpakistan Cumhuriyeti’nin egemenliği Özbekistan Cumhuriyeti tarafından korunur.⁵²⁹ Karakalpakistan Cumhuriyeti kendi Anayasasına sahiptir. Karakalpakistan Cumhuriyeti Anayasası Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasına aykırı olamaz.⁵³⁰ Özbekistan Cumhuriyeti kanunları Karakalpakistan Cumhuriyeti topraklarında bağlayıcıdır.⁵³¹ Karakalpakistan Cumhuriyeti’nin toprakları ve sınırları, rızası olmaksızın değiştirilemez. Karakalpakistan Cumhuriyeti, kendi idari ve bölgesel yapısına ilişkin meseleleri bağımsız olarak çözer.⁵³² Karakalpakistan Cumhuriyeti, Karakalpakistan halkının genel referandumuna dayanarak Özbekistan Cumhuriyeti’nden ayrılma hakkına sahip olacaktır.⁵³³

⁵²³ Конституция, Статья 21. (Anayasa, Madde 21)

⁵²⁴ Конституция, Статья 49.

⁵²⁵ Конституция, Статья 57.

⁵²⁶ Конституция, Статья 61.

⁵²⁷ Конституция, Статья 68.

⁵²⁸ Конституция, Статья 69.

⁵²⁹ Конституция, Статья 70.

⁵³⁰ Конституция, Статья 71.

⁵³¹ Конституция, Статья 72.

⁵³² Конституция, Статья 73.

⁵³³ Конституция, Статья 74.

Yüksek Meclis, 150 vekilden oluşan tek yasama organıdır ve halk tarafından seçilir. Vekil sayısı 28 Aralık 1993 tarihindeki değişiklikle Anayasa'dan çıkarılmış, 24 Nisan 2003 tarihindeki değişiklikle Yüksek Meclis, Yasama ve Senato olmak üzere iki kanattan oluşturulmuştur. Yasamada 120 vekil bulunurken, Senato ise Karakalpak Cumhuriyeti'nden, her vilayetten ve Taşkent'ten seçilen altışar kişiden oluşur. Senatoların 16 tanesi Cumhurbaşkanı tarafından seçilir. 2008'deki değişiklikle ise Yasama'nın üyesi 150'ye çıkarılmıştır.⁵³⁴ Yüksek Meclis'te yasama inisiyatif hakkı Özbekistan Cumhurbaşkanı'na, Karakalpakistan Cumhuriyeti'ne, Ali Meclis milletvekillerine, Bakanlar Kurulu'na, Anayasa Mahkemesi'ne, Yüksek Mahkeme'ye, Yüksek Ekonomi Mahkemesi'ne ve Başsavcı'ya verilmiştir.⁵³⁵ Yasalar, oy çoğunluğu ile kabul edilir.⁵³⁶ Yüksek Meclis Başkanı ve yardımcıları, Meclis milletvekilleri arasından gizli oyla seçilir ve başkan yardımcılarında biri, Yüksek Meclis'e seçilen Karakalpakistanlı milletvekilinden oluşur. Meclis Başkanı, Meclis'in, milletvekillerinin üçte ikisinden fazlasının gizli oyuyla alacağı bir kararla görevden alınabilir.⁵³⁷

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Özbekistan Cumhuriyeti'nde devletin ve yürütme erkinin başıdır ve 5 yıllığına seçilir. 2003'teki değişiklikle Cumhurbaşkanının görev süresi 7 yıla çıkarılmış ancak 12 Aralık 2011'de ise tekrar beş yıla indirilmiştir.⁵³⁸ Cumhurbaşkanında aranan şartlar arasında devlet dilini iyi bilen, seçimden hemen önceki en az 10 yıl boyunca Özbekistan topraklarında daimi olarak ikamet eden bir Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşı olması yer almıştır. Cumhurbaşkanı göreve Yüksek Meclis'te şu ifadeleri kullanarak başlar:

“Özbekistan halkına sadakatle hizmet edeceğime, Cumhuriyet Anayasasına ve kanunlarına sıkı sıkıya bağlı kalacağıma, vatandaşların hak ve özgürlüklerini güvence altına alacağıma ve Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına tevdi edilen görevleri vicdanen yerine getireceğime yemin ederim”,⁵³⁹

Yüksek Meclis içinde, Meclisin normal işleyişini sekteye uğratabilecek anlaşmazlıkların ortaya çıkması veya Meclisin Anayasa'ya aykırı kararları tekrar kabul etmesi halinde, Cumhurbaşkanı'nın Anayasa Mahkemesi'ne danışarak alacağı bir kararla Meclisi feshedebilir. Meclisin feshedilmesi halinde üç ay içinde yeni

⁵³⁴ Конституция, Статья 76-77. (Anayasa, Madde 76-77)

⁵³⁵ Конституция, Статья 82.

⁵³⁶ Конституция, Статья 83.

⁵³⁷ Конституция, Статья 84.

⁵³⁸ Конституция, Статья 89-90.

⁵³⁹ Конституция, Статья 92.

seçimler yapılır. ⁵⁴⁰ Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Özbekistan Cumhuriyeti Meclisi tarafından kurulan Devlet Sağlık Komisyonu’nun raporuyla sunulan sağlık nedenleriyle görevlerini yerine getirememesi durumunda, Özbekistan Cumhuriyeti Meclisi’nin acil oturumunda on gün içinde milletvekilleri arasından üç ay süreliğine görevlendirilen kişi cumhurbaşkanına geçici olarak vekalet eder. Böyle bir durumda Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçimi üç ay içinde yapılmalıdır. 2011 değişiklikle ise Cumhurbaşkanlığına geçici olarak Senato Başkanı geçer. ⁵⁴¹

Kabine, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir ve Yüksek Meclis’in onayına sunulur. Kabinede Karakalpakistan Cumhuriyeti Hükümet Başkanı da yer alır. Bakanlar Kurulu, yürürlükteki mevzuata uygun olarak Özbekistan genelindeki tüm organlar, işletmeler, kurumlar, kuruluşlar, yetkililer ve vatandaşlara dair bağlayıcı olan kararlar ve emirler yayınlar. 2011’deki değişiklikle Kabinet, Başbakan tarafından belirlenir ve Cumhurbaşkanı’nın onayına sunulur. ⁵⁴²

Özbekistan’da yargı, yasama ve yürütme organlarından, siyasi partilerden ve diğer gönüllü kuruluşlardan bağımsız olarak hareket eder. ⁵⁴³ Yargı sistemi, Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme, Yüksek Ekonomi Mahkemesi, Karakalpakistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi ve Karakalpakistan Cumhuriyeti Ekonomi Mahkemesi ile aynı döneme mahsus atanan il, Taşkent, ile, şehir ve ekonomi mahkemelerinden oluşur. Ancak olağanüstü mahkemelerin kurulmasına izin verilmez. ⁵⁴⁴

Anayasa Mahkemesi yeleri, siyaset ve hukuk uzmanları arasından seçilir ve Başkan, Başkan Yardımcısı ve Karakalpakistan Cumhuriyeti’nin bir temsilcisi de dahil olmak üzere Anayasa Mahkemesi yargılarından oluşur. Anayasa Mahkemesi yargıçları çalışmalarında bağımsızdırlar ve sadece Anayasaya tabidirler. ⁵⁴⁵ Özbekistan’da adli işlemler Özbekçe, Karakalpakça ve yerel nüfusun çoğunlukta olduğu dilde yürütülür. Bir davaya katılan ve yargılamanın yürütüldüğü dili bilmeyen kişilerin dava dosyasını tam olarak anlamaları için bir tercüman aracılığıyla mahkeme işlemlerine katılma ve

⁵⁴⁰ Конституция, Статья 95. (Anayasa, Madde 95)

⁵⁴¹ Конституция, Статья 96.

⁵⁴² Конституция, Статья 98.

⁵⁴³ Конституция, Статья 106.

⁵⁴⁴ Конституция, Статья 107.

⁵⁴⁵ Конституция, Статья 108.

mahkemeye kendi ana dillerinde konuşma hakları garanti altına alınmıştır.⁵⁴⁶ Ayrıca anayasanın belirlemiş olduğu sınırlar çerçevesinde siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları ve dernekler kurulabilir.

Anayasanın akabinde İslam Kerimov, devlet organlarının kuruluşu ve işleyişi hakkında bir dizi faaliyet gerçekleştirmiştir. Kerimov, bağımsızlığın hemen akabinde hem bir dizi kararnamelere imza atarak devlet yapılanmasını şekillendirmiş hem de uluslararası haber ajanslarına çeşitli demeçler vermek suretiyle meşruiyet kazandırmıştır.⁵⁴⁷ Söz gelimi 31 Ağustos 1991’de Cumhuriyetin ilanından sonra 6 Eylül’de Savunma Bakanlığı, 7 Eylül’de Ulusal Dış Ekonomik Faaliyet Bankası, 26 Eylül’de Ulusal Güvenlik Teşkilatı ve 25 Ekim’de Gümrük Komitesi’ni kuran kararnameleri imzalanmıştır.⁵⁴⁸

Devlet organları hakkında kurulum ve iyileştirme çalışmaları 1992 yılında da devam etmiştir. Söz gelimi 4 Ocak’ta yerel yönetim kurumları düzenlenmiş, 7 Ocak’ta Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Televizyon ve Radyo Yayıncılığı Komitesi Özbekistan Devlet Yayın Şirketine dönüştürülmüş, 13 Ocak’ta Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Kontrol Komitesi ve 28 Ocak’ta Özbekistan Cumhuriyeti Ulusal Muhafız Teşkilatı kurulmuştur. 5 Şubat’ta Özbekistan Telgraf Ajansı, Özbekistan Ulusal Enformasyon Ajansı’na dönüştürülmüş; 10 Şubat’ta Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Mülk Yönetimi ve Özelleştirme Komitesi, 18 Şubat’ta Özbekistan Cumhuriyeti Bilim ve Teknoloji Devlet Komitesi ve 5 Ağustos’ta Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına Bağlı Devlet İstatistik Komitesi kurulmuştur.⁵⁴⁹

Görüldüğü gibi Özbekistan’da yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkinin sınırları anayasal düzeyde belirlenmiştir. Bu kapsamda ulus inşa sürecinde ülkede tek vatandaşlık sistemi tesis edilmiş ve vatandaşlara Özbekistan halkının tarihini, manevi ve kültürel değerlerini koruma sorumluluğu yüklenmiştir. Toplumsal düzenin sağlanması amacıyla diğer etnik grupların siyasi arenada faaliyet göstermesine engel

⁵⁴⁶ Конституция, Статья 115. (Anayasa, Madde 115)

⁵⁴⁷ Солнома: Узбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар (Yıllık: Özbekistan Cumhuriyeti İlk Cumhurbaşkanı İslam Abduganievich Kerimov’un Faaliyetleri), (Ташкент: Узбекистон, 2017), 22-32.

⁵⁴⁸ Солнома: Узбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар (Ташкент: Узбекистон, 2017), 19-25.

⁵⁴⁹ Солнома: Узбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар, 29-39.

koyulmamış ancak ırksal ve dinsel propaganda yasaklanmış, siyasi alana girmediği takdirde dini derneklerin faaliyetlerine izin verilmiştir. Ülkede resmi dilin sadece Özbekçe olarak kabul edilmesinin yanı sıra adli işlemlerde Karakalpakça ve yerel dillere de izin verilmiştir. Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Karakalpakistan'a, Özbekistan anayasasıyla çelişmeyecek şekilde kendi Anayasasını oluşturma hakkı tanınmış ve idari işlerde bağımsız olması esas alınmıştır. Özbekistan Cumhuriyeti, Karakalpakistan'ın rızası olmaksızın sınırlarında değişiklik yapamayacağı gibi Karakalpakistan'ın Özbekistan Cumhuriyeti'nden ayrılma hakkı yasal güvence altına alınmıştır. Bunun yanı sıra Karakalpakistan, Özbekistan Cumhuriyeti yasama, yürütme ve yargı organlarında temsilci bulundurma hakkına sahip olduğu gibi her organda yardımcı bulundurma imtiyazını elinde bulundurmıştır.

Yukarıdaki bilgiler ışığında “uyarıcı” rolüyle İslam Kerimov, Özbekistan'da ulus inşa sürecinde anasayal düzeyde diğer etnik grupların maddi ve manevi değerlerini dikkate almıştır. Buradan hareketle Kerimov'un ülkede tek yurttaşlık biçimi olarak Özbek kimliğini esas almasının yanı sıra diğer etnik grupların kültürel çeşitliliğini de güvenceye alması (Sidainus'un çoğulcu modeli) ulusçuluk modelleri kapsamında yurttaş ulus modeli olan Anglo-Sakson tipini benimsediğini göstermektedir. Bu sayede Kerimov, gerek devlet ile herhangi bir etnik grup arasında gerekse etnik grupların kendi aralarında meydana gelecek güvenlik ikilemine mahal verecek herhangi bir etkeni anayasal düzeyde engellemeyi amaçlamıştır. Diğer bir ifadeyle etnik grupların değerleri dikkate alınmış, vatandaşlar tarafından ulusal kimliğin benimsenmesine yönelik “gönüllü asimilasyon” kanallarını açık bırakılmıştır. Anayasal düzeyde inşa edilen bu kanallar, toplum düzeninin nasıl sağlanacağı konusunda siyasi seçkinlere ve Özbek vatandaşlarına bir rehber ve harita sunmuştur.

4.1.2. Bağımsız Özbekistan'da Toplumsal Yapı

Sovyetler Birliği döneminde Moskova'daki siyasi seçkinlerin Birlik'teki milletler sorununa yönelik tek, bütüncül ve kararlı politikalar sergileyememesi sonucunda teori ve pratik arasında uyumsuzluğun oluşması, Özbekistan'a toplumsal anlamda kısmen sorunlu bir miras bırakmıştır. Dolayısıyla Özbekistan'daki ulus inşa sürecinin başarılı olabilmesi amacıyla toplumu bir araya getirebilecek bir ideolojiye ve toplumsal bütünleşmeyi sağlayacak kontrolü elinde tutan devletin varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaca cevaben İslam Kerimov liderliğindeki Özbek siyasi seçkinler, ülke

içindeki toplumsal düzeni sağlamak amacıyla Marksizm-Leninizm’i reddederek milli ideoloji çerçevesinde ulus inşa sürecine başlamışlardır.⁵⁵⁰ Bu süreç eğitim, sağlık, din ve dil politikaları gibi alanlarda gerçekleştirilen reformlarla desteklenmiştir. Ayrıca toplumsal huzur ve ulusal birliğin korunmasına dair İslam Kerimov liderliğinde bir dizi stratejik adım atılmıştır.⁵⁵¹ Bu minvalde Kerimov, toplumsal huzuru sekteye uğratabilecek tehditleri Millet Meclisi’nin 14. Toplantısında şu şekilde ifade etmiştir:

“Halkımız iki konuda duyarlı olmalı. Birincisi memleket dışındaki güçlerdir ve İslam dinini kullanarak Özbekistan’a müdahale etmek istemektedirler. İkincisi ise Özbekistan’ı kontrol etmek isteyen birtakım gruplardır ve devlete hakim olarak ve kendi fikrini yerleştirmek için hareket etmek isteyenlerdir.”⁵⁵²

Bu durumda Kerimov, gerek dışarıdan gerekse içeriden gelebilecek herhangi bir tehdit içerikli eylemin toplumsal huzuru bozabileceği gibi ülkenin siyasi kargaşaya sürüklenebileceğini de dile getirmiş, düzenin sağlanması amacıyla ulus inşa parametrelerine başvurmuştur. Bu minvalde Özbekistan’daki etnik dağılımın mahiyeti, etnik grupların devletle olan ilişkileri ve etnik grupların kendi aralarındaki ilişkiyi anlamak bakımından büyük öneme sahiptir. Bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemde Özbekistan’daki etnik grupların dağılımı şu şekildedir.⁵⁵³

Tablo 4.1: 1989-2017 Yılları Arasında Özbekistan’daki Etnik Dağılım

	Etnik Grup	1989	2000	2008	2013	2017
	Toplam Nüfus	19810,1	24430,2	27072,2	29993,5	32120,5
1.	Özbekler	14142,5	18959,6	21962,1	24858,2	26917,7
2.	Ruslar	1653,5	1199,0	913,0	809,5	750
3.	Tacikler	933,6	1166,7	1327,2	1450,0	1544,7
4.	Kazaklar	808,2	990,0	862,3	803,5	803,4
5.	Tatarlar	467,8	324,1	230,6	211,1	195
6.	Karakaplıklar	411,9	504,3	593,4	661,6	708,8
7.	Koreliler	183,1	163,8	147,7	140,0	136,9

⁵⁵⁰ Mariya Y. Omelicheva, “Authoritarian legitimation: assessing discourses of legitimacy in Kazakhstan and Uzbekistan”, *Central Asian Survey* 35, sy 4 (01 Ekim 2016): 492, <https://doi.org/10.1080/02634937.2016.1245181>; “Конституция Республики Узбекистан от 8 Декабря 1992 года”, Статья 12; Kerimov, *İdeal Nesil Arzusu*, 36.

⁵⁵¹ Ислом Каримов, *Ўзбекистон мустақилликка эришиши оstonасида* (Özbekistan Bağımsızlığın Eşiğinde), (Tашкент: Ўзбекистон, 2011), 425-27.

⁵⁵² İslam Kerimov, *İdeal Nesil Arzusu* (İstanbul: Mega basım, 2000), 55.

⁵⁵³ М.А. Рахимова, *Новейшая История Узбекистана (учебник для ВУЗов)* (Özbekistan’ın Yeni Tarihi(Üniversiteler için ders kitabı), (Tашкент: Адабиёт учқунлари, 2018), 223.

8.	Kırgızlar	174,9	231,9	241,5	260,5	274,4
9.	Ukraynalılar	153,2	104,7	85,3	75,5	70,7
10.	Türkmenler	121,6	152,1	162,9	179,5	192
11.	Ermeniler	50,5	42,4	38,5	36,7	35,4
12.	Azeriler	44,4	35,8	40,4	41,1	35,4
13.	Almanlar	39,8	7,8	4,8	4,3	3,8
14.	Belaruslar	29,4	20,4	20,6	19,3	17,6
15.	Orta Asya(Buhara) Yahudileri	28,4	19,7	10,6	10,2	8,4

М.А. Рахимова, *Новейшая История Узбекистана (учебник для ВУЗов)* (Ташкент: Адабиёт учқунлари, 2018), 223.

Tablo 4.1’de görüldüğü gibi 1989-2017 yılları arasındaki nüfus sayımlarına göre Özbekler ciddi bir çoğunluğa sahiptir. Ruslar, 1989 yılında ikinci sırada yer alırken 2008 yılında yerini Taciklere kaptırarak üçüncü sıraya gerilemiş, 2017 yılında ise yerini Kazaklara bırakarak dördüncü sıraya düşmüştür. Tatarlar, Koreliler, Ukraynalılar, Ermeniler, Azeriler, Almanlar, Belaruslar ve Buhara Yahudileri’nin sayılarında azalma görülürken Karakalpaklar, Kırgızlar ve Türkmenlerin sayılarında artış gözlemlenmiştir. Ayrıca Özbekistan’daki toplumsal yapının niteliği, etnik grupların dil ve din gibi sahip oldukları değerlerle doğrudan ilişkilidir.

Özbekistan’da etnik gruplar arasındaki ilişkilerde dil ve din konuları, toplumsal yapının önemli bir bileşenini oluşturmaktadır. Toplumsal düzenin sağlanmasına yönelik 1992 ve 1997’de kabul edilen eğitim yasaları, temel reformları şekillendirerek Özbekistan’daki eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasını sağlamıştır.⁵⁵⁴ 1997’de kabul edilen *Ulusal Personel Eğitim Programı Yasası* aracılığıyla ise eğitim sisteminin modernleşmesi ve ulusal ihtiyaçlara uyum sağlaması hedeflenmiştir.⁵⁵⁵ Sağlık hizmetleri alanında 1996’da kabul edilen *Sağlık Hizmetleri Yasası* ve *Vatandaşların*

⁵⁵⁴ “Закон Республики Узбекистан об образовании от 02.07.1992 г. № 636-XII” (Özbekistan Cumhuriyeti’nin 2 Temmuz 1992 Tarihli 636-XII Sayılı Eğitim Kanunu), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1992, <https://lex.uz/docs/56432?ONDATE=23.07.1992%2000>; “Закон Республики Узбекистан Об образовании от 29.08.1997 г. № 464-I” (Özbekistan Cumhuriyeti’nin 29 Ağustos 1997 Tarihli 464-I Sayılı Eğitim Kanunu), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1997, <https://lex.uz/docs/15622>.

⁵⁵⁵ “463-I-сон 29.08.1997 Кадrlар тайyorлaш миллий дастури”, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1997, <https://lex.uz/docs/-48401>.

Sağlığının Korunmasına İlişkin Devlet Programı, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ve erişilebilirliğin artırılması yönünde önemli adımlar olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵⁶ Bu kapsamda ülkede resmi dilin Özbekçe olmasının yanı sıra diğer etnik grupların dillerine yönelik hassas politikalar izlenmiş, 7 dilde eğitim sistemi ve 12 dilde kitle iletişim araçlarının kullanımına izin verilmiştir.⁵⁵⁷ Din ve inanç kapsamında ise Özbekistan nüfusunun %88'i İslam dinine, %10'dan fazlası diğer dinlere inanmakta olup %1,8'i herhangi bir dine inanmamaktadır. Bu istatistikler doğrultusunda Sovyet döneminde ötelenen ve azaltılan dini ibadethanelerin sayısında bağımsızlıkla birlikte artış gözlenmiştir. Söz gelimi SSCB döneminde Özbekistan'da 89 cami ve iki medrese faaliyet gösterirken 2017 yılına kadar 2033 cami, İslam Üniversitesi, İslam Enstitüsü ve 16 medrese faaliyet göstermiştir.⁵⁵⁸

İslam Kerimov döneminde Özbekistan'da toplumsal huzuru etkileyen çeşitli sosyal hareketler ve politik gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin başında *köktendinci terör* tehdidi gelmektedir. Bu tehditlere karşı Özbekistan'daki siyasi seçkinlerin tutumu, çoğunluğu Müslüman olan ülkede resmi İslam anlayışı çerçevesinde devletle halk arasında güven ortamının sağlanması, gayri resmi faaliyetlerin son bulması ve rejimi tehdit edecek köktendinci anlayışın yok edilmesi yönünde olmuştur. İslam Kerimov'un döneminde toplumsal huzuru bozma potansiyeline sahip unsurlara yönelik olarak bir dizi stratejik ve keskin politikalar uygulanmış, bu politikalar çeşitli yer ve zamanlarda halka iletilmiş ve devlet, güç kullanımı konusunda tek el sahibi olarak kalmıştır.⁵⁵⁹

Kerimov rejimine göre toplumsal düzeni tehdit eden yapılar arasında öne çıkanlar, Birlik Partisi, Erk Partisi, İslami Uyanış Partisi, Tövbe, İslam Laşkarları ve Adalet gibi gruplar altında faaliyet gösteren unsurlardır.⁵⁶⁰ Bu gruplardan bazıları 1993 yılında

⁵⁵⁶ “265-I-сон 29.08.1996. Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasining Qonuni”, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1996, <https://lex.uz/docs/-26013>.

⁵⁵⁷ Рахимова, *Новейшая История Узбекистана (учебник для ВУЗов)*, 227.

⁵⁵⁸ Нарзулла Жураев, Турсунбой Файзуллаев, ve Камариддин Усмонов, *Узбекистон Тарихи: Миллий устқлол даври (Ўзбекистон Тарихи: Milli Bağımsızlık Dönemi)*, 11-синф Уқувчилари Учун Дарслик (Ташкент: Шарқ, 1998), 65.

⁵⁵⁹ Rubén Ruiz-Ramas ve Javier Morales Hernández, “Uzbekistan's Neopatrimonial State and Authoritarian Regime: From Karimov to Mirziyoyev”, içinde *Political Regimes and Neopatrimonialism in Central Asia*, ed. F. Izquierdo-Brichs ve F. Serra-Massansalvador (Singapore: Springer Nature Singapore, 2021), 12-13, https://doi.org/10.1007/978-981-15-9093-1_4.

⁵⁶⁰ İsmail Çalışkan, “Orta Asya'da Üç İslâm Anlayışı”, içinde *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, ed. Muhammet Savaş Kafkadyalı, c. 1 (Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012), 382; Press

kapatılarak Özbekistan İslam Hareketi⁵⁶¹ (ÖİH) adı altında toplanmıştır. Ağustos 1999'a gelindiğinde ise "Özbekistan'ın zalim hükümetine ve kukla İslam Kerimov ve yandaşlarına karşı cihat" ilan etmişlerdir.⁵⁶² Bu gruplar, İslami ilkelerle bağdaşmayan mücadele yöntemlerine başvurdıkları halde İslam değerlerini savunduklarını iddia etmişlerdir. Bu grupların toplumsal huzuru bozmaya yönelik girişimlerine Tacikistan'daki iç savaşın eklenmesiyle birlikte ülke içindeki tüm Müslümanlar ve ibadethaneler devlet kurumları tarafından yakın izlemeye alınmıştır.⁵⁶³ Tüm önlemlere rağmen Aralık 1997 tarihinde Namangan'da 4 polisin öldürülmesiyle sonuçlanan ilk ciddi terör saldırısı gerçekleşmiştir. Hükümet yetkilileri, saldırının 1998 yılında Tahir Yoldaşev tarafından Kabil'de kurulan ÖİH tarafından yapıldığını belirtmiştir. 16 Şubat 1999 tarihinde ise Taşkent'te İçişleri Bakanlığı'nın önünde, Özbekistan Milli Bankası'nın yakınında ve Bağımsızlık Meydanı'nda bombalı saldırılar düzenlenmiştir. Bu saldırılarda toplam 16 kişi hayatını kaybetmiş, 120 kişi ise yaralanmıştır. İslam Kerimov, saldırının ardındaki 30 kişinin tutuklandığını ve bu kişilerin Afganistan, Tacikistan ve Çeçenistan gibi yerlerde eğitim aldıklarını dile getirmiştir. 2000 yılına gelindiğinde ise ÖİH'ye bağlı bazı gruplar, Özbekistan sınırındaki askerlerle çatışarak Özbekistan'ın sınır güvenliğini tehdit etmiştir. Ayrıca 28 Mart - 1 Nisan 2004 tarihleri arasında Taşkent şehri, Buhara ve Taşkent bölgelerinde terör eylemleri gerçekleştirilmiştir. Bu eylemler, 30 Temmuz 2004 tarihinde ABD ve İsrail büyükelçiliklerinin yanı sıra Taşkent'teki Özbekistan Cumhuriyeti Savcılığı yakınlarında defalarca tekrarlanan terör saldırıları ile zirveye ulaşmıştır. Bu saldırılarda çok sayıda masum insan ve polis memuru hayatını kaybetmiştir.⁵⁶⁴ Ek olarak Hiz-ut Tahrir ile bağlantılı olduğu düşünülen *Ekremiler Hareketi* adlı bir grup

Office of the President, *Islom Karimov Steers Uzbekistan on Its Own Way* (Nuremberg: Dr. Harnisch Verlags, 2000), 5-19.

⁵⁶¹ "Islamic Movement of Uzbekistan", Counter Extremism Project, erişim 30 Ocak 2024, <https://www.counterextremism.com/threat/islamic-movement-uzbekistan>.

⁵⁶² Ahmed Rashid, *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia* (New Haven: Yale University Press, 2003), 5-8; Rashid, 247-48.

⁵⁶³ Eric M. McGlinchey, "Islamic Leaders in Uzbekistan", *Asia Policy* 1, sy 1 (2006): 123-44; Ruiz-Ramas ve Morales Hernández, "Uzbekistan's Neopatrimonial State and Authoritarian Regime", 14.

⁵⁶⁴ Human Rights Watch, "World Report", 2005, 446, https://www.hrw.org/sites/default/files/world_report_download/wr2005.pdf; Alisher Ilkhamov, "Mystery Surrounds Tashkent Explosions", *Middle East Report*, 2004, <https://merip.org/2004/04/mystery-surrounds-tashkent-explosions/>; Kathleen A Collins, "Islamic Revivalism and Political Attitudes in Uzbekistan", *Islamic Revivalism and Political Attitudes in Uzbekistan*, 2007, 17-18, https://www.ucis.pitt.edu/nceer/2007_819-01g_Collins.pdf.

da önemli bir rol oynamıştır.⁵⁶⁵ Ayrıca 2005 yılında gerçekleşen Andican Olayları da dikkate değerdir. Bu olaylar hükümet yetkililerine göre Ekrem Yoldaşev'in liderliğindeki bir grup tarafından gerçekleştirilmiş ve hükümete karşı bir darbe girişimi olarak nitelendirilmiştir. Olaylar, hükümetin iş adamlarını tutuklamasının ardından Andican'daki hapisaneye yapılan baskın ile başlamış ve yaklaşık 500 tutuklunun serbest bırakılmasıyla gelişmiş ve güvenlik güçlerinin müdahalesiyle sonuçlanmıştır. Çeşitli kaynaklara göre bu olaylarda 169 ile 750 arasında can kaybı yaşanmıştır.

İslam Kerimov, 1991-2016 yılları arasında yönetimde kaldığı süre boyunca ülkedeki etnik ve dini sorunların etnik çatışma veya iç savaşa evrilmesine izin vermemiştir.⁵⁶⁶ Ancak bu dönemde uygulanan bazı politikalar hem diğer devletler ve uluslararası aktörler hem de akademisyenler tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Yapılan eleştirilerin genel mahiyeti, İslam Kerimov'un devlet üzerindeki aşırı kontrolü,⁵⁶⁷

⁵⁶⁵ Kendzior'a göre bu grup hükümet tarafından hayali olarak yaratılmıştır. Sarah Kendzior, "Inventing Akromiya: The Role of Uzbek Propagandists in the Andijon Massacre", *Demokratizatsiya: The Journal of Post-soviet Democratization* 14 (01 Eylül 2006): 558, <https://doi.org/10.3200/DEMO.14.4.545-562>.

⁵⁶⁶ "CentralAsia: Итоги выборов президента Узбекистана - явка 91%, за Каримова 90% - это типично авторитарная статистика, - узбекский эксперт" (Orta Asya: Özbekistan'daki cumhurbaşkanlığı seçimlerinin sonuçları - katılım %91, Kerimov için %90 - bunlar tipik olarak otoriter istatistikler, - Özbek uzmanı"), Central Asia.media, 2015, <https://centralasia.media/print:1082312>; Frederick Starr, "Clans, Authoritarian Rulers, and Parliaments in Central Asia", *Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program*, 2006, 6.

⁵⁶⁷ Alper Özmen, "SSCB'den Ayrılan Türk Cumhuriyetlerinin Yerel Yönetim Perspektifleri", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi* 6, sy 11 (31 Ocak 2021): 51-60; Resul Yalçın, "The Role and Features of Uzbek Local Authorities within a System of Strong Central Government", *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi* 3, sy 1 (06 Temmuz 2019): 49-60; Henry E. Hale, "Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia", *World Politics* 58, sy 1 (Ekim 2005): 133, <https://doi.org/10.1353/wp.2006.0019>; International Crisis Group, "Central Asia - Islamist Mobilisation and Regional Security" (International Crisis Group (ICG), 2001), 18, <https://ethz.ch/content/specialinterest/gess/cis/center-for-securities-studies/en/services/digital-library/publications/publication.html/28314>; Anatoly Khazanov, "Authoritarianism and Its Consequences in Ex-Soviet Central Asia", içinde *Ethnicity, Authority and Power in Central Asia: New Games Great and Small*, ed. Robert L. Canfield ve Gabriele Rasuly-Palczek (London-New York: Routledge, 2010), 32; Robert M. Cutler, "De-authoritarization in Uzbekistan?: Analysis and Prospects", içinde *Towards Social Stability and Democratic Governance in Central Eurasia*, ed. Irina Morozova (Amsterdam: IOS Press, 2005), 135, <https://ebooks.iospress.nl/volumearticle/63>; Richard Shafer ve Eric Freedman, "Obstacles to the Professionalization of Mass Media in Post-Soviet Central Asia: a case study of Uzbekistan", *Journalism Studies* 4 (01 Ocak 2003): 91-103, <https://doi.org/10.1080/146167003006495>; Jessica N. Trisko, "Coping with the Islamist threat: analysing repression in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan", *Central Asian Survey* 24, sy 4 (01 Aralık 2005): 373-89, <https://doi.org/10.1080/02634930500453509>; Pauline Jones Luong, *The Transformation of Central Asia: States and Societies from Soviet Rule to Independence* (Ithaca: Cornell University Press, 2018), 22, https://muse.jhu.edu/pub/255/edited_volume/book/59874; John R. Pottenger, "Civil society, religious freedom, and Islam Karimov: Uzbekistan's struggle for a decent society", *Central Asian Survey* 23, sy 1 (2004): 72-73; Vitaiy Naumkin, "Uzbekistan's state-building fatigue", *The Washington Quarterly* 29, sy 3 (01 Haziran 2006): 131-32, <https://doi.org/10.1162/wash.2006.29.3.127>; Roger D. Kangas, "Uzbekistan: The Karimov presidency – Amir Timur revisited", içinde *Power and Change in Central Asia* (London-New York: Routledge, 2001), 135.

gücünü meşrulaştırma girişimleri⁵⁶⁸ ve yönetimdeki istikrarını koruma istemi üzerine kurulmuştur.⁵⁶⁹ Her ne kadar Kerimov, ülkesinden daha çok iktidarını öne çıkardığı ifade edilmiş olsa da⁵⁷⁰ saltanatının uzun ömürlü olması büyük ölçüde Kerimov'un güvenlik güçleri üzerindeki kontrolü sayesinde sağladığı dile getirilmiştir.⁵⁷¹

Kerimov'a yönelik eleştirilere bakıldığında siyasi partilerin ve sivil toplum kuruluşlarının kapatılması, basın ve yayına sansürler getirilmesi,⁵⁷² Suudi Arabistan ve Pakistan'dan gelen yayınların yasaklanması,⁵⁷³ hesap verilebilirlik ve şeffaflığın bulunmaması⁵⁷⁴ Özbekistan'da siyasette bir uzlaşmanın olmadığına yönelik yorumların yapılmasına neden olmuştur. Sarı ve Alpay'a göre anayasada demokrasi

⁵⁶⁸ Kathleen A Collins, "Islamic Revivalism and Political Attitudes in Uzbekistan", *Islamic Revivalism and Political Attitudes in Uzbekistan*, 2007, 15-17, https://www.ucis.pitt.edu/nceer/2007_819-01g_Collins.pdf; March, "The use and abuse of history: 'national ideology' as transcendental object in Islam Karimov's 'ideology of national independence'", 371-84; Ruiz-Ramas ve Morales Hernández, "Uzbekistan's Neopatrimonial State and Authoritarian Regime", 12-13; Neil Melvin, *Uzbekistan: Transition to Authoritarianism* (Singapore: Taylor & Francis, 2004); Gülşen Aydın, "Authoritarianism Versus Democracy in Uzbekistan: Domestic and International Factors" (Master's thesis, Ankara, Middle East Technical University, 2004), <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=44c38c997a4a024e1affc3978eb4a6737fb7dd31>; Martha Brill Olcott, *In the Whirlwind of Jihad* (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2012), <https://doi.org/10.2307/j.ctt6wpjxb>; Mirjam Edel ve Maria Josua, "How authoritarian rulers seek to legitimize repression: framing mass killings in Egypt and Uzbekistan", *Democratization* 25, sy 5 (04 Temmuz 2018): 882-900, <https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1439021>; Alexander Libman, "Economic role of public administration in Central Asia: Decentralization and hybrid political regime", MPRA Paper (Germany: University Library of Munich, 2008), 20, <https://econpapers.repec.org/paper/pramprapa/10940.htm>; Mariya Y. Omelicheva, "Islam and power legitimization: instrumentalisation of religion in Central Asian States", *Contemporary Politics* 22, sy 2 (02 Nisan 2016): 144-63, <https://doi.org/10.1080/13569775.2016.1153287>; Igor Rotar, "Enlightened Islam, Uzbek-style: Islam Karimov is getting rid of his most dangerous rivals", *PRISM* 4, sy 13 (1998), <https://jamestown.org/program/enlightened-islam-uzbek-style-islam-karimov-is-getting-rid-of-his-most-dangerous-rival/>; Otabek Akromov, "Securitization of an Imaginary Threat as an Authoritarian Legitimation Instrument: The Cases of Belarus and Uzbekistan" (Master's thesis, Prague, Univerzita Karlova, 2021), 31-37, <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/150379/120399704.pdf?sequence=1>.

⁵⁶⁹ I. A. Karimov, *Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century: Challenges to Stability and Progress* (New York: Palgrave Macmillan / St. Martin's Press, 1998), 59.

⁵⁷⁰ Kader Özlem, "Kerimov Yönetiminde Özbekistan ın İç ve Dış Politikasının Analizi", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi* 4, sy 2 (2013): 47, <https://avesis.uludag.edu.tr/yayin/d76d8ad2-3929-42ef-ada7-ee57b79d7bb5/kerimov-yonetiminde-ozbekistan-in-ic-ve-dis-politikasinin-analizi>.

⁵⁷¹ Marlene Laruelle, "Centrality and Autochthonism: Uzbekistan's Nationhood", içinde *Central Peripheries: Nationhood in Central Asia* (London: UCL Press, 2021), 38.

⁵⁷² Rafael Sattarov, "Spirituality and Enlightenment": Uzbekistan's State-Backed Ideological Policy", *Central Asia Program Papers* 196 (2017): 3-5, <https://centralasiaprogram.org/spirituality-enlightenment-uzbekistans-state-backed-ideological-policy/>.

⁵⁷³ Alisher Ilkhamov, "Uzbek Islamism: imported ideology or grassroots movement?", *Middle East Report*, sy 221 (2001): 5.

⁵⁷⁴ İbrahim İrdem ve Samet Başak, "Güvenlik Sorunu Olarak Yönetişim Zafiyeti: Özbekistan Örneği", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 25, sy 2 (18 Eylül 2023): 608, <https://doi.org/10.26745/ahbvuiibfd.1255521>.

ifadelerine yer verilmesine rağmen kararların alınmasında etkili olan ismin İslam Kerimov olduğu vurgulanmış, Özbekistan'daki düzeni *polis devlete* benzetirken Andican Olayları'nın arkasında yatan sebeplerden birisinin seçkinler arasındaki mücadele olduğunu dile getirmişlerdir.⁵⁷⁵ Andican olayları sonrasında, Özbekistan, Fragile States Index 2006 raporuna göre kırılgan devlet statüsünde 22. sırada alarm durumunda yer aldığı görülmüştür. Human Rights Watch raporuna göre ise hükümet, şiddeti bir çözüm yolu olarak görmüş ve dini inançlarını barışçıl bir şekilde ifade edenler arasında ayırım yapmadan “teröre karşı savaş” maskesi altında gücünü meşrulaştırmıştır.⁵⁷⁶ Kodaman ve Birsell'e göre Kerimov, baskıcı bir yönetim anlayışı çerçevesinde muhalif grupların hareket alanlarını kısıtlamış, farklı etnik veya dini fikirlere sıcak bakmadığı şeklinde yorum yapmıştır.⁵⁷⁷ Türk, “Kerimov Rejime en küçük muhalefete bile tahammül edememektedir” şeklinde ekleme yapmıştır. Bu anlayışa göre Özbek yönetimi, “istikrarı tehlikeye atmama” bahanesini öne sürmüş, muhalefetin siyasi alana genişlemesini şiddet yoluyla önlemiştir.⁵⁷⁸ Fakat bu görüşler, her ne kadar ülkedeki çok sesliliğin engellenmesi üzerine olsa da rejim tarafından ülkenin güvenliğini sağlama açısından gerekli önlemler olarak görülmüştür. Oğan ise Andican Olayları'na farklı bir pencereden bakarak Renkli Devrimler ile ilişkilendirmiş ve “Bu sayede her iki grubun çatışarak güç kaybetmesi ise ülkeye ‘üçüncü’ bir gücün gelişini kolaylaştırıcı etki yapabilirdi” ifadesinde bulunmuştur.⁵⁷⁹ Bu kapsamda Kerimov, Andican'daki durumu salt ekonomik ve sosyal hoşnutsuzluklar bağlamında değil Özbekistan'ın Renkli Devrimlerin yarattığı “isyan salgını”na yakalandığı şeklinde yorumlamıştır.⁵⁸⁰ Özetle Kerimov liderliğinde Özbekistan, siyasi istikrarı ve toplumsal huzuru bozmayı amaç edinen unsurlarla ülke içinde ve dışında siyasi, diplomatik ve askeri kanallar aracılığıyla mücadele etmiştir. Kesin olarak belirtilmesi

⁵⁷⁵ Yaşar-Mahmut Alpay Sarı ve M. A. Alpay, “Özbekistan: Orta Asya'da Demokrasi Korkusu”, içinde *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları*, ed. Kemal İnat, Muhittin Ataman, ve Burhanettin Duran, c. 1 (Ankara: Nobel, 2010), 519-23.

⁵⁷⁶ Human Rights Watch, “World Report”, 2005, 446-47,

https://www.hrw.org/sites/default/files/world_report_download/wr2005.pdf.

⁵⁷⁷ Hakan Birsell ve Timuçin Kodaman, “Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16, sy 2 (2006): 417.

⁵⁷⁸ Roger D. Kangas, *Uzbekistan in the Twentieth Century: Political Development and the Evolution of Power* (London: Palgrave Macmillan, 1994), 178-79; Fahri Türk, “Transformasyon Sürecinde Özbekistan da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10, sy 2 (2008): 57.

⁵⁷⁹ Sinan Oğan, “Özbekistan'da ‘Yeşil’ Devrim Sancıları”, TÜRKSAM, 2005, <https://www.turksam.org/detay-ozbekistan-da-yesil-devrim-sancilari>.

⁵⁸⁰ Fiona Hill ve Kevin Jones, “Fear of democracy or revolution: The reaction to Andijon”, *The Washington Quarterly* 29, sy 3 (01 Haziran 2006): 114, <https://doi.org/10.1162/wash.2006.29.3.109>.

gereken şey Kerimov yönetiminde radikal olarak lanse edilen dini yapılanmalara karşı devlet politikasında otoriter ve kısıtlayıcı yöntemler uygulanmıştır.⁵⁸¹ Bu kapsamda Kerimov yönetimindeki Özbekistan, Fragile States Index raporlarına göre 2007’de 22. sırada kalırken, 2008’de 26., 2009’da 31., 2010’da 36., 2011 ve 2012’de 39., 2013’de 44., 2014’de 48., 2015’de 52 ve 2016’da 60. sırada yer almıştır.⁵⁸²

Bazı yazarlar Sovyet liderleri ve rejimiyle Kerimov’un kişiliği ve rejimi arasında kontrol mekanizmaları konusunda benzerlikler kurmakla kalmamış,⁵⁸³ Kerimov’u içerik olarak milliyetçi, şekil olarak Leninist olduğunu dile getirmişlerdir.⁵⁸⁴ Buna karşın Vitali Naumkin ise Özbekistan’daki siyasi kültürü dikkate alarak şu ifadelere yer vermiştir: “Batılı analistler Kerimov’un otoriterliğinden bahsederken, otoriterliğin bir heves ya da siyasi bir çizgi değil, Özbekistan’ın geleneksel siyasi kültürünün ayrılmaz bir özelliği olduğu gerçeğini gözden kaçırıyorlar.”⁵⁸⁵

Kerimov döneminde Özbekistan’ın gerek dışarıdan gelebilecek gerekse içeriden filizlenebilecek “milli ideoloji”ye uymayan fikri akımlara karşı toplumsal yapısını sağlamlaştırmaya yönelik çabalar gözlemlenmiştir. Bu çabalar, milli ve dini değerlere yönelik hassas politikalar çerçevesinde şekillenmiş ve çeşitli kültürel etkinlikler ve kutlamalar ile desteklenmiştir. Kerimov, toplumsal uyumu sağlamak amacıyla Ferganalı, Harezmli ve Surhandeyalı arasında fark olmadığını ve hepsinin Özbek olduğunu vurgulayarak ülkedeki gruplaşma ve bölgecilik gibi etkenlerle mücadele etmiştir. Bu amaçla Kerimov,

⁵⁸¹ İrdem ve Başak, “Güvenlik Sorunu Olarak Yönetişim Zafiyeti”, 604. Soliev, 2015: 56. Ayrıca Siyasi iktidar, lider, kimlik algısı ve muhalefet arasındaki ilişkinin mahiyetini daha iyi anlamak için bkz.: Yunus Yoldaş, *Toplumsal siyaseti* (İstanbul: Derin Yayınları, 2011).

⁵⁸² “Fragile States Index”, The Fund for Peace, 2023 2006, <https://fragilestatesindex.org/excel/>.

⁵⁸³ T. H. Rigby, “Introduction: Political Legitimacy, Weber and Communist Mono-Organisational Systems”, içinde *Political Legitimation in Communist States*, ed. T. H. Rigby ve Ferenc Fehér, St Antony’s/Macmillan Series (London: Palgrave Macmillan UK, 1982), 1-26, https://doi.org/10.1007/978-1-349-05981-2_1; Tolipov Farkhad, “Uzbekistan: Soviet syndrome in the state, society, and ideology”, *Central Asia and the Caucasus* 6, sy 54 (2008): 140; Eşref Yalınkılıçlı, “A glance at Islam Karimov’s authoritarian legacy in Uzbekistan | Daily Sabah”, Daily Sabah, 2016, <https://www.dailysabah.com/op-ed/2016/09/10/a-glance-at-islam-karimovs-authoritarian-legacy-in-uzbekistan>; Mohammad-Reza Djalili ve Thierry Kellner, “Regímenes políticos de Asia Central: crisis de legitimidad, violencia política y perspectivas inciertas”, *Revista CIDOB d’Afers Internacionals*, sy 70/71 (2005): 35-68; Seraphine F. Maerz, “Ma’naviyat in Uzbekistan: an ideological extrication from its Soviet past?”, *Journal of Political Ideologies* 23, sy 2 (04 Mayıs 2018): 205-22, <https://doi.org/10.1080/13569317.2018.1419448>; Akromov, “Securitization of an Imaginary Threat as an Authoritarian Legitimation Instrument: The Cases of Belarus and Uzbekistan”, 29.

⁵⁸⁴ Andrew F. March, “From Leninism to Karimovism: Hegemony, Ideology, and Authoritarian Legitimation”, *Post-Soviet Affairs* 19, sy 4 (01 Ocak 2003): 318, <https://doi.org/10.2747/1060-586X.19.4.307>.

⁵⁸⁵ Naumkin, “Uzbekistan’s state-building fatigue”, 138. Farkhad, “Uzbekistan”, 132-33.

“...çünkü ben de kendimi bizimle aynı dile, aynı ruha, aynı kadere sahip olan Karakalpak halkının evladı olarak görüyorum. Şimdi size bir kez daha tekrarlamak istiyorum: Eğer Karakalpaklar beni Karakalpak olarak görüyorsa ben de kendimi çok mutlu bir insan olarak görürüm!”⁵⁸⁶

söyleminin yanı sıra “Binlerce yıldır yaşamımız, geleneklerimiz, dillerimiz ve kültürlerimiz birbirine o kadar yakın ki, Özbeklerin ve Taciklerin iki dil konuşan tek bir halk olduğunu söyleyemeyeceğimiz bir çok nedenimiz var”⁵⁸⁷ söylemine dahi başvurmuştur. Ayrıca Özbekistan’da toplumsal reformların gerçekleştirilmesi amacıyla her yıl, belirli bir kişiye veya olguya adanmıştır. Söz gelimi 1991 Ali Şir Nevai, 1992 Hemşeriler, 1993 Ahmet Yesevi, 1994 Mirza Uluğ Bey, 1995 İbni Sina, 1996 Emir Timur, 1997 İnsan Hakları, 1998 Aile, 1999 Kadınlar, 2000 Sağlıklı Nesil, 2001 Anneler ve Babalar, 2002 Yaşlılar, 2003 Müreffeh Mahalle, 2004 Nezaket ve Merhamet, 2005 Sağlık, 2006 Veliler ve Hekimler, 2007 Sosyal Güvenlik, 2008 Gençlik, 2009 Kırsal Kalkınma ve Refah, 2010 İdeal Nesil, 2011 Küçük İşletmeler ve Özel Girişimciler, 2012 Güçlü Aile, 2013 Mutlu Evlilik, 2014 Sağlıklı Çocuk, 2015 Yaşlılara Saygı, 2016 Sağlıklı Çocuk Sağlıklı Anneye adanmıştır.⁵⁸⁸ İslam Kerimov, Taşkent’te cumhuriyetin ünlü edebiyatçıları ile bir araya gelerek Özbek Bilimler Akademisi’nin faaliyetlerini hızlandırmıştır.⁵⁸⁹

İslam Kerimov, ulus inşasında toplumsal uyumun sağlanması ve halkın yeni sisteme adaptasyonu amacıyla bazı vakıf ve araştırma merkezlerinin kurulmasını sağlayan kararnameler imzalamıştır. Söz gelimi *Özbekistan Yaratıcıları Vakfı*,⁵⁹⁰ *Mahalle yardım fonunun tahsis edilmesi*,⁵⁹¹ *Maneviyat ve Aydınlanma Merkezi*⁵⁹², *İbn Sina Uluslararası Fonu*⁵⁹³ ideal bir nesil için sivil toplumun geliştirilmesine⁵⁹⁴ yönelik girişimler milli ve dini değerlere mahsus şeffaf ve kapsayıcı politikaların izlenmesine yöneliktir. Ayrıca Özbekistan topraklarındaki tarihi ve manevi mirasa ait anma törenleri düzenlenmiş, yapıların inşa, bakım ve onarımları da yapılmıştır. Bu

⁵⁸⁶ Каримов, *Наша высшая цель – независимость и процветание родины, свобода и благополучие народа*, 8:100-101

⁵⁸⁷ Каримов, 8:497-508.

⁵⁸⁸ O‘zbekistonda barcha yil nomlari — bitta suratda, <https://daryo.uz/2020/01/24/ozbekistonda-barcha-yil-nomlari-bitta-suratda-2>

⁵⁸⁹ Солнома: Узбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар, 24.

⁵⁹⁰ Солнома, 25.

⁵⁹¹ Солнома, 41.

⁵⁹² Солнома, 69.

⁵⁹³ Солнома, 183.

⁵⁹⁴ Солнома, 50.

çerçeve de İslam Kerimov, her bir törende “uyarıcı” rolü üstlenerek siyasi seçkinlerle halk arasındaki mesafeyi azaltmayı, halkın devlete olan bağlılığını arttırmayı ve toplumsal uyumu güçlendirmeyi hedeflemiştir. Kerimov, “Atalarımızın yüzyıllar boyunca yarattığı paha biçilmez manevi ve kültürel mirası restore etmek son derece önemli bir görev haline geldi. Devlet politikası düzeyine yükseldi” şeklindeki açıklamasıyla devlet politikaları düzeyinde değerlendirilen milli ve dini değerler, ulusçu tarih yazımı aracılığıyla sunulmuş, dil aracılığıyla yaygınlaştırılmış, din aracılığıyla yüceltilmiş, semboller ve mitler aracılığıyla kutsal hale getirilmiştir.⁵⁹⁵

4.2. İslam Kerimov ve Özbekistan’da Ulus İnşası

Siyasi seçkinler, ulusçuluk bağlamında hangi etnik değerlerin ön plana çıkarılacağı konusunda belirleyici role sahip olmaları sebebiyle ulus inşa sürecine doğrudan etki ederler. Dolayısıyla İslam Kerimov, Özbekistan’daki ulus inşasında önemli role sahiptir. Kerimov, hem Özbekistan’daki farklı etnik grupları Özbek ulusu çatısı altında toplamak hem de siyasi iktidarını sürdürmek amacıyla ulus inşasına girmiştir. Özbekler, her ne kadar SSCB dönemindeki sınamalardan geçerek bağımsız bir devlete kavuşmuş olsalar da söz konusu dönemden miras kalan milletler ve din politikaları gibi birtakım unsurları içinde barındırmıştır. Bu sebeple Kerimov döneminde ulus inşasına yönelik uygulanan politikaların hassas ve sert çizgide ilerlediğini belirtmek mümkündür. Buradan hareketle Kerimov’un ulus inşa sürecine etkisini analiz edebilmek adına tarih yazımı, dil, din, semboller ve mitler gibi parametreler aracılığıyla milli kimliğin, Özbekçenin ve kutsal değerlerin mahiyeti hem devlet düzeyinde hem de toplumsal düzeyde sınanmalıdır. Buradan hareketle Kerimov’un ulus inşa parametreleri aracılığıyla uygulanan politikalarla etnik çatışma arasındaki ilişkinin mahiyeti üzerinde açıklama yapmak mümkün olacaktır.

4.2.1. Özbekistan’da Ulus İnşa Sürecinde Tarih Yazımı

Ulus inşası bağlamında siyasi seçkinler, ulusla devlet arasındaki aidiyetin sağlanması, genişlemesi ve derinleşmesi maksadıyla keyfi ya da rastgelelikten uzak olacak şekilde tarih yazımına başvururlar. Zira belirli bir kitle tarafından oluşturulan tarih yazımı, insan kitlelerine kazandırılmaya çalışılan geçmiş algısının inşa edilmesi yoluyla birey kimliğinin oluşturulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu önem ulusçu tarihle

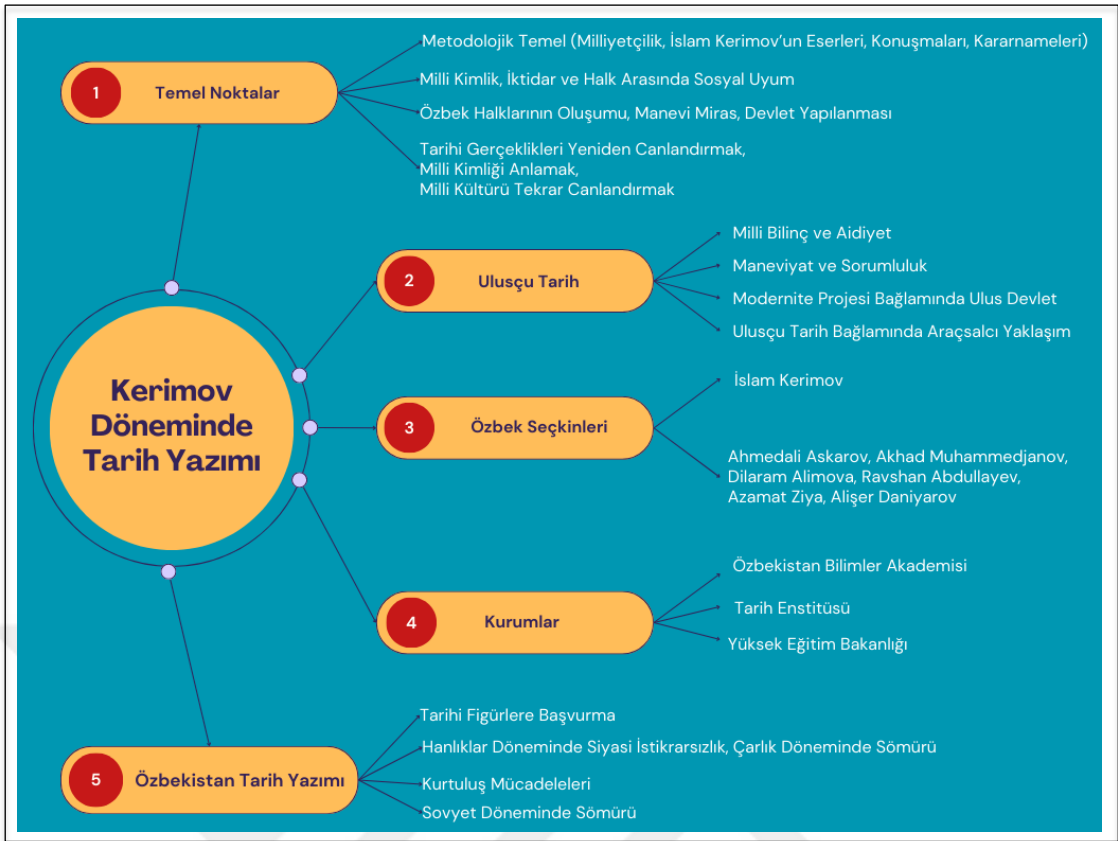
⁵⁹⁵ Kerimov, *Özbekistan*.

kimlik arasındaki etkileşimi belirten niteliklere sahip olmakla birlikte siyasi seçkinlerle kimlik arasındaki karşılıklı ilişkiyi de açıklamaktadır. Bu karşılıklı ilişkide devletin kontrol mekanizmalarını elinde bulunduran siyasi seçkinlerin etnik çatışmaların yaşanmaması adına etnik grupların maddi ve manevi değerlerini dikkate almaları beklenir/gerekir. Dolayısıyla yönetenler, yönetilenlerin maddi ve manevi değerlerini yok saymak yerine kaplayıcı ve bütünleştirici bir anlayışla onları kazanmayı hedefler. Aksi halde toplumda siyasi iktidara karşı direnç mekanizmalarının er ya da geç devreye gireceği düşüncesiyle “potansiyel ulus” seviyesine çıkma ve ulus inşasının başarısız sonuç doğurması muhtemeldir. Buradan hareketle Özbekistan’daki tarih yazımı konusunda dört temel nokta öne çıkmaktadır. İlk olarak Özbek tarihçilerinin metodolojik temeline ayrılmıştır ve bu temel, yıllanmış etnik kimliklerin gölgesinde yeşeren milli kimlik ve milliyetçilik gibi unsurların İslam Kerimov’un eserleri, konuşmaları ve kararnamelerine dayandırılması şeklinde tezahür etmiştir.⁵⁹⁶ Diğer bir ifadeyle Özbek tarihçiler, İslam Kerimov’un literatüre kazandırdığı eserleri referans alarak tarih yazımına girişmişlerdir. İkincisi yöneten ve yönetilen ilişkisi bağlamında, ulus devlet anlayışının öngördüğü şekilde iktidar ve halk arasında sosyal uyuma yöneliktir. Öyle ki Özbek milli kimliğinin oluşturulması amacıyla bağımsızlık öncesi dönemlerin tarihi yazılmış, günümüz Özbekistan’ını oluşturan etnik mozaığe özel bir yer ayrılmış ve manevi değerler bağlamında tarihteki önemli figürlere atıfta bulunulmuştur. Üçüncü olarak Özbek halklarının oluşumu, zengin mirası ve iç ve dış politikalar dikkate alınarak devlet yapılanmasına özel bir yer ayrılmıştır.⁵⁹⁷ Son olarak milli tarih yazımı kapsamında yer alan tarihi gerçekleri yeniden canlandırma, milli kimliği anlama ve milli gururu tekrar canlandırma olmak üzere üç temel ihtiyaç vurgulanmıştır. İslam Kerimov, bu üç unsurun devletin ideolojik temellerini oluşturduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ Q Usmonov, M Sodiqov, ve S Burxonova, *O‘zbekiston Tarixi: Oliy o‘quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo‘nalishidan tashqari) darslik*, c. 2 (Tashkent: Istiqsod-Moliya, 2016), 13-15.

⁵⁹⁷ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:8-15.

⁵⁹⁸ Amirqul Karimov, “Millatni jipslashtiruvchi g‘oya”, Islom Karimov Ilmiy-marifiy Majmuasi, 2022, <http://islomkarimov.uz/uz/article/millatni-jipslashtiruvchi-goya>.

Şekil 4.1: İslam Kerimov Dönemi Özbekistan'da Tarih Yazımı

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bahsedilen dört unsur çerçevesinde Özbekistan'da ulusçu tarih bağlamında milli bilinç, aidiyet, maneviyat ve sorumluluk; modernite projesi bağlamında ise ulus devletin inşası söz konusu olmuştur. Ulusçu tarih yazımı, İslam Kerimov liderliğinde Ahmedali Askarov, Akhad Muhammedjanov, Dilaram Alimova, Ravshan Abdullayev, Azamat Ziya ve Alişer Daniyarov gibi tarihçilerin girişimleriyle birlikte Özbekistan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü ve Yüksek Öğretim Bakanlığı aracılığıyla araçsalıcı yaklaşım ön plana çıkarılmıştır.⁵⁹⁹ Özbekistan'daki seçkinler, tarih yazımında Özbekistan topraklarındaki etnik mozaik dikkate alarak milli kimlik ve maneviyat arasındaki bağı kurmuş, sosyal uyumu bozmamak veya sağlamlaştırmak amacıyla yasa, kurum ve kuruluşlar aracılığıyla halka yansıtmışlardır. Bu sosyal uyumun sağlanmasına ilişkin tarihi figürlere başvurulmuş; hanlıklar döneminde siyasi istikrarsızlığın yarattığı maddi ve manevi yıpranmaya; çarlık ve Sovyet dönemlerinde ise etnik ve milli değerlerin sömürülmesine odaklanılmıştır. Ayrıca sömürü düzenine

⁵⁹⁹ "Biz haqimizda", O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, 2024, <https://www.academy.uz/uz/page/biz-haqimizda>.

karşı girişilen isyanlar ve ayaklanmalar kurtuluş m¼cadeleleri olarak değerlendirilmiş, g¼n¼m¼z ¼zbekistan'ın bağımsızlığına kavuşmasının tesad¼fi olmadığı belirtilmiştir.

¼zbekistan'daki tarih kitaplarında tarih, milletlerin geğmişinin, gelişmesinin ve gerilemesinin sebeplerini inceleyen, insan topluluklarının gelişim yasalarını oluştururken bu aşamaları dikkate alarak bug¼n¼ anlamaya ve geleceğe ışık tutmaya yarayan bir bilim şeklinde tanımlanmaktadır.⁶⁰⁰ Bu tanımdan yola ¼ıkarak ¼zbekistan'daki tarih bilimi, ¼zbek halklarının yaşamlarına etki eden olayları neden ve sonuç ¼erçevesinde incelerken aynı zamanda ¼zbek halklarının oluşum s¼reçlerini, zengin manevi mirasını, i ve dış politikaları g¼z ¼n¼nde bulundurarak devlet yapılanmasını odak noktasına alır. Bununla birlikte toplumun genel yasaları bağlamında felsefeden, devlet inşası ve y¼netimi bağlamında siyaset biliminden, ekonomi bağlamında iktisat teorisinden, yaşam tarzı, dili ve milli bilinci bağlamında entoğrafiyadan, ¼zbek dili bağlamında edebiyattan ve dini ¼alıřmalardan yararlanır.⁶⁰¹

¼zbekistan'daki tarih yazımı, Antik ve ilk ¼aęlardan başlayarak hanlıklar, ¼arlık Rusya ve Sovyetler d¼nemlerine y¼nelik bilimsel metinler milli kimlik bağlamında ¼öz¼mlenmiřtir.⁶⁰² Bu s¼rete tarihi fig¼rler ¼zerinden ¼zbekistan halkının bilinçlenmesi hedeflenmiş ve Kerimov'un ifadesiyle ¼zbeklerin manevi d¼nyasında boşluk olmaması amacıyla, çocukluktan itibaren kalplerinde ve zihinlerinde sağlıklı bir yaşam tarzı, milli değerlere saygı duygusunun oluşturulmasının gerekliliği vurgulanmıştır.⁶⁰³ İşlam Kerimov'un ¼zbek halkının manevi d¼nyasının inşasına ilişkin ‘‘bug¼n insanlığın elindeki silahlar, d¼nyayı birkaç kez yok etmeye yeter, hepimiz bunu biliyoruz. Ancak g¼n¼m¼zdeki en b¼y¼k tehlike, insanların g¼n¼llerini

⁶⁰⁰ Q Usmonov, M Sodiqov, ve S Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlari barcha bakalavr uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, c. 1 (Taşkent: Istiqsod-Moliya, 2006), 6.

⁶⁰¹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:7-9.

⁶⁰² Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlari barcha bakalavr uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 1:13-15.

⁶⁰³ İşlam Kerimov, *İdeal Nesil Arzusu* (İstanbul: Mega basım, 2000), 31-33; Yunus Emre G¼rb¼z, ‘‘¼zbekistan'da Tarihyazımı ve Milli Kimlik’’, *T¼rk D¼nyası İncelemeleri Dergisi* 19, sy 2 (20 Aralık 2019): 284, <https://doi.org/10.32449/egetdid.625377>; Ислам Каримов, *Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қўрамыз (Geleceğimizi K¼llerimizden İnşa Ediyoruz)*, c. 7 (Taşkent: Uzbeķiston, 1999); Andrew F. March, ‘‘From Leninism to Karimovism: Hegemony, Ideology, and Authoritarian Legitimation’’, *Post-Soviet Affairs* 19, sy 4 (01 Ocak 2003): 307-36, <https://doi.org/10.2747/1060-586X.19.4.307>.

ve akıllarını kazanmaya yönelik sürekli ideolojik mücadeledir’’ açıklaması, milli değerlere başvurmanın ihmal edilemezliğini açıklar niteliktedir.⁶⁰⁴

Dahası İslam Kerimov, milli kimlik ve maneviyat arasında bağ kurmaktadır. Ona göre maddi unsurlar, bir şekilde rayına oturtulabilir; ancak söz konusu toprak, aile, anne-baba, çocuklar, akrabalar, komşular, insanlar, bağımsız devlete bağlılık, insana saygı, güven, hafıza, vicdan, özgürlük gibi kavramları içeren manevi unsurlar olduğunda işler daha zorlaşır.⁶⁰⁵ Kerimov’a göre maneviyat, bir kişi için hava ve su kadar gerekli olduğunu vurgularken “Yüksek maneviyat - yenilmez güç” kitabında ulus, milli kimlik ve maneviyat arasındaki bağı açıklarken şu hususların altını çizmektedir:⁶⁰⁶

- Ulusun gen havuzu, doğal benzersizliği, özgünlüğü, tarihsel değişkenliği ve sosyal çeşitliliği
- Ulusun tarihi, manevi mirası ve geleceği
- Ulusal bölge, ulusun toplum ve süreçleri, maddi ve kültürel yaşam koşulları, ekonomik temel ve sosyal altyapı ile ilgili hususlar
- Adetler, gelenekler, törenler, yaşam biçimi ve diğer milliyetler, bunlara ilişkin belirli özellikler
- Milli dil, milli kültür ve maneviyat, milli şuur ve milli ruh, milli duygu ve düşünceler

Buradan hareketle Kerimov ve Ziyayev’a göre Kerimov, insanların isimleriyle değil, sahip oldukları maneviyatla ve kültürleriyle tanındığını vurgulamıştır. Milli kimlik ve maneviyat arasında bağ kurarak sosyal uyum bağlamında halka belirli sorumluluklar yüklemiştir.⁶⁰⁷ Söz gelimi gerek Özbeklerin günlük yaşamında gerekse devlet tarafından belirtilen reformların uygulanmasında maneviyatın canlanması, tarihi mirasın kapsamlı bir şekilde incelenmesi, Özbek geleneklerin, kültürünün ve sanatının

⁶⁰⁴ Каримов, *Наша высшая цель – независимость и процветание родины, свобода и благополучие народа*, 8:331-34.

⁶⁰⁵ Ислам Каримов, *Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод сиёсат мафкура*, (Özbekistan'ın ulusal bağımsızlığı, ekonomisi, siyasi ideolojisi), c. 1 (Tashkent: Ўзбекистон, 1996), 80-81.

⁶⁰⁶ B Karimov ve F Ziyayev, *Ma'naviyat Asoslari (O'quv qo'llanma)* (Tashkent: Istiqsod-Moliya, 2013), 114-15.

⁶⁰⁷ B Karimov ve F Ziyayev, *Ma'naviyat Asoslari (O'quv qo'llanma)* (Tashkent: Istiqsod-Moliya, 2013).

korunması üzerinde sıkça durmuştur.⁶⁰⁸ Sorumluluk bağlamında ise Kerimov, millet meclisinin 16. Toplantısında şu açıklamaları dikkat çekmektedir:⁶⁰⁹

“Bir düşünün bakalım o zaman bizler ne idik? Dilimiz ve dinimiz ne durumda idi? Tirmizi, İmam Buhari, Nakşibendilere kim itibar ediyor, saygı gösteriyordu? Milli gururumuz, insanlık şerefimiz, örf adetlerimiz hangi basitliklerle bir tutuluyordu? Evet, ya kimliğimiz? Kendi kimliğimizi biliyor muyduk? Hangi topraklarda kimlerin varisleri olarak yaşadığımızı biliyor muyduk? Daha dün değil miydi Kremlin 'e mukaddes bir yer olarak baktığımız ve köle olarak yaşadığımız o günleri unutmaya asla hakkımız yok. Bunu hepimiz çok iyi anlamak zorundayız. Olumlu işleri sonuna kadar götürelim.”

Sosyal uyum bağlamında ise Kerimov, Özbek ulusunu inşa ederken Özbekistan topraklarında yüzyıllardır iç içe yaşayan insan topluluklarını da hesaba katmak suretiyle şu sözleri dile getirmiştir:⁶¹⁰

“Orta Asya'da dahil olmak üzere Doğu dünyasında, topluluk olarak bir arada yaşama duygusu çok önemlidir ve insanları birbirine yakınlaştırmaya yardımcı olur, birbirlerini desteklerler ve yaşamının değerini birlikte oluştururlar. Bu anlamda insanımızın yaşam tarzına ve düşünce biçimine baktığımızda, başkalarına benzemeyen, binlerce yılda oluşmuş benzersiz özelliklere sahiptir. Bu özellikler aynı zamanda hayatımızın ayrılmaz bir parçasıdır.”

Özbekistan'da maneviyat ve sosyal uyum gibi konulara özel bir yer verilmesinin amacı ülkesine bağlı “ideal bir nesil” yetiştirmektir. Bu sebeple milletin gen havuzu olarak adlandırılan yıllanmış değerlere dair kapsayıcı tavırla eğitilmiş, ahlaklı, cesaretli, vatanını seven bir nesil yetiştirmek milli bir görev haline gelmiştir.⁶¹¹ Bunun aksine Sattorov'a göre maneviyat çerçevesinde ele alınan uygulamalarla Özbekistan'ın özel yolunun tanıtılması, rejime sadakat ve desteğin sağlanması; Özbek toplumunu Batı'ya ait değerlerden korumaya yönelik faaliyetler olduğunu iddia etmiştir.⁶¹²

Özbekistan'daki tarih yazımında belirli kurumlar, tarih araştırması ve tarih yazımında aktif rol almışlardır. Bunlar arasında yer alan en etkili yapılar ise Özbekistan Bilimler Akademisi ve ona bağlı Tarih Enstitüsü'dür. Söz gelimi İslam Kerimov'un Özbekistan Bilimler Akademisi yönetim kurulu üyeleri ve ünlü bilim adamlarıyla yaptığı

⁶⁰⁸ Ислам Каримов, *Биз келажакимизни уз қулимиз билан қурамыз*, с. 7 (Ташкент: Ўзбекистон, 1999), 381.

⁶⁰⁹ Ислам Каримов, “Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши XVI Сессиясида Сузлаган Нутқи” (Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Konseyi 16. Outurmundaki Konuşması), *Маърифат*, 28 Eylül 1994; Kerimov, *İdeal Nesil Arzusu*, 111-13.

⁶¹⁰ Özbek milletinin oluşumuyla ilgili detaylı bilgi için; Ахмадали Аскарлов, *Ўзбек Халқининг Этногенези Ва Этник Тарихи (уқув қуланма)*, (*Özbek Halkının Etnogenezi ve Etnik Tarihi (Çalışma Kılavuzu)*), (Ташкент: Университет, 2007); Бурибой Ахмедов, *Ўзбекистон Тарихи Манбалари (қадимги замон ва урта асрлар)* (*Özbekistan'ın Tarihi Kaynakları (Antik ve Orta Çağ)*, Тарих муаллимлари, талабалар ва юкори синф укувчилари учун қуланма (Ташкент: Укитувчи, 2001).

⁶¹¹ Karimov ve Ziyayev, *Ma'naviyat Asoslari (O'qiv qo'llanma)*; Каримов, *Наша высшая цель – независимость и процветание родины, свобода и благополучие народа*, 8:94; Каримов, 8:17-30.

⁶¹² Sattarov, “Spirituality and Enlightenment”: Uzbekistan's State-Backed Ideological Policy”, 3.

toplantılarda⁶¹³ “tarih yazımı ve ülke ekonomisi, güncel sorunların çözümünde cumhuriyet bilim adamlarının üzerine düşen görevler” tartışılmış, bilimsel çalışma faaliyetlerinin geliştirilmesi, maddi-teknik desteğin sağlanmasına dair teşviklerin verilmesi⁶¹⁴ kurum ve kuruluşlara kadroların yerleştirilmesi hedefiyle programlar oluşturulmuş, *Özbekistan’ın Yeni Tarihinin Hazırlanması ve Yayınlanmasına İlişkin* kararlar yürürlüğe girerek bu konuda çalışmalar genişletilmiştir.⁶¹⁵

Özbekistan Bilimler Akademisi’ne bağlı Tarih Enstitüsü’nün tarih yazımındaki faaliyetleri ve bu faaliyetlerin geliştirilmesine dair girişimler son derece önem arz etmektedir.⁶¹⁶ Enstitü, Özbekistan’da tarih alanında araştırma yapacak olan akademisyenler arasında koordinasyonun sağlanması ve nitelikli akademisyen yetiştirme maksadıyla merkez üssü konumdadır. Enstitü müdürlüğünü 1991-1995 yılları arasında Akhmadali Askarov, 1996-1998 yılları arasında Akhad Muhammadjonov, 1998-2000 yılları arasında Dilorom Alimova, 2011-2019 yılları arasında Ravshan Abdullayev yapmış ve ülke genelindeki akademisyenlerin koordinasyonunda aktif rol almışlardır. Enstitünün tarih yazımındaki misyonu şu şekilde belirlenmiştir:

- Eski çağlardan günümüze Özbekistan’ın sosyo-politik ve sosyo-ekonomik tarihi araştırmak,
- Özbek devletinin gelişim aşamalarını ve insan uygarlığındaki rolünü incelemek,
- Özbek halkının entelektüel, kültürel ve manevi mirasının, bireyin İslam medeniyeti içindeki yeri de dahil olmak üzere gelişim aşamalarını incelemek,
- Özbekistan’da yaşayan farklı milletlerin ve halkların etnolojisinin incelenmek
- Bağımsızlık döneminin tarihini incelemek,
- Tarih yazımının ve kaynak çalışmalarının araştırma yöntemlerinin

⁶¹³ Солнома, 27,74.

⁶¹⁴ Солнома, 297.

⁶¹⁵ Солнома, 137; М.Ф. Шарипова, *Архивишunosлик (Маърузалар матни)* (Ташкент: Тошкент давлат педагогика университети, 2001).

⁶¹⁶ Солнома, 172; “Institut tarixi”, O’zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix Instituti, erişim 22 Ocak 2024, <http://www.fati.uz/site/about>.

geliştirilmesi şeklindedir.

Özbek tarih yazımı “ideal bir nesil için” Sovyet tarih yazımından farklı bir yol izleyerek bu durumu ders kitaplarına yansıtmıştır. Söz gelimi Sovyetler dönemindeki tarih araştırmaları ve yazımı Marksist metodolojiye dayanırken tarihi olaylar, sınıf çatışması, partizanlık ve komünist ideolojisi kapsamında yorumlanmıştı. SSCB’deki tüm ulusların tarihi gibi Özbeklerin tarihi de sömüren ve sömürülen, feodal beyler ve köylüler, burjuva ve işçiler, zenginler ve fakirler olarak bölünmüş, totaliter rejim bağlamında komünist ideolojisinin kuklası haline gelmiş, dini ve milli değerler aşağılanmıştı. Bunların yanı sıra SSCB dönemindeki tarih yazımı beş döneme odaklanmıştır: ilkel, köle, feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm. Bu yaklaşımla toplumların gelişiminin kaçınılmaz olarak insanlığı kominizme götüreceği fikri ön plana çıkarılmıştır.⁶¹⁷ Bunun aksine Özbekistan’daki tarih yazımında ise teorik ve metodolojik ilke, ulusal bağımsızlığa dayandırılmış ve kaynaklara yönelik bilgi teorisinin diyalektik yöntemi çerçevesinde Özbekistan tarihini dünya tarihiyle bağlantılı olarak incelemek esas alınmıştır. Özbekistan dönemindeki tarih yazımında ise ilkel dönem, antik dönem, Ortacağ, Rus İmparatorluğu’nun sömürge dönemi, kalıcı sovyet iktidarı dönemi, ulusal bağımsız dönemi olmak üzere 6 döneme odaklanılmıştır.⁶¹⁸

4.2.1.1. Tarihi Figürler ve Ulus İnşası

Ulusçu tarih yazımı, iktidar ve halk arasındaki uyumu sağlamak amacıyla tarihi figürleri referans alır. Bu çerçevede siyasi seçkinler, tarih yazımında memnuniyet verici ve örnek alınması beklenen kahramanların bulunduğu bir kurgunun oluşturulmasında aktif rol oynamaktadırlar. Söz konusu bu rolde Özbekistan’da siyasi seçkinler, ulus inşası ve tarih yazımı süreçlerinde belirli tarihi figürleri öne çıkararak ulusal kimliğin şekillenmesinde katkıda bulunmuşlardır. Bu süreçte yönetim bağlamında Emir Timur, dil bağlamında Ali Şir Nevai, eğitim ve bilim bağlamında Uluğ Bey ve milli mücadele bağlamında Ceditçiler gibi figürlerin Özbekistan’ın milli kimliğini oluşturmadaki rolü ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Buradan hareketle bu başlık altında Özbekistan’da ulus inşası ve tarih yazımı süreçlerine odaklanılırken siyasi seçkinlerin girişimiyle öne çıkarılan tarihi figürlerin nasıl ele alındığı üzerine

⁶¹⁷ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:12-13.

⁶¹⁸ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:13-15.

durulmuştur. Diğer bir ifadeyle bu bölümde Emir Timur, Ali Şir Nevai, Uluğ Bey ve Ceditçilikler gibi figürlerin Özbekistan'ın milli kimliğini şekillendirmedeki rolü ayrıntılı bir şekilde çözümlenmiş, İslam Kerimov döneminde bu figürlerin nasıl anıldığı ve milli bilinçle arasındaki ilişkinin mahiyeti tartışılmıştır. Bu, aynı zamanda ulus inşası sürecinde yerel ve milli değerlerin önemi, tarihi figürlerin ulus inşasında nasıl kullanıldığı ve bu kullanımların toplumsal, kültürel ve eğitim alanlarındaki etkileri derinlemesine incelenmesi bakımından etno-sembolizmle doğrudan ilişkilidir.

Özbekistan'daki ulusçu tarih yazımında ön plana çıkarılan en önemli tarihi figür Emir Timur'dur. Kerimov'a göre "Emir Timur'un kişiliğini anlamak, Özbek tarihini ve kimliğini anlamak demektir. Emir Timur'u yüceltmek, tarihin derinliklerine uzanan köklerimize, kültürümüze ve gücümüze dayanan büyük geleceğimizi ve güvenimizi güçlendirmek demektir."⁶¹⁹ Bu minvalde İslam Kerimov döneminde Emir Timur, kökleri asırlar öncesine uzanan tarihi mirası, devlet yönetiminde adaleti ve cesaretiyle ön plana çıkarılmış, manevi hayatın inşası ve milli kimliğin oluşturulması amacıyla başvurulmuş tarihi figürler arasında yerini almıştır.⁶²⁰ Öyle ki Kerimov, 8 Aralık 1992 tarihinde yeni anayasa hakkındaki görüşlerini açıklarken "Ulu büyükbabamız Emir Timur'un söylediği gibi nerede kanun hükümdarlığı varsa orada özgürlük vardır" sözleriyle milli anayasa ve Emir Timur figürü arasında bağ kurmuştur.⁶²¹ Adalet ve cesaret gibi kavramlar, kişinin yüksek olgunluğa ulaştığını gösteren manevi ve ahlaki olgular çerçevesinde değerlendirilirken yüksek olgunluk ise bir kişinin toplumun ve

⁶¹⁹ Islom A. Karimov, *Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish-mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir*, c. 19 (Taşkent: O'zbekiston, 2011), 151.

⁶²⁰ Аброп Қиличев, "Буюклар Мероси: Тажриба ва Сабоқлар" (Büyüklerin Mirası: Deneyimler ve Dersler), ed. Темур Широнов vd., *Мерос ва Хозирги Замон*, sy 1-2 (2021): 59-63; Ahat Andican, "Tüzükât-ı Timurî Sahte mi, Gerçek mi", *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras*, 01 Ocak 2020, 45, https://www.academia.edu/66780126/T%C3%BCz%C3%BCk%C3%A2t_%C4%B1_Timur%C3%A2E_Sahte_mi_Ger%C3%A7ek_mi; Yunus Emre Gürbüz, "Özbekistan'da Tarih yazımı ve Milli Kimlik", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 19, sy 2 (20 Aralık 2019): 277-301, <https://doi.org/10.32449/egedid.625377>; Salih Yılmaz, "Günümüz Özbek Kimliğinin Oluşumuna Timur ve Ankara Savaşı'nın Etkileri" (Çubuk And Its Surrounding II. Uluslararası Sempozyumu, Ankara: Kalkan Matbaacılık, 2018), 108-17, https://www.academia.edu/38089659/G%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCz_%C3%96zbek_Kimli%C4%9Finin_Olu%C5%9Fumuna_Timur_ve_Ankara_Sava%C5%9F%C4%B1_n%C4%B1n_Etkileri; A. Ahat Andican, *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras* (Selenge Yayınları, 2019), 844-56; Бурибой Ахмедов, *Амир Темур дарслари: Умумий талим ва махсус тарих мактаблари уқитувчилари ва уқувчилари учун қулланма*, Тарих муаллимлари, талабалар ва юқори синф уқувчилари учун қулланма, (Emir Timur'un dersleri: genel eğitim ve özel tarih okullarındaki öğretmenler ve öğrenciler için bir rehber), (Taşkent: Шарқ, 2001); Жураев, Файзуллаев, ve Усмонов, *Ўзбекистон Тарихи: Миллий истиклол даври*, 232-38; Rustambek Shamsutdinov ve Shodi Karimov, *Vatan tarixi*, 2. bs, c. 1 (Taşkent: Sharq, 2010), 338-418.

⁶²¹ Ислам Каримов, *Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод сиёсат мафкура*, c. 1 (Taşkent: Ўзбекистон, 1996), 116.

üyelerinin çıkarlarını koruması, belirli bir görevi yerine getirirken özverili olması ve tüm gücünü ve yeteneklerini tam olarak harekete geçirmesi anlamına geldiği ifade edilmiştir. Bu minvalde Kerimov, “Büyük ecdadımız Emir Timur’un söylediği gibi, bir günlük adalet yüz günlük ibadetten hayırlıdır” sözüyle adaleti;⁶²² “Proaktif bir insan, yüz pasif insandan iyidir” sözüyle cesareti vurgulamıştır.⁶²³ Kerimov, “Kim Özbek’in şanını şöhretini duymak; Özbek milletinin gücünü, kuvvetini, adaletli devlet hayatını, tarihte neler yaptıklarını; insanlığın iyiliği adına attığı adımlarını ve yarınlara olan güvenini görmek istiyorsa Emir Timur’un hayatını incelesin” söylemini sıkça dile getirerek Özbekistan’daki ulus inşasında kendi ve halkın rolünü belirlemiştir.⁶²⁴ Bunun yanı sıra İslam Kerimov, Emir Timur’u kendisine örnek aldığı sıkça dile getirirken Emir Timur ile kendini özdeşleştirmiştir.⁶²⁵ Kerimov’a göre hayatın anlamını kavrayabilen insanların ortak özellikleri arasında cesaret ve kararlılık bulunmaktadır. Ona göre bu iki kavram sayesinde insan her gün, her saat kendinden fedakarlık yaparak büyük hedeflere doğru yorulmadan mücadele edebilme gayretini gösterebilir ve zorlukların üstesinden gelebilmek düşüncesiyle manevi gücü kendinde hissedebilir.⁶²⁶ Bu noktada Kerimov, “Tarih kitaplarında Emir Timur siması bize cesur, mert ve dürüst insanlarımızı birleştirmede, sadakatte ve güçlü geleceğimizi inşa etmede bize güç ve cesaret verecektir”⁶²⁷, “Emir Timur’un varisleriyiz”, “Bizim bugünkü siyasetimiz Emir Timur’un yürüttüğü alicenap siyasetin devamıdır”, “Emir Timur babamızın yükseslere çıkardığı istiklal bayrağı, asrın sonunda yeniden mağrur bir şekilde bizim elimizde dalgalanmaktadır” gibi söylemleriyle adeta kendini Emir Timur’un *bir veziri, bir komutanı* olarak göstererek milli kimliği oluştururken siyasi meşruiyetini de sağlamıştır.⁶²⁸ Akabinde “...haydi gelin sevgili dostlar, hep birlikte birleşelim ve Anavatan sevgimizle Özbekistan’ı dünyanın özlediği büyük bir ülke yapalım! Emir Timur’un cesareti ve yiğitliği, adaleti ve azmi her zaman bizimle

⁶²² Islom A. Karimov, *O'zbekiston: Milliy Istiqlol, Iqtisod, Siyosat, Ma'fkr* (Tashkent: O'zbekiston, 1996), 205.

⁶²³ Karimov, “Millatni jipslashtiruvchi g'oya”.

⁶²⁴ Kerimov, *İdeal Nesil Arzusı*, 78; “Президент Ислон Каримовнинг Темурийлар Тарихи Давлат Музейининг Очили Маросимида Сузлаган Нутки (Выпуск № 79)”, *Маърифат*, 19 Ekim 1996.

⁶²⁵ Амиркул Каримов, “Миллатни Жипслаштирувчи Ғоя” (Milleti Güçlendiren Fikir), ed. Темур Ширинов vd., *Мерос ва Хозирги Замон*, sy 1-2 (2021): 21-25.

⁶²⁶ Ислон Каримов, *Юксак маънавият — энгилмас куч (Yüksek Maneviyat – Yenilmez Güç)*, (Tashkent: Maъnaviyat, 2008), 163-64.

⁶²⁷ Shamsutdinov ve Karimov, *Vatan tarixi*, 1:338.

⁶²⁸ Каримов, *Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби*, 5:187; Каримов, 5:196-97; Andican, *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras*, 846.

olsun!’’⁶²⁹ diyerek ortak geleceğe yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Buradan hareketle Kerimov, Emir Timur figürü üzerinden adalet ve cesaret kavramları arasında bağ kurarken şu amaçlara ulaşmak istemiştir: Özbekistan’dan yabancı unsurların çıkarılması, sınırları içindeki etnik gruplar arası sosyal ilişkilerin adaletli şekilde tahsis edilmesi, bireysel fedakar davranışlarla vatanına sıkıca bağlanması ve geleceğe güvenle bakması.⁶³⁰

İslam Kerimov döneminde Emir Timur, Özbekistan’ın ulusal kimliğinin inşasında ve toplumsal uyumun sağlanmasında merkezi bir figür olarak ele alınmıştır. Kerimov’un liderliğinde, Emir Timur’un önemi ve etkisi vurgulanarak vatandaşlar arasında adalet ve cesaret gibi değerlerin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda Emir Timur’un ‘‘Ulusun Babası’’, ‘‘Özbek devletinin temellerini atan kişi’’ ve ‘‘Ruhani Kurucu’’ gibi nitelendirmelerle anılması ve onun ideallerinin vatandaşlar tarafından içselleştirilmesi için çeşitli adımlar atılmıştır.⁶³¹ Özbekistan’da Emir Timur’un anısını canlandırmak amacıyla çeşitli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında Emir Timur adına madalyaların verilmesi; heykel, anıt ve müze açılması; doğum gününün ülke genelinde kutlanması; mili para birimi olan Özbek Somu’nun üzerine resminin koyulması yer almaktadır.⁶³² Ayrıca 1996 yılı Emir Timur’un anısına ithaf edilmiştir.⁶³³ Bilimsel araştırmalar yapılması amacıyla *Uluslararası Emir Timur Vakfı’nın Kurulması ve Desteklenmesine İlişkin Kararname* imzalanmıştır.⁶³⁴ Emir Timur’un zamanında yazılan ve devlet yönetimi üzerine kanunların yer aldığı ‘‘Timur Tüzükleri’’ başlıklı eser, yayına hazırlanmış ve Özbek vatandaşlarının milli bilincinin artmasına vesile olmuştur.⁶³⁵ Bu eser üzerinden Emir Timur’un belirttiği devlet yönetmenin kurallarına

⁶²⁹ Каримов, Янгица фикрлаш ва ишлаш — давр талаби, 5:169-70.

⁶³⁰ Narzulla Jo‘rayev, *O‘zbekiston Tarixi: Milliy istiqlol davri*, c. 3 (Tashkent: Sharq, 2011), 232-38.

⁶³¹ Каримов, Янгица фикрлаш ва ишлаш — давр талаби, 5:180-89; Kumar Dr Suneel, ‘‘Historiography and state administration in Uzbekistan’’, *Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные науки* 6, sy 1 (2013): 99.

⁶³² Равшан Назаров, ‘‘Государственные награды независимого Узбекистана и история их создания’’ (Bağımsız Özbekistan’ın devlet ödülleri ve yaratılış tarihi), ed. Юлия Сырцова, *Наследие и современность* 1, sy 1 (2018): 43-44.

⁶³³ ПФ‘-1333-сон 26.12.1995. 1996 йилини «Амир темур йили» деб эълон қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони’’ (1996 Yılı ‘‘Emir Timur Yılı’’ ilan edilmesine ilişkin karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1995, <https://lex.uz/docs/276338>.

⁶³⁴ ‘‘100-сон 14.03.1996. Xalqaro Amir Temur jamg‘armasini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida’’, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1996, <https://lex.uz/uz/docs/-397557>.

⁶³⁵ Sahibkiran Emir Timur ve Muhammed Tarağay Bahadıroğlu, *Timur’un Günlüğü Tüzükat-ı Timur*, çev. Adnan Aslan ve Kutlukhan Şakirov (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010); Каримов, Янгица фикрлаш

uyulmaması sonucunda iktidar çatışmalarının yaşanabileceği, devleti zayıflatabileceği ve ülkeyi krize sürükleyebileceğine yönelik çıkarımlar yapmak mümkündür.⁶³⁶ Muhammed Şeybani ve Babür Han gibi Özbek liderlerinin Emir Timur'un Tüzüklerine uymayarak birbirleriyle mücadele etmeleri, Özbekistan'ın güç kaybetmesine ve halkın refahının azalmasına sebep olmuştur. Bu durum Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği dönemlerinde ülkenin sömürgeleştirilmesine ve iç kargaşalara maruz kalmasına yol açmıştır.⁶³⁷ Özbek vatandaşlarının bir daha herhangi bir iç kargaşaya karışmaması veya sömürge yönetimi altında ezilmemesi amacıyla Emir Timur'un kanunlarına uyması gerektiği ve ancak bu şekilde Özbeklerin Altın Çağı'na erişebilecekleri üzerinde durularak bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti yüceltilmiş, adalet ve cesaret kavramları üzerinden ülkenin bugünü ve geleceğine yönelik her türlü fedakarlığın yapılmasının kutsal bir görev olduğu öne çıkarılmıştır.⁶³⁸

Özbekistan'da manevi hayatın inşası ve milli kimliğin oluşturulması amacıyla başvuru tarihi figürlerden biri de Ali Şir Nevai'dir. İslam Kerimov döneminde Ali Şir Nevai figürü milli değerleri canlandırmak, yüceltmek ve halkın devlete olan aidiyetini güçlendirmek amacıyla geniş çaplı araştırmaların yürütülmesi, programların yapılması ve çeşitli faaliyetlerin gerçekleştirilmesine dair girişimlerde bulunulmuştur. Hümanizmin temsilcisi, Özbek edebi dilin kurucusu, şair, düşünür ve devlet adamı olan Nevai'ye (1441-1501) özel bir yer ayrılmış, onun eserlerinden sıkça

ва ишлаш — давр талаби, 5:190; Karimov, *Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish-mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir*, 19:152-53.

⁶³⁶ Timur ve Bahadıröğlu, *Timur'un Günlüğü Tüzükat-ı Timur*, 9-13.

⁶³⁷ *Vatan tarixi*, 2. bs, c. 1 (Taşkent: Sharq, 2010), 391-407; Ислом Каримов, *Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби*, с. 5 (Ташкент: Ўзбекистон, 1997), 183; Andican Abdul, "Tüzükat-i Timuri Gerçek Mi ve Geçerli Bir Birincil Tarihi Kaynak Olarak Kullanılabilir Mi?", *Türkiyat Mecmuası* 27, sy 2 (2017): 33-83, <https://doi.org/10.18345/iuturkiyat.370045>.

⁶³⁸ Özellikle Altın Çağ tanımlamaları için bkz: Shirin Akiner, "Melting pot, salad bowl - cauldron? Manipulation and mobilization of ethnic and religious identities in Central Asia", *Ethnic and Racial Studies* 20, sy 2 (01 Nisan 1997): 362-98, <https://doi.org/10.1080/01419870.1997.9993966>; Ислом Каримов, *Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби*, с. 5 (Ташкент: Ўзбекистон, 1997), 190-91; Cassandra Cavanaugh, "Historiography in independent Uzbekistan: the search for national identity.", *Central Asia Monitor* 1 (1952), <https://scholar.google.com/scholar?cluster=8827176816856479457&hl=en&oi=scholar>; Stephen Hegarthy, "The Rehabilitation of Temur: Reconstructing National History in Contemporary Uzbekistan", *Central Asia Monitor* 1 (1995): 28-35; Scott Radnitz, "Weighing the political and economic motivations for migration in post-soviet Space: The case of Uzbekistan", *Europe-Asia Studies* 58, sy 5 (01 Temmuz 2006): 653-77, <https://doi.org/10.1080/09668130600731003>; Muzaffar Sulaymanov, "Role of History in the Creation of National Identities in Central Asia: Uzbekistan and Kyrgyzstan Case Studies", *Ideas for Peace* (blog), erişim 31 Ocak 2024, <https://ideasforpeace.org/content/role-of-history-in-the-creation-of-national-identities-in-central-asia-uzbekistan-and-kyrgyzstan-case-studies/>.

yararlanılmıştır.⁶³⁹ Ali Şir Nevai tarafından yazılan eserler, Özbek diline özgü paha biçilmez bir kaynak teşkil etmiştir. Kerimov, Nevai ile Özbekçe arasındaki bağı, “Anadilimizi sevmek, onu yüceltme, onun eşsiz zenginliğini ve büyüklüğünü anlama duygusu düşüncelerimize ve kalplerimize ilk olarak Nevai’nin eserleriyle nüfuz etti ” şeklinde açıklamıştır.⁶⁴⁰ Kerimov’a göre Nevai, “dünya edebiyat tarihinde, insan kalbinin sevincini ve hüznünü, hayatın iyiliğini ve anlamını Nevai kadar derinden ifade eden bir şair bulmak nadirdir” söyleminde bulunarak⁶⁴¹ o derinliği “beş buçuk asır sonra bile milyonlarca insanı harekete geçirmeye devam ediyor”⁶⁴² şeklinde açıklamasıyla yıllanmış Özbek değerlerine işaret etmiştir. Nevai’nin kişiliği ve eserleri üzerinden asalet, cömertlik, adalet, sabır, zorluklara direnme yeteneği, ahlak ve görev bilinci övülmüş; düşmanlık, kıskançlık, nefret, kötülük, hırs, açgözlülük, yalan ve diğer olumsuz insani nitelikler kınanmıştır.⁶⁴³ Zira Nevai’ye göre bir insanın değerlendirilmesi onun görünüşü, mal varlığı ya da milletine göre değil yaptıkları kıstas alınarak gerek bireysel gerekse örgütsel olarak ülkeye yaptığı faydalarla belirlenir.⁶⁴⁴ Bu çerçevede Nevai’nin eserlerinde yer alan ruhsal mükemmelliğe erişme ön plana çıkarılmış,⁶⁴⁵ ideal bir toplumsal sistemin oluşmasının içindeki her bireyin manevi mükemmelliğine bağlı olduğu ve bu mükemmelliğin, insanlığın her bir ferdine karşı tarafsız ve samimi sorumlulukla ölçüldüğü vurgulanmıştır. Aynı zamanda Nevai’nin insanlar arasındaki uyumun inşasında zora ve istilaya dayalı değil, karşılıklı sevgi ve karşılıklı anlayış üzerine bir yöntem tercih edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁴⁶ Bu sayede Kerimov, Nevai ve yıllanmış Özbek etnik değerleri üzerinden devlet ve toplum arasındaki uyumu dil ve maneviyat ile sağlamayı hedeflemiştir.

⁶³⁹ Muhammadjon Imomnazarov, *Milliy Ma’naviyatimiz Asoslari (o’quv qo’llanma)* (Taşkent: O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006), 174.

⁶⁴⁰ Imomnazarov, 174.

⁶⁴¹ Adib Xurshid, “Hazrat Mir Alisher Navoiyga bag’ishlov. Mushoiralar & Alisher Navoiy. Xazoyin ulmaoniy”, Филиал Российского Государственного Университета нефти и газа (Национальный исследовательский университет) имени Ивана Михайловича Губкина, 2017, <https://www.gubkin.uz/ru/sveden/144/twitterLink>.

⁶⁴² Xurshid.

⁶⁴³ Imomnazarov, *Milliy Ma’naviyatimiz Asoslari (o’quv qo’llanma)*, 199-201.

⁶⁴⁴ Ислом Каримов, *Ўзбекистон мустақилликка эришиши остонасида* (Ташкент: Ўзбекистон, 2011), 411.

⁶⁴⁵ Alisher Navoiy, *Lisonut ta’ir : qush tili* (Taşkent: Adabiet va sanat, 1991).

⁶⁴⁶ Imomnazarov, *Milliy Ma’naviyatimiz Asoslari (o’quv qo’llanma)*, 19; Turakulova Oqila, *Adabiyot Daralarida Alisher Navoiy Ijodini O’rganish Muammolari*, Oliy o’quv yurti talabalari va adabiyot ixlosmandlari uchun uslubiy qo’llanma (Taşkent: Alisher Navoiy Nomidagi O’zbek Tili Va Adabiyoti Universiteti, 2019).

İslam Kerimov döneminde Nevai figürü besteciler, müzisyenler ve sanatçılara dair ilham kaynağı olarak sunulmuş; halk arasında çeşitli programlar aracılığıyla yaygınlaştırılmış; ismi cadde, sokak, tiyatro, müze ve üniversitelere verilmiş; eserleri eğitim kurumlarında okutulmuş; sözleri devlet dairelerine asılmıştır.⁶⁴⁷ Ayrıca Nevai adına heykeller dikilmesi,⁶⁴⁸ 9 Şubat Nevai'nin doğum gününün edebiyat ve sanat bayramı olarak kutlanması,⁶⁴⁹ başarılı öğrencilere Nevai Bursu ve başarılı edebiyatçılara Nevai arması verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁵⁰ Bu girişimlerle toplumun hafızasında Nevai karakteri üzerinden milli değerlerin önemine vurgu yapılmıştır. Özetle dil ve maneviyat üzerinden Özbek etnik değerlerinin yüzyıllar öncesine dayandığı Nevai figürü, ulus inşa sürecinde kolektif bilincin oluşturulmasında katalizör görevi görmüştür.

Özbekistan'da milli kimliğin oluşturulması amacıyla başvurulanan diğer tarihi figür ise Uluğ Bey'dir. Kerimov'un girişimleri sonucunda Özbekistan'da ulus inşası sürecinde geometri, matematik, astronomi, tarih, edebiyat, mantık ve müzik konularında uzman olan Uluğ Bey'e özel bir yer ayrılmıştır. Bu kapsamda Kerimov, "Büyük alimlerimizin dehasıyla elbette gurur duymalıyız. Aynı zamanda kendimize şu soruyu

⁶⁴⁷ "236-сон 17.09.1991. Постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан О присвоении институту литературы Академии наук Республики Узбекистан имени Алишера Навои" (Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü'ne Ali Şir Nevai adının verilmesine ilişkin karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1991, <https://lex.uz/docs/1024935>; "236-сон 17.09.1991. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг адабиёт институтига Алишер Навоий номини бериш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг қарори ", 1991, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, erişim 04 Şubat 2024, <https://lex.uz/docs/1024776>; "ПФ-757-сон 04.02.1994. Адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳасида Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотини бериш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони" (Edebiyat, Sanat ve Mimarlık alanlarında Ali Şir Nevai Ödülü verilmesine ilişkin karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1994, <https://lex.uz/docs/2344747>; "123-сон 12.04.2002. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасини ташкил этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори" (Ali Şir Nevai adında Özbekistan Milli Kütüphanesi kurulmasına ilişkin karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2002, <https://lex.uz/docs/261619>.

⁶⁴⁸ "67-сон 02.02.2001. Alisher Navoiy tavalludining 560 yilligini nishonlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori", Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2001, <https://lex.uz/docs/-1672905>.

⁶⁴⁹ "В Узбекистане отмечается 578-летие со дня рождения Алишера Навои" (Özbekistan'da Ali Şir Nevai'nin doğumunun 578. Yıldönümü kutlanıyor), UzReport Axborot Agentligi, 2019, <https://www.uzreport.news/society/v-uzbekistane-otmechaetsya-578-letie-so-dnya-rojdeniya-alishera-navoi>.

⁶⁵⁰ "УП-555-сон 05.02.1993. Указ Президента Республики Узбекистан О мерах поощрения учащейся молодежи Узбекистана" (Cumhurbaşkanının Özbekistan'daki öğrencileri teşvik edecek tedbirlere ilişkin kararı), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1993, <https://lex.uz/docs/189601>.

sormalıyız: Bugün onların değerli halefleri olmak uğruna ne yapıyoruz?’’⁶⁵¹ sorusunu sorarak Uluğ Bey’in kişiliği ve eserleri üzerinden bilim, bilgi ve teknoloji gibi konular gözlemevi ve medreseler üzerinden ön plana çıkarmıştır.⁶⁵² Bu sayede Kerimov, Uluğ Bey üzerinden bilgi ve bilimin önemine vurgu yaparak ülkenin şanlı geleceğe ulaşabilmesi gayesiyle geçmişteki atababalar gibi emek sarf etmenin gerekliliğine değinmiştir. Söz gelimi Kerimov, Uluğ Bey’in 1417 yılında Buhara’da yaptırdığı medresenin kapısına “ilim öğrenmek her Müslümanın farzıdır” sözünün her bir Özbek vatandaşı tarafından iyi kavranması gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁵³

Bu bilgilerin dayanarak İslam Kerimov döneminde Uluğ Bey figürü, bağımsız Özbekistan’daki eğitim kurumlarında öğrenim gören öğrenciler başta olmak üzere Özbek vatandaşlarına yönelik ilham kaynağı olarak sunulmuştur. Ayrıca Uluğ Bey figürü, halk arasında çeşitli programlar aracılığıyla yaygınlaştırılmış, heykelleri dikilmiş, ismi cadde, sokak, tiyatro, müze ve üniversitelere verilmiştir.⁶⁵⁴ Dahası Kerimov’un girişimiyle 1994 yılı Uluğ Bey Yılı ilan edilerek ülke çapında kutlanmıştır.⁶⁵⁵ Bu sayede toplumun hafızasında Emir Timur ve Ali Şir Nevai gibi Uluğ Bey karakteri üzerinden de milli değerlerin önemine vurgu yapılmış, Özbek vatandaşlarına örnek oluşturması istenmiştir.

Özbekistan’daki tarih yazımında öne çıkarılan tarihi figürler arasında Ceditçilik hareketinin temsilcileri de yer almaktadır. Bu hareket milli kimlik çerçevesinden hareketle iki temel nokta ön plana çıkarılmıştır: Türkistanlı ceditçileri harekete geçiren temel unsurlar ve Ceditçi faaliyetlerin bağımsız Özbekistan uğruna maddi ve manevi kültürün inşasındaki yeri. Buradan hareketle etnik sorunların davranışsal ve yapısal

⁶⁵¹ Islom A. Karimov, *Bizning yo’limiz – demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va modernizatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish yo’lidir*, c. 20 (Tashkent: O‘zbekiston, 2012), 99.

⁶⁵² Bu dönemdeki medreselerde, teolojik bilimlerin yanı sıra matematik, astronomi, felsefe ve edebiyat okumak için kullanılırdı ve orada sık sık bilimsel tartışmalar yapılırdı.

⁶⁵³ Ислам Каримов, “Президент Ислам Каримовнинг Бухоро Шахрининг 2500 Йилигига Бағишланган Тантанали Маросимдаги Табрик Сузи” (İslam Kerimov’un Buhara’nın kuruluşunun 2500. Yıldönümü münasebetiyle düzenlenen törende tebrik konuşması), *Маърифат*, 22 Ekim 1997.

⁶⁵⁴ “360-сон 14.09.1995. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан О присвоении Ташкентскому государственному университету имени Мирзо Улугбека” (Tashkent Devlet Üniversitesi’ne Mirza Uluğ Bey adının verilmesine ilişkin karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1995, <https://lex.uz/docs/510758>; “PQ-833-сон 09.04.2008. Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universitetining 90 yilligini nishonlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori”, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2008, <https://lex.uz/docs/-1378477>.

⁶⁵⁵ “УП-796-сон 19.03.1994. Указ Президента Республики Узбекистан Об объявлении 1994 года годом Мирзо Улугбека” (1994 Yılı ‘‘Mirza Uluğ Bey Yılı’’ ilan edilmesine ilişkin karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1994, <https://lex.uz/docs/196019>.

nedenlerine dair maddi ve manevi değerlerin ötelenmesi ve dikkate alınmaması durumunda vatansever bir grubun 'kimlik koruma' görevi üstlenerek sömürü düzenine karşı çıkması ve etnik çatışmaya girerek özgürlük talebiyle boy göstermesi, bu yönde siyasi, ekonomik ve eğitim faaliyetlerine girişmesi, bağımsız Özbekistan'ın oluşumunda kilit rol oynamıştır. Bu faaliyetlerin Özbek ulusunun canlandırılması ve Özbekistan devletinin temellerinin atılması açısından son derece önemli olduğu vurgulanmıştır.⁶⁵⁶ Kerimov'un Ceditçiler hakkında dile getirdiği şu ifadeler bu durumu yansıtmaktadır.⁶⁵⁷

"20. yüzyılın başında, sömürgeciliğin baskısına rağmen, halkımızın yeni ufuklar - milliyetçilik ve özgürlük - için çabaladığı bir dönemde, büyük atalarımız tarafından yapılan bu büyük iş - bu hareket manevi cesaretin eşsiz bir örneği olarak adlandırılabilir."

Özbekistan'daki tarih yazımında Ceditçilik hareketi, toplumsal gelişmenin ve tarihsel ilerlemenin talep ve ihtiyaçlarına yanıt olarak sahaya çıkan büyük bir sosyo-politik bir akım ve hareket olarak tanımlanmıştır.⁶⁵⁸ Ceditçilerin amaçları, Türkistan'daki halkı geri kalmışlığından ve dini hurafelerden kurtarmak, şeriatın doğru anlaşılmasını sağlamak, halkı bilinçlendirmek, Türkistan'da özerk bir hükümet kurmak, Buhara ve Hive'de anayasal monarşi ve parlamento kurmak ve nihayetinde demokratik bir cumhuriyet sistemi kurarak istikrarlı bir ulusal para birimini getirmek ve ulusal bir ordu oluşturarak özgür ve müreffeh bir topluma sahip olmak şeklindedir.⁶⁵⁹ Ceditçilerin 20. yüzyılın başlarında gerçekleştirdiği faaliyetlerle milli mücadelenin ideolojik, ahlaki ve teorik temellerine yönelik geniş bir literatür sunduğu, toplumun çeşitli katmanlarının ilgisini çekmeyi başardığı, milli uyanışa hizmet ettiği vurgulanmıştır. Ceditçilerin gerçekleştirdiği faaliyetler sonucunda sömürgeci düzene karşı halk isyanları ve Türkistan'ın bağımsızlığı, milli mücadele uğruna pratik

⁶⁵⁶ Imomnazarov, *Milliy Ma'naviyatimiz Asoslari (o'quv qo'llanma)*, 221; Анатолий Владимирович Пясковский, *Революция 1905-1907 годов в Туркестане* (Türkistan'da 1905-1907 Devrimi), (Москва: Академия наук СССР, 1958), 543; Darhan Hıdıraliyev, "Muhtariyetten Muhacerete Türkistan Davası: Mustafa Çokay", içinde *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller (1900-1924)*, ed. Timur Kocaoglu (Sota-Haarlem: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi, 2001), 194.

⁶⁵⁷ Laylo Yusupova, "Jadidchilik Harakatining Asoschilari va Ularning Tarixiy Tafakkuri", *Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan* 1, sy 7 (12 Ekim 2023): 128.

⁶⁵⁸ Soyibjon Tillaboyev ve Akbar Zamonov, *O'zbekiston tarixi: XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlari (9 sinf)* (Tashkent: Sharq, 2019), 92.

⁶⁵⁹ *Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси*, (Özbekistan Milli Aksiklopedisi) с. "Ж" Ҳарфи (Ташкент: Давлат илмий нашриёти, 2013), 10-11; N.A. Abdurahimova, M.S. Isakova, ve Z.M. Suleymanova, *Davlat muassasalari tarixi*, Kasb-hunar kollejlari uchun tayanch o'quv qo'llanma (Tashkent: Sharq, 2007), 72-77.

hareketin en önemli amaçları arasında yer almaktadır.⁶⁶⁰ Kerimov'un ifadesiyle "atalarımızın yaptığı şeyler yeni nesillerin hafızasından asla silinmeyecektir."⁶⁶¹ Bu sözler Ceditçilerin faaliyetlerinin milli hafızada önemli bir yer edindiğini ve gelecek nesillere de aktarılacağını vurgulamaktadır.

Özbekistan'daki tarih yazımı, Ceditçi harekete geniş bir yer ayırarak hareketin kökenlerini ve gelişimini detaylı bir şekilde ele almıştır. Bu bağlamda Kırımli İsmail Gaspıralı'nın liderliğindeki hareketin Çarlık Rusya'da ortaya çıktığı ve zamanla ülke dışına dahi yayıldığı ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. İsmail Gaspıralı'nın düşünceleri'nin Türkistan'da milli muhalafetin oluşturulmasına büyük katkı sağladığı sonucuna varılmıştır.⁶⁶² Gaspıralı'dan referans olarak Türkistan'daki Ceditçiler, bölgede cehaletin ve esaretin sona ermesi maksadıyla üç önemli unsura vurgu yapmışlardır: milli düşünce, milli dil ve milli eğitim.⁶⁶³ Tarih yazımında Türkistanlı Ceditçilerin Gaspıralı'nın etkisinin yanısıra Orta Doğu ülkelerinde yaygın olan Babilik ve Bahailik gibi felsefi ve dini akımlardan Türkiye'deki İttihat ve Terakki hareketinden de etkilendiklerine değinilmiştir.⁶⁶⁴ Ceditçi hareketin Türkistan'da büyük bir sosyo-politik güç olmasındaki temel sebepler şu şekilde sıralanmıştır: Türkistan'nın bilim ve teknolojik açıdan geri kalması, Özbek hanlıklarından beri devam eden iç çatışmalar sonrasında Rus sömürü düzenin oluşması, ulemanın

⁶⁶⁰ Imomnazarov, *Milliy Ma'naviyatimiz Asoslari (o'quv qo'llanma)*, 212; Бегали Қосимов, *Миллий уйғонии: жасорат, маърифат, фидойилик*, (Ulusal uyanış: cesaret, aydınlanma, adanmışlık), (Tашкент: Маънавият, 2002), 20-21, <https://ziyouz.uz/kutubxona/yangi-kitoblar/begali-qosimov-milliy-uygonish-jasorat-marifat-fidoyilik/>.

⁶⁶¹ "Islom Karimov prezidentligi davrida jadidchilarning pok nomi qayta tiklandi", Daryo.uz, 04 Ekim 2018, <https://daryo.uz/2018/10/04/islom-karimov-prezidentligi-davrida-jadidchilarning-pok-nomi-qayta-tiklandi-video>.

⁶⁶² Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:225-26; Tillaboyev ve Zamonov, *O'zbekiston tarixi: XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlari (9 sinf)*, 88-90.

⁶⁶³ Ayrıca belirtmek gerekir ki Gaspıralı, Çarlık Rusyası'nın Müslüman ülkelerdeki sömürgeleştirme politikasının asimilasyon ve işbirliği temelli iki yönünü analiz etmiştir. Ona göre birinci yön Çarlık yönetimi tarafından Müslüman ülkelere yönelik asimilasyon tam gerçekleşmedikçe sömürge halklarının ulusal kalkınmasına izin verilmeyecektir. İkinci yönü olan işbirliği kısmında ise ulusal kalkınma belirli bir düzeye kadar izin verilecek, akabinde devlet işlerine müdahale edilecektir. Çarlık Rusyası'nın bölgelere göre her iki yönü de kullandığını belirten Gaspıralı, Türkistan'a yönelik ikinci yolun tercih edileceğini öne sürmektedir. Zira Gaspıralı'ya göre Ruslar, Türk milletinin kadim kültürünü söküp atamayacakları için uzun dönemli mücadeleye girişmek istemeyeceklerini öne sürer.

⁶⁶⁴ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlari barcha bakalavr uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 1:349.

zayıflamasıyla cehaletin artması, İslami kurallarının ihlal edilmesi, ekonomik ve kültürel yaşamda gerilemedir.⁶⁶⁵

Türkistan'daki ceditçilik hareketi, dört aşamada incelenir: oluşumu 1895-1905, sosyo-politik harekete dönüşmesi 1906-1916, mücadeleye girişmesi ve yenilgisi 1917-1920 ve Sovyetlerle anlaşma dönemi 1921-1929. Aynı zamanda hareket Türkistan, Buhara ve Hive olmak üzere üç merkez üssüne sahip olmuştur. Türkistan'daki Ceditçiler, başlangıçta özerklik düşüncesini taşımış, daha sonra ise bağımsızlık mücadelesine yönelmişlerdir. Buhara'da faaliyet gösteren Ceditçiler Emir'in askerleri tarafından zorlu koşullar altında faaliyetlerini sürdürmek zorunda kalmışlardır. Hive'deki Ceditçiler ise yöntemsel bağlamda farklılaşarak kendi içlerinde iki gruba ayrılmışlardır. Bir grup, Han'ın ülkedeki gücünü koruyarak sosyo-ekonomik reformlar gerçekleştirilmesini talep ederken diğer grup ise siyasi alanda radikal değişiklikleri talep etmiştir.⁶⁶⁶

Tarih yazımında 'kimlik koruma' üstlenen Türkistanlı ceditçilerin örgütsel faaliyetlerine geniş bir yer ayrılmıştır. Bu kapsamda Türkistanlı Ceditçiler, 1895-1905 yılları arasında daha çok eğitim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. 1906-1917 yılları arasında ise siyasi faaliyetlerde bulunarak sosyo-politik bir hal almıştır. Akabinde Türkistan'da ilk ciddi örgüt Şura-yı İslamiye'nin kurulmasıyla Ceditçi hareket mücadeleye girişmiştir. 14 Mart 1917 tarihinde yapılan toplantıda örgütün faaliyetlerinin koordine edilmesi amacıyla içlerinde Münevver Kari ve Fıtrat gibi isimlerin yer aldığı 15 kişiden oluşan bir kurul oluşturulmuştur.⁶⁶⁷ Şura-yı İslamiye'ye bağlı Turan, Şura-yı Ulema, Müslümanlar Kulübü, İttihati Terakki gibi birçok alt şube oluşturularak Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde farklı meslek gruplarını bir arada toplamayı amaç edinen örgütler kurulmuştur. Şura-yı İslamiye ve alt şubeleri tarafından Taşkent'te Şura-yı İslamiye, Hürşid, Seda-yı Türkistan, Turan, Türk eli, Kurtuluş, Kengaş, Ulug Türkistan; Semerkant'ta Ayna, Hürriyet; Buhara'da Turan, Buhara Şerif; Fergana'da Seda-yı Fergana, Tirik Söz, Kengaş, Yurt, Hürriyet, Fergana'nın Çılgılığı şeklinde yayın faaliyetlerine imza atılmıştır. Milli mücadele programı, Şura-yı İslamiye'nin girişimleriyle söz konusu bu yayınlar sayesinde geniş

⁶⁶⁵ R. Tursunov, "Jadidlarning Turkiston ijtimoiy-iqtisodiy holatiga qarashlari", *O'zbekiston tarixi ilmiy jurnal*, sy 3 (2004): 60.

⁶⁶⁶ *Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси*, 2013, "Ж" Ҳарфи:11.

⁶⁶⁷ O 'zR. MDA, S-47-fond, 1-ro'yxat, 955-ish, 230-varaq. Hamdam Sodiqov ve Narzulla Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida*, c. 2 (Taşkent: Sharq, 2011), 10.

çevrelere aktararak 16 Nisan 1917 tarihinde Taşkent'te düzenlenen ve yerel halk temsilcilerinden oluşan 150 kişinin katıldığı Tüm Türkistan Müslümanları Kongresi'nde geliştirilmiştir. Temsilciler arasında Mustafa Çokay, Münevver Kari, Ubeydulla Hoca ve Asadulla Hocayev gibi isimler de yer almıştır.⁶⁶⁸ Fakat Türk ve Müslümanların çoğunluğu bağımsızlık amacıyla hareket etse de yöntem anlamında iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Söz gelimi Zeki Velidi Togan ve Mahmud Hoca Behbudî gibi isimler federasyon fikrini savunurken Sadri Maksudi ve Münevver Kari gibi isimler ise “Demokratik Rusya Cumhuriyeti” fikrini savunmuşlardır. Birinci grup federasyonun Türkistanlılar yararına olacağını savunurken ikinci grup federasyonun Türkleri birbirinden koparacağı düşüncesiyle eleştirmişlerdir.⁶⁶⁹

Genel anlamda bağımsızlık amacı taşıyan grupların yöntemsel farklılıklarıyla birlikte 1917 yılında gerçekleştirilen devrimin etkisiyle Türkistan'da üç ana grup etkisini göstermiştir: Geçici Hükümet,⁶⁷⁰ işçi-köylü ve askerden oluşan Türkistan bölgesel sovyeti⁶⁷¹ ve Türkistan İslam Konseyi (TİK). Özbek tarih yazımı, söz konusu bu güç dağılımını değerlendirerek Türkistan'daki devrimci demokratik hareketin iki yönde ilerlediğine işaret etmiştir. Birincisi milli olmayan bir yöne sahiptir ve hem geçici hükümetle hem de Sovyet yönetimiyle işbirliğini içerir. İkincisi ise milli olarak kabul

⁶⁶⁸ Hamdam Sodiqov ve Narzulla Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida*, c. 2 (Taşkent: Sharq, 2011), 11; *Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси*, 2013, “Ж” Ҷарфи: 15-16.

⁶⁶⁹ Özbekistan tarihi 2. cilt, sayfa 12-13. «Kengash» gazetasi, 1917-yil, 19-iyundagi soni.

⁶⁷⁰ Çarlık yönetimi tarafından baskılar 20. Yüzyılın başından itibaren artarak devam etmiştir. Söz gelimi Yeni Usul yöntemiyle eğitim veren okulların ve gazete ve yayınevlerinin kapatılması, Müslümanların dini yapılanmalar adına para toplamaları ve Türkistanlı'ların hac gitmeleri yasaklanmış, derneklerin faaliyetlerine son verilmiştir. Dahası Türkistan'daki Ceditçi hareket, Avrupa ve Osmanlı'da ses getirince Çarlık yönetimi tarafından sert önlemler alınmış ve Türkistan Genel Valisi olan General N. Grodekov tarafından birçok Türkistanlı Müslüman katledilmiştir. Alınan sert önlemler arasında gizli bir teşkilatın kurulması da kararlaştırılmıştır. Kasım 1907'de yarbay Vasiliev ve saray danışmanı Kvisinsky önderliğinde Çarlık rejiminin "gözü ve kulağı" olarak adlandırılan Türkistan Bölge Koruma Teşkilatı (TRMB) kurulmuştur. TRMB'nin amacı, Türkistan'daki özgürlük hareketleri başta olmak üzere tüm muhalif güçleri tespit etmek, halkın arasında fitne çıkararak ve etnik gruplar arasında çatışmayı artırarak bölgeyi kontrol etmek şeklindedir. Alınan önlemlerin diğeri ise 1908 yılında Çar İkinci Nikola'nın yakın arkadaşlarından Kont K.K. Palen başkanlığında büyük bir heyetin Türkistan'a gönderilmesidir. Komisyonun geliş nedeni özgürlük hareketleriyle ilgili bilgi almak ve ek tedbirlerin gerekip gerekmeyeceğine karar vermektir.

⁶⁷¹ Sovyet yöneticiler, Türkistan Muhtariyeti'ni ortadan kaldırınca 20 Nisan-1 Mayıs 1918 Merkeze bağımlı Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (TASSR) adında bir yapılanmaya gittiler. TASSR yönetimi Merkezi Yürütme komitesi (MYK) ve Halk Komiserleri Konseyi (HKK) şeklinde oluşturuldu. MYK, 9 üyesi yerel halktan olmak üzere 36 üyesi bulunurken HKK'da ise 3'ü yerel halktan olmak üzere toplam 16 üyeden oluşmaktaydı. Haziran 1918 yılında ise 2000 kişilik Bolşeviklerden oluşan Türkistan Komünist Partisi kurulmuştur. Ayrıca bu parti bünyesinde Ülke Müslümanları Bürosu (Müsbüro) oluşturulmuştur. Ekim 1918 Anayasası uyarınca ise Türkistan, RSFSR'nin “ayrılmaz, kurucu bir parçası” olduğu vurgulanmıştır.

edilen ulusal bağımsızlık mücadelesini içerir.⁶⁷² İkinci yolu seçenler, TİK etrafında örgütlenmiş ve bu aydınların oluşturduğu programlar yerel halkta daha fazla destek bulmuştur.⁶⁷³ Zira Geçici Hükümet'in sunduğu programlar yerel halk tarafından siyasi bir manevra olarak nitelendirilmiş ve güven kazanamamıştır ve Sovyetlerin programı ise yerel halk tarafından anlaşılamamıştır. Fakat milli ideoloji çerçevesinde sunulan programlar, yerel halkın ihtiyaç ve çıkarlarını karşılar niteliktedir. Programlar, yerel halk tarafından karşılık bulsa da TİK'in uzun süre ortak amaç etrafında hareket edememesi ve sömürge düzenini korumaya çalışanlara karşı mücadelede pek çok stratejik ve taktik değişikliği gerektirince hedefe ulaşamamıştır.⁶⁷⁴

Özbekistan tarih yazımında milli bağımsızlık hareketinin Ceditçiler ve Kadimciler olmak üzere iki grup tarafından yönetildiği aktarılmaktadır. 1917 yılının ortasında bazı alimler Şura-yı İslami'yi terk ederek Şura-yı Ulema'yı kurmuşlardır. Bu ayrılığın akabinde Türkistan'daki kurtuluş destekçileri, bir tarafta Ceditçiler diğer tarafta ise Kadimciler olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. Ceditçiler, Rusya'da gerçekleşen devrim koşullarını kullanarak ülkenin siyasi yollarla bağımsızlığa ulaşması gerektiğini savunurken Kadimciler bağımsızlığın ancak gazovot yani silahlı mücadele yoluyla kazanabileceğini savunmuşlardır.⁶⁷⁵ Her iki grubun faaliyetleri, hem Geçici Hükümet hem de Sovyetler tarafından tehdit olarak algılanmış ve sonlandırılmıştır. Özetle Özbek tarihçilere göre Türkistan'daki seçkinlerin iki gruba ayrılması sonucunda Türkistan çok şey kaybetmiştir.

Türkistan'daki iç çekişmelerin yanı sıra Lenin önderliğinde Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi sonrasında Türkistan'da işçi hareketi güç kazanmıştır. Ancak yerel halk Bolşeviklerin ateist ruhlu ideolojisi ve saldırgan tavrı nedeniyle Müslümanlar tarafından benimsenmemiştir. Bununla birlikte Bolşevik Partisi ve destekçileri işçi hareketlerini zorla yaymıştır. Geçici Hükümet yönetimindeki Türkistan Komitesi'nin 1 Kasım'da devrilmesi ve General Korovichenko ve Komite üyelerinin

⁶⁷² Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida*, 2:16.

⁶⁷³ Programı Münevver Kari tarafından belirlenmiştir. Program, Türkistan'a özerklik statüsü verilmesi hareketiyle yola çıktı, zamanla Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesine dönüştü. Dolayısıyla Türk halklarının birleşmesi fikri gündemde sağlam bir yer edindi. Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkurt, Tatar, Türkmen ve temelde tek halkın birleşerek bu temelde federatif veya özerk bir devlet kurma meselesini göstermeye devam etti. J harfi 14

⁶⁷⁴ Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida*, 2:16-18.

⁶⁷⁵ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:21-22; Tillaboyev ve Zamonov, *O'zbekiston tarixi: XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlari (9 sinf)*, 92.

hapsedilmesinin ardından Türkistan'da Sovyet hükümeti kurulduğunda yerel halk tarafından tehdit olarak algılanan kişiler katledilmiştir.⁶⁷⁶ Türkistan'da Sovyet kurumlarının oluşturulmasında, Bolşeviklerin şovenist politikaları ön plana çıkmıştır. Söz gelimi Bolşevik Kolesov önderliğinde oluşturulan Türkistan HKK'de 7 Bolşevik ve 8 sol temsilci yer alırken ülke nüfusunun %95'ini oluşturan yerli halktan bir temsilci bile yer almamıştır.⁶⁷⁷ Diğer bir ifadeyle *Rus Halklarının Hakları Bildirgesi*, *Ezilen ve Sömürülen Halkların Hakları Bildirgesi*, *Rusya ve Doğu'nun Tüm Çalışan Müslümanlarına* ve Lenin tarafından imzalanan belgeler kağıt üzerinde kalmış, pratikte farklı politikalar uygulanmıştır.⁶⁷⁸ Türkistan'daki aydınlar, bu baskıcı politikalarla karşı bağımsızlık hedefiyle hareketlenmiş ve Türkistan Muhtariyeti'nin kurulması için çaba sarfetmişlerdir. Bu kapsamda Özbekistan tarih yazımında Türkistan Muhtariyeti, saygın milliyetçilerin inisiyatifiyle oluşan ulusal bir otorite olarak değerlendirilmiştir.⁶⁷⁹ Yerel halk tarafından da destek gören milli bağımsızlık hareketi, Türkistan Sovyet hükümeti ve yerel yönetimler tarafından baskı altına alınarak zamanla yok edilmiştir.⁶⁸⁰ Ancak Türkistan Muhtariyeti'nin yok edilmesine

⁶⁷⁶ Özellikle Fergana bölgesinde yer alan Margilon'da 7.000, Andican'da 6.000, Namangan'da 2.000 masum insan katledildi.

⁶⁷⁷ 15-22 Kasım 1917'de Taşkent'te düzenlenen Türkistan İşçi, Asker ve Köylü Vekilleri Sovyetleri III. Bölgesel Kongresi

⁶⁷⁸ Сигизмунд Валк ve Геннадий Обичкин, “Декларация прав народов России от 2(15) ноября 1917 года” (2 (15) Kasım 1917 tarihli Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi), içinde *Декреты Советской власти* (Moskva: Государственное издательство политической литературы, 1957), 39-41, <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/peoples.htm>; Сигизмунд Валк ve Геннадий Обичкин, “Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа от 3(16) января 1918 года” (3 (16) Ocak 1918 Ezilen ve Sömürülen Halkların Hakları Bildirgesi), içinde *Декреты Советской власти* (Moskva: Государственное издательство политической литературы, 1957), 321-23, <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/declarat.htm>; Сигизмунд Валк ve Геннадий Обичкин, “Из обращения Совета Народных Комиссаров «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока» от 20 ноября 1917 года” (Halk Komiserleri Konseyi'nin 20 Kasım 1917 tarihli “Rusya ve Doğu'nun tüm çalışan Müslümanlarına), içinde *Декреты Советской власти* (Moskva: Государственное издательство политической литературы, 1957), 113-15, <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/declarat.htm>.

⁶⁷⁹ 26 Kasım 1917 tarihinde Türkistan'dan 200'ün üzerinde temsilcinin katılımıyla Hokand bölgesi Müslümanlarının 9. Olağanüstü Kurultayı toplanması, bağımsızlık ilan edilmiş ve 12 kişiden oluşan geçici konsey oluşturulmuştur. Geçici Koysey, Başbakan ve İçişleri Bakanı M. Tinişpayev, Başbakan yardımcısı İslam Şahmedov, Dışişleri Bakanı (Daha sonra Başbakan) Mustafa Çokay, Savunma Bakanı Ubeydullah Hocayev, Toprak ve Su Kaynaklar Bakanı Yurali Agayev, Gıda Bakanı Abidjon Mahmudov, İçişleri Bakan Yardımcısı Abdurrahman Orazayev ve Maliye Bakanı Solomon Hersfeld gibi isimlerden oluşmuştur. Kurultay'da alınan karar doğrultusunda Parlamento Türkistan Ulusal Meclisi'nin oluşturulması diğer önemli bir gelişme olarak kayıtlara geçmiştir. Meclis Başkanlığına ise Şurayı Ulema'nın lideri Şerali Lapin seçilmiştir. Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida*, 2:45-46; Rustambek Shamsutdinov ve Shodi Karimov, *Vatan tarixi: O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida*, 2. bs, c. 3 (Taşkent: Sharq, 2010), 46-51.

⁶⁸⁰ 27 Aralık 1917 tarihinde Türkistan Muhtariyeti temsilcileri tarafından Lenin'e bir telgraf gönderilerek Türkistan'ın bağımsızlığının tanınması yönünde emir çıkarması için talepte

rağmen Ceditçilerin eğitim, sermaye, din, teşkilatlanma ve siyasi alanlarında yürüttüğü faaliyetler Özbek ulusal bilincinin şekillenmesinde etkin rol oynamıştır.

Ceditçi hareket içinde özellikle 1906 yılından başlayarak devam eden ve 1917-1920 yılları arasında zirveye çıkan yönetsel farklılıklar sonrasında hayatta kalan Ceditçilerin bir kısmı Sovyetlerle anlaşma yoluna gitmiştir. Bu süreç, 1921-1929 dönemi olarak adlandırılmaktadır. Türkistan Muhtariyeti'nin yok edilmesinden sonra Türkistan halkı, demokratik olarak temsil hakkına sahip olabilmek adına Sovyetlerle işbirliği yapmış, fakat Sovyetler güçlendikçe verilen sözler tutulmamış, vaatler gerçekleşmemiştir. Yerel halk sadece siyasetin dışına itilmemiş, şiddete başvurularak yok edilmiştir. Komünist ideoloji çerçevesinde yerel halkın ulusal değerlerine, geleneklerine, dini inançlarına yönelik eylemler gerçekleştirilmiş, özel mülkiyete el koyulmuş ve halkın yararına olmayan ekonomi politikaları uygulanmıştır. Kısıtlı imkanlarla da olsa bazı Türkistanlılar gerek demokratik gerekse silahlı yollarla mücadelelerini sürdürmüştür. Ancak demokratik yolu tercih edenler zamanla Sovyetler tarafından etkisiz hale getirilirken silahlı mücadeleye kalkışanlar katledilmiştir. Silahlı mücadelenin istenilen hedefe ulaşamamasının nedenleri ve sonuçları Özbek tarihçiler tarafından ise şu şekilde kayıtlara geçirilmiştir; Tüm kesimleri birleştirecek ortak bir programın oluşturulamaması çerçevesinde ulusal fikre olan güvensizlik, liderler arasındaki siyasi çekişme, merkeze uzak yerlerde faaliyet gösteren güçlerin sınırlı vizyonu ve kendi çıkarlarını ön plana alması, silahlı kuvvetlerin yetersizliği, dış dünya ile iletişim kurulamaması gibi faktörlerdir.⁶⁸¹

İslam Kerimov, tüm bu gelişmeler sonucunda sayısız Türkistanlı vatanseverin hayatlarını ulusal çıkarları uğruna feda etmesinden çıkarılacak büyük dersler olduğunu vurgulamıştır. Bağımsız Özbekistan'ın kuruluşunda ve gelişiminde önemli bir rol oynayan 20'li ve 30'lu yıllardaki büyükbabalarımızın sergilemiş olduğu çabaların ideal bir neslin inşası amacıyla atılan kritik adımlar olduğunu belirtmiştir ve Özbek milletin toplumsal hafızasında her zaman gururla hatırlanacağını vurgulamıştır.

bulunmuşlardır. Lenin ise bu talebi reddederek Türkistan'daki Sovyet makamlarına durumun kontrol altına alınması için gerekli girişimlerin başlatılmasına yönelik izin verildikten sonra Muhtariyet ve üyeleri yasa dışı ilan edildi ve liderlerin hapsedilmesi kararı alındı. Mustafa Çokay hükümetine yönelik 18 Şubat 1918 tarihinde Ulema tarafından bir darbe gerçekleştirince hükümet idaresine Hokand şehri milislerinin başına Kızık Ergaş geçti. Gerek Taşkent'ten gelen Perefilev komutasındaki kızıl birlik gerekse Ermeni Taşkanlar Türkistanlı halka yönelik silahlı mücadeleye giriştiler. 19-21 Şubat arasında şehir yerle bir edilince Türkistan Muhtariyeti de yenilgiye uğratıldı.

⁶⁸¹ Shamsutdinov ve Karimov, *Vatan tarixi: O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida*), 3:69-80.

Özellikle Türkistanlı Ceditçilerin açtığı okullar, halkının tarihine ve dünya meselelerine hakim, iyi eğitilmiş, manevi açıdan olgun personel yetiştirdiğini vurgulamıştır.

Özetle çalışmanın sınırlılıkları gereği ulus inşası bağlamında tarih yazımı, Emir Timur, Ali Şir Nevai, Uluğ Bey ve Ceditçilik gibi çeşitli tarihi figürler aracılığıyla şekillendirilmiştir. Bu figürler adalet, cesaret, bilim, dil ve milli mücadele gibi farklı değer ve temalar üzerinden ulusal kimliği güçlendirmek ve toplumsal hafızayı şekillendirmek amacıyla kullanılmış, özellikle eğitim, kültür ve siyaset gibi alanlarda milli gururun yeniden canlandırılmasında kritik roller atfedilmiştir. İslam Kerimov'un liderliği altında bu figürler, ulus inşası sürecinin vazgeçilmez bir parçası haline gelmiş ve bu sayede Özbek toplumunun kültürel ve etnik değerleri ulusal bir çerçevede yeniden hatırlanmış ve tanımlanmıştır.

4.2.1.2. Hanlıklar ve Çarlık Rusya Dönemleri ve Ulus İnşası

Ulusçu tarih yazımı, siyasi seçkinlerin milli kimliği canlandırabilmek amacıyla geçmişini yeniden yorumlamalarını içerir. Özbekistan tarih yazımında ise siyasi seçkinler, tarihi gerçeklikleri yeniden canlandırmak, milli kimliği anlamak ve milli kültürü tekrar canlandırmak amacıyla ulusun oluşumuna, maddi ve manevi mirasına iç ve dış politikaları dikkate alarak devlet yapılanmasına yönelik referanslara başvurdukları gözlemlenmiştir.⁶⁸² Özbekistan'daki tarih yazımında hanlıklar ve Çarlık Rusya dönemi özel bir yer tutar. Hanlıklar dönemine ilişkin iki temel husus öne plana çıkmaktadır. İlk husus Hanlıklar dönemindeki hanedanlar ve üyeleri arasında meydana gelen mücadeleleri kapsamaktadır. İkinci husus ise Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı, Hokand Hanlığı, Taşkent Devleti gibi Özbek devlet diziminde yer alanda ülkelerin kendi aralarındaki ve başta Rusya olmak üzere diğer ülkelerle olan ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Hanlıklar dönemi, iç ve dış mücadelelerin etkisiyle bölgedeki Türk ülkelerini dağınık siyasi yapılarını bir araya getirecek kadar güçlü olamamıştır. İslam Kerimov'a göre hanlıklar dönemi, milli kimliği anlamak ve içselleştirmek açısından önemlidir. Aynı zamanda tarihteki hatalardan ders alarak siyasi istikrarın önemini ve yönetim ile halk arasındaki uyumsuzluğun sonuçlarına dair Özbek ulusunu *uyarmayı* amaçlamıştır. Çarlık Rusya dönemine yönelik tarih yazımında iki önemli husus öne

⁶⁸² Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlari barcha bakalavr uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 1:8.

çıkılmaktadır. Birincisi bu dönemin Rusların iddia ettiği üzere medeniyet getirme değil sömürgecilik dönemi olarak adlandırılmasıdır.⁶⁸³ İkinci husus ise söz konusu dönemdeki halk hareketlerinin sömürge düzenine karşı girişilen milli mücadele olarak ele alınmasıdır. İslam Kerimov döneminde Çarlık dönemi de detaylı şekilde incelenmiştir, Rus sömürgeciliğinin doğasını anlamak ve tarihten ders çıkarmak amacıyla çeşitli metinler çözümlenmiş, çalışmalar yapılmıştır.⁶⁸⁴ Bu çalışmaların ışığında Özbek halkının 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının tesadüfi bir olay olmadığı, derin bir tarihsel temele dayandığı vurgulanmıştır.⁶⁸⁵

Buhara Hanlığı, 16. ve 20. yüzyıllar arasında varlığını sürdüren Özbek devlet dizisinde önemli bir yer tutar. Hanlık, 1500 yılında kurulmuş olup ismi 1753'te Astrahaniler yerini alan Mangıt Hanedanı temsilcileri tarafından Buhara Emirliği olarak değiştirilmiş ve 1920 yılındaki işgale kadar hükmünü sürdürmüştür.⁶⁸⁶ 16. yüzyılın başında Deşti Kıpçak hükümdarı Muhammed Şeybani, kısa zamanda bölgedeki gücünü pekiştirerek *İmam uz-zaman*, *halife ur-rahman* unvanını almış, devlet yönetimiyle birlikte dini gücü de elinde bulundurmıştır. Ancak 1510 yılında İran ile yapılan savaşta Şeybani Han öldürülmüş, sonrasında yönetime gelen Hanlar arasında iç mücadele başlamıştır. Bu durum toprak kayıplarına yol açmıştır.⁶⁸⁷ Yaklaşık 100 yıl Şeybani hanlığı döneminde bölgede istikrarlı barış sağlanamamış, iç çatışmalar ve yıkıcı savaşlar devam etmiştir. Ubeydullah Han (1533-1540) ve İkinci Abdullah Han dönemlerinde ülke içinde kısa süreli siyasi otorite sağlanmış ve ekonomik anlamda belirgin gelişmeler yaşanmış olsa da sürdürülebilir bir düzen kurulamamıştır.⁶⁸⁸ 1598

⁶⁸³ Рахимова, Новейшая История Узбекистана (учебник для ВУЗов), 5-7; Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik-Panislamizm ışığında Türkistan: 1856'dan günümüze* (Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006), 62-73.

⁶⁸⁴ Рахимова, Новейшая История Узбекистана (учебник для ВУЗов), 5-9.

⁶⁸⁵ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:171-259; Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlari barcha bakalavr uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*.

⁶⁸⁶ *Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси*, с. "Б" Ҳарфи (Ташкент: Давлат илмий нашриёти, 2013), 756; А. Сағдуллаев vd., *Ўзбекистон Тарихи: Давлат Ва Жамият Тараққиёти (Ўзбекистан Тарихи: Devletin ve Toplumun Gelişimi)*, с. 1 (Ташкент: Академия, 2000), 146.

⁶⁸⁷ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:171-72; Sir Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century ...* (Longmans, Green, and Company, 1830), 695; Сағдуллаев vd., *Ўзбекистон Тарихи: Давлат Ва Жамият Тараққиёти*, 1:146-57.

⁶⁸⁸ İkinci Abdullah Han ise siyasi otoriteyi kurup 1574'te Şehrisabz, Karşı ve Hisar bölgelerini, 1578'de Semerkant'ı, 1582'de Taşkent, Şahruiya, Ohangaron ve Sayram'yı, 1583'te Fergana'yı, 1584'te Badakhşan'ı, Herat'ı fethedince Buhara Hanlığı'nı güçlü ve merkezi bir devlet haline getirmiştir. İkinci Abdullah Han döneminde Özbek devletinde kervan yollarının yeniden canlandırılmasına, sarnıçların, kervansarayların inşası ve onarımına önem vermiştir. Söz gelimi bu dönemde ticari merkezler inşa

yılında ölen İkinci Abdullah Han'ın yerine geçen Abdulmomin, 6 ay sonra babasının emirlerinden Abdulvose tarafından vurularak öldürülmüştür. Tahta çıkan son kişi olan Şeybani Pir-Muhammed, 1601 yılında Semerkant'ta Astrahanilerden Baki Muhammed ile yapılan savaşta öldürünce Buhara'da Şeybani hanedanlığı sona ermiş, 1756 yılına kadar devam edecek olan Astrahanlılar dönemi başlamıştır.⁶⁸⁹

Astrahaniler dönemindeki devlet idaresi, Şeybaniler dönemine kıyasla daha sorunlu olarak değerlendirilmiştir. Dönemin toplumsal ve siyasi yapısı yönetici emir ve valilerin keyfiliği, merkezi hükümet yetkilileri arasındaki karşılıklı anlaşmazlıklar, klanlaşma ve statü çekişmeleriyle karakterizedir. Astrahani hanedanından Buhara tahtına çıkan on bir hanın içerisinde ikisinin tahttan indirilmesi ve beşinin öldürülmesi, dönemin siyasi yapısındaki istikrarsızlığı ve güç mücadelelerini yansıtmaktadır.⁶⁹⁰ Astrahanilerin son hanı olan Sherg'ozı'nın 1756 yılında öldürülmesiyle ve Muhammed Rahim'in 1756 yılında tahta çıkmasıyla birlikte Buhara'da Mangıtlar dönemi başlamıştır.

Mangıtlar döneminde Buhara Hanlığı'nın adı Buhara Emirliği olarak değiştirilmiş ve Emirlik, 1920'ye kadar Mangıt hanedanının kontrolü altında kalmıştır. Ancak Mangıtlar döneminde iç karışıklıklar devam etmiş ve bazı eyaletlerdeki yöneticiler, Mangıtların merkezi otoritesine karşı ayaklanmışlardır. Bu durum Emirlik'in birçok kanlı mücadeleye sahne olmasına sebep olmuştur.⁶⁹¹

Buhara Emirliği toprakları, nüfusu ve kaynakları bakımından Özbek devlet dizisi içinde önemli bir konuma sahiptir. Söz gelimi 19. yüzyıla gelindiğinde Buhara Emirliği'nin toprakları yaklaşık 200.000 kilometrekareye ulaşmakla birlikte Semerkant, Karşi, Şehrisabz, Kitab, Guzor, Termiz, Şerabad, Hisar, Duşanbe ve Kolob

edilmiş, mahallelerde okullar açılmıştır. Semerkant'ta Şeybani Han Medresesi, Buhara'da Abdullah Han Medresesi, Taşkent'te Barak Han ve Kokaldosh Medreseleri yine bu dönemde inşa ettirilmiştir. Ayrıca Abdullah Han'ın kütüphanelerinde kendi zamanlarına ait tarih ve sanat eserleri, tıp, matematik ve astronomi alanındaki kitaplara yer verilmiştir. Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:172; Rustambek Shamsutdinov, Shodi Karimov, ve O'ktamjon Ubaydullayev, *Vatan tarixi: XVI-XX asr boshlari*, 2. bs, c. 2 (Taşkent: Sharq, 2010), 172-74.

⁶⁸⁹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:172-74.

⁶⁹⁰ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:172-77.

⁶⁹¹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:176-77. Сагдуллаев в.д., *Узбекистон Тарихи: Давлат Ва Жамият Тараққиёти*, 1:193-214; Зиё, *Узбек Давлатчилиги Тарихи: Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар (Özbek Devletinin Tarihi: İlk Çağlardan Rus İşgaline Kadar)*, 280-305.

gibi şehirleri de içinde barındırmaktaydı. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı arasında Merv ve Chorjoi şehirleri için, Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı arasında ise Cizzak, Oratepa ve Hocend şehirleri için sık sık anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Ayrıca 19. yüzyılın ilk yarısında hanlığın nüfusunun 2 milyon olduğu kaydedilmişti. Nüfusun etnik dağılımında Özbeklerin oranı %57'dir. Çoğunluğu Mangit, Saray, Kungyrot, Jabgu, Karluk, Kalmak, Nayman, Kıpçak, Min ve Yuz kabileleri oluşturmaktadır. Nüfusun büyük bir kısmı tarım ve hayvancılıkla uğraşmasına rağmen halkın yaşam standartı oldukça düşüktü.⁶⁹² 19. yüzyılın ortalarında, yani Çarlık Rusya'nın işgalinden hemen önce Buhara'da 200'den fazla cami, 100'den fazla medrese, 38 kervansaray, 9 ticarethane, 16 hamam ve 45 çarşı bulunmaktaydı.

Özbek devlet dizimi içindeki diğer bir güç merkezi, 1758 yılında Cunganlar devletinden ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Taşkent Devleti'nin tarih sahnesine çıkmasıyla gerçekleşmiştir. Fakat Taşkent Devleti'nin Buhara, Hokand ve Hive ile eşit şartlara sahip olmak istemesi, 1784 yılında Yunus Hoca zamanında olmuştur. Zira Yunus Hoca, Çarlık Rusya ile yakın temasta bulunarak ticari faaliyetleri artırdığı gibi Hokand ve Buhara hanlıklarını Kazakistan, Orenburg ve Sibirya'ya bağlayan yolların ticari kontrolünü ele almıştır. 1799 yılında Han Hoca liderliğindeki Hokand ordusu Taşkent'teki bu gelişmelerden rahatsızlık duyarak Taşkent'e bağlı toprakları işgal edince iki ordu Çirçik yakınlarında karşı karşıya gelmiş, Taşkent tarafının askeri ve teknik üstünlüğü ön plana çıkmıştır. Yunus Hoca'nın ölümünden hemen sonra yönetim anlamında zayıflayan Taşkent, 1809 yılında Hokand Hanlığı'nın saldırısına uğramış ve tarih sahnesinden silinmiştir.⁶⁹³

Hive Hanlığının tarih sahnesine çıkışı 16. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Harezmi, 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başlarında Timur Sultanı Hüseyin Baykara'nın yönetimi altındaydı.⁶⁹⁴ Ancak 1505 yılında Muhammed Şeybani Han'ın birlikleri Harezmi'i işgal etmiş ve Kungirat kabilesinden Kepakbi'yi Harezmi'e vali olarak atamıştır. Muhammed Şeybani Han'ın İran İsmail Şah'la yaptığı savaşta ölmesinin ardından Harezmi, İsmail Şah tarafından fethedilmiş, ancak bu saltanat uzun

⁶⁹² Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:184-85.

⁶⁹³ Hamdam Sodiqov ve Narzulla Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, c. 1 (Taşkent: Sharq, 2011), 48-51.

⁶⁹⁴ *Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси*, с. "Х" Ҳарфи (Ташкент: Давлат илмий нашриёти, 2013); Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:177.

sürmemiştir. Şeybani soyundan gelen Berka Sultan'ın oğlu Elbarskhan Hanedanı'nın birlikleriyle 1511-1512 savaşları sonucunda Urganç, Hive, Hazorasp İsmail Şah'ın birliklerinden temizlenmiş ve 1512 yılında başkenti Urganç olan Hive Hanlığı kurulmuştur. Hive'deki Şeybani Hanedanı'nın hükümdarlığı 1770 yılına kadar sürmüştür. Arap Muhammed Han (1602-1623) döneminde Hive'nin statüsü artmış ve hanlığın resmi başkenti olmuştur. Ancak hanlık içinde Özbek boyları, Türkmen boyları ve şehzadeler arasında uzun yıllar süren mücadeleler yaşanmıştır. Ayrıca Hive ve Buhara hükümdarları arasında Murgob Nehri ve Merv kıyıları üzerinde kanlı savaşlar gerçekleşmiş ve hanlık güç kaybetmiştir. Kalmuklar, Kazaklar ve Ural Kazakları tarafından sık sık Hanlığa akınlar düzenlenmesi de bölgedeki siyasi ve ekonomik durumu ciddi şekilde etkilemiştir. 18. yüzyılın ortalarında İran kralı Nadirşah ve oğlu Nasrullah, Hive Hanlığını ele geçirerek kendi egemenliğini kurmuştur. Bunun üzerine Türkmen kabilelerini Harezm'den Horasan'a taşımıştır ancak Özbek Kungirok kabilesinin lideri Muhammed Emin İnak, ortaya çıkan Türkmen ayaklanmalarını bastırarak, kuzeyden gelen akınları durdurmuş ve Buhara Hanlığı'ndan gelen saldırıları püskürtmüştür. Muhammed Emin İnak, 1770 yılında iktidarı ele geçirincede Hive Hanlığında Kungirok Hanedanı dönemi başlamış ve 1920 yılına kadar devam etmiştir.⁶⁹⁵

Çarlık Rusya, zaman zaman Hive bölgesine yönelik ciddi saldırılarda bulunsa da bölgeyi hemen işgal edememiştir. Söz gelimi 1839 yılında Orenburg Genel Valisi Vasily Perovsky, Hive üzerine yürüdüğünde Hive Hanı Allakuli Han da Özbek, Kazak ve Türkmenlerden oluşan bir ordu hazırlamış ve Perovsky'yi geri püskürtmüştür. Rusya'ya karşı alınan bu zafer sonucunda Kazaklar da cesaretlenerek bağımsızlık amacıyla Ruslarla mücadeleye girişmiş ve Hive Hanlığı, Kazakları destekleyerek Çarlık Rusya ile arasına set koymak istemiş ve Rusların bölgeyi işgal edişini geciktirmiştir.⁶⁹⁶

Hive Hanlığı'nın toplumsal yapısına bakıldığında Özbekler nüfusun çoğunluğunu oluştururken en güçlü ve en kalabalık kabileler Kungirok, Naiman, Kiyat, Uygur, Nukuz, Kangii, Khitai ve Kıpçak kabileleridir. Hive, Urganç, Kat, Kokhna Urganç, Khazorasp, Kungirok, Hocalı, Kurdar (şimdiki Chimboy) şehirleri Hanlığın büyük

⁶⁹⁵ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:117-78; Сагдуллаев в.д., *Узбекистон Тарихи: Давлат Ва Жамият Тараққиёти*, 1:235-53.

⁶⁹⁶ Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, 1:52-53.

şehirleri olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca nüfusun yaklaşık dörtte biri Türkmenlerden oluşmaktaydı. 19. yüzyılın ilk yarısında Hive Hanlığı'nın toprakları 19.000 metrekareyi buluyordu. Hive şehri iki bölümden oluşmaktaydı: İçan-kala (şehrin iç kısmı) ve Dişon-kala (şehrin dış kısmı). İçan-Kala'da çoğunluğu 19. yüzyılda inşa edilmiş olan Hanın sarayı, 17 cami, 22 medrese, bir kervansaray ve bir çarşı bulunmaktaydı. Ayrıca 1842 yılında Dishon Kalesi inşa edildi ve etrafı duvarla çevrildi. Dişon-Kala'da zanaatkarlar, tüccarlar, işçiler ve kısmen çiftçiler de yaşamlarını idame ettirirlerdi. Hive Hanlığı'nda yaklaşık 800.000 kişi yaşamaktaydı. Karakalpakların ikamet ettiği Amuderya'nın aşağı havzası ve Aral Gölü'nün güney kıyıları da Hive Hanlığı'nın içinde yer almaktaydı.⁶⁹⁷

Timur İmparatorluğu sonrasında Türkistan bölgesinde siyasi otoritenin sağlanamamasının sonucunda başka bir Özbek devleti olan Hokand Hanlığı kurulmuştur. Buhara Hanlığı'ndaki iç karışıkların akabinde 1709 yılında Hokand çevresinde yaşayan ve ekonomik düzeyi iyi olan Özbek kabileleri iktidarı ele geçirmiş, Hokand Hanlığı kurulmuş ve liderleri Şahruxbiy'i iktidarın zirvesine çıkarmıştır.⁶⁹⁸ Bu süreçte iç karışıklıkların yarattığı sorunlarla mücadele etmeye çalışan Buhara Hanı Ubeydullah Han, topraklarının ayrılmasına ve ayrı bir devlet kurulmasına direnememiştir. Hokand Hanlığı, 1876 yılına kadar hüküm sürmüştür. Taşkent'te kurulan ve diğer bir Özbek devleti olan Yunus Hoca'nın ölümünden sonra Hokand Hanı Olimkhan, 1809'da Taşkent, Çimkent, Sayram ve ona ait diğer bölgeleri Hokand Hanlığı'na tabi kılarak bu Özbek devletine son vermiştir.⁶⁹⁹

Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nın aksine Hokand Hanlığı'nın toprakları nehirler, vadiler ve verimli topraklar açısından zengindi. Hanlığın merkezi, Hokand, Margilon, Uzgan, Andican ve Namangan gibi büyük şehirlerin bulunduğu Fergana Vadisi idi. Taşkent, Çimkent, Türkistan, Evliya Ata, Pişpak, Suzak ve Akmesit gibi büyük şehirler de Hokand Hanlığı'nın kontrolü altındaydı.⁷⁰⁰

Hokand Hanlığı'nın nüfusu yaklaşık 3 milyon kişiydi ve Özbekler, Tacikler, Kırgızlar, Kazaklar, Uygurlar ve Karakalpaklar oluşturmaktaydı. Hokand Hanlığı 15 Bek'e

⁶⁹⁷ Sodiqov ve Jo'rayev, 1:58.

⁶⁹⁸ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:178-79.

⁶⁹⁹ Сагдуллаев в.д., *Узбекистон Тарихи: Давлат Ва Жамият Тараққиёти*, 1:214-32.

⁷⁰⁰ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:190-91.

(askeri bölge) bölünmüştür ve bunların yarısından fazlası Hanın oğulları veya akrabaları tarafından yönetilmiştir. Hakimler kendi bölgelerindeki askeri kuvvetlerin komutanları ve sivil idarenin başı konumunda bulunmuşlardır. Bu yapılanma sayesinde Han, büyük bir ordu toplama olanağına sahip olmuş ve askeri açıdan güçlü konuma gelmiştir. Hokand Hanlığı'nın da tarih sahnesine çıkmasıyla asırlar boyunca Türkistan coğrafyasında birlikte yaşayan ve aynı değerleri paylaşan millet, üç parçaya bölünmüştür.⁷⁰¹

Yukarıdaki bilgilerden hareketle antik çağlarda Orta Asya toprakları Turan, Sogdiana ve Baktriya ülkeleri olarak; Orta Çağlarda Menaraünnehir; Sonrası zamanda Türkistan olarak adlandırıldığı görülmektedir. Türkistan'da Emir Timur'un ölümüyle başlayan iktidar mücadelesi sonucunda siyasi istikrar sağlanamamış, bölge Buhara, Hive ve Hokand olmak üzere üçe ayrılmıştır. Ayrıca Taşkent'te kurulan Özbek devletinin hanlıklarla eşit statüde olmak istemesi sonucunda başka bir güç de bölgeyi siyasi ve toplumsal açıdan etkilemiştir. Ancak yüzyıllar boyunca süren mücadelelere rağmen hanlıklar döneminde siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve eğitim alanında birçok faaliyete imza atılmıştır. Söz gelimi büyük şehirlerde inşa edilen camiler, medreseler, ribatlar, kervansaraylar, hamamlar, çarşılar ve diğer yapı kompleksleri bu faaliyetlerin bir yansımasıdır. Bu dönemi anlatan pek çok kitap yazılmış, bilim adamı ve şair yetiştirmiş, sanat alanında belirli bir ilerleme kaydedilmiştir.⁷⁰² Ancak hanlıklar arasındaki dış mücadeleler ve iç çatışmalar Rusya, Çin ve İngiltere gibi güçlerin siyasi ve ekonomik açıdan bölgede kazanımlar elde etmesine yol açmıştır. Sonuç olarak bölge Çarlık Rusya tarafından işgal edilmiştir. İşgalin asıl nedenleri;⁷⁰³

- İktidar mücadelesinin yarattığı iç anlaşmazlıklar ve bölge hakimiyeti

⁷⁰¹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:191-93.

⁷⁰² Molla Şadi'nin "Tevârihi Guzide", "Nusratnâme", "Fethnâme"si, Binai'nin "Şeybaniynâme"si, Muhammed Salih'in "Şeybaniynâme"si, Abdullah Nasrullahi'nin "Zübdetü'l-esrar"ı, Fazlullah Rozbekhan'ın "Mehmonnomayi Buhara", Hafız Tanış el-Buhari'nin "Abdullaname." Buhara Hanlığı için bkz. Mahmud ibn Veli'nin "Bahr el-esrar"ı, Semendar Termizi'nin "Destur el-muluk"u, Muhammed Yusuf Münşi'nin "Mukim Han'ın Tarihi", Mir Muhammed Emin Buhari'nin o dönemde yazdığı "Ubeydullah Han'ın Tarihi", Abdu-rahman Tole'nin "Abulfayzhan Tarihi", Khojamqulikhan Belkhi'nin "Kıpçakhan Tarihi", "Fathnomayi Sultani", "Mangıtlar Hanlığı Krallığının Kısa Tarihi." Hive Hanlığı için bkz. Abulghozi Bahadirkhan'ın "Shajarayi Turk" ve "Shajarayi Tarokima", Shermuhammad Munis'in "Firdavs ul-Iqbal veya Iqbalnama", Ogahi'nin "Riyaz ad-Dawla", Yusuf Bayani'nin "Shajarayi Khorazmshahi", "Harezmi Tarihi" yer alıyor. ., "İkbal Feruzi" ve diğerleri. Hokand Hanlığı için bkz. "Umarkhan Tarihi", "Muntahab el-Tawarikh", "Tarihi Shahrukhbi", "Tarihi Jahonnamoy", "Tarihi Jadidi Taşkent"

⁷⁰³ Зиё, Узбек Давлатчилиги Тарихи: Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар, 298-301; Sodiqov ve Jo'rayev, O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida, 1:64-65; Shamsutdinov, Karimov, ve Ubaydullayev, Vatan tarixi: XVI-XX asr boshlari, 2:146-48.

maksadıyla yapılan savaşlar,

- Yetkililerin keyfiyetleri, yozlaşma ve rüşvetin yaygınlaşması,
- Hanlıkların toprak sahibi olması, halkın topraktan çıkan hasadın sahibi olmasının sonucunda çiftçinin kendi ihtiyacından fazlasını üretememesi,
- Sanayinin gelişmesine yönelik adımların eksikliği,
- Sermaye artırılamaması,
- Büyük bir pazar oluşturulamaması,
- Eski Turanlıların mücadele ruhunu gösterebilecek ve Türkistan'ı ortak yuva olarak görebilecek bir devlet liderinin yokluğu şeklindedir.

Bağımsızlık döneminde Çarlık döneminin incelenmesinde birbiriyle bağlantılı olan üç farklı kaynağa başvurulmuş, içerik ve özellikleri esas alınarak dört dönemde incelenmiştir.⁷⁰⁴ Başvurulan kaynaklar tarihi eserler,⁷⁰⁵ yerel yöneticiler ile Rus

⁷⁰⁴ Рахимова, *Новейшая История Узбекистана (учебник для ВУЗов)*, 9-15.

⁷⁰⁵ Rus işgalinin ayrıntıları için bkz: Muhammed Salih Taşkandi, Molla Muhammed Niyaz Hokandi, Avaz Muhammed Attar Khokandi, Muhammed Aziz Margilani, Muhammed Sadık Munşi, Muhammed Abdulazim Sami, Mirza Olim Müşrif, Ahmed Doniş, Kamil Khorazmi, Mirzo Olim Taşkandi, Muhammed Fazılбек, Muhammed'in eserleri Hakimkhan Toia, Ishaqjon Jonaidullahhoja Ibrat, Ahmad Zaki Walidi gibi isimlerin ortaya koyduğu eserler yer almaktadır. Ayrıca Molla Muhammed Niyaz Khoqandi'nin "Tarihi Shahruhi"si, Avaz Muhammad Attar Khoqandi'nin "Tarihi Jahonnamoyi"si, Ishaq Khan Ibrat'ın "Fergana History"si, Muhammad Yusuf Bayani'nin "Shajarai Khorazmshahi"si, Hacı Muhammad Hakim Syed Masum Khan'ın "Muntakhab" ut-tawarikh", "Musannofoti" Mirza Muhammad Sadiq Munshi'nin "Mirza Sadiq Munshi", Mirza Olim Mushrif'in "Ansab us-salatin wa tawarikh ul-havoqun" (Koqan Hanlığı Tarihi), Muhammad Aziz Margilani Azizi'nin "Tarihi Manzum", "Tarihi" (Fergana döneminde) Çarlık sömürge dönemi), Ahmed Doniş'in "Terjimat el-ahval amirani Buharai sharif'i, Hamid bin Ghazi Baqo Haja'nın "Tanzil ul-misal zikr bayan al-ahval", Muhammed Fazılбек'in "Mukammal-i tarikh»

Özbekistan - Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü (ZRFASHI) koleksiyonunda saklanan "Taşkent Tarihi" (No. 11072), "Tarihi Alimquli Amir Lashkar" (No. 12136), "Alimqul Jangnomasi" (Kholbek ibn Mulla Andijani'nin eseri, sayı 8816), "Jangnomai Khudoyorkhani" (Mulla Shamsi'nin eseri, sayı 599/1), "Tazkirai Sultani" (Mulla Vasijan'ın eseri, sayı 592), "Khudoyorkhan'ın hikayesi" "son günler" (Ahmad Zeki Walidy'nin 15743 numaralı eseri), "Tazkirayi Hazrat Majzub Namanganiy" (2662/11 numaralı), "Fathnomayi Sultani" (Mir Olim Buhari'nin 1838 numaralı eseri), "Rus saldırganlığı" (Qazi'nin eseri) Abdulvahid Sadr-Sariri Belkhi, sayı 2260/IV), "Tuhfai Shahi" (Mirza Abdulazim Sami'nin eseri, sayı 2091), "Zafamomai Khudoyorkhani" (Abdul Gafur'un eseri, sayı 598), "Tuhfat ul - Khany" (Muhammed Vafo Karminagi'nin 5359/11 numaralı eseri), "Emir Haydar Tarihi" (Molla İbodullah Muhammed Şerif'in 1836 numaralı eseri), "Tarikhchayi Turaniy" (Umididdin Marginani'nin eseri) ve diğer el yazması kaynaklar da bu eserde yer almaktadır.

ordusunun komutanlığı arasındaki ilişkilerle doğrudan bağlantılı olan tarihi şahsiyetlerin belgeleri-anıları⁷⁰⁶ ve sanatsal eserler şeklindedir.⁷⁰⁷

Birinci dönem, 1917 öncesinde yazılan araştırmaları kapsar ve bu dönemdeki eserler, genelde üniformalı askerler, toprak sahipleri, iş adamları ve merkeze bağlı memurlar tarafından yazılmıştır. Bu sebeple eleştirel yorumlardan yoksundur.⁷⁰⁸ Bazı eserler Çarlık Rusya'nın Orta Asya'ya medeniyet getirme bahanesiyle siyasi ve ekonomik anlamda sömürdüğüne yönelik açıklamalar yaparken⁷⁰⁹ diğerleri ise sömürgecilik faaliyetlerinin İngiliz, İspanyol, Fransız ve Alman sömürgeciliğinden daha tehlikeli olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Söz gelimi bu bölgede yapılan demiryolu, sanayi ve askeri sektörlerdeki çalışmalara yönelik bölgenin kalkındırıldığı savunulsa da Türkistanlıların tek bir konuda istihdam edildiği, bunun amacının da Türkistan'ın yerli halkının gelişimini engellemek olduğu vurgulanmaktadır.⁷¹⁰ Yerel yöneticilerin raporlarında Çar hükümetinin kararları doğrultusunda Orta Asya'ya yönelik sömürge politikasının özü bu kaynaklarda açık bir şekilde ifade edilmektedir. Rus Siyasi İstihbarat-Türkistan Bölge Emniyet Müdürlüğü ve kolluk kuvvetlerinin arşivlerinden elde edilen arşiv bilgilerinin ışığında halk hareketlerinin mahiyetini açık bir şekilde belirten belgeler de mevcuttur. İkinci dönem, 1920'li ve 1950'li yıllarda yazılan araştırmaları kapsar ve bu dönemdeki eserler Marksist ideoloji, Komünist Partisi'nin kararları ve lider söylemlerine dayanır. Bu eserler, Çarlık Rusyası'nın Orta Asya'daki halkları sömürdüğü ve Ekim Devrimi'ne gidilen süreçte ekonomik, sosyal ve siyasi ortamı yarattığı sonucuna ulaşmaktadır.⁷¹¹ Üçüncü dönem, 1950'lerden 1980'lerin ilk

⁷⁰⁶ Yerel yöneticiler ile Rus Askerleri için bkz: Kamil Khorezmi, Ahmed Donish ve diğer büyükelçilerin yanı sıra Amir Abdulahad'ın Petersburg'a yaptığı gezilerle ilgili bilgiler de yer almaktadır.

⁷⁰⁷ Mulla Holbek ibn Musa Andijani tarafından Çarlık Rusya'sının işgalcilerine karşı yığıtçe savaşan başkomutan Alimkul'un cesaretini anlatan bir destan yazılmıştır. Kamina, Khayoli, Nasır, Tarjiman gibi şairlerin eserleri de işgal nedeniyle halkımızın çektiği sıkıntıları dile getirmektedir.

⁷⁰⁸ Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, 1:9-11.

⁷⁰⁹ М. А. Терентьев, *История завоевания Средней Азии (Орта Асия Fethinin Tarihi)*, 3 с. (Санкт-Петербург: Типография Комарова, 1906); Владислав Масальский, *Хлопководство, орошение государственных земель и частная предпримчивость* (Санкт-Петербург: Типография Стасюлевича, 1908); А.В. Кривошеин, "Записка главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестанский край в 1912 год" (Arazi yönetimi ve tarım baş müdürünün 1912'de Türkistan bölgesine yaptığı geziye ilişkin not), *Вопросы колонизации*, sy 12 (1913): 111.

⁷¹⁰ Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, 1:10.

⁷¹¹ Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, 1:11-12; Rusların bölgedeki sömürü faaliyetleri için hem Türkistanlı yazarlar tarafından hem de ilk dönem Sovyet yazarları tarafından ortaya koyulmuştur. Г. Сафаров, *Колониальная революция (Опыт Туркестана)*, (*Sömürge Devrimi (Türkistan Deneyimi)*), (Москва: Государственное издательство, 1921); П.Г. Галузо, *Туркестан – колония: Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года (Türkistan – Sömürge (Rus fethinden 1917 devrimine kadar Türkistan'ın*

yarısına kadar yazılan araştırmaları kapsar ve bu dönemdeki eserler Rus tarihinin yüceliği ve Türkistan'daki ulusal kurtuluş mücadelelerine tepki göstermeyi ve “büyük Rus halkıyla zengin dostluğa ihanet” yorumlarını içerir.⁷¹² Dördüncü dönem ise 1980'lerin sonundan bağımsızlığa kadar olan dönemi kapsar ve bu dönemdeki eserler, arşivlerin açılmasıyla tekrar düzenlenir.⁷¹³ Ancak bu düzenlemenin oluşturulmasında

tarihi üzerine bir deneme), (Moskva: Издание Коммунистического Университета Трудящихся Востока имени И. В. Сталина, 1929).

⁷¹² Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, 1:16-17.

⁷¹³ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlari barcha bakalavr uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 1:17-19. Jalilov O. XIX-XX asr boshlaridagi Qoraqlpoq tarixidan. T., «Fan», 1986; Vekselmon M.I. O'rta Osiyo Rossiya monopoliyasi va xorijiy kapital (XIX asming ikkinchi yarmi - XX asr boshlari) Toshkent, 1987; Sodiqov H. Rossiya xizmatidagi beklar. «Fan va turmush», 1988, No11; История и историография национально- освободительных движений второй половины XIX-начало XX вв. Средней Азии и Казахстана, (Orta Asya ve Kazakistan'da 19. yüzyılın ikinci yarısı - 20. yüzyılın başlarındaki ulusal kurtuluş hareketlerinin tarihi ve tarih yazımı), Toshkent, 1989; Sodiqov H. Turkiston uch inqilob davrida. «Fan va turmush», 1990, No 3; Бобобеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. (Hokand Hanligi'ndaki halk hareketleri ve bunların sosyo-ekonomik ve politik nedenleri.) T., 1990; Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия (Hokand Hanligi: Güç, Politika, Din). Токио- Ташкент. 2010. Vamberi Xermon. Buxoro yohud Movaraunnahr tarixi. T., 1990; Гинзбург А. И. Русское население в Туркестане (Türkistan'daki Rus Nüfusu). M., 1991; Гулямов Х.Г. Из истории дипломатических отношений России с Бухарским ханством XVIII в. (Rusya ile 18. Yüzyıl Buhara Hanlığı arasındaki diplomatik ilişkilerin tarihi üzerine) Toshkent, «Fan», 1992; Qoismov B. Ismoilbek Gaspirali. Toshkent, 1992; Xanskiy M. Tur kiston bosqini. Toshkent, «Nur», 1992; Tureev A.X. XIX asr oxiri - XX asr boshida Qoraqlpog'istondagi dehqonlar harakati. Nukus, 1991; Haydarov H. Jizzax tarixidan lavhalaru Toshkent, «Mehnat», 1992; Shamsutdinov R. Jadidchilik: haqiqiy va uydirma. «Ma'naviyat», 1991, No 11-12; Azizxo'jaev A. Davlatchilik va ma'na viyat. Toshkent, «Sharq», 1992; O'zbekiston tarixini o'rganish va o'qitishning dolzarb masalalari. Toshkent, «O'zbekiston», 1993; Абдурахимова Н.А. Колониальная система власти в Туркестане. Дисс. на соиск. уч. ст. доктора ист. наук, 1994; Sodiqov H. XX asr boshlarida Turkistonda chorizmning mustamlakachilik siyosati va istiqlool uchun kurash. Doktorlik dissertatsiyasi. Tashkent, 1994; Karimov Sh., Shamsut dinov R. Turkiston Rusiya bosqini davrida. Andijon, «Meros», 1995; Исхаков Ф. Национальная политика чоризма в Туркестане (Türkistan'da Milli Çarizm Politikası) 1867-1917. Tashkent, 1997; Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. Toshkent, «Sharq», 1997; O'zbekistontarixi-yangi nigoh. Jadidlar harakatidan milliy mustaqillikka qadar. Toshkent; 1998 Ahfradjohov fl. Markaziy Osiyoda Rossiya imperiyasi. Toshkent, 1995; Ziyoev X.Z. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. Toshkent, 1998; O'zbekistonning yangi tarixi. Konseptual - metodologik muammolar. Toshkent. 1998; O'zbekiston tarixining dolzarb muammolariga yangi chizgilar. Toshkent, 1999; Choriev Z. Turkiston mardikorlari: safarbarlik va uning oqibatlar. Toshkent, 1999; o'zbekistonning yangi tarixi. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiliga davrida. Toshkent, «Sharq», 2000; Ziyoev X. O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlar tarixi. T., «Sharq», 2001; Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoiylik. T., «Ma'naviyat», 2002; milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Toshkent, «Ma'naviyat», 2004; Irgashev F., Abduraximova N. Mustamlakachilik siyosati va Turkistonni ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli (XIX asming ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida Rossiya-Buxoro munosabatlari tarixi. Doktorlik dissertatsiyasi. T., 2005; Гафаров III. Перселенческая политика Российской империи в Туркестане (Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'a İskan Politikası). Докторская диссертация. T., 2003; Mallaboyev B. Chorizmning Turkistonda vaqf mulkchilik siyosati. Kand diss. T., 2004; Ураков Д. Официальные отчеты Российской администрации в Туркестане как исторический источник (конец XIX - нач. XX вв.), (Tarihsel bir kaynak olarak Türkistan'daki Rus yönetimine ilişkin resmi raporlar (19. yüzyılın sonu - 20. yüzyılın başı), Kand. diss. T., 2005; Irgashev R, Abduraximova N., Sugralieva F. Turkistonda mustamlaka moliya-xo'jalik idoralari tizimi. T., «Akademiya», 2008; Abduazizova N.A. Milliy jumalistika tarixi

bölgenin Ruslara ait olduğu ve Özbekistan'ın bir vilayet olduğu, Sovyet tarih anlayışı çerçevesinde Özbekistan'ın önemli bir birlik üyesi olduğu ve milli anlayış çerçevesi olmak üzere üç farklı bakış açısı ortaya koymuştur.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Özbekistan tarih yazımında Çarlık Rusya dönemi hakkında ön plana çıkan konuların başında Çarlık Rusyası'nın Türkistan'a yönelik eylemleri yer alır. Korkunç İvan'ın Kazan (1552), Astrahan (1556) ve Sibirya (1581-1590) hanlıklarını ele geçirmesi sonrasında Özbek hanlıklarıyla temas kurma ve bilgi toplaması ile başlar.⁷¹⁴ Söz gelimi 17. yüzyılda Çarlık Rusya, Buhara ve Hive Hanlıklarının ekonomik ve askeri durumunu tahlil etmek amacıyla dokuz kez büyükelçi gönderdiği kayıtlarda geçmektedir. *Doğu'yu işgal et* politikası kapsamında yer alan Rusların bölgeye yönelik emelleri, *Rus askeri seferleri*, *İngiliz-Rus rekabeti*, *Askeri tahkimatlar*, *Akmescit Kalesi*, *Taşkent'in kontrolü*, *Türkistan Genel Valiliği*, *Zirabulok Savaşı*, *Semerkant Ayaklanması*, *Hive'ye hareket*, *Gandimiyan Antlaşması*, *Hokand Hanlığı'nın sonu*, *yönetim sistemi*, *sömürge politikası*, *Taşkent Ayaklanması*, *Muhammed Ali Sabiroğlu (Dükçü İşan)*, *1916 Ayaklanması* ve *Ceditçiler* konu edinmiştir.⁷¹⁵

Çarlık Rusyası'nın *Doğu'yu işgal et* politikası kapsamında yer alan Çarlık, Petro'nun hayalini gerçekleştirmek adına hanlıklara yakın yerlere askeri tahkimatlar inşa etmiş,⁷¹⁶ Türkistan bölgesindeki casusluk faaliyetlerini yürütmüş,⁷¹⁷ hanlıklara askeri seferler düzenlemiştir.⁷¹⁸ Çarlık tarafından Türkistan bölgesine yönelik en ciddi adımlar İkinci Aleksander döneminde atılmıştır. Söz konusu adımların en dikkat çekici

(ikki jildlik). T., «Sharq», 2008; Xudoyqulov T.D. XIX asrda Qo'qon xonligining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti. Tarix fan. nom. diss. T., 2009; Isaboeva G.S. XIX asrda Qo'qon xonligida madaniy hayot. Tarix fanlari nomzodi ilm. dar. olish uchun taqdim etilgan dissertasiya avtoreferati. T., 2010 va boshqalar.

⁷¹⁴ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi / Başlangıcından 1917'ye Kadar*, c. 17 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 65; Kurat, 17:114.

⁷¹⁵ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:201-12; Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy 10-11 (1981): 279-80; Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihî Ve İstatistiki Malumat", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, sy 22 (2009): 9.

⁷¹⁶ 18. yüzyılda Rus devleti, Kazak topraklarını kontrol etmesiyle Özbek hanlıklarına baskın yapmak amacıyla bu topraklarda 46 büyük ve 96 küçük askeri kale ve tahkimat inşa ederek birliklerini konuşlandırmıştır.

⁷¹⁷ Florio Beneveni, F. Efremov, F. Nazarov, N. İ. Potanin, V. V. Velyaminov-Zernov, A. L. Kun, A. P. Fedçenko, V. Nalivkin. Jeenbek Alymbaev, *İstoriografiua istorii Kokandskogo Hanstva*, Universum: Obşestvenniye Nauki: Elektronnyy Nauçnyy Curnal, 2016, No: 6, s. 24.

⁷¹⁸ 1715 yılında Buchholts ve 1716-1717 yıllarında Bekovich-Cherkassky komutasında Hive Hanlığı'na askeri seferler düzenlenmiştir.

olanları ise Savaş Bakanı görevine General Kont D. Milyutin ve Genelkurmay Asya Dairesi Başkanlığı görevine Kont N. Ignatev'in atanmasıdır. Milyutin ve İgnatyev gerek askeri açıdan gerekse siyasi, ekonomik ve kültürel açılardan da bölgenin kaderini etkileyen politikalara imza atmışlardır. Bu dönemde İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesi sonucunda Çarlık Rusya da aynı emelleri Türkistan'a yönelik beslemeye başlayınca *Büyük Oyun* olarak adlandırılan mücadele tezahür etmiştir.⁷¹⁹

Büyük Oyun olarak adlandırılan İngiliz-Rus rekabeti, Hindistan'ı sömüren İngilizler ile Kazak topraklarında kontrolü ele geçiren Ruslar arasında kalan Türkistan'a yönelik kıyasıya bir mücadeleyi ifade eder. Bu mücadele hem siyasi ve askeri hem de ekonomik ve sosyal açıdan bölge halkının yaşadığı zorluklara odaklanır. Söz gelimi İngilizler adına görev yapan E. K. Meyendorff, Alexander Burns, Binbaşısı Connolly, Albay Stoddart, Binbaşısı Wolff ve Binbaşısı Abbott gibi casuslar Türkistan'daki hanlıkların Rus kontrolüne geçmemesi için üç hanlıkla da temaslar kurmuştur. Bu girişimler, Rusların endişesini artırmış, askeri faaliyetlerini hızlandırmıştır. Özellikle stratejik önemi yüksek olan Sırderya'nın Aral Denizi'ne birleştiği yerde bulunan Raim Kalesi'nin 1847'de ele geçirilmesi ve 1853'te ise Hokand Hanlığı'nın stratejik Akmescit Kalesi'nin fethedilmesi, Rusların bölgedeki güçlü konumunu sağlamlaştırmıştır. Batı Sibiryaya Genel Valisi G. Gosford liderliğinde yapılan askeri tahkimatlar da Rusların üstünlüğünü pekiştirmiştir. Sonuç olarak Hokand Hanlığı'nın fethedilmesiyle birlikte bölgede Rusların hakimiyeti artmıştır.⁷²⁰

Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgali sürecinde 1864 yılında Hokand'a bağlı olan Evliya Ata, Sozak ve Türkistan'ı ele geçiren Ruslar, 14 Temmuz 1864 tarihinde Çimkent'e doğru hareket etmiş, Hokand Hanı Seyyid Han ve ordu komutanı Molla Alimkul, bütün güçlerini toplayarak Çimkent çevresinde savaşa hazırlandıysa da Buhara Emiri'nin Hokand'a saldırı yapacağı haberi üzerine geri dönmüştür. Bu olay üzerine

⁷¹⁹ Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları* (blog), 20 Nisan 2014, 587-95, <https://www.altayli.net/orta-asyada-rus-ingiliz-rekabeti.html>; Thierry Zarcone, ed., *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, çev. Ali Berktaş, 1. bs (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001); Baymirza Hayit, *Türkistan Devletinin Milli Mücadeleri Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004), 118-21; Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1997), <https://avesis.marmara.edu.tr/yayin/8df76d6d-6703-4ec7-bad7-7d153ecb02ec/somurgecilik-panislamizm-isiginda-turkistan-1856dan-gunumuze>; Peter Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia* (New York: Kodansha International, 1992); Peter Hopkirk, *The Great Game: On Secret Service in High Asia*, Reprint edition (London: John Murray, 2006); Karl Ernest Meyer ve Shareen Blair Brysac, *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*, First Paperback Edition (New York: Basic Books, 2006).

⁷²⁰ Қосимов, Бегали Қосимов. *Миллий уйғониш*, 5.

Ruslar tarafından önce Çimkent sonra da Taşkent ele geçirilmiş, iki sene sonra Türkistan Genel Valiliği ve Türkistan Askeri Bölgesi kurulmuş ve başına General K. P. Von Kaufman atanmıştır.⁷²¹ Kaufman'a savaş ilan etme, barışı sağlama, askeri idare, mali-ekonomik ve sivil işleri bağımsız olarak çözme gibi geniş yetkiler verilmiştir.

Kaufmann'ın komutasındaki Çarlık askerleri, 2 Haziran 1868 tarihinde Buhara Emirliği'ne saldırmış ve Buhara, bu savaşta yenilmiştir. Akabinde Abdumalik, Jorabek ve Bobobek gibi isimlerin girişimleriyle Semerkant'ta Çarlık askerlerine karşı ayaklanma başlayınca Kaufmann bölgeye gelerek sadece ayaklanmaya katılanları değil yerel halktan insanları da katletmiş, tarihi yapıları yıkmış ve değerli eserleri de Petersburg'a götürmüştür. 23 Haziran 1868 tarihinde ise Kaufman ve Buhara Emiri arasında bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma uyarınca Buhara Emirliği, Çarlık Rusyası'na bağlı, dış ilişkiler kuramayan bir devlet haline gelmiştir. Hive Hanlığı'nın akıbeti de Buhara Hanlığı ile aynı olmuştur. 12 Ağustos 1873 tarihinde Kaufman ve İkinci Muhammed Rahim Han bir araya gelerek Gandimiyan Antlaşması'nı imzalamışlardır. Anlaşma uyarınca Buhara Hanlığı gibi Hive Hanlığı da Rusya'nın tebaası haline gelmiştir.

Çarlık Rusya, Buhara ve Hive Hanlıklarının işgalleri akabinde Hokand Hanlığı'na son vermiştir. Kaufman, iktidar mücalesinin zirvede olduğu Hokand Hanı Hüdayar Han ile 13 Şubat 1868'de bir sözleşme imzalamıştır. Bu anlaşma uyarınca Han, sadece Rus tüccarlara tavizler vermekle kalmamış aynı zamanda toprak vererek hanlıkta iç huzursuzluğun artmasına sebep olmuştur. 1873 yılında Fergana Vadisi'nde Hüdayar Han'a karşı bir ayaklanma başlamış, isyancılar 9 Ekim 1875'te Hokand şehrini işgal etmiştir.⁷²² Han ülkeden kaçınca isyancı güçler kimin han olacağı konusunda Nasriddinbek ve Polat Han arasında çatışmalar şiddetlenmiş, bu durumu değerlendirmek isteyen Kaufman, 1875 yılının Ağustos ayında hanlığı ortadan kaldırmak adına büyük bir ordu oluşturmuştur. Akabinde Şubat 1876'da halk ayaklanmaları kanla bastırılmış, 1 Mart 1876 tarihinde Polat Han asılmış, Şubat 1876'da Hokand Hanlığı ortadan kaldırılmış, yerine Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı Fergana Vilayeti kurulmuştur. Özbek tarih yazımında 1873-1876'da Fergana

⁷²¹ Çar İkinci Aleksandr'ın 11 Temmuz 1867 tarihli kararnamesi.

⁷²² Ahmed Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan ve yakın tarihi)*. (İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, 1942), 228; Alaeddin Yalçınkaya, *Yetmiş Yıllık Kriz* (İstanbul: Simurg Yayınları, 1999), 32-33.

Vadisi'nde Çarlık Rusya idaresine karşı girişilen ayaklanmalar milli mücadele kapsamında değerlendirilmiştir. Fakat söz konusu gelişmelerin ardından Çarlık Rusya, Türkistan bölgesindeki kontrolü tamamen ele almış, sömürü düzenine geçmiştir.⁷²³ Sömürü düzeninin Türkistan'daki merkez üssü Taşkent olarak belirlenmiş, asıl amacı Çarlık yönetiminin istekleri doğrultusunda ekonomik canlanma, nüfusun manevi anlamda boyunduruk altına alınması ve Ruslaştırma politikası kapsamında yer alan faaliyetlere imza atılmıştır.⁷²⁴

Çarlık Rusya dönemindeki sömürü ekonomik alanda da kendini göstermiştir. Çarlığın ekonomi politikası, Türkistan'ı bir hammadde üssü haline getirmek, Rus mallarının pazarı olarak tutmak ve doğal kaynaklarını merkeze taşımak şeklinde vuku bulmuştur. Bu konuya yönelik Senatör Palen, Türkistan'ın fethinin Çarlık için iki açıdan önemli olduğunu belirtmiştir. Birincisi ekonomik bağlamda devletin gelirini artıracak üretim ve yeni pazarlar açma şeklindedir. İkincisi ise sömürge politikası açıdan merkezdeki nüfusu yeni alanlara yerleştirilmesinin gerekliliğidir. Söz konusu bu iki konu bağlamında Türkistan halkına yüklenen vergiler, halkın yaşam standartlarını son derece olumsuz yönde etkilemiştir. Örneğin Türkistan'da 19. yüzyılın sonunda arazi vergisi 4 milyon iken 1914'te %75 oranında artırılmıştır. Dahası Çarlık, Türkistan'ı ham madde deposuna dönüştürmüştür. Söz gelimi 1885'te pamuğun alanı 41.400 tanob iken, 13 kat artarak 1915'te 541.900 tanoba ulaşmıştır.⁷²⁵ Bunların ardından Rus

⁷²³ Sömürge Ofisi yöntemi kapsamın yer alan Türkistan bölgesine yönelik ilk ciddi girişim 1867 yılında Çarlık Rusya Savaş Bakanı Kont D. Milyutin ve Çar'ın danışmanı V. Girs tarafından "Türkistan'ın İdaresine İlişkin Geçici Nizamname" ile başlamış; Türkistan Genel Valiliği ve dört mahkeme kurulmuştur. Mahkeme departmanlarından ilki yönetim ve kontrolden, ikincisi mali ve ekonomiden, üçüncüsü ise vergilerden ve şehir fonlarından sorumlu olmuştur. Dördüncüsü özel departman olarak adlandırılmıştır. Genel Vali, hem siyasi ve askeri hem de yargı bakımından en üste yer almaktaydı. Ayrıca Türkistan genel valisi, toplantıları feshetme, ticari ve endüstriyel işletmeleri kapatma, basın ajanslarını yasaklama, sürgün etme, para cezası verme ve diğer haklara sahipti. Bu düzenleme uyarınca başkent, yaklaşık 80.000 kişinin yaşadığı, 270 mahalle, 310 cami, 17 medrese, 11 hamam, 15 dükkânlı saray ve diğer tesisleri içinde barındıran Taşkent şehri seçildi. Valilik bölgelere, bölgeler uyezdlere, uyezdler ise ilçelere ayrılmakla birlikte atamaların geneli askerlerden oluşmaktaydı.

⁷²⁴ Taşkent Şehir Duması bu noktada önem arz etmektedir. Zira Duma, şehrin belediye başkanı tarafından yönetilen bir yürütme organıydı. 1877'de Çarlık yönetimi tarafından onaylanan tüzüğe göre Duma'da yer alan milletvekillerinin üçte ikisi 4 bin kişilik Yeni Şehir sakinlerinden, üçte biri ise yaklaşık 75.000 kişinin yaşadığı Eski Şehir sakinlerinden seçilmesi öngörüldü ve 1877'deki ilk seçimde 71 vekil dumada yer aldı. Yerli halkın sadece 21 kişi dumaya girebildi. Duma'nın faaliyetleri arasında idari ve eğitim binaları, yol çalışmaları, su temini ve en önemlisi şehir ekonomisindeki kayıtların tutulması yer almaktaydı. 1892 yılında şehirde telefon iletişimi, 1901 yılında atlı tramvay, 1912 yılında elektrikli tramvay ve sokak aydınlatmaları gibi faaliyetler de дума aracılığıyla, bölgede kontrolün sağlanması amacıyla, gerçekleşmiştir.

⁷²⁵ Hamdam Sodiqov ve Narzulla Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, c. 1 (Taşkent: Sharq, 2011), 306-8.

şirketleri tarafından bölgede oluşturulan fabrikalar Çarlık yönetiminin kontrolünü ekonomik olarak birçok alana yaymıştır.⁷²⁶

Bu yayılım ise Türkistan'daki ulaşımın geliştirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarınca istihdam artmış, bu da askeri tahkimatların çoğalmasını tetiklemiştir.⁷²⁷ Söz gelimi 1914 yılındaki verilerine göre Türkistan'da 25.500'ü sanayi, 24.000'i demiryolları ve ona hizmet veren atölyelerde olmak üzere 49.500 işçi çalışmaktaydı. Özbek tarih yazımında bu düzenin sömürü olarak adlandırılmasının bir sebebi de köylülerin iş sahibi olsa da zor şartlarda bırakılarak krediye yönlendirilmesi, ödeyemeyince de topraklarını kaybetmesidir. Zira 20. yüzyılın başlarındaki verilere göre Türkistan nüfusunun %70'i yoksul, %17'si orta sınıf, %13'ü ise varlıklı ailelerden oluştuğu kayıtlarda geçmektedir.

Türkistan'daki Çarlık rejimi, eğitim ve kültür alanında Ruslaştırma politikaları uygulamıştır.⁷²⁸ Zira Ruslar, Türkistan'daki okul ve medreseler gibi eğitim merkezlerini Çarlık yönetimine karşı tehdit olarak görmüşlerdir. Özbek tarih yazımında Rusların bu faaliyetlerin arkasında yatan sebep bölgede sadık köleler yetiştirme olarak belirtilmiştir. Ayrıca Türkistan'a "tehcir" politikası uygulanarak bölgenin demokratik yapısının değiştirilmeye çalışıldığı da ihmal edilmemiştir. Örneğin 1875 yılında Kaufman'ın girişimiyle Evliya Ata bölgesinde 8 Rus köyü kurulduktan sonra her geçen yıl daha fazla Rus bölgeye getirilmiştir. 1910 yılına gelindiğinde ise bu sayı Sırderya, Fergana ve Semerkant bölgelerinde yaklaşık 70.000

⁷²⁶ Özellikle Shvesov, Sinisin, Lushnikov şirketleri çay ticaretinde, Kuznesov ve Gardner şirketleri porselen ürünlerinde tekel oluşturmalarının yanı sıra "Vladimir Alekseev", "Bratya Kamenskies", "Baron A. Knop", "Bratya Shlyusberg", "Ships, Stuken ve K0", "Yaroslavl büyük imalat" şirketleri ön plana çıkmaktadır. Pamuk üretiminde Vodyayev kardeşler, Türkistan'da "Vodyayev ticarethanesi"ni kurarak 30 pamuk fabrikası kurmuştur. Ülkede 1908 yılında 378 sanayi kuruluşu faaliyet gösterirken 1917 yılında Buhara Emirligi ve Hive Hanligi'nda işletmelerin sayıları 1200'e ulaşmıştır. Ayrıca Çarlık Rusya'nın kontrolünde bulunan Rusya-Asya Bankası, Moskova Tüccarlar Bankası ve Rusya Devlet Bankası, Türkistan'da fabrika kurmak isteyen Ruslara krediler vererek teşvik etmiştir.

Hamdam Sodiqov ve Narzulla Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, c. 1 (Taşkent: Sharq, 2011), 280, 290-310. 'O'zR MDA, 19-jamg'arma, 1-ro'yxat, 24156-ish, 33-varaq.

⁷²⁷ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:214. 1880-1889 yılları arasında Krasnovodsk, Aşkabat, Marv, Chorjoi, Kushka, Buhara, Semerkant, Taşkent, Hokand, Andijan şehirlerini birbirine bağlayan Orta Asya demiryolu ve 1890-1905 yılları arasında Taşkent-Orenburg demiryolu inşa edilmiştir. 1915 yılında ise Buhara-Karşi ve Termiz-Karşi-Şehrisabz-Kitab demiryolları inşa edilmiştir.

⁷²⁸ Журнал Государственного Совета (Sovyet Devlet Dergisi), 5/1 -29/1, 1880 г., No13; 0 'zR MDA, 47-jamg'arma, 1-ro'yxat, 1004-ish, 32-varaq.

göçmenin yaşadığı 124 Rus köyüne ulaşmıştır.⁷²⁹ Eğitim alanında özel bir mesai harcayan Çarlık yönetimi, Şubat 1880 kararı uyarınca modernleşme adı altında Türkistan'da eğitim kurumlarında ciddi değişiklikler yapmıştır.⁷³⁰ Bunlar arasında en önemlisi ilk olarak 1884 yılında Taşkent'te açılan ve 19. yüzyılın sonuna doğru 100'ü aşan Rus-Tuzem okulları projesidir. Bu projenin amacı, Rus dilini öğretmek ve Rus yaşam tarzını aşılamdı. Dahası Rus dilini bilen yerel halkın temsilcilerine yönelik ayrıcalıklar tanındığı gibi bu ayrıcalıkları halka iletme amacıyla Rus yetkililer Özbekçe öğrenmiş,⁷³¹ ticaret yavaş yavaş Rus diline aktarılmıştır. Türkistan'daki başarılı öğrenciler, Çarlık tarafından desteklenen fonlarla imparatorluğun ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine gönderilmiştir.⁷³² Kültürel alandaki girişim ise Taşkent'te açılan kütüphane (1870) ve müze (1876) ile kendini göstermiştir. Söz konusu bu iki yapı içinde ülkenin manevi kültürel değerleri, tarihi eserleri, arşiv belgeleri toplanmış, bir kısmı da Petersburg'a götürülmüştür.⁷³³

Genel Vali S.M. Dukhovskoy, 6 Eylül 1898 tarihinde Çarlık yönetimine gönderdiği raporda Rus hükümetinin Türkistan bölgesinde yapması gereken çalışmalar hakkında görüşünü dile getirmiştir. Raporun genel içeriği medreseler olmak üzere halkın manevi durumu üzerinde güçlü etkisi olan Müslüman kurumlarının faaliyetleri, bu kurumlardaki kontrolün sağlanması gerektiği ve siyasi açıdan zararlı görülen kurumların kapatma hakkının Genel Vali'ye verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷³⁴

⁷²⁹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:212-14.

⁷³⁰ O'zR MDA, 47-jamg'arma, 1-ro'yxat, 1004-ish, 32-varaq.

⁷³¹ Türkistan halkına yönelik Ruslaştırma kapsamında yer alan uygulanan politikaların diğer bir noktası ise Rus yetkililerin Özbekçe öğrenmesiydi. Bu bağlamda V.P. Nalivkin ve N.S. Lee Koshin gibi isimler bu politikanın yürütülmesinde en önemli isimler arasındadırlar. Söz gelimi Nalivkin, 1886 yılında Özbekçe dil kursları açmış ve iki yılda 50 subayı yetiştirmiştir. Ayrıca Nalivkin, Özbek dilinin öğrenilmesine ilişkin el kitapları, sözlükler ve başka çalışmalar kaleme almıştır. Diğer bir isim olan Koshin'e göre ise bölgedeki durumu daha iyi analiz edebilmek, gelen şikayetleri çevirmenler aracılığıyla değil doğrudan icra memurları tarafından yapılması gerektiğini vurgulamıştır. K.E. Бендриков, *Очерки по истории народного образования в Туркестане (Түркистан'да Халк Еғитим Тарихинин Үзерине Денемелер (1865-1924 годы))* (Москва: Академия педагогических наук РСФСР, 1960); Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, 1:332-33.

⁷³² Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:218-20; Бендриков, *Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы)*, 67-70.

⁷³³ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:216.

⁷³⁴ Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, 1:336-37; Сергей Михайлович Духовской, *Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерии Духовского: Ислам в Туркестане* (Ташкент, 1899), 6,

Özbekistan'daki tarih yazımında Çarlık Rusyası'nın sömürge politikaları eğitim ve kültür alanında da kendini göstermiştir. Bu bağlamda Türkistan'da yerel kültür ve milli eğitim alanında sınırlandırmalar getirilmiş, manevi değerler bastırılmıştır. Bağımsız tarih yazımındaki bilgilere göre Çarlığın Türkistan'da iletişim ve üretim alanında genişleme, personel eğitimi, aydınlanma ve dünya kültürünün tanıtılması konusunda birtakım olumlu faaliyetler görülmüştür. Fakat sömürgeci politikalar çerçevesinde gerçekleştirilen bu faaliyetler ülkenin ekonomik, manevi ve kültürel kalkınmasını olumsuz etkilemiştir.

Özbekistan'daki tarih yazımında 19. yüzyılın sonlarından Sovyet yönetimine kadar Türkistan'daki ayaklanmalar milli kurtuluş hareketi olarak değerlendirilmiştir.⁷³⁵ Bu ayaklanmalar arasında 1879 yılında 600 kişilik bir grubun vergilerin azaltılması talebiyle Fergana bölge idaresini basması,⁷³⁶ 1880-1883 yılları arasında sömürgeci baskıya karşı bir dizi protesto düzenlenmesi,⁷³⁷ 1885-1892 yıllarında sadece Fergana bölgesinde 205 siyasi gösteri ve halk hareketinin gerçekleştirilmesi, 1892 yılında Taşkent'te kolera salgınından ölenlerin gömülmesi sırasında İslami geleneklerin dikkate alınması sonucunda yerel halkın ayaklanması gibi olaylar bulunmaktadır.⁷³⁸ Ayrıca 1898 Dükçü İşan liderliğinde gerçekleşen Andican Ayaklanması, Türkistan'daki kurtuluş hareketlerinin en büyükleri arasında yer almıştır. Ayaklanma sonucunda 12 Haziran 1898 tarihinde Dükçü İşan ve beş yakın arkadaşı başta olmak üzere yüzlerce kişi idam ettirilmiş, binlerce kişi hapis cezasına çarptırılmış, 300 kişi ise Çarlığın çeşitli bölgelerine sürülmüştür. Ancak bu ayaklanma yerel halkı cesaretlendirerek Yakkatut, Namangan, Beşharik ve Margilan gibi yerlerde işgalcilere karşı eylemlerin düzenlenmesini sağlamıştır.⁷³⁹ Bölgede kurtuluş mücadelesi şeklinde

<https://search.rsl.ru/ru/record/01009404242>; Варвара Федоровна Духовская, *Туркестанские воспоминания* (Türkistan Anıları), (Санкт-Петербург: Вольф, 1913), 37, https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003803106/.

⁷³⁵ Hamdam Sodiqov ve Narzulla Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, c. 1 (Taşkent: Sharq, 2011), 426-530; Q Usmonov, M Sodiqov, ve S Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, c. 2 (Taşkent: Istiqsod-Moliya, 2016), 201-90; Rustambek Shamsutdinov, Shodi Karimov, ve O'ktamjon Ubaydullayev, *Vatan tarixi: XVI-XX asr boshlari*, 2. bs, c. 2 (Taşkent: Sharq, 2010), 209.

⁷³⁶ Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, 1:426.

⁷³⁷ Shamsutdinov, Karimov, ve Ubaydullayev, *Vatan tarixi: XVI-XX asr boshlari*, 2:215-29.

⁷³⁸ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:219.

⁷³⁹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:220-21.

değerlendirilen diğer bir ayaklanma ise 1916 halk ayaklanmasıdır.⁷⁴⁰ Bu ayaklanmanın genel sebebi 25 Haziran 1916 tarihinde Rus Çarı İkinci Nikola'nın Türkistan, Sibirya ve Kafkasya'dan 19-43 yaş arası erkeklerin cephede görev yapmak üzere seferber edilmesine yönelik kararı olmuştur. Bu kararın ardından 4 Temmuz'da Hocend, 11 Temmuz'da Taşkent, 12 Temmuz'da Yangibazar ve Toytepa, 14 Temmuz'da ise Troitsk, Khanabad ve Piskent bölgelerinde ayaklanmalar ve çatışmalar yaşanmıştır. Ancak ayaklanmaların en şiddetlisi Cizzak'ta gerçekleşmiştir. Nazir Hacı İşan liderliğinde şehirde telefon kabloları kesilmiş, petrol tankları yakılmış ve demiryolu köprüleri kullanılamaz hale getirilmiştir. Türkistan Genel Valisi, isyanı bastırmak amacıyla Albay İvanov önderliğinde 13 bölük, altı toplu asker, 300 kişilik Kazak müfrezesi, iki topçu birliği ve üç istihkamacı bölüğü seferber etmiş, ayaklanma şiddetli şekilde bastırılmıştır. Hayatta kalanlar arasında 1000 kişi tutuklanmış, 151 kişi yargılanarak çeşitli cezalara çarptırılmıştır. 1916 halk ayaklanmaları tüm Türkistan'a yayılmıştır. Bu isyana yönelik 13 Aralık 1916 tarihinde Duma'da konuşan A.F. Kerensky, savaş cephelerine yeni bir cephe eklendiğini ve bunun Türkistan cephesi şeklinde açıklama yapmıştır. Genel Vali tarafından Çarlık yönetimine gönderilen gizli bir raporda isyanlar sonucunda 97 askerin öldüğü, 86 askerin yaralandığı, 76 askerinde kayıp olduğu belirtilmektedir. Askerlerin dışında yedi Rus yetkilinin yanı sıra Rus etnik grubuna ait 2325 vatandaşın öldürüldüğü, 1384 vatandaşın da kayıp olduğu raporda yer almıştır.⁷⁴¹ Özbekistanlı tarihçilere göre bu ayaklanma, Rus sömürge sisteminin temellerinin sağlam olmadığını ve Türkistan'daki halkın milli değerlerinin sönmediğini gösterir niteliktedir.

İslam Kerimov liderliğinde Özbekistan'daki tarih yazımı, Hanlıklar ve Çarlık Rusya dönemi boyunca yaşanan olaylardan hareketle milli kimliğin anlaşılması ve milli kültürün oluşturulması amacıyla tarihteki hataların tekrarlanması gerektiği üzerine inşa edilmiştir. Hanlıklar dönemindeki iç ve dış dinamiklerin yanı sıra Çarlık Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri, bağımsız sonrası ulus inşa sürecinde milli kimliğin oluşumu üzerinde önemli bir rol oynamıştır. İslam Kerimov, hanedanlar arasındaki mücadelenin yarattığı sonuçlar üzerinden bağımsız Özbekistan'daki kural tanımayan siyasi çekişmelerin ülkeyi zayıflatacağını ima etmiştir. Ayrıca birden çok Özbek

⁷⁴⁰ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:222-25; Detaylı bilgi için; Yalçınkaya, *Yetmiş Yıllık Kriz*, 40-52; Shamsutdinov, Karimov, ve Ubaydullayev, *Vatan tarixi: XVI-XX asr boshlari*, 2:308-10.

⁷⁴¹ Raporda Türkistan'daki kayıplara yer verilmemiştir. Özbekistan'daki arşiv bilgilerinde ise bu sayı 673.000 Türkistanlı'nın öldürüldüğü, 300.000'den fazlasının da yurt dışına çıktığı yazılmaktadır.

devletinin bulunmasının dış devletlerin iştahını kabartacağı ve bölgenin sömürüleceği ihtimaline dikkat çekerek ülkenin çeşitli yerlerinde yaşanabilecek etnik çatışma, bölünme ve yeni otorite oluşumlarını engellemiştir. İslam Kerimov, Çarlık Rusya'nın Türkistan'a medeniyet getirdiği iddialarını reddetmiş, aksine Rusların bölgeyi sömürdüğünü vurgulamıştır. Ancak Rusların sömürülerine karşı milli mücadele hareketlerinin varlığına işaret ederek Özbeklerin 1991 yılında bağımsızlığa kavuştuğunu ve bu bağımsızlığın tesadüfi olmadığını belirtmiş, Özbeklerin yılanmış etnik değerlerine vurgu yapmıştır.

4.2.1.3. Sovyetler Birliği Dönemi ve Ulus İnşası

İslam Kerimov dönemindeki tarih yazımı, Sovyetler Birliği dönemine özel bir odaklanma sunmuştur. Bu bağlamda Sovyetler dönemine ilişkin totaliter rejim altında yaşanan özerklik, merkez ve çevre arasındaki sömürge ilişkileri ve milli değerlere yönelik baskı gibi üç temel husus ön plana çıkarılmıştır. Bu hususlar, totaliter rejiminin Özbekistan'da sanayi ve eğitim alanında belirli gelişmeler sağlamasına rağmen bu gelişmelerin merkez tarafından sömürüldüğüne işaret etmektedir.⁷⁴² Ayrıca Özbekistan'da tarih biliminin, uzun süreli ideolojik manipülasyondan zarar gördüğüne ve tahrip olduğuna da dikkat çekilmektedir.⁷⁴³ İslam Kerimov “Sovyet düzeninde biz kimdik? Bu dönemde ideal nesilleri yetiştirmek için hiçbir arzu gerçekleştirilemedi. Zira Özbekistan hem ideolojik olarak hem de ekonomik olarak esirdi.”⁷⁴⁴, “Sovyet zamanında yazılan tarihi, tarih olarak kabul etmiyorum”⁷⁴⁵ ve “Bir zamanlar örnek aldığımız ve taptığımız Büyükbaba Lenin, Büyükbaba Stalin ve diğerlerinin sahtekar ve cellat olduğu anlaşıldı”⁷⁴⁶ açıklamalarında bulunmuştur. Bağımsızlık sonrası dönemde ise Sovyetlere ait başvuru kaynakları içerik esas alınarak Sovyetlerin beş ayrı döneme ayrılması, Sovyet döneminin farklı yönlerini ve etkilerini detaylı bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır.⁷⁴⁷ Bu dönemler 1924-1927, 1927-1941, 1941-

⁷⁴² Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:282.

⁷⁴³ Д.А. Алимова, ed., *Трагедия среднеазиатского кочевника: коллективизация, раскулачивание, ссылка, 1929-1955 гг. (Orta Asya'da Kışlakların Trajedisi: Kolektifleştirme, Mülksüzleştirme ve Sürgün 1929-1955) : документы и материалы*, с. 1 (Ташкент: Шарк, 2006), 3.

⁷⁴⁴ Kerimov, *İdeal Nesil Arzusu*, 111.

⁷⁴⁵ Каримов, *Биз келажакимизни уз қулимиз билан қурамыз*, 7:133-34..

⁷⁴⁶ Ислон Каримов, *Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдур (Vatanımızın saadeti, bahtı ve büyük geleceği yolunda hizmet etmek en büyük mutluluktur)*, (Ташкент: Ўзбекистон, 2015), 121.

⁷⁴⁷ Sodiqov ve Jo'rayev, *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*, Giriş.

1945, 1945-1985 ve 1985-1991 şeklindedir. İlk dönemde Orta Asya'da ulusal sınırların belirlenmesi ve milletler politikasının tek bir devlet, Türkistan Cumhuriyeti, oluşumunu engellemek amacıyla yapıldığı vurgulanır. İkinci dönem, kolektifleştirmenin hız kazandığı ve sanayileşmenin ön plana çıktığı yılları kapsar. Ancak bu dönemde baskı ve tahakküm de yoğunlaşmıştır. Üçüncü dönem, İkinci Dünya Savaşı sırasında Özbekistan'ın stratejik önemini ve halkın savaşa olan katkılarını öne çıkarır. Dördüncü dönem, savaş sonrası toplumsal ve ekonomik yapılanmalara, kültürel ve bilimsel gelişmelere odaklanır. Beşinci dönemde ise Sovyetler Birliği'nin çözülme süreci ve Özbekistan'ın bağımsızlık yolculuğu ele alınır. Bu dönem Özbekistan'ın Sovyet dönemi tarihine yönelik detaylı ve çoğulcu bir bakış açısı sunar. Milli kimlik ve toplumsal uyum ekseninde yapılan bu çalışmalar, Özbek halkının tarihsel ve kültürel mirasını koruma ve geleceğe taşıma çabasını yansıtmaktadır. Ayrıca Sovyetler dönemindeki uygulamaların Özbekistan üzerindeki etkilerini ve bu dönemin milli kimlik inşası üzerindeki kalıcı izlerini tahlil ederek Özbek halkının sahip olduğu etnik değerler canlandırılır. Söz gelimi baskı mağdurlarını anma günü ve benzeri resmi kararnamelerle de desteklenerek, toplumsal hafızanın korunmasında ve milli kimliğin inşasında önemli bir yere sahip olduğunu gösterir.

Birinci dönem, Lenin önderliğinde kurulan SSCB'de ulusal sınırların belirlenmesine yönelik girişimleri ile başlar ve teoride Marksist-Leninist anlayış çerçevesinde, pratikte ise Moskova'nın direktifleriyle devam eder.⁷⁴⁸ Özbek tarih yazımında yüzyıllardır ortak dil, din, tarih ve kültür bakımından benzer halklar, oluşturulan sınırlar çerçevesinde tek bir devlet kurmalarının önüne geçmek düşüncesiyle ayrıldığı ele alınır.⁷⁴⁹ Ayrıca merkezin planladığı milletler politikasının yerel halkın maddi ve manevi değerlerinin dikkate alınmamasına karşı Türkistan'ın ileri gelen aydınları, ülkenin birlik ve bütünlüğünü, kardeş milletlerin birliğini güç kullanarak korumaya çalıştıklarına değinilir. Fakat siyasi ve askeri gücü elinde bulunduran Bolşevik yetkililer tarafından 27 Ekim 1924 tarihinde Orta Asya'da ulusal sınırlar belirlenir ve

⁷⁴⁸ Абдурахмон Авторхонов, *Кремль Салтанати (Kremlin Saltanati)*, çev. Карим Бахриев (Ташкент: Чулпон, 1993), 1-29..

⁷⁴⁹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:85.

Türkistan Özerk SSC, Buhara ve Harezmi Cumhuriyetleri yerine Özbekistan SSC kurulur.⁷⁵⁰

1924 yılında kurulan Özbekistan SSC, Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'daki önemli bir cumhuriyetidir. İlk Başkan olarak Feyzullah Hocayev seçilmiştir.⁷⁵¹ Eski Türkistan Özerk SSC'nin 133, Eski Buhara Cumhuriyeti'nin 9, Eski Harezmi Cumhuriyeti'nin 23 ilçesi dahil edilmiş ve toplamda toprakları 312.394 kilometrekareyi oluşturmuştur. Nüfusu ise 4 milyon 447 bin 55 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. 1926 yılındaki verilere göre nüfusun %74,2'si Özbektir. Mayıs 1925 tarihinde ise Özbekistan SSC, SSCB'ye dahil edilmiştir. Bu tarihten sonra iç ve dış politikada Birlik Hükümetinin sözü geçmiştir. Böylece teoride egemen bir cumhuriyet olduğu söylenen Özbekistan SSC, pratikte tamamen Merkeze bağlı ve ucuz hammadde tedarikçisi bir ülke olarak kalmıştır.⁷⁵²

Sovyetler döneminde Özbekistan SSC'deki ekonomik durum, sömürge politikaları çerçevesinde detaylı bir şekilde incelenmiştir. “Yeni Ekonomi Politikası” kapsamında açılan fabrikalarda işçi ihtiyacını karşılamak amacıyla Rusya'dan 300.000'den fazla işçi ve köylünün Türkistan'a getirildiği ve bölgenin demografik yapısı üzerinde ciddi sorunlara yol açtığı vurgulanmıştır.⁷⁵³ Ayrıca Özbekistan SSC'de kurulan enstitüler ve yapılan araştırmaların Marksist-Leninist ideolojiye hizmet ettiği ifade edilmiştir. Tüm Birlik Pamuk Bilimsel Araştırma Enstitüsü, Kültürel Yapı ve Yasal Araştırma Enstitüsü, Hidrometroloji Enstitüsü, Astronomi Gözlemevi gibi kurumlarla birlikte tarih ve arkeolojik çalışmaların da yapıldığı belirtilmiştir. Ancak bu araştırmaların sonucunda Sovyet Yönetiminin, Özbekçeyi Arap alfabesinden Latin alfabesine geçirme kararı alarak yeni nesli kendi iradesine bağlı kılmayı hedeflediği ve bu girişimin ülkedeki halk eğitiminde olumsuz sonuçlara yol açtığına dikkat çekilmiştir.⁷⁵⁴

⁷⁵⁰ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:262.

⁷⁵¹ 13-17 Şubat 1925'te Buhara'da Özbek SSR'nın Birinci Kongresi düzenlendi ve Merkez komitesi başkanlığına Yoldosh Okhunboboyev getirilmiştir. Faizulla Khojayev ise Özbek SSC Hükümeti Halk Komiserleri Konseyi Başkanlığı görevine atanmıştır.

⁷⁵² Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:263-64.

⁷⁵³ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:265-67. SBKP'nin 1925 yılında gerçekleşen 14. Kongresinde ülkenin sanayileşmenin geliştirilmesi ve sosyalizmi inşa edilmesi üzerine odaklanıldı.

⁷⁵⁴ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:276.

1927 yılında başlayan ikinci dönemde Moskova'nın yararına olacak şekilde Özbekistan'da sanayi, tarım ve eğitim alanlarında gelişimler sağlanmıştır. Ancak bu gelişmeler yerel halk ve Taşkent'teki seçkinler arasından çıkan muhalefetle karşılaşmıştır. İkinci Dünya Savaşı'na bu atmosferde girilmiştir. Özellikle sanayileşme konusunu Özbekistan'a özgü son derece önemli bir mesele olarak ele alınmıştır. Zira sanayileşme amacıyla gerekli mali kaynak, bilimsel ve teknik eğitimle birlikte nitelikli personel ihtiyacı Merkez ve Komünist Partisi'nin girişimleri ve direktifleri sonucunda gerçekleşmiştir. İlk beş yıllık dönemde (1928-1932) 289, ikinci beş yıllık dönemde (1933-1937) 189 sanayi kuruluşu inşa edilmiştir. Ülkedeki hidroelektrik santral sayısı 1925-1940 yılları arasında 49'a ulaşmış, Taşkent-Angren demiryolu, Taşkent-Termiz karayolu yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ülkedeki sanayi 1445'i büyük ve orta işletmenin yanı sıra 19.000 küçük işletmeye ulaşmıştır. Tüm Sovyetlerde tam kolektifleştirmeye geçilmesi kararının alınmasıyla üç yıl içinde kolektif çiftliklerin sayısı devasa rakamlara ulaşmıştır. Ekim 1929 yılında ülkedeki köylü çiftliklerin %3,4'lük kısmı kolektif çiftliklerin parçasıyken bu oran Mart 1930'da %47, 1931'de %68,2'ye, 1932'de %81,7'ye, 1937'de %95'e, 1939'da ise %99,2'e ulaşmıştır.⁷⁵⁵ Özbekistan'da köylü çiftliklerinin kitlesel kolektifleştirilmesi, makine-traktör istasyonlarının kurulmasıyla eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. İlk makine-traktör istasyonu 1929 yılında Andican'da kurulmuş, 1931 yılında 48, 1937 yılında 163, 1941 yılında 189'a ulaşmıştır. Ancak Özbekistan tarih yazımı, sanayileşmenin asıl amacının Özbekistan'ı Merkezin etkisine almak olduğunu vurgulamıştır. İşletmelerin hemen hemen hepsinin Merkezin kontrolünde olduğu ve gelirlerin çoğunun Merkez'e aktarılığı gözlemlenmiştir. Marksist-Leninist idealler ve kardeşlik söylemleri, uygulamada sert bir yönetimle yer değiştirmiş, teori ve pratik arasında uyum sağlanamamıştır. Halk kitlelerinin onlarca yıl sıkı çalışmasının refah getirmediği vurgulanmıştır.⁷⁵⁶

Özbekistan'da toprak ve su konusu, verimli araziler için her zaman önem arz eden konuların başında gelmiştir ve bu konu tarih yazımında önemli bir yer tutmuştur. Sovyetler döneminde özel mülkiyetin ortadan kaldırılma ve büyük ölçekli sosyalist çiftliklerin kurulması amacıyla toprak ve su reformu yapılmıştır. Bu reformlar

⁷⁵⁵ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:272-73. 1929-1930'da Kaşkadya bölgesinden yalnızca 14.000 kişi Sovyet rejimine karşı köylülerin kitlesel protestolarına katıldı. Bu dönemde cumhuriyet genelinde 240 kez bu tür kitlesel protestolar yaşandı.

⁷⁵⁶ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:267-68.

kapsamında toprak sahiplerinin arazilerine el konularak yoksullara dağıtılmıştır.⁷⁵⁷ Bu reformlardan önce nüfusun %76'sı yoksul, %17'si orta sınıfta yer alırken reform sonrasında yoksulluk %39'a düşmüş, orta sınıf ise %52'ye çıkmıştır.⁷⁵⁸ Ayrıca İkinci Dünya Savaşı öncesinde Kuzey ve Güney Fergana Kanalları, Taşkent Kanalı, Kampirrovot Barajı, Karakalpakstan'daki Kızketgan Kanalı, 1 milyon metreküp kapasiteli Kattakurgan rezervuarı ve daha birçok su tesisi inşa edilmiştir.

Özbekistan tarih yazımında eğitim bağlamında Sovyetlerin kuruluş döneminde yerel halkın ulusal geleneklerin ve İslami değerlerini dikkate alındığı; ancak bunu siyasi bir manevra olarak değerlendirildiği ve zamanla milli okullarının kaldırıldığı vurgulanmıştır. Komünist ideolojinin yayılması amacıyla eğitim sisteminde özel bir yer ayrılmıştır.⁷⁵⁹ Bu çerçevede Özbekistan'da 1924-25 yılları arasında 160 Sovyet tipi okulunda 17.209 öğrenci eğitim alırken 1941 yılında okul sayısı 5504, öğrenci sayısı ise 1 milyon 315'e ulaştığı belirtilmektedir. Birinci beş yıllık dönemde (1928-1932) toplam 700.000 kişi okuma yazma kurslarını bitirirken ikinci beş yıllık dönemde (1933-1937) bu rakam bir milyona çıkmıştır.⁷⁶⁰

Özbekistan tarih yazımında 1930'lu yılların sonlarına doğru, üye devletlerdeki yerel kadrolara ilişkin gerek merkez gerekse onun Özbekistan'daki şubesi olan Özbekistan Komünist Partisi tarafından asılsız sebepler gösterilerek pervasız girişimlere başvurulduğu ele alınır.⁷⁶¹ Özbekistan'daki halkın milli çıkarlarını savunan kişilerin görevlerinden uzaklaştırıldığı veya katledildiği vurgulanır. Sovyet kaynaklarına göre milliyetçilerden oluşan bir grup insan tarafından 1937-1938 yılları arasında karşı devrimci yapılar oluşturulmuştur. Rejim, milliyetçilik adı altında 1937-1939 yılları arasında asılsız suçlamalarla 41.000'den fazla kişiyi hapsedmiş, 37.000'den fazla kişiyi yargılamış ve bunların 6.920'sini öldürmüştür. Zikrullayev ise bu durumu 'katliam '

⁷⁵⁷ М.Э. Аскарлов, "Из Истории Земельно-водной Реформы В Зеравшанской Области" (Zaferşan Bölgesi Toprak ve Su Reformu Üzerine), *Новое слово в науке и практике: гипотезы и апробация результатов исследований*, sy 23 (2016): 35; Е. Зелькина, "Земельная реформа в Средней Азии" (Orta Asya'da Toprak Reformu), *Революционный Восток // Журнал научно-исследовательской ассоциации при коммунистическом университете трудящихся Востока им. И.В. Сталина*, sy 3 (1928).

⁷⁵⁸ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:269-72.

⁷⁵⁹ Арман Жумадил ve Махаббат Жумадил, *Культурные процессы в Казахстане в 20-30-е годы XX века, (Yirminci yüzyılın 20-30'lu yıllarında Kazakistan'da kültürel süreçler)*, (Алматы: Министерство образования и науки Республики Казахстан, 2018), 32.

⁷⁶⁰ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:275-76.

⁷⁶¹ SSCB İçişleri Halk Komiseri Nikolay Yezhov

olarak nitelendirmiştir.⁷⁶² Bu sürecin dört aşamada gerçekleştirildiği belirtilir: Birinci aşama (Ekim 1936 - Şubat 1937) parti, ordu ve yönetimden muhalefet unsurlarının temizlenmesi; ikinci aşama (2 Mart 1937 - Haziran 1937) sözde “hainler” ve “yabancı istihbarat casusları” olarak belirlenen insanlara karşı toplumsal baskı; üçüncü aşama (Temmuz 1937 - Ekim 1938) milliyetçilere yönelik kitlesel baskıların yasallaştırılması ve uygulanması; son aşamada (1938 - 1939) ise Nikolay Yejev kadrolarının İçişleri Halk Komiserliği’nden uzaklaştırılması, kitlesel baskının durdurulması, yargısız ve acil ceza vakalarının azaltılması, tutukluların kısmen serbest bırakılması şeklindedir.⁷⁶³ Bu süreçte baskının en belirgin örnekleri arasında “18’ler Grubu”,⁷⁶⁴ “İnohomovçiler”⁷⁶⁵ ve “Kasimovçiler”⁷⁶⁶ gibi gruplar gösterilir. Özbek tarih yazımında bu kişiler, Özbek milli değerlerini koruyan, milletin acısını ve kaygısını gündeme getirerek çözüm yolları arayan milli karakterler olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶⁷ Dahası Özbekistan’da halkın çıkarlarını savunmaya çalışan Akmal İkrarov, Feyzulla Hocayev, Abdurrauf Kariyev, Abdullah Rahimboyev, İсроil Artikov ve Abdullah Kerimov gibi birçok lider aynı onuru paylaşmıştır. Baskı, Özbek ulusal aydınlarından oluşan entelektüelleri de etkilemiştir. Münevver Kari ve “Milli İstiklal” örgütünün 87 üyesine dava açılmış, 49’u “halk düşmanı” ve “burjuva milliyetçisi” olmakla suçlanarak cezalandırılmıştır. Özbekistan tarih yazımında ise “halk düşmanı” olarak ilan edilen devlet adamları, yazarlar, şairler milli gururun taşıyıcısı olarak takdim edilmiştir.⁷⁶⁸ Zikrullayev’a göre Sovyet devleti dünyanın en

⁷⁶² M. F. Zikrullayev, ed., *1937-1938-yillardagi “Katta Qirg’in” Tarixining Muhim Sanalari (ma lumotnoma)* (Taşkent: O’zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, 2013), 3.

⁷⁶³ Zikrullayev, 5.

⁷⁶⁴ Toprak ve su reformunun sadece belirli bir kesime hizmet ettiği ve zenginlerin çıkarlarını koruduğuna yönelik eleştirilerde bulununca Sovyet makamları bu grubun milliyetçi fikirleri desteklediğini iddia ederek asılsız suçlamalarda bulunulmuştur.

⁷⁶⁵ “İnohamovçilik”, SBKP Merkez Komitesi’nin basın dairesinde görevli Rahim İnohamov’un Moskova’nın Özbekistan Komünist Partisi üzerindeki otoritesini eleştirmesi üzerine uzaklaştırılmıştır.

⁷⁶⁶ “Kasimovçilik” grubu ise Özbekistan SSC Yüksek Mahkemesi Başkanı olarak görev yağan S. Kasimov ve arkadaşlarının tutuklanması şeklindedir.

⁷⁶⁷ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O’zbekiston Tarixi: Oliy o’quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo’nalishidan tashqari) darslik*, 2:284-85.

⁷⁶⁸ Gazi Olim Yunusov Abdullah Kadiri, Abdurrauf Fitrat, Abdulhamid Çolpan, Osman Nasir, Mahmud Botu (Khodiyev), Elbek (Mashriq Yunusov), Ghozi Yunus Ahmedjon İbrohimov, Mecid İbrahim, İbrahim Yorkin, Tahir Şakir, Abduvahob İsh’aq, Said Şermuhammad’ın kızı Sattar Jabbar, yurt dışında okuyarak profesör unvanını kazanan Otajon Haşim. gibi isimler yer almıştır.

insancıl ülkesi olmakla övünürken halkına çeşitli şekillerde zulmetmiştir.⁷⁶⁹ Kerimov, bu dönem hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur.

*“Özbekistan’ı yarı-sömürge bir ülke, bir hammadde üssü gibi gören, halkımızın tüm milli değerlerini hiçe sayan, tarihimizi, dil ve kültürümüzü, gelenek ve göreneklerimizi ayaklar altına alan, aldatıcı, şiddet içeren bir sistem... Memurlardan, bürokratik dalkavuklardan oluşan, idari-komuta tarzına dayalı, halkı alçakgönüllü, ikincil bir kalabalık olarak gören son derece ideolojik bir sistem”*⁷⁷⁰

İslam Kerimov, 1 Mayıs 2001 tarihli Kararnamesi uyarınca 31 Ağustos’un *Baskı Mağdurlarını Anma Günü* olarak ilan edilmesini sağlamıştır. Bu kararname doğrultusunda Taşkent’te “Baskı Kurbanlarını Anma Müzesi” kurulmuş ve 31 Ağustos 2002 tarihinde açılışı gerçekleşmiştir. Ayrıca Kerimov şu açıklamalarda bulunmuştur:

*“Tarihçilerimizden ve yazarlarımızdan Sovyet sisteminde haklarımızın yaşadıkları hakkında daha özenli yazmalarını rica ediyorum. O dönemde yaşayan aydınlarımızdan bir kısmı yok oldu diğer bir kısmı da vurularak öldürüldü. Gençlerimizin o zamanı bilmesi için kaynaklara ihtiyacımız var. Tarihten ders alarak yaşamak, tarihin gerçeklerini bilmek insana güç verir, onu hayatın gerçekleriyle donatır.”*⁷⁷¹

Üçüncü dönemde İkinci Dünya Savaşı’na dair Özbeklerin zaferdeki payı ve savaş sırasında Özbekistan’ın durumu ele alınır. Özbekistan tarih yazımında SSCB’nin zaferi değil, Özbek halkının Nazilere karşı mücadelesi merkezde yer almaktadır. Bu çerçevede Haziran 1941’den 1942 yılının sonuna kadar Özbekistan’da 109 askeri birlik kurulmuş, orduda 86 tümen ve tugay görev yapmıştır. Ayrıca 1941 yılında 6,5 milyonluk nüfusun 1.433.230’u savaşa seferber edilmiştir. Özbekistan cepheye 2.090 uçak, 17.342 uçak motoru, 2.318.000 hava bombası, 1.700’den fazla havan, 22 milyon mayın, 560.000 mermi, milyonlarca el bombası, 330.000 paraşüt, askeri ihtiyaçlara mahsus 100.000 km’den fazla özel tel, 125.000 km telefon hattı gibi malzemeler göndermiştir. Bu dönemde 300 işletme, askeri teçhizat ve silah mühimmatı üretimi yapabilecek şekilde yeniden yapılandırılmış, Nazilerin işgali altındaki şehirlerden yaklaşık 100 tane orta ve büyük askeri sanayi Özbekistan’a getirilmiştir.

Savaşın Özbekistan üzerindeki etkileri son derece önemlidir. Söz gelimi Özbekistan’da askeri ürünlerin üretimi için elektririk ve yakıt ihtiyacı arttığında 10 Kasım 1942 tarihinde *Özbek SSC’de beş hidroelektrik santralinin inşası hakkında*

⁷⁶⁹ Zikrullayev, 1937-1938-yillardagi “Katta Qirg’in” Tarixining Muhim Sanalari (ma’lumotnoma), 38.

⁷⁷⁰ Каримов, Наша высшая цель — независимость и процветание родины, свобода и благополучие народа, 8:58-67.

⁷⁷¹ Каримов, Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир, 112.

kanunu kabul edilmiş ve bu santrallerin kurulmasıyla birlikte 1940 yılında 462 milyon kilovat saat olan elektrik üretimi, 1945 yılında 1187 milyon kilovat saate çıkarılmıştır.⁷⁷² Ayrıca kömür maden ocaklarının inşasıyla ham madde ihtiyacı karşılanmıştır. 1940 yılında 3,4 milyon ton kömür çıkarılırken 1945 yılında bu miktar 103 milyon tona ulaşmıştır.⁷⁷³ Petrol üretimini artırmak amacıyla yeni tesisler inşa edilmiş ve mevcut tesislerin kapasitesi artırılmıştır. 1940 yılında yaklaşık 120.000 ton olan üretim, 1945 yılında 478.000 tonu aşmıştır.⁷⁷⁴ Bu artışlar jeolojik araştırmalar sonucunda yeni madenlerin keşfiyle çoğalmış, pamuk, tekstil ve gıda alanlarındaki işletmelerin geliştirilmesine yönelik ek tedbirler alınmıştır. Söz gelimi sadece 1943 yılında 12 yağ, 3 pamuk, 4 şeker ve 4 konserve fabrikası inşa edilmiştir.⁷⁷⁵

Savaş yıllarında ulaşım, haberleşme, bilim, eğitim ve kültür alanlarında da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. 1941-1945 yılları arasında demiryolları iki katına çıkarılmış, haberleşme alanında Taşkent-Semerkant-Aşkabat, Taşkent-Semerkant-Bakü, Taşkent-Semerkant-Krasnovodsk, Taşkent-Semerkant-Buhara telefon iletişim hatları inşa edilmiştir.⁷⁷⁶ Bilim, eğitim ve kültür alanlarında ise SSCB Bilimler Akademisi ve Özbekistan Bilimler Akademisi uzmanları ortak işbirliği çerçevesinde jeolojik araştırmalar yapılarak yeni madenler keşfedilmiş, ilaç fabrikalarına dair ek girişimlerde bulunulmuştur. Beşeri bilimlerde Taşkent'e yerleşen akademisyenler Özbek halkının tarihi, kültürü ve edebiyatı hakkında çalışmalar yapmışlardır.⁷⁷⁷ “Özbek SSC Tarihi”, “Özbekistan Edebiyatı Tarihi” gibi çalışmalar litaretüre katkı sağlamıştır. Ayrıca edebiyat, sanat, şiir, tiyatro, film gibi alanlarda da savaşa yönelik halkı coşturacak ve cesaret verecek çalışmalara özel bir yer verilmiştir.⁷⁷⁸

Savaş yıllarında Özbekistan halkı, Nazilerle işbirliği yaptığı iddiasıyla suçlanarak sürgün edilen halklara ev sahipliği yapmıştır. Söz gelimi 175.000'den fazla Çeçen, 157.000 İnguş, 150.000'den fazla Kırım Tatarı, 4.500 Bulgar, 10.000 Ahıska Türkü ve

⁷⁷² Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:294-95.

⁷⁷³ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:295.

⁷⁷⁴ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:295-96.

⁷⁷⁵ Langar, Ingichka, Koytash, Karatepa, Almalyk demir dışı metal madenleri, Aktaş boksit madeni

⁷⁷⁶ Q Usmonov, M Sodiqov, ve S Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, c. 2 (Taşkent: Istiqsod-Moliya, 2016), 296-97.

⁷⁷⁷ V. V. Struve, V. A. Shishkin, I. K. Dodonov, V. Yu. Zohidov, Kh.Ş. Inoyatov, A.Yu. Yakubovsky, M.E. Masson, S.P. Tolstov, Ya.G. Gulomov ve diğerleri

⁷⁷⁸ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:298-301.

Rum Özbekistan'a getirilmiştir.⁷⁷⁹ Ayrıca 1942 yılının sonuna kadar 200.000'den fazlası yetim olmak üzere Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Moldova ve Baltık Cumhuriyetlerinden 716.000 kişi Özbekistan'a yerleştirilmiştir. Savaş sırasında yaralanan askerlerin tedavisi için toplam 39.140 yataklı 113 hastane Özbekistan'da hizmet vermiştir. Özbekler, savunma fonuna milyonlarca dolar para toplamışlardır.⁷⁸⁰ Bu süreçte Özbek halkı, misafirperverliği ile bu sürgündeki halkları kendilerinden ayırmamıştır.

Özbekistan tarih yazımından savaşta cesurca mücadele eden Özbek askerlerinden gururla bahsedilmiştir. Söz gelimi Özbeklerin Moskova, Kursk, Brest, Smolensk, Kiev, Odessa, Sevastopol, Stalingrad ve Leningrad savunmalarında gösterdikleri cesaret, Nazilerin "Yıldırım Savaşı" planına darbe indirilmesinde büyük rol oynadıkları özenle tarih sayfalarına işlenmiştir.⁷⁸¹ Özbekler, Avrupa uluslarının Nazilerden temizlenmesi ve Berlin'in ele geçirilmesinde de aktif bir rol üstlenmiştir. Bu nedenle çeşitli madalyalara layık görülmüşler ve övgüyle anılmışlardır.⁷⁸²

Özbekistan tarih yazımında İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetlere karşı Nazilerle işbirliği yapan "Türkistan Lejyonu" konusuna da değinilmiştir. Özbek tarihçilere göre bu Lejyon, Özbekistan tarihinin ayrılmaz bir parçası olduğundan dolayı yeni nesiller Lejyon hakkındaki gerçekleri bilmeleri gerekmektedir. Bu amaçla tarih yazımında Lejyon'un vatansever Ceditçi Fıtrat tarafından 1921 yılında Almanya'ya eğitim almaya gönderilen Veli Kayumhan'ın⁷⁸³ girişimleriyle kurulduğu belirtilmiştir. Lejyon, Sovyet birliklerine ciddi kayıplar verdirmiştir. Bazı üyeleri savaş sırasında ölmüş, bazıları ise Sovyetler tarafından esir alınarak işkencelere maruz kalmıştır. Ancak hayatta kalarak uzun seneler yaşayan Türkistanlılar da mevcuttur. Bu nedenle Türkistan Lejyonu, binlerce Türkistanlının hayatını kurtardığı için önemli bir yer tutmaktadır. Özetle Türkistan Lejyonu'nun faaliyetleri, Komünist Parti ideolojisi esas alınarak değil Türkistan halkının milli birliği fikirleri esas alınarak değerlendirilmiştir.⁷⁸⁴

⁷⁷⁹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:301.

⁷⁸⁰ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:291-92.

⁷⁸¹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:302.

⁷⁸² Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:301-3.

⁷⁸³ Lejyonları kurma fikrini Mustafa Çokay'la birlikte ortaya atmıştır. Çokay'ın ölümü sonrasında faaliyetlerine tek başına devam etmiştir.

⁷⁸⁴ Shamsutdinov ve Karimov, *Vatan tarixi: O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida*), 3:363-74..

İslam Kerimov'un girişimiyle Özbekistan'da her yıl 9 Mayıs Anma ve Takdir Günü olarak kutlanmaktadır.⁷⁸⁵ Özbek tarih yazımında Sovyetlerin yazımından ziyade özbeklerin zaferdeki payına odaklanılmıştır. Ayrıca Cumhuriyet Gazileri Birliği'nin girişimiyle, savaşlarda ölen Özbeklere ilişkin arşiv malzemeleri toplanmış ve bu bilgilerden hareketle "Hafıza" serisinde 35 kitap yayımlanmıştır.⁷⁸⁶ Söz gelimi Kerimov şu sözleriyle bu duruma vurgu yapmıştır:

"...bir noktaya daha dikkat etmenizi rica ediyorum. Faşizme karşı savaşan atalarımız bir tepe ya da bir "büyük kahraman" uğruna ölmediler. Özbek erkekleri her şeyden önce doğdukları şehir ve köy için, vatanları için, sevdikleri için, sevgi dolu babaları ve anneleri için, canları için canlarını feda ederek yorulmadan savaşmışlar ve bu kutsal vatan uğruna canlarını feda ettiler."⁷⁸⁷

Dördüncü dönem SSCB'nin Savaş sonrasında totaliter düzenin maddi ve manevi hayata mahsus baskı ve sömürleriyle ilişkilendirilir. SSCB'de savaş sonrası ekonomiyi canlandırmak amacıyla birçok adım atıldığı vurgulanmıştır. Söz gelimi Özbekistan'da pamuğa ilişkin 15 Temmuz 1945 ve 2 Şubat 1946 tarihli kararlar alınmış ve tekelleşmeye gidilmiştir. 1950'li yıllarda Özbek SSC'de 1.777 küçük çiftliklerin 752 büyük kolektif çiftliklere dönüştürüldüğü ifade edilmiştir. Ulaşım alanında ise 1956-1965 yılları arasında 170 km demiryolu ve 759 km otoyol inşa edildiği, 637 km elektrik hattı döşendiği, çiftlikler ve konutlara ısınma gönderildiği, tarım alanlarını sulamak amacıyla yeni kanallar inşa edildiği⁷⁸⁸ belirtilmiştir. Sanayi alanında ise 1946-1950 yılları arasında 150'den fazla sanayi kuruluşunun inşa edildiği, birçok maden yatakları ve gaz sahasının bulunduğu kaydedilmiştir. Ham maddelerin transferi için demiryolları inşa edilmiş, gaz için ise boru hatları döşenmiştir. Ancak Özbekistan tarih yazımında bu zenginliklerin kontrolünün Özbek halkında değil Moskova'dakilerde olduğu dile getirilmiştir. Tüm bu kaynakların çıkarılmasında, kimler tarafından nereye ve ne kadar satıldığı konusunda Özbek Hükümetinin yeterli bilgiye sahip olmadığı belirtilmiştir. Bağımsızlıkla birlikte arşiv kaynaklarının açılmasıyla Özbekistan'da çıkan gazın Urallar ve Doğu Avrupa'daki şehirlere,

⁷⁸⁵ "PF-2243-сон 02.03.1999. 9-mayni xotira va qadrlash kuni deb e'lon qilish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni", Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1999, <https://lex.uz/docs/-212469>.

⁷⁸⁶ "380-сон 22.07.1994. 1941-1945 йиллардаги урушда фашизм устидан қозонилган Ғалабанинг 50 йиллигига тайёргарлик кўриш ва уни нишонлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори", Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1994, <https://lex.uz/docs/2324270>.

⁷⁸⁷ Каримов, Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир, 110-11.

⁷⁸⁸ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik, 2:323-24. Güney Mirzachol ve Amu-Karakol Kanalları

kasabalara ve köylere gönderildiği kayıtlarına ulaşılmıştır. Bu durum Özbekistan tarih yazımında “Özbekistan, SSCB’nin içinde egemen bir cumhuriyettir” sözünün sadece sözde kaldığını net bir şekilde belirtmektedir.⁷⁸⁹

Ulaşım alanında 1950’li yıllardan itibaren Özbekistanda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Demiryolu, havacılık ve karayolu sektörlerinde bir dizi proje hayata geçirilmiştir. Söz gelimi 627 km’lik Chorjoi-Kungirot, 280 km’lik Navoi-Uchkuduq, 133 km’lik Cizzak-Mehnat, 144 km’lik Semerkant-Karşi, 218 km’lik Termiz-Kurgontepa, 13 km’lik Takhyatosh-Nukus demiryolu, 408 km’lik Kungirot-Beinov demiryolları inşa edilmiştir. Bunun sonucunda 1985 yılında Cumhuriyetin demiryollarının uzunluğu 3,5 bin km’ye ulaşmış ve havacılıkta ise 120’den fazla bölgeye ulaşım sağlanmıştır.⁷⁹⁰

Ulaşım alanındaki gelişmelerin yanı sıra iletişim araçlarında da önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Radyo yayınları, 5 Kasım 1956 tarihinde Taşkent televizyon merkezinin faaliyete geçmesiyle başlamıştır. Ayrıca 1972 yılında 160.000, 1985 yılında ise 953.900 abonenin telefon bağlantılarından yararlanma imkanına sahip olduğu belirtilmektedir.⁷⁹¹ Bilim alanında da Özbekistan’da önemli adımlar atılmıştır. 1945-1985 yılları arasında Özbekistan Bilimler Akademisi bünyesinde birçok enstitü ve laboratuvar kurulmuştur. 1980’li yılların başlarına kadar Karakalpakistan Özerk SSC’nin bir şubesi dahil olmak üzere 35 bilimsel araştırma kurumu mevcuttur. Bu kurumlarda tarım, jeoloji, arkeoloji, makineleşme gibi birçok alanda araştırmalar yapılmıştır. Ancak bu araştırmaların tamamı Marksizm-Leninizm çerçevesinde ele alınmıştır. Sovyet ulusu inşası ve milletlerin etnik kökeni arasında teorik ve pratik uyum sağlanamamıştır.

Tarih yazımında savaş öncesi ve savaş sonrası dönemlerde cumhuriyet içerisinde ‘bitmiş ürün’ üretimine izin verilmemesi konusu özel bir öneme sahiptir. Çoğu alanda üretilen ürünlerin başka cumhuriyetlerde bitirildiği başka cumhuriyetlerde üretilen ürünlerin Özbekistan’da son halini aldığı vurgulanmıştır. SSCB’deki ekonomik programların yönetilememesi sonucunda 1980’lerin başından itibaren Özbekistan’ın ekonomisinde ciddi sorunlar yaşanmıştır. Ülkede belirli gelişimler yaşanmasına rağmen diğer devletlerle kıyaslandığında geri kaldığı gözlemlenmiştir. 1985 yılında

⁷⁸⁹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:327-30.

⁷⁹⁰ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:334-35.

⁷⁹¹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:335.

Açıklık ve Yeniden Yapılanma politikalarının devreye sokulmasıyla sosyalizmin geliştirmesi amaçlanmış olsa da sorunun kökeninin totaliter sistem ve sosyalizmin kendisinde olduğu dile getirilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından SSCB tarafından Özbekistan'daki manevi ve kültürel hayata yönelik baskıların arttığı belirtilmiştir. Sovyet siyasi seçkinlerinin uyguladığı siyasi ve ideolojik baskının Özbek halkının duygu, düşünce ve davranışlarını kontrol altına aldığı ve Özbek halkının milli ruhtan mahrum bırakıldığı gözlemlenmiştir. Özellikle 1960 ve 1970'li yıllarda eğitimde üç kez reform yapılmasına rağmen milli kimliklere yönelik girişimler yerine Sovyet ulusu inşası öne çıkarılmıştır. Dolayısıyla 1945-1985 yılları arasında Cumhuriyetin kültür ve manevi hayatında belli başarılar elde edilse de kontrol mekanizması nedeniyle sınırlı düzeyde kaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

SSCB döneminde Özbekistan'daki eksiklikler, rüşvet, ahlaksızlık ve yargısız infazların sorumlusu olarak Özbek halkının değil, Sovyet hükümetinin sosyo-politik sisteminden kaynaklandığı vurgulanmıştır. Milli kıyafetlerin, dini ritüellerin aşağılandığı, ulusal geleneklere göre evlenen ve dini gerekliliklere göre cenaze işlemleri yapanların dışlandığı bir ortam oluşmuştur.⁷⁹² Bu konuya dair Kerimov bir konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır:⁷⁹³

“Sovyet döneminde bize ikinci sınıf muamelesi yapıldığını bu salonda oturanlar unutmamış olmalı. Ülkemizin dışına çıkarılan yer altı ve yer üstü kaynaklarımızdan ne kadar alıyorsunuz ve neden bize bu kadar az veriyorsunuz dediğinde size milliyetçi derlerdi...Bu politika, Sovyet devletinin ne kadar adaletsiz, baskıcı ve otoriter olduğunun kanıtıdır. Ben o dönemi sadece sıradan bir insan olarak değil aynı zamanda bir lider olarak da geçirdim. Dolayısıyla bu sistemin bütün kötülüklerini biliyorum...Eski adaletsiz sisteme asla geri dönmeyeceğiz. Seçtiğimiz bağımsız gelişim yolunu kararlılıkla takip edeceğiz. Halkımız eski rejimde ne kadar zulme maruz kaldığını, kaç kişiye işkence yapıldığını neden unuttu?”

Beşinci dönem olarak SSCB'de çözülme ön plana çıkarılmıştır. Açıklık politikası kapsamında 1986-1987 yılları arasında sadece Özbekistan Merkez Komitesi'ne 50.000'den fazla şikayet başvurusu yapılmış, Cumhuriyet genelindeki resmi makamlar göz önüne alındığında bu sayının 100.000'e çıktığı görülmüştür. Bu dönemde 270 kadın, haklarının ihlali nedeniyle kendini ateşe vermiştir. Ülkede bir vatandaşın yaşamını sürdürebilmesi için ayda en az 85 soma ihtiyacı olduğu halde nüfusun %45'i bu gelirin altında kalmıştır. Ayrıca köy nüfusunun %50'sinin temiz içme suyuna

⁷⁹² Каримов, Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир, 81; Каримов, 113-14.

⁷⁹³ Каримов, Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир, 79-83.

ulaşım sıkıntısı çektiği kayıtlara geçmiştir.⁷⁹⁴ Kerimov'a göre zlmenin ana nedeni Sovyet sisteminin merkeze insanı değil devleti almasıdır ve bu sistem çürümeye mahkumdur. Öyle ki,

‘‘Gorbaçov'dan sonra bu sistem biraz gevşedi, sonra çürümeye başladı. 80'li yılların sonunda bu ülkenin dizginleri kontrolden ıktı. Gorbaçov'un ordunun ve KGB'nin yardımıyla protestoları vahşice bastırıp bastıramayacağı merak ediliyor. HAYIR. Artık hiçbir faydası yoktu. Bazıları "Silahlanma Yarışı" nedeniyle SSCB ekonomisinin ktğn söylüyor. Bu konuya amatörce bir yaklaşımdır. Bazı bağımsız ülkelerin liderleri de böyle düşünüyor. Ben de "bu saçmalık" derdim. SSCB'nin çöküşünün dışarıdan da etkilendiği doğrudur. Ancak asıl suçlu sistemin kendisiydi. Zulüm zerine kurulu bir sistem kalkınmayı teşvik edemezdi.’’⁷⁹⁵

1980'li yılların sonlarına doğru ‘‘Birlik’’ hareketi, ‘‘Özbekistan zgr Gençlik Birliği’’, ‘‘Tomiris’’ ve ‘‘Intersoyuz’’ gibi yerel hareketler, halkın maddi ve manevi değerlerinin yeniden tesis edilmesini amaçlamış olsa da ideolojik, politik ve örgütsel olarak yeterli seviyeye çıkamamaları sebebiyle istenilen sonuca ulaşamamışlardır. Bunun sonucunda Özbekistan topraklarında etnik gruplar arasında ve etnik gruplar ile devlet arasında şiddet içeren çatışmalar baş göstermiştir.⁷⁹⁶ Ancak bu gelişmelerin asıl nedeni ne zbek halkında ne de Ahıska Türklerinde aranmıştır. Nedeni, İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet yönetiminin Özbekistan'a zorla gönderdiği halkın ihtiyaçlarının karşılanması konusunda önlemlerin alınmaması şeklinde kayıtlara geçmiştir.⁷⁹⁷

1980'lerin sonuna doğru Birlik Cumhuriyetlerindeki siyasi seçkinler tarafından Moskova'ya yöneltilen talepler karşılanmayınca Birlik içinde çözülmeler meydana

⁷⁹⁴ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O Özbekiston Tarixi: Oliy o quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo nalishidan tashqari) darslik*, 2:341.

⁷⁹⁵ ‘‘SSSR qulashiga tashqaridan ham ta’sir bo’lgan. Ammo bunga tizimning o’zi bosh aybdor edi’. Islom Karimov tuzum tanazzuli va Gorbachyov haqida’’, Daryo.uz, 31 Ağustos 2022, <https://daryo.uz/2022/08/31/sssr-qulashiga-tashqaridan-ham-tasir-bolgan-ammo-bunga-tizimning-ozibosh-aybdor-edi-islom-karimov-tuzum-tanazzuli-haqida>.<https://daryo.uz/2022/08/31/sssr-qulashiga-tashqaridan-ham-tasir-bolgan-ammo-bunga-tizimning-ozibosh-aybdor-edi-islom-karimov-tuzum-tanazzuli-haqida/>

⁷⁹⁶ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O Özbekiston Tarixi: Oliy o quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo nalishidan tashqari) darslik*, 2:342.

Bunlar arasında en önemlisi Mayıs-Haziran 1989'da Fergana'daki trajik olaylardır. 23 Mayıs 1989 tarihinde Kuvasoy'da Ahıska Türkler ve yerel halk arasında kavga çıkmış, Cumhuriyet yönetimi gerekli önlemleri alamayınca da çatışmaya dönüşmüş ve kan dökülmüştür. Çatışmalar farklı tarafların da dahil olmasıyla 4 Haziran'da sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş, SSCB tarafından 13.000 kişilik birlik Fergana'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Hokand'da halkın barışık gösterileri sonrasına birlik ateş aınca 50'den fazla kişinin ölmesi ve 200'den fazla kişinin yaralanmasına sebep olmuştur. Bu hareketle sonucunda toplam 557 ev, 27 devlet binası, 275 araç yakılmış ve yağmalanmış, 103 kişi hayatını kaybetmiş, 1011 kişi yaralanmıştır. SSCB birliklerinden ise 137 kişi yaralanmış ve bir kişi öldürülmüştür.

⁷⁹⁷ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:343-45.

gelmiştir.⁷⁹⁸ Bu yeni sürecin ilk adımı 23 Haziran 1989'de düzenlenen ÖKPMK'nin 14. genel kurulunda İslam Abduganiyevich Kerimov'un ülkenin başına geçişi olarak görülmüştür. Ertesi gün Kerimov, “Bundan sonra eski şekilde yaşayamayız ve zaman da böyle yaşamamıza izin vermeyecektir” diyerek yeni dönemin sinyallerini vermiş, etnik çatışmaların yaşandığı Fergana bölgesindeki yerel halka temas etmek amacıyla toplantılar düzenlemiştir. Kerimov, daha sonra milli değerlere mahsus söz ve eylemsel faaliyetlere yönelmiştir.⁷⁹⁹ Özbek SSC Yüksek Sovyeti'nde 21 Ekim 1989 tarihinde *Özbek SSC Devlet Dili Hakkında* kanun kabul edilmiş, Rusça yerine Özbekçe hayatın geneline yayılmıştır. 24 Mart 1990 tarihlerinde yapılan seçimle İslam Abduganiyevich Kerimov, Yüksek Sovyet'in oturumunda Özbekistan Cumhurbaşkanı seçilmiş, 20 Haziran 1990 tarihinde ise 12 maddeden oluşan *Bağımsızlık Bildirgesi* kabul edilmiştir. Bu bildiri uyarınca Özbek SSC'nin devlet egemenliği, demokratikliği, iç ve dış ilişkilerde bağımsızlığı, sınırların dokunulmazlığı gibi konular yer almıştır. Özbekistan topraklarında SSCB Yüksek Sovyeti tarafından alınan kararların yürürlüğe girebilmesine yönelik Özbek SSC Yüksek Sovyeti tarafından onaylanma şartı getirilmiştir. Ayrıca personel politikasında değişikliğe gidilmiş, sosyo-ekonomik ve sosyo-politika konular ele alınarak yerel kadrolar oluşturulmuş, Moskova'nın direktiflerinden uzaklaşmaya başlandığı vurgulanmıştır. Kerimov tarafından ülkede davaları bulunan binlerce insan beraat ettirilmiş, devletleştirilen toprakların köylülere tekrar geri verilmesine dair programlar başlatılmış ve ekonomik kalkınma amacıyla fonlar oluşturulmuştur.⁸⁰⁰

1990 yılının baharında Baltık Cumhuriyetlerinden Letonya, Litvanya ve Estonya'nın ardından Gürcistan ve Azerbaycan'ın da Birlik'ten ayrılmasıyla SSCB'de SSCB Anayasası mı yoksa Cumhuriyetlerin Anayasaları mı geçerli olacağı konusunda bir tartışması başladı. Merkezdekiler “Güçlü Merkez, güçlü Cumhuriyet demektir” görüşünü savunurken diğer taraftan “Güçlü Cumhuriyetler, güçlü bir merkez demektir” görüşü öne çıktı. Ağustos 1990 Birlik Antlaşması'nda yenilenme programı başlatıldı. Cumhuriyetteki siyasi seçkinler kendi topraklarındaki kaynakların kullanımı konusunda yetkinin Moskova'ya ait olmadığını savununca SSCB Yüksek

⁷⁹⁸ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:350-51.

⁷⁹⁹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:347; Ислам Каримов, *Ўзбекистон мустақилликка эришиши оstonасида* (Ташкент: Ўзбекистон, 2011), 32.2016, 347.

⁸⁰⁰ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:347-50.

Konseyi kendi programını oluşturup Cumhuriyetlere bildirdi. Başta Özbekistan olmak üzere birçok Cumhuriyet bu programı kabul etmedi. Şubat ve Mart 1991 tarihleri arasında Birlik Antlaşması'nın revize edilmesi amacıyla tekrar toplantılar düzenlendi ve yeni bir taslak hazırlandı. İslam Kerimov yönetiminde Özbekistan, Cumhuriyetlere tam bağımsızlık verilmediği gerekçesiyle bu taslağı kabul etmedi. Bunun üzerine 20 Şubat 1991 tarihinde Özbekistan Yüksek Sovyeti tarafından Birlik Referandumu yapılması kararı alındı. Referandumda “*Özbekistan'ın yenilenen Birlik (Federasyon) içerisinde bağımsız, eşit bir cumhuriyet olarak kalacağına katılıyor musunuz?*” sorusu soruldu. Oylamaya katılan seçmenlerin %93'ü bu soruya *Evet* yanıtını verdi. Nisan 1991 tarihinde Kiev’de bir araya gelen Ukrayna, Rusya, Beyaz Rusya, Özbekistan ve Kazakistan Cumhuriyetleri liderleri Birlik Antlaşması çerçevesinde merkeze taviz verilmemesi konusunda ortak tavır alacaklarını beyan etti. Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri de bu belgeyi imzalayınca aynı ay SSCB başkanı Gorbaçov, üye cumhuriyete karşı direnemeyerek 9 + 1 (9 Cumhuriyet⁸⁰¹ ve 1 Merkez) formülünü sundu.

17-19 Ağustos 1991 tarihlerinde Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov, devlet başkanı olarak Hindistan’a bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu ziyaret sırasında iki devlet arasında ekonomi, ticaret, bilim ve teknoloji, kültür, eğitim, bilim, turizm, spor ve medya alanlarında çeşitli anlaşmalar imzalandı. Bu anlaşmalar sonucunda Özbekistan ilk dış politika temasını gerçekleştirmiş oldu. Ağustos 1991 olayları sonucunda merkezi hükümet çöktüğünde İslam Kerimov, 25 Ağustos 1991 tarihinde bir kararname yayımlayarak Özbekistan’ın çıkarlarının korunması amacıyla İçişleri Bakanlığı ve Devlet Güvenlik Komitesi’nde denetimi ele alarak yasama, yürütme, yargının yanı sıra askeri birimleri partiden tamamen ayırdı. Bu koordinasyonun sağlanması ve iç çatışmaya dönüşmemesi için İslam Kerimov, politikalarını son derece hassas bir şekilde izledi. Sonuç olarak 25 Ağustos 1991 tarihinde yürürlüğe giren devlet bağımsızlığının ardından Özbekistan, 1 Eylül 1991’de bağımsızlığını ilan etti.

Bu tarih yazımı incelemesi, Özbekistan’ın Sovyetler Birliği dönemini, ulusal kimlik ve toplumsal uyum perspektiflerini dönemin kompleks yapılarını ve çeşitli yönlerini dikkate alarak ayrıntılı bir şekilde değerlendirmektedir. Totaliter rejimin özerklik, merkez-çevre sömürü ilişkileri ve milli değerlere yönelik baskı gibi politikalarıyla

⁸⁰¹ RSFSR, Ukrayna, Belarus, Özbekistan, Kazakistan, Azerbaycan, Tacikistan, Kırgızistan ve Türkmenistan

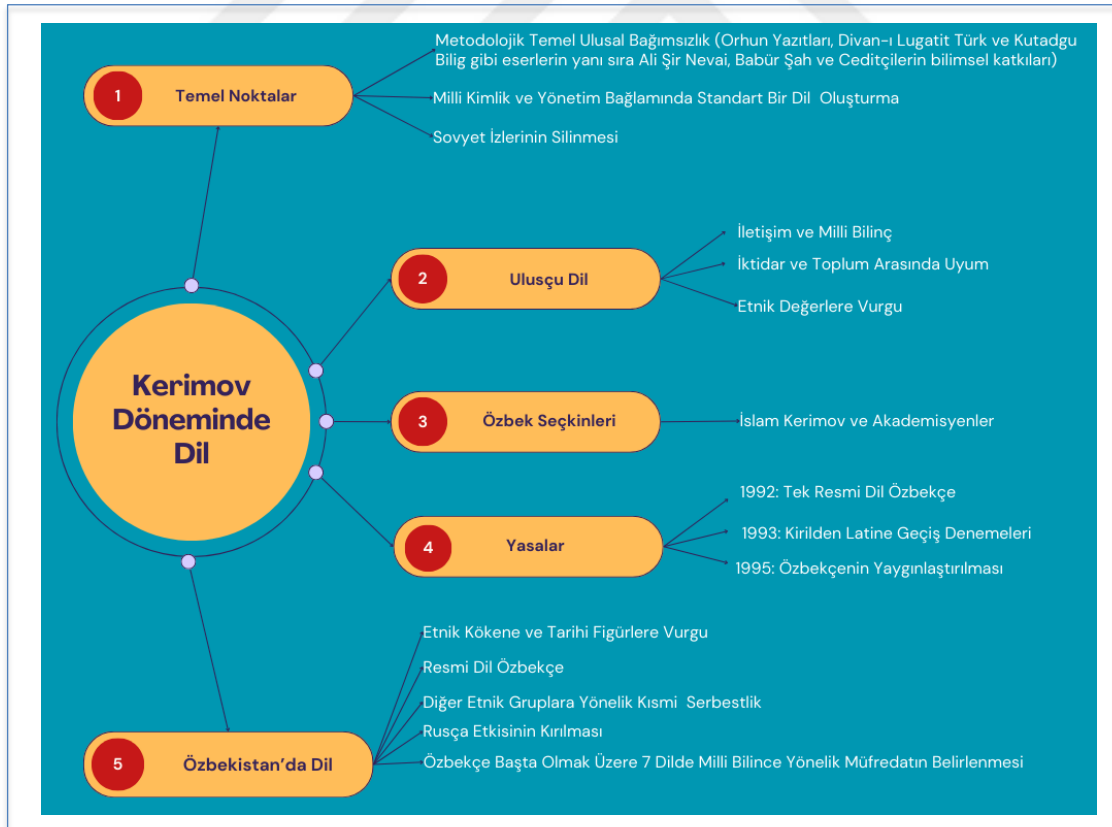
Özbekistan'ın sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitim alanlarında önemli değişiklikler yaşadığı ve bu değişikliklerin ulusal kimliği şekillendirdiği savunulmuştur. Özbekistan, beş döneme ayrılarak incelenmiş ve her dönemde, Totaliter rejimin kontrolü altında yaşanan değişimler, baskılar ve direnişler, savaş yıllarındaki katkılar ve bağımsızlık yolundaki mücadeleler detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Tarih yazımında vurgulanan milli kimliğin korunması ve geleceğe taşınması gerekliliği, baskı mağdurlarını anma gibi girişimlerle desteklenmiştir. Bu, toplumsal hafızanın korunmasında ve milli kimliğin inşasında kritik bir role sahip olduğunu göstermektedir. Özbekistan'ın Sovyet dönemi tarih yazımı karmaşık tarihi olayları ve dönemleri, milli kimlik ve toplumsal uyum perspektiflerinden incelerken, geçmişten dersler çıkararak gelecek nesillere mahsus önemli bir miras bırakmaktadır. Tarih yazımı, aynı zamanda Sovyetler döneminin Özbekistan üzerindeki etkilerini, ulusal kimlik inşasındaki rolünü ve bağımsızlık sonrası dönemdeki yansımalarını aydınlatarak gelecek nesillerin bu geçmişle hesaplaşmasına ve daha bilinçli bir toplumsal kimlik inşasına olanak tanır. Bu şekilde Özbekistan'ın tarihi, kültürel ve sosyal dokusunun daha iyi anlaşılmasına ve değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

4.2.2. Özbekistan'da Ulus İnşa Sürecinde Dil Politikaları

Ulus inşa sürecinde dil, farklı deneyimlere sahip bireyleri uyumlu hale getirme, bir diğeriyle uyumlu olduğunu ona hissettirme, o bireylerden bir kimlik oluşturma işlevine sahiptir. Bu nedenle toplumun bütününi organize etmeyi kendine hedef biçmiş olan siyasal seçkinler, iletişimi kolaylaştırmak ve toplumu bir araya getirmek amacıyla standart bir dil oluşturma gayreti içine girerler. Aynı dili kullanma, insanların ortak özlem ve duygular etrafında birleşmeleri ve belirli bir hedef uğruna hareket etmelerine olanak sağlar. Özbekistan'da ulus inşa sürecinde dil politikaları, milli kimlik ve toplumsal uyum gibi temel unsurlar üzerine kurulmuştur. Özbek halkının yıllanmış etnik kültürün gölgesinde dil değerlerini korumuş ve bu değerlere bağımsızlıkla birlikte ulus inşasında aktif olarak başvurmuştur.⁸⁰² Bu süreçte ulusal dilin canlandırılması ve azınlık dillerinin korunması olmak üzere iki önemli konu dil politikalarının merkezinde yer almaktadır. Bağımsızlık sonrasında Özbekistan'da

⁸⁰² Gabrielle Hogan-Brun ve Svitlana Melnyk, "Language policy management in the former Soviet sphere", içinde *The Cambridge Handbook of Language Policy*, ed. Bernard Spolsky, Cambridge Handbooks in Language and Linguistics (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 594, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511979026.035>.

Özbekçenin resmi dil olarak kabul edilmesine yönelik anayasal düzenlemeler yapılmış ve bu dilin tarihini aydınlatmak amacıyla bilimsel çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Özbekistan Cumhuriyeti'nin vatandaşlarına yönelik diğer dillerde iletişim kurma ve etnik grupların kendi ana dillerini kullanma hakkını güvence altına alarak etnik çatışmaların önüne geçme hedeflenmiştir. Bağımsızlığın ilanından sonra dil bilimciler ve akademisyenler tarafından Özbekçe üzerine bir dizi önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu metinler, Özbekçenin tarihi, dilbilgisi, fonolojisi ve diğer yönlerini kapsayarak, dilin zenginliğini ve çeşitliliğini vurgulamakta ve bu dilin gelişimine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca Özbek dil biliminin ve dil politikalarının tarihi, modern dönemdeki dil bilimcilerin ve dil politikalarının yaratıcıları tarafından şekillendirilmiştir. Özetle Özbekistan'da dil politikaları, ulus inşa sürecinde merkezi bir rol oynamış ve milli kimlik aracılığıyla toplumsal uyumu güçlendirmeyi amaçlamıştır. Bu süreçte, Özbekçenin diriltilmesi ve korunması, ulusal azınlık dillerinin desteklenmesi ve dil biliminin gelişimi ön plana çıkmıştır.

Şekil 4.2: İslam Kerimov Dönemi Özbekistan'da Dil

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bağımsız Özbekistan’da dil politikaları, dilin önemini vurgulayan temel yasalarla belirlenmiştir. Bu süreçte en önemli yasa, 1989’da kabul edilen *Devlet Dili Yasası*’dır.⁸⁰³ 1991 yılında bağımsızlığın ilan edilmesiyle birlikte dil alanında çalışmalar hız kazanmıştır. Özbekçenin önemini vurgulayan en önemli adımlardan biri, 1992 tarihli anayasa uyarınca tek ve resmi dilin Özbekçe olması, Rusçaya herhangi bir yasal statü verilmemesidir.⁸⁰⁴ Bu karar milli bilincin güçlendirilmesi amacıyla verilmiştir. Milli bilincin inşa edilmesi amacıyla Rusça gazete, dergi ve Rusça yayın yapan televizyon kanallarına yönelik sınırlandırma politikaları izlenmiştir.⁸⁰⁵ Zira bazı Rus kitle iletişim araçlarının Özbekistan’ın iç ve dış politikalarını çarpıttığı gerçeğini göz önünde bulunduran Kerimov, bu durumu ‘*bir hastalık*’ olarak nitelendirerek ‘*er ya da geç her halükarda bu hastalığın tedavi edilmesi gerekiyor*’ şeklinde açıklama yapmıştır.⁸⁰⁶ Bunun yanı sıra 2 Eylül 1993 tarihinde Özbek Parlamentosu tarafından Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi üzerine karar alınmıştır. Ancak bu geçiş sürecinde bazı engeller çıkmış ve geçiş zamana yayılmıştır.⁸⁰⁷

Özbekistan’a yasal anlamda dile yönelik atılan ikinci adım ise 1995 *Özbekistan Dil Yasası*’dır.⁸⁰⁸ Bu yasa uyarınca;

- Özbekistan Cumhuriyeti’nin resmi dili Özbekçedir.
- Özbekçenin resmi dil olarak kabul edilmesi diğer etnik grupların ana dillerini kullanmalarına engel teşkil etmez.
- Vatandaşlar kendi aralarındaki iletişim dilini seçmede özgürdürler.

⁸⁰³ “3561-XI-сон 21.10.1989. Закон Республики Узбекистан ‘О государственном языке Республики Узбекистан’” (Özbekistan Cumhuriyeti’nin Devlet Dili Hakkında), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1989, <https://lex.uz/docs/108915>.

⁸⁰⁴ “Конституция Республики Узбекистан от 8 Декабря 1992 года”, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1992, Статья 4, <https://lex.uz/docs/35869>.

⁸⁰⁵ Владимир Михайлович Алпатов, *150 языков и политика, 1917-2000: социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства* (Москва: КРАФТ, 2000).

⁸⁰⁶ Каримов, Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби, 5:156.

⁸⁰⁷ “931-XII-сон Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида” (Latin alfabesine dayalı Özbek alfabesinin tanıtımına ilişkin 931-XII sayılı karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 02 Eylül 1993, <https://lex.uz/docs/112286>. Özbekistan’da Latin alfabesine hızlı geçiş sağlanamamıştır. 1993’te karar verilmesi, 1995’te tekrar gündeme gelerek sorunların saptanması, 2002 yılında 2005’te tamamlanması planlanan geçiş süreci son olarak 5 yıl daha ertelenerek sürecin tamamlanacağı tarih 2010 olarak belirlenmiştir. Bu bilgilerin ışığında 2007 yılında bir grup Özbek bilim adamı, Latin alfabesine geçişin siyasi bir eylem olduğu, devlet lideri İslam Kerimov da dahil olmak üzere Özbek elitlerin Kiril alfabesi kullandığını dil getirilmiştir.

⁸⁰⁸ “О‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida” <https://lex.uz/docs/121433>

- Ülke genelindeki resmi kurumlarda Özbekçe kullanılması zorunludur.
- Adli işlemler veya noter işlemleri, resmi devlet diline ek olarak farklı dilde yapılabilir.
- Basın ve yayın organlarının faaliyetleri resmi dilde ve diğer dillerde gerçekleştirilecektir.
- Ülke genelinde idari-bölge isimleri resmi dilde olacaktır.
- Devlet dilini ve diğer dilleri küçümsemek yasaklanmıştır.

Yasal sürecin akabinde bağımsızlıkla beraber dil bilimciler tarafından Özbekçe üzerine sistemli çalışmalar başlamış, 1992 yılı içinde bir dizi eser yayınlanmıştır.⁸⁰⁹

Örneğin Abdulgani Aliyev ve Karim Nazarov tarafından “*Özbek Dili El Kitabı*” bunlardan biridir. Bu kitap, Özbekçenin tarihi geçmişini ve temel özelliklerini sade bir anlatımla ele almaktadır. Özbekçeye mahsus diğer bir metin U. Tursunov, A. Muhtorov, Sh. Rahmatullayev tarafından “*Modern Özbek Edebi Dili*” başlıklı kitabıdır. Lise ve üniversitelerin filoloji bölümü öğrencilerine yönelik hazırlanan kitap ses bilgisi, sözlük bilimi, söz yapımı, yapı bilgisi ve kelime türleri gibi başlıkları içerir. X. Abdurahmonov, A. Rafiev, D. Shodmonqulova tarafından yazılan “*Özbek Dilinin Uygulamalı Dil Bilgisi*” başlıklı kitap kültür ve sanat okullarında eğitim gören öğrencilere yöneliktir. Bu kitapta cümle yapısı ve birleşik cümleler ayrıntılı olarak işlenmiştir. Abduzuhur Abduazizov tarafından yazılan “*Özbek Dilinin Fonolojisi ve Morfolojisi*” başlıklı çalışması da ses ve söz dizimlerine özgü önem arz eden metinler arasındadır.

Özbekçeye mahsus çalışmalar sonraki yıllarda da devam etmiştir. Söz gelimi 1995 yılında A. Muhtorov, U. Sanaqulov tarafından “*Özbek Edebi Dili Tarihi*” başlıklı kitap, üniversite ve pedagoji enstitülerinin filoloji bölümü öğrencilerine yönelik olarak hazırlanmıştır. Ayrıca bu kitapta eski Türkçe, Özbek halk dini ve gelişimi ve Ali Şir Nevai dönemindeki edebi dilin özellikleri yer almaktadır. 1997 yılında ise M. M. Kurbonova tarafından “*Abdurrauf Fitrat ve Özbek Dil Bilimi*” başlıklı kitap filoloji

⁸⁰⁹ Абдуғани Алиев ва Карим Назаров, *Ўзбек тили маълумотномаси, (Özbek Dilinin Referans Kitabı)*, (Ташкент: Нур, 1992); У. Турсунов, А. Мухторов, ва Ш. Рахматуллаев, *Хозирги ўзбек адабий тили (Modern Özbek Edebi Dili)*, (Ташкент: Ўзбекистон, 1992); Х. Абдурахмонова, А. Рафиев, ва Д. Шодмонкулова, *Ўзбек тилининг амалий грамматикаси (Özbek Dilinin Pratik Grameri)*, (Ташкент: Укитувчи, 1992); Абдузхур Абдуханов, *Ўзбек тилининг фонологияси ва морфологияси (Özbek Dilinin Fonolojisi ve Morfolojisi)*, (Ташкент, 1992).

bölümü öğrencilerine yönelik hazırlanmıştır. Bu kitapta Fıtrat'ın Özbek dil bilimine özgü yaptığı araştırmalar ve köklü reformlar yer almaktadır. 1997 ve 1999 yılları arasında E. Begmatov, A. Mamatov tarafından üç ciltlik *“Edebi Ölçüt Teorisi”* başlıklı kitap çıkarılmıştır. Birinci ciltte Özbekçedeki dil ölçütlerinin öğretilmesi hakkında sistematik araştırmalar bulunmaktadır. İkinci ve üçüncü ciltlerinde ise edebi dil ve Özbek edebi ölçütleri yer almaktadır. 2002 yılında Abdulhamid Nurmonov tarafından *“Özbek Dil Bilimi Tarihi”* adlı kitapta hilafet döneminden bağımsızlığa kadar Özbekçenin geçirdiği süreç anlatılmaktadır. Kitapta bazı gramer konularına kısa da olsa değinilerek Karahanlılar dönemi, Moğol dönemi, Timurlular dönemi, Orta Çağ dönemi, Hanlıklar dönemi, Harezmi dönemi ve son olarak bağımsızlık dönemi ele alınmaktadır. Aynı zamanda Farabi, Biruni, Kaşgarlı Mahmud, Zemahşeri, Ali Şir Nevai, Babür, Behbudi ve Fıtrat gibi isimlerin Özbekçenin gelişimindeki rolünden bahsedilmektedir. 2003 yılında A. Polatov, T. Mominova, I. Polatova tarafından *“Dünyevi Özbek Dili”*nin birinci cildi basılmıştır. Kitapta Özbekçe fiillerin derinlemesine analizi Özbekçe, Rusça ve İngilizce yer almaktadır. 2007 yılında Z. Xolmanova tarafından *“Özbek Dil Bilimine Giriş”* başlıklı kitabı dil ve toplum arasındaki ilişki bağlamında tüm Türk lehçelerinin tasnifini yapmıştır. 2008 yılında G. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov tarafından *“Özbek Dilinin Tarihî Dil Bilgisi – Fonetik, Morfoloji ve Sentaks”* başlıklı kitapta Özbek halkı ve dili, Türk dilleri ve tasnifi hakkında ayrıntılı incelemeler yapılmıştır. 2006-2008 yılları arasında Özbekistan Bilimler Akademisi'ne bağlı Ali Şir Nevai Dil ve Edebiyat Enstitüsü kadroları tarafından hazırlanan 5 ciltlik *“Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”* alana yönelik diğer önemli çalışmadır.⁸¹⁰ 2010 yılında Azim Hojiyev tarafından yazılan *“Özbek Dili Morfolojisi, Morfemikası ve Sözcük Yapımının Teorik Meseleleri”* başlıklı eserde Özbekçenin yapı bilimsel ve biçim birimsel yapısı, dil ve hitabet meseleleri ve sözlük sistemi yer almaktadır. 2015 yılında H. A. Dadaboyev, Z. T. Xolmanova tarafından *“Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri”* kitabı ortaöğretim ve yükseköğretim kurumlarındaki öğrencilerine yönelik hazırlanmıştır. Kitapta Türkçenin lehçeleri ve onların tarihi gelişim süreci ve tavsiflerine yer verilmiştir.

⁸¹⁰ Marufjon Yuldashev, “Özbekistan’daki Sözlük Çalışmaları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, sy 4 (01 Nisan 2011): 256.

Yukarıdaki araştırmaların genel içeriği göz önüne alındığında bağımsız Özbekistan’da Özbekçe tarihi ve gelişimi hakkında şu hususlar ön plana çıkmaktadır: Özbekçe - Kıpçak, Oğuz ve Karluk olmak üzere üç Türk lehçesinin birleşiminden oluşmaktadır. Her ne kadar bu lehçe grupları arasında farklılık olsa da günümüzdeki Özbekçenin oluşumunda her birinin önemli bir yeri olduğu kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra Özbek dilinde baskın olarak Karluk lehçesinden söz etmek mümkündür. Söz gelimi Taşkent, Andican, Fergana, Namangan, Hokand, Cizzak, Semerkant, Kattakorgon, Buhara, Karşi ve Margilan şehirleri Karluk lehçesine mensuptur. Bağımsızlıkla birlikte Özbek yazı dili normlarının belirlenme sürecinde Taşkent lehçesi ön plana çıkarılmıştır. Özbekçeye yerleşen Arapça, Farsça, Tacikçe, Moğolca ve Rusça kelimeler vardır.⁸¹¹

Türk halklarının ortak anıtı olarak kabul edilen Orhun Yazıtları, ‘*Divan-ı Lugatit Türk*’ ve ‘*Kutadgu Bilig*’ gibi eserler Özbekçenin ilk yazıtları olarak anılmaktadır. Ayrıca Özbekler, Göktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril olmak üzere beş alfabeyi yaygın bir şekilde kullanmışlardır.⁸¹² Özbek yazı dilinin oluşumunda dönüm noktası, 14. ve 15. yüzyılların sonlarında büyük şair ve düşünür Ali Şir Nevai’nin bilimsel ve pratik hizmetleri ve edebi eserleri kapsamında gerçekleşmiştir. Bu süreçte Özbek yazı dili Lütüfî, Sakkoki, Nevai ve Babür’ün eserleriyle başlamış, Ogahi, Furqat ve Muqimiyy gibi isimlerin eserleriyle devam etmiş ve gelişmiştir. Ancak Sovyet döneminde uygulanan yanlış dil politikası ve çeşitli baskılar sonucunda Özbekçenin gelişiminde yavaşlama olmuştur.⁸¹³

Çarlık Rusya döneminde Türkistan’ın tüm bölgelerini sistematik bir şekilde işgal ederek kontrol altına almak amacıyla Ruslar, Özbekistan’da sözlük çalışmaları yapmışlardır. Lazar Budagov tarafından 1869-1871 yılları arasında hazırlanan ‘*Türk-Tatar Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü*’ Türkistan coğrafyasındaki litaratüre katkı sağlamıştır.⁸¹⁴ Vasili Vasilyeviç Radlof tarafından 1893-1911 yıllarında yayımlanan ‘*Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi*’ alana yönelik diğer önemli bir çalışmadır.

Özbek diline özgü bilimsel çalışmalar, esas olarak Ali Şir Nevai’nin ‘*Muhokamatül lughatayn*’ adlı çalışmasıyla başlamıştır. 20. yüzyılın 1920’li yıllarında bu alandaki

⁸¹¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, с. “Ў” Ҳарфи (Ташкент: Давлат илмий нашриёти, 2013), 10-12.

⁸¹² Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler* (Akçağ Yayınları, 1998), 111.

⁸¹³ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2013, “Ў” Ҳарфи:10-12.

⁸¹⁴ Marufjon Yuldashev, “Özbekistan’daki Sözlük Çalışmaları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, sy 4 (01 Nisan 2011): 252; P.L. Dash, “Ethno-Nationalism in Uzbekistan”, içinde *Central Asia Emerging New Order*, ed. K. Warikoo (Delhi: Har-Anand, 1996), 106.

bilimsel çalışmalar ayrıntılı ve derinlemesine incelenmiştir. Söz gelimi bu alandaki ilk araştırmalar Fıtrat, Elbek, Aşurali Zahiri, E.D. Polivanov, Gazi Olim Yunusov ve K.K.Yudakhin tarafından başlatılmıştır. 1930-1970 yılları arasında S. İbrohimov, O.Usmonov, A.Gulomov, A.K.Borovkov, V.V. Reshetov, U. Tursunov, 3. Ma'ru-fov, I. Kochkortoev, A.N. Kononov, F. Abdullaev, Fakhri Kamal, Sh. .Shukurov, I. Rasulov, Özbek dilbiliminin gelişimine değerli bir katkı sağlamıştır. Bu dönemde özellikle Ş. Shoabdurahmonov, G. Abdurahmonov, M. Askarova, A. Hojiev, A. Rustamov, A.M. Shcherbak, E. Fozilov, Sh.Rakhmatullaev, M. Mirtojiev, M. Sodikova, E. Begmatov, Q. Mahmudov, A. Nurmonov, H. Ne'matov gibi dilbilimciler Özbek dilbiliminin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.⁸¹⁵ Özbekistan Bilimler Akademisi'nin 1950, 1955, 1954, 1959 tarihlerinde yayımladığı Rusça-Özbekçe ve Özbekçe-Rusça sözlükler de Özbek sözlükçülüğü açısından önem arz etmektedir.⁸¹⁶ 1981 yılında ise iki ciltlik Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü hazırlanmıştır. Bu sözlükte edebi dilin tüm sahalarındaki kelime anlamlarına yer verilmesi bakımından Özbek sözlükleri arasında önemli bir yeri vardır.⁸¹⁷

Kerimov döneminde uygulanan dil politikaları, Sovyet döneminin izlerini silmek ve milli bilinci oluşturmak amacıyla ilerlemiştir. Landau ve Kellner-Heinkele, Özbek dilinin yalnızca bir iletişim aracı olarak değil başlı başına ideolojik bir sembol olarak da kullanılmaya başlandığını belirtmektedir. 1989'da Özbeklerin yalnızca %27'si Rusça bildiğini belirtirken, ezici bir çoğunluk (%71) Özbekçe bildiğini iddia ediyordu.⁸¹⁸ Bu dönemde uygulanan politikalar sonucunda 1989-1994 yılları arasında Özbekistan'da yaşayan 400.000 Rus'un ülkeyi terk ettiği kaydedilmiştir.⁸¹⁹ Ayrıca Rusça eğitim veren okulların sayısında düşüş kaydedilmiştir. Örneğin 1992 yılında Rusça veya Rusça-Özbekçe ortak eğitim veren okulların sayısı 1147 iken 2000 yılına gelindiğinde bu sayı 813'e düşmüştür.⁸²⁰ Bu durum, Özbekistan'da etnikler arası

⁸¹⁵ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2013, “Ў” Ҳарфи:11.

⁸¹⁶ Marufjon Yuldashev, “Özbekistan'daki Sözlük Çalışmaları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, sy 4 (01 Nisan 2011): 252.

⁸¹⁷ Marufjon Yuldashev, 253-54.

⁸¹⁸ Paul Bergne, review of *Review of The Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States*, tanıtım yazarı Jacob M. Landau ve Barbara Kellner-Heinkele, *Journal of Islamic Studies* 14, sy 2 (2003): 245-47; Aneta Pavlenko, “Russian in Post-Soviet Countries”, *Russian Linguistics* 32, sy 1 (2008): 59-80.

⁸¹⁹ Özlem Eraydın Virtanen, “Dil Politikalarına Bütüncül Bir Yaklaşım: Orta Asya'da Dil Politikaları” (Doctoral Thesis, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2002), 296, https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=gl-AIW8iOp3l4ulh5RxN9Q&no=W3aN6j_cRC5ojESMLTGONQ.

⁸²⁰ Yunus Khalikov, “Uzbekistan's Russian-Language Conundrum”, Eurasianet, 2006, <https://eurasianet.org/uzbekistans-russian-language-conundrum>.

iletişim dili Rusça olması sebebiyle bazı sorunları da beraberinde getirmiştir.⁸²¹ Schlyter'e göre Özbekistan Devlet Dili Yasası, Rusya ile olan diplomatik ilişkileri olumsuz etkilemesine rağmen Özbekçenin modernleşmesi, Özbekçenin Rusçadan arındırılması ve milli dilin yaratılması gibi konuları öne çıkarmıştır.⁸²² Kerimov, bir hastalık olarak nitelendirdiği Rus iletişim araçlarının Özbekistan politikalarına müdahalesinin önüne geçilememesi durumunda ülkenin ciddi sorunlarla karşı karşıya kalacağını vurgulamıştır. Söz gelimi Kerimov'un şu açıklaması konunun mahiyetini anlamak açısından önem arz etmektedir:

“Bazı Rus gazetelerinin sayfalarında yer alan çeşitli uydurma ve yalanlar, siyasetimizi itibarsızlaştırmaya yönelik provokatif eylemler, uluslararası nifak ve güvensizlik tohumlarının ekilmesi buna dayanmaktadır.... Hepimizin basit bir gerçeği anlaması gerekiyor: Ülkemizi içeriden yok etmeye çalışacaklar”⁸²³

2000'li yılların başında Özbek hükümeti azınlık dillerinde eğitim konusunu ele aldı. Özbekistan'da genel eğitim yedi dilde yürütülmektedir: Özbekçe, Karakalpakça, Rusça, Kazakça, Kırgızca, Türkmence ve Tacikçe (bkz. Tablo 3). Ancak azınlık okulların sayısında azalma görülmüştür. Söz gelimi 1998'de 2.335 olan azınlık okul sayısı, 2013'te 1.921'e düşmüştür. (Şekil 2). Bu süreçte Rusça eğitim gören öğrencilerin payı 2004'e kadar düşmüş olsa da sonrasında yeniden artmaya başlamıştır. Özbekistan'da 1991'de %12,3 olan bu pay, 2003'te %4,6'ya düşmüş ve yaklaşık 600.000 Rus ülkeyi terk etmiştir. Ancak 2013'te bu oran %8,3'e ulaşmıştır. Bu durum Özbekistan'da o zamanlar yalnızca %2,7 oranında Rus bulunduğu dikkate alındığında kayda değer bir rakamdır. Ayrıca azınlıklar arasında devlet dilini teşvik etmek ve eğitimin “Özbekleştirilmesini” kolaylaştırmak amacıyla Özbek yetkilileri, azınlık dillerinin çoğunluk tarafından konuşulduğu ülkelerden ithal edilen izinsiz yayınlara el koymaktan çekinmemiştir.⁸²⁴ Devlet politikaları çerçevesinde Rusçanın etkisinin azaltılması, Karakalpak ve Taciklerin de kendi dillerine yüksek bir statü talep etmelerine sebebiyet vermiştir.⁸²⁵ Ancak Schlyter'e göre Özbekistan'daki dil sorunu bugün politik olarak eskisi kadar “sıcak” değildir. Milli Eğitim Bakanlığı, yurttaşlık

⁸²¹ Aneta Pavlenko, “Bi- and Multilingualism as a Metaphor for Research”, *Bilingualism: Language and Cognition* 11, sy 2 (Temmuz 2008): 197-201, <https://doi.org/10.1017/S1366728908003374>.

⁸²² Birgit Schlyter, “Research on Language Renewal in Uzbekistan”, *Nordic Newsletter of Asian Studies*, sy 2 (1995): 21.

⁸²³ Каримов, Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби, 5:159.

⁸²⁴ Olivier Ferrando, “Education Language Policies and Practices in Post-Soviet Central Asia. An Historical Analysis of Ethnic Minorities in the Ferghana Valley”, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (JEMIE)* 19 (2020): 38.

⁸²⁵ Graham E. Fuller, *Central Asia: The New Geopolitics* (Santa Monica, CA: Rand, 1992), 19-24.

değerlerini desteklemek amacıyla özel materyaller geliştirmek yerine, orijinal Özbek ders kitaplarını azınlık dillerine çevirmiştir. Bu adım, azınlıkların ulusal aidiyetlerine bakılmaksızın yurttaşlık bilinci geliştirmelerini sağlamıştır.

Tablo 4.2: Özbekistan’da Eğitim Dili ve Okulların Sayısı

	2013	
	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Özbekçe	8,886	3,879,684
Rusça	788	370,292
Kazakça	427	52,459
Karakalpakça	373	87,619
Tacikçe	235	66,323
Kırgızca	55	7,406
Türkmençe	43	8,311

“109-сон Vazirlar Mahkamasining ‘Xalq ta’limi xodimlari mehnatiga haq to’lash shartlarini tartibga solish to’g’risida ’1994-yil 29-sentabrdagi 490-son qaroriga o’zgartirish va qo’shimchalar kiritish haqida (O’zbekiston Respublikasi Prezidentining ‘Chet tillarni o’rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida 2012-yil 10-dekabrdagi PQ-1875-son qarori)”, (10 Aralık 2012 tarih 1875 sayılı yabancı dil öğrenme sistemini daha da iyileştirmeye yönelik tedbirler hakkında), 19 Nisan 2013, <https://lex.uz/docs/-2156376>.

Kerimov döneminde medya sektörü ve kitle iletişim araçlarında Rusça yerine Özbekçe kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla çeşitli girişimlerde bulunulmuştur.⁸²⁶ Söz gelimi “*Özbek Dili ve Edebiyatı*”, “*Şark Yıldızı*”, “*Dünya Edebiyatı*”, “*Tefekkür*”, “*Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı*” ve “*Milli Tıklanış*” gibi dergi ve gazeteler; “*YOTRK*”, “*Orbit ATV*”, “*Tutkul TV*”, “*İstiklal TV*”, “*Kainat TV*”, “*Alaka TV*”, “*S-TV*”, “*Vita TV*”, “*Kadimgoch TV*”, *AIC TV*”, “*Margilan TV*” ve “*Shark TV*” gibi TV kanalları da Özbekçe dilinde yayın yapmıştır. Devlete ait haber ajansı olan “*Özbekistan Millî Haber Ajansı*” 1992 yılından beri faaliyet göstermekte olup Dışişleri Bakanlığına bağlı Jahon Haber Ajansı ise 1995’ten beri faaliyet göstermektedir.⁸²⁷ Latin alfabesinin öğrenilmesi ve yaygınlaştırılması amacıyla

⁸²⁶ Fatma Açık, “Özbekistan’da 1990-2000 Yılları Arasında Özbek Türkçesinin Durumu”, *Avrasya Etüdləri*, sy 23 (2002): 138.

⁸²⁷ T. Qozoqboyev ve M. Xudoyqulov, *Jurnalistikaga kirish: Darslik* (Taşkent: Istiqsod-Moliya, 2018), 26-73; Erkam Temir, “Türk Cumhuriyetleri’nde Medya”, içinde *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri Ulusal Politika* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 174.

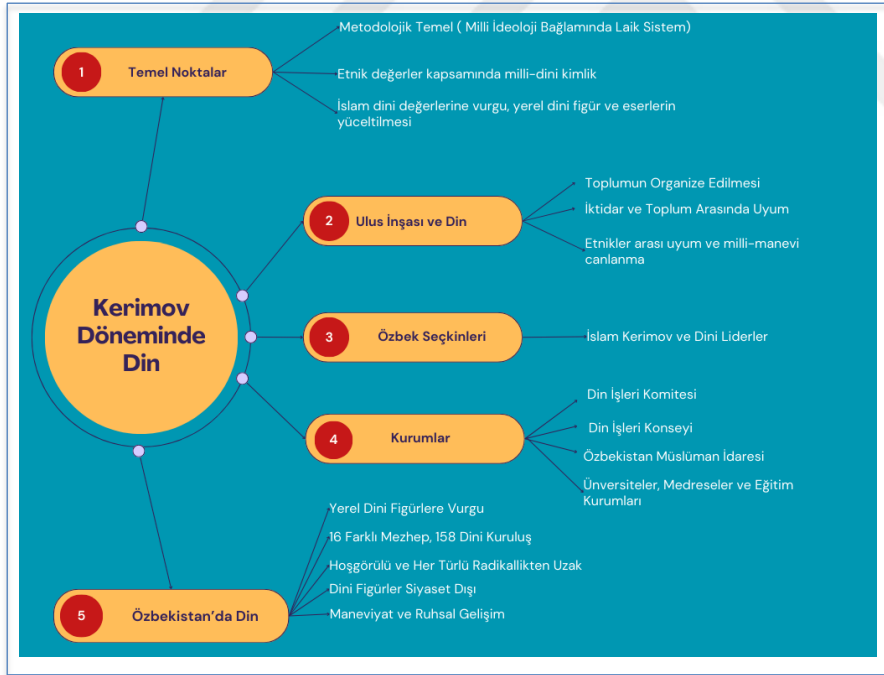
“Özbekistan Sesi”, “Marifet”, “Adalet”, “Türkistan Taşkent Hakikati”, “Vatan”, “Mülkdar” ve “İnsan ve Kanun” gazete ve dergileri örnek olarak verilebilir. Bunun yanı sıra “Pravda Vostoka”, “Golos Özbekistan”, “Narodnoe Slova” ve “Vechernii Taschkent” gibi gazete ve dergilerde Rusça ve Kiril alfabesi kullanılırken “Yoshlar Kanali”, “1. Kanal”, “TTV-1” ve “IV Kanal” gibi kanallar ise Rusça yayın yapmaktadır.

Özbekistan'da ulus inşa sürecinin temel taşlarından biri olan dil politikaları, milli kimlik ve toplumsal uyumu pekiştirme amacı gütmüştür. Bağımsızlık döneminde ulusal dil olan Özbekçenin resmi dil olarak kabul edilmesi, bilimsel araştırmaların teşvik edilmesi ve dilin tarihine yönelik çalışmalar amaca yönelik faaliyetlerdir. Devlet Dili Yasası ve Özbekistan Dil Yasası gibi mevzuatlar, dil politikalarının yasal çerçevesini oluştururken ulusal ve etnik dillerin korunması, dilin eğitim, yayıncılık ve resmi işlemlerde kullanılmasını teşvik etmiştir. Bu süreçte, Rusça gibi dillere verilen statünün kaldırılması ve Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş gibi önemli dönüşümler, Özbekistan'ın dil politikalarında radikal değişiklikler olarak öne çıkmıştır. Ayrıca ulusal ve uluslararası alandaki akademisyenler ve dil bilimciler tarafından gerçekleştirilen geniş çaplı çalışmalar, Özbekçenin zengin tarihi, grameri, fonolojisi ve diğer yönlerini derinlemesine incelemiş, bu çalışmalar dilin gelişimine büyük katkılarda bulunmuştur. Özbekistan'da dil politikaları, ulus inşa sürecinin özel bir yere sahiptir. Bu politikalar, ulusal birlik ve kimlik duygusunu güçlendirirken toplumsal uyum ve çeşitliliğe de katkıda bulunması amaçlanmıştır. Özbekçenin diriltilmesi, korunması ve geliştirilmesine yönelik adımlar, dilin ve kültürün gelecek nesillere aktarılmasını sağlamış ve Özbekistan'ın kültürel zenginliğinin ve dil çeşitliliğinin korunmasında önemli bir rol oynamıştır. Dil politikalarının bu kapsamlı uygulanaşı, Özbekistan'ın ulus inşa sürecinde dilin merkezi ve birleştirici bir güç olarak rolünü pekiştirmiştir.

4.2.3. Özbekistan'da Ulus İnşa Sürecinde Din Politikaları

Ulus inşası bağlamında din, birey ve topluma ilişkin hem bütünleştirici hem de ayırt edici bir rol oynamaktadır. Din, toplumsal yapıyı organize etme ve belirli bir kimlik oluşturma sürecinde önemli bir unsurdur. Aynı zamanda siyasi seçkinlerin statülerini sürdürme, iktidarı elde etme ve egemenliklerini sürdürme açısından dinin araçsallığına vurgu yapılmaktadır. Dinin toplumdaki kontrol işlevi, normatif davranışların

belirlenmesinde ve hatta hüküm verme konusunda belirleyici konumda yer almaktadır. Özbekistan'da ulus inşası, etnik değerler kapsamında milli-dini kimlik ve toplumsal uyum bağlamında din ve devlet ilişkilerinde hoşgörü, İslam dini değerlerine vurgu, yerel dini figür ve eserlerin yüceltilmesi şeklinde üç ana husus etrafında şekillenmiştir. İslam Kerimov döneminde din politikaları, hoşgörü esasına dayalı, radikal anlayışlardan uzak ve inançların özel mesele olarak tanınması üzerine inşa edilmiştir.⁸²⁸ Bu süreçte İslam Kerimov'un liderliğinde devlet kanalları aracılığıyla dini kurum ve liderlerin karşılıklı işbirliği koordine edilmiş, etnik gruplar arası barış ve uyumu sağlamak amacıyla çeşitli kuruluşlar ve konseyler oluşturulmuştur. Tüm bu adımlar, Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası ulus inşa sürecinde dini değerlerin ve kimliklerin korunması ve geliştirilmesinde temel bir rol oynamıştır. Söz konusu bu role yönelik Kerimov şu açıklamada bulunmuştur: “... öncelikle din adamları ve din adamlarıyla işbirliği içinde çalışmak gerekir. Ülkemizde insan ruhunun arınmasında, ahlaki eğitimde, barış, huzur ve milli uyumun sağlanmasında dinin hizmetini görmeliyiz.”⁸²⁹

Şekil 4.3: İslam Kerimov Dönemi Özbekistan'da Din

Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁸²⁸ Muhammadolim Muhammadsidikov, “Özbekistan’da Toplumsal Yaşamın Ana Özelliği Hoşgörü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 54 (11 Aralık 2015): 7-14.

⁸²⁹ Ислон Каримов, *Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида* (Ташкент: Ўзбекистон, 2011), 416.

Özbekistan Anayasası din özgürlüğü ve vicdan hürriyetini garanti etmektedir. Anayasa uyarınca Özbekistan, din ve devlet işlerinin ayrıldığı seküler bir devlettir. Dini temelli her türlü düşmanlığı yasaklarken aynı zamanda inançsızlığı da koruması altına almaktadır. Ayrıca seküler devletin gereği olarak dini temellerde bir parti kuruluşu da Özbek Anayasası tarafından yasaklanmıştır.⁸³⁰ İslam Kerimov döneminde toplumsal uyumu sağlamak amacıyla inanç meselesine özel bir yer ayrılmış ve her türlü radikal anlayıştan uzak hoşgörü esas alınmıştır. Söz gelimi Temmuz 1992’de Yüksek Sovyet’in onuncu oturumunda yaptığı konuşmada Kerimov, Özbekistan’ın ajandasında sekiz sosyal ilerleme ve yenilenme alanı belirlemiş ve ikinci olarak din konusunu ele almıştır.⁸³¹ Din politikaları, inananların dini duygularına saygı gösterilmesi, dini inançların bireylerin veya derneklerin özel bir meselesi olarak tanınması ve eşit hakların garanti altına alınması şeklinde tezahür etmiştir. Ayrıca dini görüşlere sahip olanlar ile olmayanlar arasında ayırım yapılmaması gerektiği vurgulanmış, dinin yıkıcı amaçlar için kullanılmasının kabul edilemezliğinin altı çizilmiştir.⁸³² Bağımsızlıkla birlikte cami, kilise ve sinagog gibi ibadethanelerin bakım, onarım ve yapımlarına dair gerekli kolaylıklar sağlanmış, üç dinin kutsal kitapları Özbekçeye çevrilmiş ve dini temsilcilere gazete, dergi gibi süreli yayınları çıkartabilmelerinin yolu açılmıştır.⁸³³ 16 Kasım tarihi *Dini Hoşgörü Günü* olarak belirlenmiş⁸³⁴ ve her yıl Din İşleri Komitesi (DİKOM) ve Taşkent İslam Üniversitesi birlikteliğinde uluslararası konferanslara ev sahipliği yapılmıştır. 2004 yılında ise DİKOM’a bağlı dini kuruluşların gerek kendi aralarında gerekse devletle olan ilişkilerini koordine etmek ve etnik gruplar arası barış ve uyumu sağlamak, ortaklaşa öneriler ve tedbirler geliştirmek amacıyla dini mezhep liderlerinden oluşan Din İşleri Konseyi kurulmuştur.⁸³⁵

Ulus inşası bağlamında Özbekistan’daki din politikalarında ikinci husus İslam dinine yapılan vurgudur. Söz gelimi Kerimov, kendisinin Müslüman olduğunu defalarca dile

⁸³⁰ “Конституция Республики Узбекистан от 8 Декабря 1992 года”, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1992, Статья 57, <https://lex.uz/docs/35869>.

⁸³¹ Солнома: Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар (Ташкент: Ўзбекистон, 2017), 36-37.

⁸³² Kerimov, *Özbekistan*.

⁸³³ Islom Nuri (28.000'den fazla nüsha) ve Slovo Zhizn (1.500 nüsha) gazeteleri ile Hidoyat (yaklaşık 87.000 nüsha) ve Vostok Svobere (1.000 nüsha)

⁸³⁴ “16-noyabr – Xalqaro bag’rikenglik kuni”, Islom Karimov Ilmiy-marifiy Majmuasi, 2019, <http://islomkarimov.uz/uz/news/noyabr-khalqaro-bagrikenglik-kuni>.

⁸³⁵ “Qo`mita haqida”, O`zbekiston Respublikasi Din Ishlari Bo'yicha Qo'mita, erişim 01 Şubat 2024, <https://religions.uz/uz/pages/1>.

getirmiş,⁸³⁶ “Bağımsız devletimizin politikasını belirlerken elbette İslam dinini göz önünde bulundurmalıyız. Din, halkın yaşam biçimine, ahlaki değerlerimize ve insanların düşünme biçimine silinmez bir damga vurmuştur” açıklamasıyla ulus inşasında İslam dinine özel bir yer ayırmıştır. Ayrıca Kerimov,

“Kutsal dinimize ve İslam kültürüne, dünya medeniyetinin ve tüm insanlığın gelişim tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak, manevi arınmanın ana faktörü ve kriteri olarak, insanların zihninde barışçıl ve huzurlu bir yaşam arzusu, etnik ve dinler arası ilişkilerde hoşgörü gibi ebedi değerleri güçlendirmek için çok değer veriyoruz.”⁸³⁷

Kerimov, “Din ve inananlar kamu hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Bu konudaki politikamız açık ve kesindir. İslam atalarımızın kutsal inancıdır. Onun sayesinde halkımız yüzyıllar boyunca kendini, maneviyatını ve zengin kültürel mirasını korumuştur” açıklamasıyla İslam dinini yılanmış Özbek etnik değerleri kapsamında değerlendirmiştir.⁸³⁸ Diğer bir açıklamasında ise şu ifadede bulunmuştur:⁸³⁹

“Dini değerler, İslami düşünceler hayatımıza o kadar girmiştir ki, o değerler olmadan biz özümüzü kaybederiz....Dünyaya geldiğimizde kulağımıza ezan okunuyor, evlendiğimizde imam nikahı kıyılıyor, vefat ettiğimizde cenaze namazı kılıyor”

10 Haziran 1994 tarihinde Kerimov, hac ziyaretine ilişkin organizasyon hakkında bilgi almak amacıyla Bakanlar Kurulu'na bağlı DİKOM Başkanı ile görüşme yapmış, günümüzün manevi yenilenmesi ve milli değerlerin yeniden inşası sürecinde dindarların rolünün son derece önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu noktada Kerimov, söylemlerinin ötesine geçerek; manevi yenilenme amacıyla hac ziyaretine gidecek olanlara yardım sağlanması,⁸⁴⁰ dini sorumlulukların yerine getirilmesi amacıyla Ramazan⁸⁴¹ ve Kurban⁸⁴² Bayramlarının kutlanması, Özbekistan'ın uluslararası

⁸³⁶ Kerimov, *İdeal Nesil Arzusu*, 51.

⁸³⁷ Ислам Каримов, *Либерализация общества, углубление реформ, повышение духовности и уровня жизни народа – критерий и цель всей нашей деятельности*, (Toplumun liberalleşmesi, reformların derinleştirilmesi, halkın maneviyatının ve yaşam standardının yükseltilmesi tüm faaliyetlerimizin kriteri ve hedefidir), c. 15 (Tashkent: Uzbekiston, 2007), 171.

⁸³⁸ Абидов Данияр Таджиевич, “Политические ориентиры независимого Узбекистана в сфере религии” (Bağımsız Özbekistan'da Din Alanındaki Siyasi İlkeler), *Вестник Челябинского государственного университета*, sy 21 (2011): 64.

⁸³⁹ İslam Kerimov, *İdeal Nesil Arzusu* (İstanbul: Mega basım, 2000), 49.

⁸⁴⁰ “132-сон 13.04.1995. Муборак Хаж зиёратига борувчиларга давлат томонидан ёрдам кўрсатиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (13.04.1995 Tarihli 132 sayılı Hacılar Devlet Yardımı Sağlanmasına İlişkin Karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1995, <https://lex.uz/docs/1656929>.

⁸⁴¹ “421-сон 04.12.2002. Рамазон ҳайитини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (04.12.2002 tarihli 421 sayılı Ramazan Bayramı'nın Kutlanmasına İlişkin Karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, erişim 08 Şubat 2024, <https://lex.uz/docs/351812>.

⁸⁴² “92-сон 23.02.2001. Қурбон ҳайитни нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (23.02.2001 tarihli 92 sayılı Kurban Bayramı'nın Kutlanmasına

konferans ve toplantılara ev sahipliği yapması⁸⁴³ gibi bazı girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca bağımsızlıktan önce Özbekistan'da 80 cami ve 2 din okulu varken 1994 yılının sonuna gelince camilerin sayısı 5200'e, dini okulların sayısı 10'a yükselmiştir.⁸⁴⁴ 2016 yılındaki verilere göre ise de Özbekistan'da iki İslam Enstitüsü ve dokuz medrese olmak üzere 11 dini eğitim kurumu, 2.065 cami ve 4100 imam bulunmaktaydı. Özbekistan'da 3.21 milyon kişiye bir dini kurum ve 7824 kişiye bir imam düşmektedir.⁸⁴⁵ Bu istatistiklerin ışığında Kerimov, hem dini ve milli değerler kapsamında hem de devlet ve toplum arasındaki ilişki kapsamında cami ve imamlar hakkındaki görüşlerini aşağıdaki kelimelerle tasvir etmiştir:⁸⁴⁶

“.....esasen cami kimin içindir? Cami bir imam ya da sufi için değil, halk içindir, sıradan Müslümanlar içindir. Mahalli hayatı aydınlatmak, insanların aslını ve ahiretini bereketlendirmek ve bu kavramların özünü zihinlere aşılama için bir camiye ihtiyaç vardır. İnsanların vicdanını uyandırmak ve insanlarda ahlaki geliştirmek caminin meselesidir. Bu nedenle bir kez daha tekrar ediyorum: Her mahalle sakini, kendi caminin işleyişinden, orada oluşan ahlaki atmosferden haberdar olmalıdır....Camilerdeki propaganda ve ajitasyon konuşmalarının içeriği nedir, bizim kavramlarımıza, öncelikle Kur'an ayetlerine, İmam Buhari'nin hadislerine uyuyor mu? Dinimiz öncelikle Kur'an'a, onun kutsal ayetlerini bize açıklayan hadislerle dayanmaktadır.”

İslam Kerimov, Özbekistan'da din politikaları kapsamında yer alan toplumsal uyumun sağlanması amacıyla bir dizi kurum ve kuruluşların inşa edilmesi veya faaliyetlerinin artırılmasına yönelik birçok girişimde bulunmuş ve bu yapılarla sıkça temasta kalmıştır. Bunların en önemlileri arasında DİKOM, Din İşleri Konseyi (DİKON), Özbekistan Müslüman İdaresi (ÖMİ), Üniversiteler, Medreseler ve Vakıflar yer almaktadır.

Bakanlar Kurulu'na bağlı DİKOM, 7 Mart 1992 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi uyarınca kurulmuştur. DİKOM'un başlıca görevleri arasında şunlar yer almaktadır: Vicdan özgürlüğü ve dini örgütlerin çıkarlarını devlet makamlarına iletir ve bu makamlarla ortak politika yürütür. Devlet organları ile dini örgütler arasındaki ilişkileri koordine eder, yerel dini örgütlerle yabancı dini örgütler arasındaki ilişkileri düzenler, dini kuruluşların talebi üzerine herhangi bir sorunun çözümüne ilişkin

İlişkin Karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2001, <https://lex.uz/docs/292041>.

⁸⁴³ Солнома: Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислам Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар (Ташкент: Ўзбекистон, 2017), 31, 217, 251, 364.

⁸⁴⁴ Каримов, Ўзбекистон миллий истиқлол, қўтисод сиёсат мафкура, 1:133.

⁸⁴⁵ “Ислам и государства Центральной Азии: Риторика и практика отношений” (İslam ve Orta Asya Devletleri: İlişkilerin Retoriği ve Uygulaması), Фергана - международное агентство новостей, 2017, <http://fergananews.com/articles/9618>.

⁸⁴⁶ Каримов, Наша высшая цель – независимость и процветание родины, свобода и благополучие народа, 8:14.

gerekli yasal belgeleri hazırlar, devlet makamlarına başvurur ve ruhsatlandırmaya yönelik kayıtları tutar, vatandaşların Hac ve Umre dahil olmak üzere ülke dışındaki kutsal yerlere ziyaretlerini organize eder, vatandaşların yurt içi ve yurt dışı dini eğitimlerini organize eder, yurt içi ve ülkeye gönderilen yurt dışı kaynaklı dini kuruluşların yayınevleri ve yayınları hakkında bilgi toplar ve uluslararası forumlar düzenler.

Özbekistan’da Ortodoks, Katolik, Lutheran, Baptist, Full Gospel, Adventist ve diğer Hristiyan kiliselerinin yanı sıra Buhara ve Avrupa Yahudileri, Bahai, Hare Krishna ve Budistlerin dini toplulukları da dahil olmak üzere 16 farklı dini mezhepten 158 dini kuruluş faaliyet göstermektedir. Komite bağlı olmak koşuluyla Cumhuriyetteki dini mezheplerin liderlerini içeren bir Kamu Mezhepler Konseyi kurulmuştur. Dahası Taşkent’te bir Ortodoks ve bir Protestan Ruhban Okulu bulunmaktadır. Komite, Kuran-ı Kerim, Eski Ahit ve Yeni Ahit’i Özbekçeye çevirmiş ve yayınlamıştır. Taşkent, Semerkant ve Nevai’deki Ortodoks Kiliseleri, Taşkent’teki Katolik kilisesi ve Semerkant’taki Ermeni Apostolik Kilisesi dahil olmak üzere yüzlerce cami, kilise ve ibadethane inşa ve restore edilmesinde Komitenin rolü bulunmaktadır. Komite faaliyetlerinin finansmanı, bütçeden Komiteye tahsis edilen fonlarla birlikte kanunla yasaklanmayan diğer kaynaklardan sağlanır. Komite başkanı Cumhurbaşkanı tarafından atanır.⁸⁴⁷

Özbekistan Müslüman İdaresi, hem halkın dini değerlerini dikkate alması hem de toplumdaki sosyal uyumun sağlanması açısından önemlidir. Bu kurumun adı, Sovyetler döneminde “Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dini İdaresi” iken 1992 yılında “Maveraünnehir Müslüman İdaresi”ne dönüştürülmüş ve 1995 yılında “Özbekistan Müslümanlar İdaresi” olarak değiştirilmiştir. İslam Kerimov döneminde “Özbekistan Müslümanları İdaresine” bağlı olarak İslam Enstitüsü ve Yüksek Medrese olmak üzere iki Yüksek Öğretim Kurumu ve dokuz ortaöğretim medresesi bulunmaktaydı.⁸⁴⁸

ÖMİ, 16 bölümden oluşmaktadır: kütüphane, fetva, tıp, camilerle çalışma, hac ve umre, Kur’anı Kerim desturu, Hadis, Fıkıh, Siyer ve İslam tarihi, tefsir, uluslararası

⁸⁴⁷ <https://lex.uz/ru/docs/295064?ONDATE=23.04.2004%2000#296553>,
<https://religions.uz/ru/pages/4>,

<https://lex.uz/ru/docs/65089?query=Совет%20по%20делам%20конфессий#sr-1>

⁸⁴⁸ Namoz Normo‘min, “Sovet va mustaqil O‘zbekistonda Islom diniga munosabat”, BBC News O‘zbek, 11 Aralık 2014, https://www.bbc.com/uzbek/lotin/2014/12/141211_latin_religious_study.

ilişkiler,⁸⁴⁹ cehalete karşı mücadele, Ramazan bölümü ve bilgi analiz bölümü ve basın servisi. Ulus inşası bağlamında ÖMİ'nin en dikkat çekici bölümleri fetva, camilerle çalışma, bilgi analizi bölümü ve basın servisi bölümleridir.⁸⁵⁰ Fetva bölümü, çeşitli dini soruları cevaplayarak toplumda yanlış ve yabancı fikirlerin oluşmasını engellemek ve Cuma vaazlarını hazırlamak gibi çalışmalar yürütür. Camilerle çalışma bölümü, ülke genelindeki camilerin onarımı, yenilerinin inşası, faaliyetlerinin düzenlenmesi ve denetimleriyle ilgilenir. Bilgi analizi bölümü, diğer bölümlerle koordineli şekilde eksikliklerin giderilmesi konusunda rapor, yorum ve analitik materyallerin hazırlanmasını sağlar, bilgi politikasının oluşumunda ve uygulanmasına aktif olarak katılır. Basın servisi bölümü ise ülke geneline kitle iletişim araçları aracılığıyla güvenilir bilgi dağıtmakla görevlidir.

ÖMİ'ne bağlı İmam Buhari Taşkent İslam Enstitüsü'nün temel amacı, İslam esaslarını iyi kavramış, insani değerleri ön plana alan ve vatana sadakatle bağlı İslami uzmanlar, imam-hatipler ve Arap dili öğretmenleri yetiştirmektir. Bu Enstitüden mezun olan ünlüler arasında Muhammed Sâdık Muhammed Yusuf (1952-2015), Eyüp Deberdiyev, Usmanhan Alimov ve Nuriddin Hâliknazarov gibi isimler vardır.⁸⁵¹

İmam Tirmizî Uluslararası Bilimsel Araştırma Merkezi, Vakf Yardım Kamu Fonu, “Maveraünnehir” yayını da ülke içindeki Müslümanlara yönelik belirli faaliyetler düzenlenmektedirler. Tirmizi Araştırma Merkezi, ulusal ve uluslararası bilimsel faaliyetlere katılarak kutsal kaynakları sistemli bir şekilde incelemektedir.⁸⁵² Vakf Yardım Kamu Fonu, vatandaşların manevi gelişimini sağlamanın yanı sıra Özbek milli ve dini değerlerin korunması ve güçlendirilmesini amaçlamaktadır.⁸⁵³ Maveraünnehir yayını ise 1991-1995 arasında “Mâverâünnehir Müslümanları”, 1995-1999 arasında

⁸⁴⁹ ÖMİ bünyesindeki uluslararası ilişkiler bölümü, yaklaşık yüz ülkedeki çeşitli kuruluşlarla ilişki kurmuştur. Bunlar arasında İslam Dünyası Derneği, Suudi Arabistan'ın İslami ve Vakıf İşleri ve Hac ve Umre Bakanlığı, Mısır'ın Vakıf İşleri Bakanlığı, El-Ezher Külliyesi, İslam Kalkınma Bankası, Fas, Libya, Kuveyt, Tunus, Türkiye gibi birtakım ülkelerin dini organizasyonların yanı sıra ünlü dini şahsiyetler de bulunmaktadır. Ayrıca Özbekistan uleması İslam Âlemi Cemiyeti'nin (Muslim World League) tesis kurulunda ve Dünya Müslüman Alimler Birliği (International Union for Muslim Scholars) üyesidir.

⁸⁵⁰ “Бўлимлар”, Ўзбекистон мусулмонлари идораси расмий саҳифа (“Bölümler”, Özbekistan Müslümanları İdaresi'nin resmi sayfası) erişim 01 Şubat 2024, <http://old.muslim.uz/index.php/rukn>.

⁸⁵¹ “Институт ҳақида” (Enstitü Hakkında), Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti, erişim 01 Şubat 2024, <https://oliymahad.uz/institut-haqida>.

⁸⁵² “Markaz haqida - Termiziy”, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, 2021, <https://termiziy.uz/uz/news/33>.

⁸⁵³ “Vaqf xayriya jamoat fondi”, “Vaqf” xayriya jamoat fondi, erişim 01 Şubat 2024, <https://vaqf.uz/oz>.

“Özbekistan Müslümanları” ve son olarak 1999’dan itibaren “Hidayet” adı altında faaliyetlerini sürdürmüştür.⁸⁵⁴

Özbekistan’da ön lisans düzeyinde eğitim veren kurumlar arasında Hoca Buhari Ön Lisans İslami Eğitim Kurumu, Muhammed el Biruni Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Hatice-i Kübra Bayanlar-Kızlar Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Fahreddin er-Râzî Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Seyit Muhiddin Mahdum Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Hidaye Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Mir Arap Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Kokaldaş Ön lisans İslami Eğitim Kurumu yer almaktadır. Bu kurumlarda verilen ders programlarında genellikle Orta Asya bilim adamlarının eserlerine yer verilmektedir. İmam Buhari, İmam Tirmizi, Burhaniddin Marginani, Necmüddin Ali ibn Ömer Kazvini, Abdurrahman Cami, Mahmud İbn Ahmed Mahbubî, Ubeydullah İbn Mesud Mahbubî gibi bilim adamları önemli bir yer tutmaktadır.

İslam Kerimov döneminde yerel dini figürlerin ve eserlerin yüceltilmesine yönelik önemli adımlar atılmıştır. Özellikle Bahaiddin Nakşibend’e özel bir yer verilmiş ve Nakşibendi tarikatının önemli liderlerinden biri olan Bahaiddin Nakşibend’in türbesine birçok defa ziyaretlerde bulunulmuştur. Kerimov, hem Özbekistan heyetleriyle hem de yurt dışından gelen heyetlerle birlikte Nakşibend’in türbesini ziyaret etmiştir. Ayrıca Bahaiddin Nakşibend’in 675. doğum günü gibi önemli tarihlerin kutlanması⁸⁵⁵ ve anıt kompleksinin inşası, bakımı ve onarımı konusunda girişimlerde bulunulmuştur.⁸⁵⁶ İslam Kerimov, Bahaeddin Nakşibend adına düzenlenen konferanslara katılarak konuşmalar yapmıştır. Bu konuşmalar ile halkın milli ve dini değerlere olan bağlılığını güçlendirmeyi amaçlamıştır.⁸⁵⁷

⁸⁵⁴ “Ўзбекистон Мусулмонлари Идораси” (Özbekistan Müslümanları İdaresi), Энг холис исломий ахборот сайт, 2022, <https://www.islamonline.uz/dictionary/word?id=3945>.

⁸⁵⁵ “497-сон 28.10.1992. Bahouddin Naqshbandiy tavalludining 675 yilligiga tayyorgarlik ko‘rish va uni o‘tkazish haqida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining qarori”, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1992, <https://lex.uz/docs/-508432>.

⁸⁵⁶ “244-сон 27.05.2004. Bahouddin naqshband yodgorlik majmuasi markazini tashkil etish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori”, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2004, <https://lex.uz/docs/-302377>.

⁸⁵⁷ Солнома: Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислам Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар (Ташкент: Ўзбекистон, 2017), 57; A. Najmiddinov, “Mir Arab o‘rta maxsus islom bilim yurtida 16 noyabr - Xalqaro diniy bag‘rikenglik kuni munosabati bilan ‘Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik - taraqqiyot va barqarorlikning muhim omili’ mavzusida tadbir o‘tkazildi”, Mirarabmadrasa, 2021, <https://mirarabmadrasa.uz/oz/news/178>.

İslam Kerimov, İmam Buhari'ye özel bir önem vermiş ve onun külliyesini birçok kez ⁸⁵⁸ ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerde milli kimliğin yüksek maneviyatın temellerinden biri olduğunu vurgulamıştır. 23 Ekim 1998 tarihinde Kerimov, İmam Buhari'nin 1225. yıldönümü kutlamalarına katılarak bir konuşma yapmıştır.⁸⁵⁹ Ayrıca 23 Ekim 1993 tarihinde düzenlenen “*İmam Buhari'nin Hayatı ve Zamanları*” adlı uluslararası bilimsel konferansta İmam Buhari Camii'nin yenilenmesine yönelik girişimleri başlattığını duyurmuştur. ⁸⁶⁰ Kerimov, *İmam Buhari Uluslararası Fonu'nun Desteklenmesi* ⁸⁶¹ ve *İmam Buhari Anıt Kompleksinin Korunması ve İyileştirilmesi ve Allama Mirasının Tanıtılması Hakkında* ⁸⁶² kararnamelerini imzalamıştır.

Kerimov, Müslümanlar arasında önemli bir yere sahip olan İmam Ebu Mansur el-Maturidi'ye de özel bir yer ayırmıştır. Söz gelimi Kerimov, *İmam Ebu Mansur el-Maturidi'nin doğumunun 1130. yıl dönümünün kutlanmasına ilişkin* ⁸⁶³ bir kararı imzalamıştır. Ayrıca Semerkant'a gelerek İmam Maturidi'nin türbesinin resmi açılış törenine katılarak bir konuşma yapmıştır.⁸⁶⁴

İslam Kerimov'un önem verdiği bir diğer dini figür ise Hoca Abdulkhaliq Ghijduvani'dir. Kerimov, Buhara'da bulunan Hoca Abdulkhaliq Ghijduvani anıtını ziyaret etmiş ve 2003 yılında Hoca Abdulkhaliq Ghijduvani'nin 900. yıl dönümü münasebetiyle Ghijduvan'da büyük inşaat işlerinin hayata geçirilmesi için girişimlerde

⁸⁵⁸ Солнома: Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар, 384.

⁸⁵⁹ “217-сон 29.04.1997. Имом ал-Бухорий таваллудининг ҳижрий-қамарий тақвим бўйича 1225 йиллигини нишонлаш тўғрисида” (29.04.1997 тарихли 217 sayılı İmam Buhari'nin doğumunun 1225. yılını kutlama hakkında), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1997, <https://lex.uz/docs/1602522>.

⁸⁶⁰ “İjtimoiy hayot. 1993 yil”, Islom Karimov Ilmiy-marifiy Majmuasi, 1993, <http://islomkarimov.uz/uz/page/ijtimoiy-hayot-1993-yil>.

⁸⁶¹ “PF-2110-сон 16.11.1998. Imom Al-Buxoriy xalqaro jamg'armasini qo'llab-quvvatlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni”, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, еришм 08 Şubat 2024, <https://lex.uz/docs/-276308>.

⁸⁶² Солнома: Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар, 280.

⁸⁶³ “517-сон 03.12.1999. Имом Абу Мансур Ал-Мотуридий таваллудининг 1130 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (03.12.1999 тарихли 517 sayılı İmam Maturidi'nin doğumunun 1130. Yılını kutlama hakkında), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1999, <https://lex.uz/docs/1592041>.

⁸⁶⁴ Солнома: Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар, 220.

bulunmuştur.⁸⁶⁵ 27 Kasım 2003 tarihinde ise Kerimov, Buhara'nın kadim mekanını ziyaret ederek büyük alim Abdulkhalik Ghiduvani'nin doğumunun 900. yıl dönümü nedeniyle düzenlenen törene katılmıştır.⁸⁶⁶

İslam Kerimov'un önem verdiği bir diğer dini figür Hakim Tirmizi'dir. Kerimov, Hakim Tirmizi mimari kompleksini birçok defa ziyaret ederek külliye'nin büyük kültürel ve manevi önemini vurgulamıştır. Ayrıca çevresinin güzelleştirilmesi, Surhandarya'nın sıcak iklimine uygun ağaçların dikilmesi ve çevre düzenlemesi yapılması amacıyla gerekli önerilerde bulunmuştur.⁸⁶⁷ İslam Kerimov, 22 Nisan 2011 tarihindeki ziyareti sırasında şu açıklamayı yapmıştır.⁸⁶⁸

“Hakim Termizi gibi büyük ataların anısını onurlandırmak, onların zengin mirasını incelemek halkımızın, özellikle de gençlerin manevi dünyasını zenginleştirmek için önemlidir” şeklinde açıklamada bulunmuştur. Ayrıca “Bu kutsal türbeyi ziyaret eden herkes ruhsal olarak arınır. Böyle mübarek yerleri sık sık ziyaret etmek, Yaradan'dan ülkemize, insanımıza, çocuklarımıza huzur ve bereket dilemek çok önemli”

Kerimov'un önem verdiği şahsiyetlerden bir diğeri de Marginani'dir. 19 Ocak 2000 tarihinde Kerimov, *Burhoniddin al-Marginani'nin Hicri tarihine göre doğumunun 910. yıl dönümünün kutlanmasına ilişkin* kararı imzalamıştır.⁸⁶⁹ Kerimov, 16 Kasım 2000 tarihinde ise Burhaniddin Marginani'nin doğumunun 910. yıl dönümü dolayısıyla düzenlenen kutlamalara katılmak üzere Margilon'a gelmiş, külliye'nin açılış törenine katılmıştır.⁸⁷⁰ Ayrıca Kerimov, Kusam Bin Abbas'ın kabrinin bulunduğu Şahı Zinda Anıt Kompleksi⁸⁷¹ ve Hazreti İmam Külliyesinin bakım ve onarımına ilişkin

⁸⁶⁵ “423-сон 04.12.2002. Абдухолик Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (04.12.2002 tarihli 423 sayılı Abdulhalik Gujduvani'nin doğumunun 900. yılını kutlama hakkında), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2002, <https://lex.uz/docs/1679238>.

⁸⁶⁶ Солнома: Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Исло Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар (Ташкент: Ўзбекистон, 2017), 283.

⁸⁶⁷ Солнома: Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Исло Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар, 416.

⁸⁶⁸ Солнома: Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Исло Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар (Ташкент: Ўзбекистон, 2017), 455.

⁸⁶⁹ “17-сон 19.01.2000. Бурхониддин ал-Марғиноний таваллудининг хижрий сана бўйича 910 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (19.01.2000 tarihli 17 sayılı Burhaneddin Marginani'nin doğumunun 910. yılını kutlamaya ilişkin), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, erişim 08 Şubat 2024, <https://lex.uz/docs/1672692>.

⁸⁷⁰ “İjtimoiy hayot. 2000 yil”, Islom Karimov Ilmiy-marifiy Majmuasi, 2000, <http://islomkarimov.uz/uz/page/ijtimoiy-hayot-2000-yil>.

⁸⁷¹ “337-сон 16.07.2004. Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуасида қайта тиклаш ва ободонлаштириш ишларини ташкил этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (16.07.2004 tarihli 337 sayılı Şah-ı Zinda anıt kompleksinin restorasyonu ve güzelleştirilmesi hakkında), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2004, <https://lex.uz/docs/1150134>.

kararnameler imzalamış,⁸⁷² bu süreçlere dahil olarak birçok defa ziyaretlerde bulunmuştur.⁸⁷³

Devleti yöneten siyasi seçkinlerle din arasında karşılıklı yönetim veya yönlendirme çok boyutlu olmakla birlikte uygulamada, felaket değilse bile istenmeyen sorunların yaşanmasına yol açabildiğinden hassas bir denge gerektirir. Bu denge gerek siyasi seçkinlerin kişisel ruhani tatminlerini veya dünyevi ihtiyaçlarını karşıladığı gerekse toplumsal çıkarları koruduğu ölçüde anlamlıdır. Özbek siyasi seçkinler, dini öğretilere yasal bir çerçeve oluştururken kamusal hayatta hoşgörü ve saygı ortamını yaratmak gayreti içine girmişlerdir. Dinin siyasi seçkinler üzerindeki etkisinde ise siyasi sürecin gelişimi hem siyasi güçlerin korelasyonu, hem siyasi yapının doğası hem de toplumda gelişen manevi ilkeler ve idealler tarafından belirlendiği gerçeği söz konusudur ve Özbekistan örneğinde bu İslam dinidir.

Özbekistan'ın ulus inşası ve din politikaları süreci ülkenin tarihi, kültürel ve sosyal dokusu içinde anlam kazanmıştır. Din ve devlet ilişkilerinde ayrılık ilkesi, seküler bir yönetim anlayışı, dini hoşgörü ve çeşitli dinler arası diyalog gibi temel prensipler ülkede din politikalarının temelini oluşturmuştur. Bu süreçte İslam Kerimov dönemi, bu politikaların şekillenmesinde belirleyici olmuş; dini değerlere saygı, toplumsal uyum ve milli-manevi canlanma odaklı bir yaklaşım benimsenmiştir. Dini kurumlar ve liderler arası işbirliği, dini eğitim ve yayıncılık gibi alanlarda önemli adımlar atılmıştır. Bu çalışmalar, dini özgürlüklerin güvence altına alınmasını, kültürel ve dini mirasın korunup geliştirilmesini amaçlamıştır. Özbekistan'ın dini ve milli kimliğinin korunması, geliştirilmesi ve toplumsal uyuma katkıda bulunması ulus inşa sürecinin merkezinde yer almıştır. Din ve siyaset arasındaki etkileşim, toplumda karşılıklı saygı ve hoşgörü ortamının oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Kültürel çeşitlilik ve dini çoğulculuk, ülkenin sosyal yapısını zenginleştirmiştir.

4.2.4 Özbekistan'da Ulus İnşa Sürecinde Semboller ve Mitler

Semboller ve mitler, belirli bir insan grubuna özgü 'harita' ve 'ahlak' değerlerini içinde barındırması sebebiyle kolektif bilincin oluşumunda işlevsel göreve sahiptir.

⁸⁷² "PQ-592-сон 23.02.2007. Toshkent shahridagi Hazrati Imom (Hastimom) me'moriy majmuasida qurilish-ta'mirlash, qayta tiklash va obodonlashtirish ishlarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori", Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2007, <https://lex.uz/docs/-1729819>.

⁸⁷³ Солнома: Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Илом Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар, 356.

Buradan hareketle İslam Kerimov döneminde, Özbekistan’da “*milli ideoloji*” kapsamında Özbek etnik kültür değerlerini dikkate alarak semboller ve mitler oluşturmak suretiyle vatandaşlarla devlet arasında uyumu sağlamaya çalışmıştır. Bu süreçte Özbek devlet bayrağı, arması ve milli marşın oluşumunda Özbekistan’daki diğer etnik grupları da kapsayacak şekilde etnik değerler yansıtılmaya özen gösterilmiş, aynı durum heykel, anıt, müze ve para gibi semboller de görülmüştür. Dolayısıyla bu başlık altında Kerimov döneminde oluşturulan semboller ve mitlerin mahiyeti ele alınırken yıllanmış etnik kültürlerin gölgesinde şekillenip şekillenmediği incelenecektir.

4.2.4.1. Bayrak, Arma ve Milli Marş

Özbekistan’daki siyasi seçkinler, milli kimliği ve ülke içindeki diğer etnik grupları kapsayacak şekilde toplumsal uyumu sağlamak amacıyla ulus inşası parametrelerini kullanmıştır. Bu bağlamda bayrak, arma ve milli marş gibi semboller değerlendirilmiştir. Sovyet dönemi izlerinin silinmesiyle birlikte Özbek etnik ve milli kültürel gelenekleri, coğrafyayı ve iklimsel özellikleri yansıtan semboller ön plana çıkarılmıştır.⁸⁷⁴ İslam Kerimov liderliğinde bağımsızlığın hemen ardından Özbekistan’da devlet bayrağı ve arması oluşturulmuş, milli marşın belirlenmesine yönelik kanunlar çıkarılmıştır. Bu süreçte sembollerin seçimi ve oluşturulması, ülkenin tarihinden, kültüründen ve coğrafyasından ilham alınarak yapılmıştır. Bu semboller, Özbekistan’ın milli kimliğini ve birliğini temsil etmektedir.

Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un belirttiği gibi devlet sembolleri, Özbekistan halkının şeref ve şanını, tarihi hafızasını ve iyi isteklerini kişileştirir; bu sembolleri onurlandırmak her gerçek vatanseverin kutsal görevidir.⁸⁷⁵ Söz gelimi devlet bayrağı hakkında kanun uyarınca Özbekistan bayrağı Ferhat Yoldaşev tarafından oluşturulmuş ve 18 Kasım 1991 tarihinde kullanıma başlanmıştır. Bayrak, mavi, beyaz ve yeşil renklerinden üç eşit yatay çubuktan oluşur. Beyaz çubuk üstte ve altta kırmızı çizgilerle vurgulanır. Bayrağın mavi rengi sonsuz gökyüzünün ve suyun sembolüdür. Aynı zamanda gökyüzü ve su, iki ana yaşam kaynağıdır. Bayrak üzerindeki beyaz şerit,

⁸⁷⁴ Равшан Назаров, “Государственные награды независимого Узбекистана и история их создания”, (“Bağımsız Özbekistan’ın devlet ödülleri ve yaratılış tarihi”), ed. Юлия Сырцова, *Наследие и современность* 1, sy 1 (2018): 43-44.

⁸⁷⁵ “Президент Ислам Керимов подписал Закон ‘О Государственном гербе Республики Узбекистан’ (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Arması Hakkında), O’zbekiston Savdo-sanoat palatasi, 02 Temmuz 2015, <http://chamber.apptest.uz/home>.

barış, saflık, düşünce ve eylemlerin ahlaki saflık arzusunun bir sembolüdür. Yeşil, doğanın ve doğurganlığın rengidir ve İslam’la özdeşleştirilir. Kırmızı şeritler, organizmanın canlılığını sembolize eder. Buna ek olarak Özbeklerde bu iki şerit, Özbekistan’ın topraklarını besleyen Amuderya ve Sırderya nehirlerini sembolize eden *kan damarları* olarak kabul edilir. Özbekistan bayrağındaki hilal, yeni doğan bağımsız Cumhuriyeti temsil etmektedir. 12 yıldız 12 vilayeti sembolize ettiği gibi 12 yıldız ayları anlamına da gelir.

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Arması, ülke egemenliğinin bir sembolüdür. Arma, A. Mamadjanov liderliğinde bir grup uzman tarafından tasarlanmış ve 2 Temmuz 1992 tarihinde kabul edilmiştir.⁸⁷⁶ Armanın sol tarafında buğday, sağ tarafında ise pamuk dallarının arasında üzerinde altın ışınlar saçan güneş, dağlar (Tien Shan, Pamir-Altay, Zeraşan ve Türkistan sıradağları), nehirler (Amuderya ve Sırderya), vadiler ve vahalar (Fergana Vadisi, Zeraşan Vadisi, Khorezm Vahası, Buhara Vahası) tasvir edilmiştir. Buğday başakları ekmek, refah ve bolluğu simgelerken açık pamuk kozaları ülkenin “zenginliğini” - “beyaz altın” olarak adlandırılan pamuğu sembolize eder.⁸⁷⁷ Armanın üst kısmında cumhuriyetin özgürlüğünü simgeleyen sekizgen, iç kısmında ise ay ve yıldız tasvir edilmiştir. Dini değerlere hitap, sekiz köşeli bir yıldız olan Müslüman sembolü Rub al-Hizb’in bulunduğu armanın üst kısmında somutlaştırılmıştır.⁸⁷⁸ Armanın ortasında mutluluk ve cömertliğin sembolü olan Hüma Kuşu tasvir edilmiştir. Kimliğin kültürel ve mitolojik işareti, armanın ana unsuru olan, dümdüz ileriye bakan ve uzanmış kanatlarıyla sağa dönen efsanevi gümüş kuş Huma şeklinde yerini bulur. Hüma Kuşu İran ve Arap mitolojisinde sihirli bir kuş, bir peygamber olarak temsil edilir. Bazı araştırmacılar tarafından onu Türk halklarının eski kadın tanrısı Umay’ın imgesiyle özdeşleştirir.⁸⁷⁹ Armanın tasarımcısı Anvar Mamadjanov’a göre İslam Kerimov, ulusal amblemin oluşturulması sürecinin

⁸⁷⁶ Дерендяева Анна Дмитриевна ve Чернышов Юрий Георгиевич, “Принятие государственной символики в странах Центральной Азии в начале 1990-х гг. (1990’lı yılların başlarında Orta Asya ülkelerinde devlet sembollerinin kabul edilmesi): Основные маркеры идентичности”, *Вестник Томского государственного университета*, История, sy 74 (2021): 120.

⁸⁷⁷ В. Сапрыков, “Птица Хумо Узбекистана” (Özbekistan Hüma Kuşu), *Наука и жизнь*, sy 1 (1994): 23-24. 4

⁸⁷⁸ Дмитриевна ve Георгиевич, “Принятие государственной символики в странах Центральной Азии в начале 1990-х гг.”, 120.

⁸⁷⁹ Черемисин Д.В. К изучению ирано-тюркских связей в сфере мифологии // Аборигены Сибири: проблемы изучения исчезающих языков и культур, (Mitoloji alanında İran-Türk bağlantılarının incelenmesine doğru // Sibirya Aborjinleri: nesli tükenmekte olan dil ve kültürlerin incelenmesi sorunları), Новосибирск, 1995. С. 342–345.

tamamında aktif rol almış, dileklerini dile getirmiş ve tavsiyelerde bulunmuştur.⁸⁸⁰ Armanın alt kısmında Özbekistan Cumhuriyeti Devlet bayrağını temsil eden kemerin şeridinde kiril harflerle *Özbekistan* kelimesi yazılıdır. 2010 yılında Özbekistan’da arma üzerindeki cumhuriyetin adı, Latin alfabesindeki Özbek alfabesine uygun olarak *O'zbekiston* yazısıyla değiştirilmiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti İstiklal Marşı, ülkenin devlet sembollerinden biridir. Milli marşın seçimi için düzenlenen yarışmayı şair Abdullah Oripov ve besteci Mutal Burkhanov kazanmışlardır. Yazdıkları “*Serquyosh hur o'lkam*” şarkısı, Devlet Marşı olarak seçilmiştir. Bunun sonucunda *Özbekistan Cumhuriyeti İstiklal Marşı Hakkında Kanun* 10 Aralık 1992 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Konseyinin XI. Toplantısında kabul edilmiştir.⁸⁸¹ Marşın merkezinde ülkenin doğal güzelliklerine, şanlı tarihine, milletin birlik ve beraberliğine, dirilişe ve gelişmeye odaklanılır. Özkan’a göre Özbek milli marşı, vatanseverlik kapsamında millet ve devlet olma bilincini yansıttığı gibi ataların anılması, milli ve dini değerlerin vurgulanması da halkın etnik değerlerinin dikkate alındığını gösterir niteliktedir.⁸⁸² Özbekistan milli marşı şu şekildedir;

Güneşli, hür ülkem, halka baht, kurtuluş,
Sen dostlara yoldaş, şefkatli!
Gelişir ebediyyen bilim, fen, sanat,
Şöhretin parlasm var oldukça cihan!
Altın bu vadiler, can Özbekistan,
Ataların kahraman ruhu sana yar!
Ulu halkın kudreti coştugunda,
Alemi büyüleyen diyar!
Göğsü geniş Özbek’in gitmez imanı,
Özgür, genç evlatlar sana güçlü kanat!
İstiklâl meşalesi, barış bekçisi,

⁸⁸⁰ Анвар Мамаджанов, “Президент сказал: “Птица Хумо должна гордо смотреть ввысь” — автор герба Узбекистана” (Başkan Şöyle Dedi: Hüma Kuşu Gururla Yukarı Bakmalı, Özbek Armasının Tasarımcısı) Газета.uz, 02 Temmuz 2022, <https://www.gazeta.uz/ru/2022/07/02/emblem/>.

⁸⁸¹ “O’zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi”, Toshkent Moliya Instituti, erişim 01 Şubat 2024, <https://tfi.uz/uz-Latn/page/anthem>.

⁸⁸² Hakan Özkan vd., “Bağımsız Türk Devletleri Millî Marşlarının Değerler Eğitimi Yönünden İncelenmesi”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, sy 27 (21 Mart 2023): 220-23, <https://doi.org/10.30767/diledeara.1204423..>

Haksever, ana yurt, ebediyyen var ol!
Altın bu vadiler, can Özbekistan,
Ataların kahraman ruhu sana yar!
Ulu halkın kudreti coştugu zaman,
Alemi büyüleyen diyar!

4.2.4.2. Heykel, Anıt, Müze ve Para

Özbekistan'daki siyasi seçkinler, milli kimliği ve ülke içindeki diğer etnik grupları da kapsayacak şekilde toplumsal uyumu oluşturmak amacıyla ulus inşa parametreleri kapsamında değerlendirilen heykel, anıt ve müzelere başvurmuşlardır. Bu bağlamda İslam Kerimov, 23 Haziran 1993 tarihinde *Özbekistan Cumhuriyeti'nde Anıt ve Heykellerin Tasarım ve İnşasının Düzenlenmesine İlişkin Karar* ve 23 Aralık 1994 tarihinde *Cumhuriyet Müzelerinin Faaliyetlerinin İyileştirilmesine Yönelik Tedbirler Hakkında* kararı imzalayarak bu konuda milat niteliğinde bir adım atmıştır.⁸⁸³ Emir Timur, Uluğ Bey,⁸⁸⁴ Babür ve Fergana gibi isimlerin de heykel ve anıtları ülkenin dört bir yanına dikilmiştir. Bu konuda en çok öne çıkarılanların başında Emir Timur figürü gelmektedir. Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent'te, Timur'un doğduğu Şehrisabz'da ve Timur'un öldüğü Semerkant'ta Timur anıtları yer almaktadır. Her üç anıt da aynı heykeltıraş İlham Jabborov tarafından yapılmıştır. Taşkent'te bir at, Shakhrisabz'da bir kaide ve Semerkant'ta bir taht üzerine yerleştirilmiştir. Söz konusu heykellerin dikimi hakkında Kerimov şu açıklamayı yapmıştır;⁸⁸⁵

“Bana göre Sakhibkiron'un bu heykelleri sadece sanatsal değil, aynı zamanda büyük manevi ve eğitici değere de sahip. İnaniyorum ki, Emir Timur atamızın eşsiz cesareti, kararlılığı ve gururuyla gençlerimize ve gelecek nesillerimize büyük hedeflere, asil ve faziletli çalışmalara ilham verecek ve yol gösterecektir. Sonuçta yolumuz adaletin ve özgürlüğün yoludur. Nitekim ülkemizde gururla duran Emir Temuri'nin görkemli heykelleri, halkımızın asırlardır süren hayallerinin, temiz ve kutsal hayallerinin gerçekleştiğine, dualarının kabul olduğuna bir kez daha tanıklık etmektedir.”

Taşkent'teki heykel, daha önce Karl Marks'ın da bir heykelinin bulunduğu Merkez Medyanı'na, 31 Ağustos 1993 tarihinde dikilmiştir. Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un da katıldığı anıtın açılışı, ülkenin bağımsızlığının ikinci yıldönümü

⁸⁸³ “618-сон О мерах по улучшению деятельности музеев республики от 23.12.1994.” (23.12.1994 tarihli 618 sayılı Müze Faaliyetlerinin İyileştirilmesi Hakkında), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1994, <https://lex.uz/docs/713364?ONDATE=23.12.1994%2000#713371>.

⁸⁸⁴ 1 Eylül 1993 tarihinde Taşkent'te, 6 Ekim 1994 tarihinde Nukus'ta açılmıştır. Ayrıca 13 Eylül 2010 tarihinde Semerkant'ta Uluğ Bey adına anıt kompleksi Ravshan Mirtadzhiev tarafından oluşturuldu.

⁸⁸⁵ Каримов, Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби, 5:180.

kutlamalarıyla aynı zamana denk getirilmiştir.⁸⁸⁶ Açılış töreninde İslam Kerimov yaptığı konuşmada ‘‘*Halkımız, uzun yıllar boyunca sömürgecilerin pençesinde, büyük yurttaşlarını onurlandırma, onun tarihi değerlerine saygı gösterme fırsatından mahrum bırakıldı*’’⁸⁸⁷ demiştir. Heykel, Timur’u at sırtında, kraliyet tacı şeklinde yapılmış bir miğfer giymiş, kemerinde o dönemin askeri sınıfının ayırt edici bir özelliği olan kın ve içinde bir kılıç ve eyerine bağlı bir kalkanla tasvir etmektedir. Komutan sol eliyle atın dizginlerini tutmakta, sağ elini ise yukarı doğru kaldırmaktadır. Hükümdarın adı ‘‘*AMİR TEMUR*’’ ve sloganı *adaletin gücü* anıtın kaidesine Özbekçe, Rusça, İngilizce ve Arapça olmak üzere dört dilde kazınmıştır.⁸⁸⁸

Şehrisabz, Emir Timur’un doğduğu şehirdir. Bu şehirdeki heykel, 18 Ekim 1996 tarihinde dikilmiştir. Heykelin mimarı Jabborov heykele yönelik şu açıklamalarda bulunmuştur:

‘‘*Sahibkiran’ı dünyaya veren ele, onun ayakta duran resmini sunmaya karar verdim. Heykel aklıma gelir gelmez Şehrisabz dağlarından uçan bir kartal aklıma geldi. Gururla etrafına bakıyor. Dağlarını korur ve onları tehlikelerden korur. Moğolistan Hanı Tuğluk Timur Turan’ı işgal edince Keş bölgesinin emiri ülkeden kaçtı. O sırada 24 yaşındaki Temurbek, sahibini kaybeden vatani korumak için ortaya çıktı. Ülkenin huzurunu koruyacak. Heykelin yüzüne baktığınızda henüz bilincini kaybetmediği fark ediliyor. Ancak bu 24 yaşındaki bir çocuğun imajı değil. Sahibkiran’ı bütün büyük eserlerde aynı formda tasvir ettik.*’’⁸⁸⁹

Semerkant’taki Emir Timur heykeli, 18 Ekim 1996 tarihinde dikilmiştir. Heykelde verilmek istenen temel anlama yönelik iki farklı rivayet vardır. Bunlardan birincisi ülkenin yönetiminden sorumlu ve yükü ağır bir hükümdarı tasvir ettiğiidir. İkincisinde ise yolculuktan yeni dönmüş ve başka bir askeri sefere hazırlanan hükümdarı vurgulanmaktadır. Heykelde Emir Timur’un kılıcını elinden bırakmadığı görülür. Diğer elinde ise ünlü yüzüğü, *adaletin gücü*, açıkça görülmektedir. Heykeltıraşa göre Cihangir’in bu durumu, *saltanatın işlerinin onda dokuzunu istişare yoluyla çözdüm*

⁸⁸⁶ ‘‘УП-1018-сон О присуждении Государственных премий Республики Узбекистан имени Абдуллы Кадиры в области литературы, искусства и архитектуры от 03.12.1994.’’ (12.03.1994 tarihli 1018 sayılı edebiyat, sanat ve mimarlık alanlarında Abdullah Kadiri Ödülü’ne ilişkin karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1994, <https://lex.uz/docs/2362523>; ‘‘322-сон 29.06.1993. Амир Темур ҳайкалини яратиш тўғрисида’’ (Emir Timur Heykelinin Yaratılışı Hakkında), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1993, <https://lex.uz/docs/519911>.

⁸⁸⁷ ‘‘История ташкентского сквера | Узбекистан: блокнот исследователя’’ (‘‘Tashkent meydanının tarihi | Özbekistan: Araştırmacının not defteri’’), Узбекистан: Блокнот Исследователя, 2020, <https://uzbloknot.com/2020/11/01/istoriya-tashkentskiy-skver/>.

⁸⁸⁸ Зухра Рахимова, ‘‘Войска Грозой Грохочущей Шли...’’ (Военный Костюм Эпохи Темура и Темуридов), (‘‘Askerler fırtına gibi yürüdü...’’ (Timur ve Timurlular Dönemi Askeri Kıyafeti)) *San’at | Archive of San’at Magazine* (blog), 2008, https://sanat.orexca.com/2008-rus/2008-3-2/zukhra_rakhimova/.

⁸⁸⁹ Ilhom Jabborov, ‘‘Sohibqiron mahobati’’, Ma’rifat – Xalq Ziyolilari gazetasi, 2019, <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/manaviat/2712-.htm>.

sözüne işaret etmektedir. Kerimov, Semerkan'taki heykelin açılış töreninde şu ifadelerle yer vermiştir,⁸⁹⁰

“Bugün Emir Timur'un heykelini diktirmemizin, Timurlu dönemi mimari eserlerini onarıp güzelleştirmemizin, ona olan saygı ve sevgimizin nedeni şudur: Emir Timur, kişisel algılama ve dünyayı algılamak demektir. Emir Timur'u anlamak, sürekliliğimizi anlamak demektir. Emir Timur'u yüceltmek, köklerimize, kültürümüze ve gücümüze dayanan büyük geleceğimize olan inancımızı güçlendirmek anlamına gelir.”

Özbekistan'da müzelerin geliştirilmesine bizzat İslam Kerimov büyük ilgi göstermiştir. Onun inisiyatifiyle cumhuriyette müze işlerini geliştirmek hedefiyle yasa ve yönetmelikler kabul edilmiştir. Bağımsızlık yılları boyunca yeni müzeler inşa edilmiş ve bazı eski müzeler, insanlığın çeşitli bilgi ve etkinlik alanlarını yansıtacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Aralarında 1992'de Özbekistan Bilimler Akademisi'nde Özbekistan Tarihi Müzesi, Namangan'daki büyük Özbek şairi Babarahim Mashrab Müzesi, Harezm'deki Hafız Hocihan Baltabaev'in adını taşıyan Makomist Müzesi, Urgenç'teki Uygulamalı Sanatlar ve Harezm Tarihi Müzesi, Buhara'daki Demircilik Müzesi, Semerkant vilayetinin Aktaş kasabasındaki halk şarkıcısı İslam Şair Nazarogly'nin Ev Müzesi; 1993 yılında Taşkent'te ilk Özbek kadın hukuk bilgininin müzesi, Özbek dansçı Mukarrama Turgunbaeva'nın Müzesi, Nevai vilayetinin Tamdi ilçesinde ünlü bir çoban ve iki kez Emek Kahramanı olan Jaboi Başmanov'un Müzesi ve Cizzak vilayetinde Devlet Tarih ve Kültür Müzesi; 1994 yılında Halk Sanatçısı Usta Mukhiddin Rakhimov'un Müzesi, profesyonel Özbek dansının kurucularından, şarkıcı, bale ustası ve Özbekistan Halk Sanatçısı Tamarhonim'in Taşkent'teki Ev Müzesi ve Karakalpakistan'ın Ellikkala bölgesinin Yerel Tarih Müzesi de yer almaktadır.⁸⁹¹

14 Mart 1996 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun *Timurlu Tarihi Devlet Müzesi'nin Kurulmasına Yönelik Tedbirler Hakkındaki* kararının kabul edilmesinin ardından Kerimov, müzenin mimari biçimini ve yapısını yetkililere, mimarlara, tarihçilere, sanatçılara ve aydınlara danıştı. İslam Kerimov o dönemde bu müzenin saray ve taç şeklini temsil etmesi gerektiğini ve ülkenin mimari sanatında bir şaheser olması gerektiğini belirtmiştir. Cumhurbaşkanı, mimari çözümü konusunda her zaman belirleyici görüşler vererek sık sık inşaat alanına gidip müzenin yapımı

⁸⁹⁰ Каримов, Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби, 5:173.

⁸⁹¹ “Музеи Узбекистана” (Özbekistan Müzeleri), TestHistory, erişim 02 Şubat 2024, http://testhistory.ru/history.php?id=his_5_112.

hakkında her detayla bizzat ilgilenmiştir. Kerimov'un Taşkent'teki Timurlular Tarihi Devlet Müzesi'nin açılışına yönelik törende;⁸⁹²

“Allah'a şükür, büyük dedemizin doğum günü arifesinde, Kutsal Cuma günü bu müzeyi açacağız. Bu tören milli geleneklerimizin bir göstergesidir. Kültürümüzün şahsiyetleri, dinimizin temsilcileri, tarihimizi kutsal sayan tüm insanlar tarafından kutlanacaktır. Sizin gibi maneviyat ve aydınlanma yolunda çalışan bilim adamlarının ve yazarların görevi, bir üstadın doğuşuna duyulan saygıyla, halkımızın ve soydaşlarımızın kalplerine daha derin nüfuz etmektir. Gençleri büyük tarihimize sevgi ruhuyla yetiştirmeye uzun bir katkıda bulunalım”

Ayrıca aynı gün ‘‘Onur Misafirleri Kitabı’’na şu şekilde not düşmüştür:

*“Timurlular Tarihi Devlet Müzesi, Sahibqiron Emir Temur'un kişiliğiyle ilgili olarak ülkemizde tarihi adaletin kutlandığının bir başka pratik kanıtıdır. Bu müzede geçmişimiz, günümüz ve büyük geleceğimiz aynada yansıtılıyor. Özbek ismini, Özbek milletinin gücünü, adaletini, sınırsız imkanlarını, dünyanın kalkınmasına katkısını, geleceğe olan güvenini anlamak isteyen herkes Emir Temur'un şahsiyetini hatırlamalıdır.”*⁸⁹³

Bağımsızlıkla birlikte Özbekistan'da Sovyetler dönemindeki müzelerinin millileştirilmesi ve yeni müzelerin açılması konusunda geniş çaplı çalışmalar başlamıştır.⁸⁹⁴ 12 Ocak 1998 tarihinde Kerimov, *Müze Faaliyetlerinin Radikal İyileştirilmesi ve Millileştirilmesi Hakkında* kararnameyi imzalamıştır. Kültür Bakanlığı, Altın Miras Vakfı, Sanat Akademisi, Maliye Bakanlığı ve Çalışma Bakanlığı, müze yönetimi ile işbirliği içinde, müzelerin geliştirilmesi ve finansmanına dair bir program geliştirmiştir. Müzeler Devlet koruması altına alınmış; müzelerin yeniden inşası ve müze sergileriyle yenilenmesi devlet bütçesinden finanse edilmiştir. 1998 yılında, müzelerin faaliyetlerini koordine etmek ve onlara bilimsel, metodolojik ve mali yardım sağlamak amacıyla *O'zbekmuzey Cumhuriyet Vakfı* kurulmuştur. ‘‘Geçmişin Yankıları’’ dergisi halkın kültürünü yükseltmeye yardımcı olmak amacıyla kurulmuştur ve 1999'dan beri Özbekçe, Rusça ve İngilizce olarak yayınlanmaktadır.⁸⁹⁵ 1999 yılında Özbekistan'da devlete ait müzelerin sayısı 81'e ulaşmış olup bunların 15'i tarih müzesi, 23'ü yerel tarih müzesi, 10 sanat müzesi, 20 anıt, 8 edebiyat müzesi

⁸⁹² Каримов, Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби, 5:147.

⁸⁹³ “99-сон 14.03.1996. Темурийлар тарихи давлат музейини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (14.03.1996 тархли 99 sayılı Timurlular Tarihi Devlet Müzesi'nin kurulmasına ilişkin karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1996, <https://lex.uz/docs/397141>.

⁸⁹⁴ Р.В. Альмеев, “Из истории создания и развития Бухарского музея заповедника” (Buhara Rezerv Müzesi'nin yaratılış ve gelişim tarihi hakkında), *Общественные науки в Узбекистане*, sy 1 (2000): 83.

⁸⁹⁵ “98-сон 05.03.1998. Музейлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш масалалари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (05.03.1998 тархли 98 sayılı müzelerin faaliyetlerinin desteklenmesine ilişkin karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1998, <https://lex.uz/docs/1667122>.

ve 4 tıp müzesi şeklindeyken 2016 yılında sadece Taşkent'te 30 müze faaliyet göstermiştir.

Özbekistan, bağımsızlığını kazandıktan kısa bir süre sonra Sovyet Rublesi yerine milli para birimi olan Somu⁸⁹⁶ kullanıma almıştır. Para birimindeki geçiş süreci, 25 Mayıs 1993 tarihindeki Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında para birimi düzenlemesi ve 26 Temmuz 1993 tarihindeki Sovyet Rublelerinin piyasadan çekilmesi şeklinde başlamış, ülkedeki piyasa dengesini korumak amacıyla tek kullanımlık kuponlarla ilerletilmiş, 1 Temmuz 1994 tarihinde milli para biriminin de tedavüle girmesiyle milli sınırlar içinde tek yasal ödeme aracı olarak süreç tamamlanmıştır. Geçiş sürecinde Özbekistan Som'unun ilk formunda tüm banknotların ön yüzünde Özbekistan Cumhuriyeti'nin arması, arka yüzünde ise Registan Meydanı'ndan Şir-Dor Medresesi'nin görüntüsü tasvir edilmiştir. Ayrıca bu serinin banknotları İngiltere'deki *Harrison & Sons Ltd* matbaasında basılmıştır.⁸⁹⁷ Ardından ikinci formunda ise paraların ön yüzü, ulusal desenler ve motiflerle zengin bir şekilde süslenmişken arka yüzünde mimari anıtların: eski sarayların, camilerin, medreselerin, gözlemevlerinin resimleri yer alıyordu. 100 som değerine kadar olan banknotlar Alman firması *Giesecke & Devrient* tarafından basılmıştır. Nisan 1993'te *Özbekistan Cumhuriyeti'nde Menkul Kıymet Üretim Tesislerinin Kurulması Hakkında* bir karar alınmış, Nisan 1993'te bu girişim temelinde *Davlat Belgisi* üretim birliği kurulmuş, 200 ve 500 som değerindeki banknotlar ise Davlat Belgisi işletmesinde basılmıştır. Nisan 1995'ten itibaren yerel kağıt fabrikası ülkenin banknot kağıdı ihtiyacını tamamen karşılamaya başlamıştır. Modern ekipmanların üretim kapasitesi, aynı zamanda dünya standartlarının gerekliliklerini de dikkate alarak yüksek kaliteli pasaportlar, tüketim vergisi ve diğer menkul kıymetler, banknotların üretilmesini mümkün kılmıştır.⁸⁹⁸

En küçük değerdeki 1 som banknot üzerinde Taşkent'teki Ali Şir Nevai Devlet Akademik Büyük Tiyatrosu resmedilmiş; 3 som banknot üzerinde Buhara'daki Chashma Ayub Türbesi; 5 som banknot üzerinde Ali Şir Nevai'nin anısına Özbekistan

⁸⁹⁶ Sum kelimesi, Firdevsi'nin "Şehname" adlı eserinde para konulan bir torbayı ifade eden en eski terimlerden biri olarak geçmektedir.

⁸⁹⁷ Sulaymon Xudoyqulov, "Davlat Belgisi Ishlab Chiqarish Birlashmasi", *Malumotlar bazasi* (blog), 07 Şubat 2021, <https://malumot.ru/davlat-belgisi-ishlab-chiqarish-birlashmasi/>.

⁸⁹⁸ "ГУП «Давлат белгиси» при Центральном банке Республики Узбекистан", ("Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Bankasına bağlı GUP "Devlet Belgisi"), Центральный банк Республики Узбекистан, 2023, <https://cbu.uz/ru/about/central-office/subordinate/gpo-davlat-belgisi-pri-tsentralsnom-banke-respubliki-uzbekistan/>.

Ulusal Parkı'nda kurulan anıt ve mimari kompozisyon; 10 som banknot üzerinde Semerkant'taki Emir Timur Türbesi; 25 som banknot üzerinde Semerkant'taki tarihi Şah-ı Zinda mimari kompleksi; 50 som banknot üzerinde Semerkant'taki tarihi Registan mimari kompleksi; 100 som banknot üzerinde ise Taşkent'teki Halkların Dostluk Sarayı bulunmaktadır. 1 Mart 1997 tarihinden itibaren 200 somluk banknotlar, 1 Temmuz 1999 tarihinden itibaren 500 somluk banknotlar ve 1 Eylül 2001 tarihinden itibaren 1000 somluk banknotlar tedavüle çıkarılmıştır. 200 somluk banknot üzerinde Semerkant'taki Registan anıtının Şir-Dor Medresesi'nde güneşin arkasında bir kaplanın sembolik tasviri yer almakta; 500 somluk banknot üzerinde Taşkent'teki Emir Timur heykeli; 1000 somluk banknot üzerinde ise Taşkent'teki Timuridler Tarihi Müzesi binası bulunmaktadır. 5000 somluk banknotlar 1 Temmuz 2013 tarihinde tedavüle çıkmış ve üzerinde Yüksek Meclis'in Yasama Meclisi binası resmedilmiştir.

Semboller ve mitler, herhangi bir olayı ve olguyu zaman ve mekan içinde sabitleme işleviyle ulus inşa sürecinde ortak kader farkındalığı oluşturmaları bakımından son derece önem arz etmektedirler. Ayrıca semboller ve mitlerin kutsallık kapsamında dokunulamaz ve sorgulanamaz olması siyasi seçkinlerin nazarında milli kimlik oluşturulurken başvurabilecekleri bir harita niteliği taşımaktadır. Böylelikle sembollerin ve mitlerin, siyasi seçkinler aracılığıyla toplumda vatandaşların seferber edilmesi ve kolektif kimlik oluşturulmasında sıkı bağları vardır. Bu kapsamda Kerimov dönemi Özbekistan'da semboller ve mitlerin araçsallaştırılması yıllanmış Özbek etnik kültür değerlerini içinde barındıran “milli ideoloji” kapsamında hem milli kimlik oluşturmak hem de iktidarın meşruiyetini sağlamak adına Özbek bayrağı ve devlet arması oluşturulmuştur. Ayrıca bağımsızlığa ve atalara vurgu yapan milli marş oluşturulmuş, ülkenin çeşitli bölgelerine dikilen Emir Timur'un heykelleri ve oluşturulan müzeler ve paralarla kolektif bilinç inşa edilmesi hedeflenmiştir. Bu süreçte ‘uyarıcı’ rolündeki Kerimov, gerek bayrağın ve armanın tasarımında gerekse heykel, müze ve para gibi sembolik değer taşıyan ulus inşa parametrelerine başvurarak tasarımında aktif rol almış, Özbek etnik kültürünü yansıtarak milli kimlik inşa etme gayreti içine girmiştir.

5. SONUÇ

Ulus inşası, sosyal, siyasal ve bölgesel alandaki toplulukların kendi aralarındaki gevşek bağları sağlamlaştırmanın ve bunu uyum içinde sürdürülebilir kılmanın gayretidir. Bu süreçte ‘uyarıcı’ rolüyle siyasi seçkinler ulus inşa sürecinde adeta bir ‘katalizör’ görevi görmek suretiyle milliyetçiliğe zaman, mekan ve imkan dahilinde bağlam kazandırır. Dolayısıyla bu çalışmada İslam Kerimov döneminde Özbekistan’da ulus inşa süreci çözümlenmiş, bu sürecin devletin hedeflediği ortak bir toplumu meydana getirmeyi amaçlayan sosyo-politik bir gelişim şeklinde tezahür ettiği saptanmıştır. Özbekistan’da tarih yazımı, dil, din, semboller ve mitler gibi ulus inşa parametrelerine başvurmak suretiyle Smith’in “Tabula Rasa” önermesinden hareketle Özbek ulusunun boş bir levha üzerine değil, “Özbek Ulusu”nun yıllanmış etnik kültürleri üzerine inşa edildiği gözlemlenmiştir. Bu bağlamda İslam Kerimov liderliğindeki Özbek siyasi seçkinleri, Özbekistan topraklarında aynı bayrak altında kolektif bilinci oluşturmak amacıyla “Milli ideoloji” adıyla yeni bir mefkureyi ortaya koymuştur. Bu mefkure ile modernite kapsamında ulus devletle Özbek geleneklerini kaynaştırmış ve merkezi güçlü bir siyasi yapıyla ülkede etnik sorunların çatışmaya evrilmesini engellemiştir. Bu kapsamda İslam Kerimov, ulus inşa parametreleri aracılığıyla “milli ideoloji”yi ‘ölüm kalım meselesi’ olarak değerlendirerek devlet politikası düzeyine yükseltmiş, milli ve dini değerler ulusçu tarih yazımı aracılığıyla sunulmuş, dil aracılığıyla yaygınlaştırılmış, din aracılığıyla yüceltilmiş ve semboller ve mitler aracılığıyla kutsal hale getirilmiştir. Bu sayede etnik sorunların beslediği kaynaklar arasında yer alan enformasyon ve inandırıcılık sorunları çözülmüş, güvenlik ikilemine mahal verilmemiştir. Bu süreçte Özbek etnik grubunun değerleri ön plana çıkarılırken diğer etnik gruplara mahsus “Baskın Grup Modeli”’n aksine “Çoğulcu Model” benimsenmiştir. Dolayısıyla İslam Kerimov döneminde etnik çatışma yaşanmamış, Fearon’un etnik çatışma ölçütlerine rastlanılmamıştır.

Özbekistan’daki ulus inşasında İslam Kerimov, Özbek etnik değerleri ihmal etmeden ülkedeki etnik sorunların çatışmaya dönüşmesini engellemesinde önemli rol oynamaktadır. Diğer bir ifadeyle Özbekistan’daki siyasi seçkinler, ülkede kolektif bilinç oluşturmak, etnik sorunların çatışmaya evrilmesini engellemek ve siyasi iktidarını sürdürebilmek amacıyla Özbek ulusunu yıllanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillenen “milli ideoloji” tezahür etmiş ve bu tezahürü ulus inşa parametreleri

aracılıyla topluma yaymıştır. Buradan hareketle çalışmanın hipotezi de doğrulanmış olmaktadır.

Kerimov dönemi Özbekistan’da ulus inşası, milliyetçilik teorilerinin pratikteki karşılığını ortaya koyar niteliktedir. Bu kapsamda çalışmanın bağımlı değişkeni olan Özbekistan’da ‘ulus inşası’, ulus inşa parametrelerinden ‘tarih yazımı’, ‘dil’, ‘din ’ ve ‘semboller ve mitler ’ gibi birden fazla değişken aracılığıyla açıklanmış, Türkiye Türkçesi, Rusça, İngilizce ve Özbek Türkçesi kaynak taraması yapılarak konu üzerine elde edilen veriler detaylı şekilde çözümlenmiştir.

Özbekistan’daki ulus inşa sürecinde Kerimov, tarih yazımına milli kimlik kapsamında toplumsal uyumu bozmamak ve sağlamlaştırmak amacıyla başvurmuş, tarihin araçsallığı görüşü aracılığıyla ulusçuluğun pratikteki sonuçlarına odaklanmıştır. Bu maksatla ‘uyarıcı’ rolündeki Kerimov, SSCB dönemindeki Komünist Parti’nin ihtiyaçları çerçevesinde oluşturulan tarihi reddederek tarihi gerçekleri yeniden canlandırmak, milli kimliği anlamak ve milli gururu tekrar harekete geçirmek şeklinde üç temel ihtiyacı belirlemiştir. Kerimov dönemi tarih yazımında gerek milli kimliği oluşturmak gerekse iktidar ve halk arasındaki uyumu sağlamak amacıyla tarihi figürlere başvurulmuştur. Söz gelimi yönetim bağlamında Emir Timur’un adalet ve cesareti, dil ve maneviyat bağlamında Ali Şir Nevai’nin bilgeliği, eğitim ve bilim bağlamında Uluğ Bey’in çalışkanlığı ve milli mücadele bağlamında Ceditçilerin mücadele azmi referans alınmıştır. Bu figürlere mahsus heykel, anıt, müze, para gibi sembolik ve mitolojik unsurlar aracılığıyla Özbek etnik değerler ön plana çıkarılmıştır. Hanlıklar döneminde asıl odak nokta ise gerek iç gerekse dış kaynaklı güç ilişkilerinden dolayı bölgenin kargaşaya sürüklenerek refah düzeyinin sağlanamaması ve bu durumdan ders çıkarılması gerektiği şeklindeyken Çarlık Rusya döneminde ise Rusların iddia ettiği ‘medeniyet getirme’nin aksine sömürü düzeni ve bu düzene karşı direniş gösteren milli kurtuluş hareketleri olmuştur. Bu yönüyle Kerimov, hanlıklar dönemi aracılığıyla siyasi çekişmelerin Özbekistan’ı zayıf düşüreceği ve bu durumun dış güçlerin iştahını kabartacağını ima etmiştir. Sovyetler dönemine ilişkin tarih yazımında ise Totaliter rejim altında özerklik, merkez ve çevre arasındaki sömürge ilişkileri ve milli değerlere karşı baskı ön plana çıkarılmıştır. Özbek tarih yazımında ‘ideal bir nesil için’ Sovyet tarih yazımından tamamen farklı bir yol izlendiği detaylı bir şekilde tarih ders kitaplarına işlenmiştir. Söz gelimi Sovyetler dönemindeki tarih araştırmaları ve yazımı Marksist metodoloji kapsamında ele alınmış; tarihi olaylar

sınıf çatışması, partizanlık ve komünist ideolojisi kapsamında yorumlanmıştır. SSCB'deki tüm ulusların tarihi gibi Özbeklerin tarihi de sömüren ve sömürülen, feodal beyler ve köylüler, burjuva ve işçiler, zenginler ve fakirler olarak bölünmüş, totaliter rejim bağlamında komünist ideolojisinin kuklası haline gelmiş, dini ve milli değerler aşağılanmıştır. Bunların yanı sıra SSCB dönemindeki tarih yazımında ilkel, köle, feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm şeklinde beş döneme odaklanılmış, toplumların gelişiminin kaçınılmaz olarak insanlığı kominizme götüreceği fikri ön plana çıkarılmıştır.⁸⁹⁹ Bunun aksine Özbekistan'daki tarih yazımında ise teorik ve metodolojik ilke, ulusal bağımsızlığa dayandırılmış ve kaynaklara yönelik bilgi teorisinin diyalektik yöntemi çerçevesinde Özbekistan tarihini dünya tarihiyle bağlantılı olarak incelemek esas alınmıştır. Özbekistan dönemindeki tarih yazımı ise ilkel dönem, antik dönem, orta çağ, Rus İmparatorluğu'nun sömürge dönemi, kalıcı sovyet iktidarı dönemi, ulusal bağımsız dönem olmak üzere altı döneme ayrılmıştır.⁹⁰⁰ Ayrıca bağımsızlık döneminde dört temel husus ön plana çıkarılmıştır. Bunlar; milli kimliğin oluşturulmasında İslam Kerimov'un eserlerinin referans alınması, iktidar ve halk arasındaki sosyal uyum, Özbek devlet yapılanması ve milli tarih yazımı şeklindedir. Kerimov dönemi ulus inşa sürecinde ulusal bağlılık, birlik ve beraberlik hissini zedelemeyecek şekilde kurgulanmış, birlik ve beraberliği zedeleyecek ve sorgulamalara tabi tutacak farklılıklar süreç içinde elenmiş, gerek ulus devletin sürekliliği gerekse Kerimov rejiminin meşruiyetine 'şerefli bir arka plan' sunulmuştur. Özbekistan'daki ulus inşa sürecinde Kerimov, semboller ve mitlere milli kimlik kapsamında diğer etnik grupları da kapsayacak şekilde toplumsal uyumun oluşturması amacıyla başvurmuştur. Bu amaç doğrultusunda Kerimov, Sovyet döneminin izleri silinirken Özbekistan'daki vatandaşlara mahsus milli ve dini kültürel gelenekleri, coğrafyayı ve iklimsel özellikleri içinde barındıran semboller ön plana çıkarmıştır. Buradan hareketle Kerimov döneminde semboller ve mitlere başvurmak suretiyle Özbekistan'da yaşayan halka mahsus milli ideoloji, yılanmış etnik kültürü gölgesinde şekillendirilmiştir. Diğer bir ifadeyle Sovyetler döneminde Marksist-Leninist ilkeler çerçevesinde Komünist Partisi'ne bağlılığın sembolize edilmesinin yerine Kerimov döneminde milli değerlere vurgu yapılmıştır. Söz gelimi ÖSSC bayrağının kırmızı renginin yanı sıra Özbek etnik değerleri yansıtmayan çekiç ve orak içerikli semboller

⁸⁹⁹ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*, 2:12-13.

⁹⁰⁰ Usmonov, Sodiqov, ve Burxonova, 2:13-15.

yerine Kerimov, kendisi mavi, beyaz, yeşil ve kırmızı renkli hilal ve yıldızları içinde barındıran etnik değerleri ve coğrafyayı ön plana çıkarmış, aynı durum devlet arması hususunda da geçerli olmuştur. Sovyetler döneminde tayin edilen; Lenin ve Rus halkına methiyeler dizen milli marş yerine Özbekistan'ın bağımsızlığına vurgu yapan milli marş kabul edilmiştir. Heykel, anıt ve müze konularında Lenin ve Marks gibi figürler yerine Özbeklerin ataları olan Emir Timur, Ali Şir Nevai, Uluğ Bey ve Türkistanlı Ceditçiler ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca Sovyetler döneminde ÖSSC'de kullanılan Sovyet rublesi yerine Özbekistan kendi para birimine geçiş yapmış, merkez bankasının bağımsızlığını sağlamıştır. Bu sayede Kerimov, semboller ve mitler aracılığıyla Özbekistan'daki vatandaşların etnik değerlerini gözardı etmeyerek ülkenin dört bir yanında toplumsal uyumu sağlamıştır.

Özbekistan'daki ulus inşa sürecinde din politikaları hoşgörü ve ahlak esaslarını temel alan, radikal anlayışlardan uzak bir yaklaşım sergilenmiştir. Bu sayede Kerimov, çoğunluğu İslam inancı olmak üzere diğer dinlere mensup vatandaşlar arasında toplumsal uyumu, belirli dönemlerde şiddetli içerikli çatışmalar çıkmasına rağmen sağlamaya çalışmıştır. Buradan hareketle Kerimov döneminde din politikaları diğer dinlere karşı hoşgörü, İslam dini değerlerine vurgu ve yerel dini figürlerin yüceltilmesi üzerine inşa edilmiş, Özbekistan'da yaşayan halkın yıllanmış etnik kültürü gölgesinde şekillenen ve özellikle Sovyetler döneminde Gosateizme karşı direnen İslam dinine başvurulmuştur. Bu süreçte siyasi seçkin sıfatıyla 'uyarıcı' rolündeki Kerimov, Sovyetler döneminde ateizm aracılığıyla topluma benimsetilmek istenen Marksist-Leninist ilkeler yerine milli-dini kimliği ön plana çıkararak hem farklı etnikler arası uyumu hem de kendi rejiminin meşruiyetini sağlamaya çalışmıştır. Öyle ki İslam Kerimov Cumhurbaşkanı sıfatıyla göreve başlarken elini sadece anayasaya değil İslam dininin kutsal kitabı Kur'an'a da koyarak yemin etmiştir. Ayrıca din hususundaki diğer önemli bir mesele de oluşturulan kurumlardır. ÖSSC'de İslam, Halk Komiserlikleri, Ortak Devlet Siyasi Müdürlüğü, Şariat Mahkemeleri Topluluğu, Militan Ateistler Birliği, Komsomol, SADUM ve Bilimsel Ateizm Enstitüsü gibi kurumlar aracılığıyla yerel halkı sindirmek ve siyasi iktidarın meşruiyetini sağlamak amacıyla tasarlanmışken İslam Kerimov döneminde inanç meselesine özel bir yer ayrılmıştır. Zira Kerimov'un nazarında Özbek halkı, yüzyıllar boyunca özünü ve maneviyatını İslam dini değerleri sayesinde korumuş, o değerler olmadan Özbek halkının özünü kaybedeceğini dile getirmiştir. Kerimov'un sosyal ilerleme konusunda ikinci olarak

inanç meselesini ele alması ve bağımsız devletin politikasını belirlerken İslam dininin göz önünde bulundurulması söylemlerine başvurmuştur. Kerimov, bu tarz söylemlerinin yanı sıra İslam dini kapsamında Ramazan ve Kurban bayramlarının ülke genelinde kutlanması; ulusal ve uluslararası konferanslara ev sahipliği yapması, cami, üniversite ve medrese gibi ibadet ve eğitim kurumlarının sayısını artırması; Bahaiddin Nakşibendi, İmam Buhari, İmam Maturidi, Hoca Abdulkhaliq Ghijdivani, Hakim Tirmizi, Burhoniddin al-Marginani, Kusam Bin Abbas ve Hazreti İmam gibi dini figürlere dair kararnamele imzalamak suretiyle Sovyetler dönemindeki resmi İslam-gayri resmi İslam karmaşıklığını engellemiştir. Kerimov'un İslam dini inancı etrafında farklı etnik gruplar arasında yaptığı toplumsal uyuma yönelik girişimlerine rağmen ülkede birtakım gruplar dini iddialarla ortaya çıkarak rejimi hedef almış, ülkenin çeşitli bölgelerinde şiddet içerikli eylemler gerçekleştirmiştir. Kerimov, bu eylemlerin yurt dışı destekli olduğunu ifade ederek vatandaşları yerel dini kaynaklara yönlendirmiştir. Diğer bir ifadeyle din meselesinin ahlaki konuları ele almak suretiyle bireyin zihninde bir harita çizmesinin 'uyarıcı' olan Kerimov'da bıraktığı izlenim Özbek vatandaşlarını yerel kaynaklara yönelmesini ve dini örgütleri siyasi arenadan uzak tutulması şeklinde tezahür etmiştir. Her ne kadar 1998-2005 yılları arasında ülke genelinde 'köktendinci terör' olayları yaşansa da Kerimov rejimi devlet tekeli elinde bulundurarak meşruiyetini sürdürmüştür. Özetle Kerimov döneminde ÖMİ, DİKÖM, Mezhepler Konseyi gibi kurum ve kuruluşlar Özbekistan'ın dini ve milli kimliğinin korunması, geliştirilmesi ve toplumsal uyuma katkıda bulunması amacıyla ulus inşa sürecinin merkezinde yer alırken inanç meselesi üzerinden rejimi yıkmaya yönelik şiddet içerikli eylemler sert bir şekilde bastırılmıştır. Buradan hareketle Kerimov, Özbek etnik değerlerinde önemli bir yeri bulunan İslam dininin kutsallığına atıfta bulunmuştur. Kellas'ın ifadesiyle Özbek milli kimliği ile Özbeklerin dini kimliğinin birbirini desteklediği saptanmıştır. Aynı zamanda Kerimov, Smith'in ifade ettiği üzere Özbekistan'da İslam dini değerlerine atıfta bulunmak suretiyle gerekli insan kaynağının ve iletişim kanallarının çoğunu kontrol altında tutarak siyasi iktidarını sürdürülebilir kılmış, daha önemlisi entik çatışmaların yayılmasını engellemiştir. Sonuç olarak Armstrong'un siyasi seçkinler tarafından beslenen kimliğinin dini referanslarla daha da güçlendiği düşüncesi İslam Kerimov yönetimindeki Özbekistan'da tezahür etmiştir.

Özbekistan'daki ulus inşa sürecinde dil politikaları, tarih yazımı, din ve semboller ve mitlere nazaran daha keskin politikalar ortaya koyulmuş, ortak bir düşünce üretme ve standart bir iletişim ağı oluşturmak için Özbek diline işlevsel bir rol atfedilmiştir. Bu sayede Kerimov yönetimi hem tarihsel anlamda farklı deneyimlere hem de geleceğe yönelik farklı arzulara sahip grupları bir diğeriyle uyumlu hale getirmeye çalışmıştır. Buradan hareketle Kerimov döneminde dil politikaları milli kimlik ve toplumsal uyum gibi temel unsurlar üzerine inşa edilmiş, Özbek halkı yıllanmış etnik kültürün gölgesinde şekillenen ve özellikle Sovyetler döneminde Komünist Parti ihtiyaçları çerçevesinde Siblijeniye (Kaynaşma) ve Sliyaniye (Birleşme) uygulamalarına karşı direnen Özbek diline başvurulmuştur. Bu süreçte siyasi seçkin sıfatıyla 'uyarıcı' rolündeki Kerimov, Sovyetler döneminde Rusça aracılığıyla topluma yayılmak istenen Marksist-Leninist ilkeler yerine "milli ideoloji"yi ön plana çıkararak hem toplumu Özbek etnik değerleri etrafında birleştirmesine hem de kendi rejiminin meşruiyetini sağlamasına sebep olmuştur. Sovyet mirası olan Rus iletişim araçlarını 'bir hastalık' olarak değerlendirmiş ve buna yönelik ciddi adımlar atmış, Rusça gazete, dergi ve yayın yapan televizyon kanallarına sınırlandırma getirmiştir. Bu politikaların bir sonucu olarak binlerce Rus ülkeyi terketmiş, Rusça eğitim veren okulların sayısında düşüş olmuştur. Bağımsızlık döneminde uygulanan Özbekçenin resmi dil olarak kabul edilmesi, Özbek diline yönelik bilimsel araştırmaların teşvik edilmesi gibi dil politikaları, Sovyet döneminin izlerini silmek ve milli bilinci yaratma çerçevesinde ilerlemiştir. Bu süreçte Özbekçenin tarihi Kıpçak, Oğuz ve ağırlıklı bir şekilde Karluk olmak üzere üç Türk lehçesinin birleşiminden oluştuğu saptanmıştır. Özbekçenin ilk yazıtları olarak ise Türk halklarının ortak anıtı sayılan Orhun Yazıtları, "Divan-ı Lugatit Türk" ve "Kutadgu Bilig" gibi eserlerin olduğu vurgulanmıştır. Özbek yazı dilinin oluşumunda ise 14. ve 15. yüzyılların sonlarında Ali Şir Nevai'nin bilimsel ve pratik hizmetleriyle başlayıp gerçekleştiğine dikkat çekilmiştir. Bu süreçte diğer etnik gruplara mahsus dillerin korunması amacıyla yasal adımlar da ihmal edilmemiş, ulusal birlik ve kimlik duygusunu güçlendirirken, toplumsal uyum ve çeşitliliğe de katkıda bulunulmuştur. Söz gelimi ülkede resmi dil olarak Özbekçe kabul edilmesinin yanı sıra adli işlemlerde Karakalpakça ve yerel dillerin kullanılmasına müsaade edilmiştir. Ülke genelinde 7 dilde eğitim sistemi ve 12 dilde kitle iletişim araçları kullanılması bunun en açık örneği olmuştur. Fakat dil kapsamındaki bu gelişmelere rağmen müfredatın devlet makamları tarafından belirlenmesi diğer etnik grupların değerlerinin ne dereceye kadar dikkate alındığına yönelik sorgulamaların cevapları havada

kalmıştır. Özetle İslam Kerimov döneminde dil, ulus inşa sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak önemli bir yer tutmaktadır. İslam Kerimov liderliğindeki Özbekler, Stukenbrock'un deyimiyle içinde bulunduğu zamanın itici gücü ve geleceğin projektörü, Humboldt'a göre bir millet ruhu, Fichmann'a göre ise hem "doğal" hem de "araçsal" hem "kutsal" hem de "dünyevi" olarak ortak dil yaratma girişimlerinde bulunmuşlardır.

Çalışmada ulus inşası kapsamında siyasi seçkinlerle etnik çatışma arasındaki ilişki gerek SSCB gerekse bağımsız Özbekistan dönemleri örnekleminde ortaya koyulmuştur. Söz gelimi Türkistanlı Ceditçiler, Çarlık Rusyası'nın asimilasyon politikalarına karşı 'kimlik koruma' kapsamında direnç göstermesi, Özbek ulusunu canlandırmak suretiyle bölgedeki etnik sorunların etnik çatışmaya evrilmesi sonucunda Türkistan Muhtariyeti'ni ilan etmiş, fakat Bolşevikler tarafından Muhtariyet yıkılmıştır. Türkistanlı Ceditçilerin faaliyetlerinin yerel halkı canlandırması sonucunda Bolşeviklerle girilen etnik çatışma, Moskova'daki siyasi seçkinleri siyasi bir manevra olarak çoğulcu politikaları takip etmeye yönlendirmesiyle Ceditçiler arasındaki birlik bozulmuştur. Her ne kadar bu birlik bozulsada Sovyet siyasi seçkinler, Türkistan'daki yerel halkın etnik çatışmaları sürdürmemesi ile bölgedeki etnik grupların Moskova'ya olan aidiyetlerini sağlamak amacıyla söz konusu toplulukların etnik değerlerinin bir kısmını dikkate almışlardır. Özbekistan SSC kapsamında oluşturulan kurumlar ve Özbek dili üzerine araştırmalar bunun en açık örnekleri arasında yer almaktadır. Halbuki Sovyetlerdeki siyasi seçkinler, Türkistan topraklarında geniş coğrafyaya yayılmış, Moskova'dan bağımsız bir devlet yerine, kendisine bağımlı, coğrafi açıdan sıkışmış bir devlet yaratmıştır. Fakat ÖSSC'nin yaratılması Moskova'daki siyasi seçkinlerin keyfiliği neticesinde tezahür etmemiş, aksine mecburiyetten doğmuştur. Zira siyasi seçkinler, hangi etnik grubun veya grupların değerlerini ön plana çıkartacağını belirlerken itici/zorlayıcı gücü etnik çatışmalarda araması ÖSSC'nin oluşumunu da açıklar niteliktedir. Özetle Türkistanlı Ceditçiler, 'kimlik koruma' göreviyle gerçekleştirdiği faaliyetlerle bağımsız Türkistan'ı kuramamış olsa da ÖSSC'nin kurulması konusunda Moskova'daki siyasi seçkinleri zorlamışlardır. Görüldüğü gibi herhangi bir bölgede nüfusun büyüklüğü, ekonomik kaynaklar, dil, din gibi nesnel ve öznel faktörlerin önemli olduğunu kabul etmenin yanı sıra bilinçli bir 'hareket' olmaksızın değerlerin

dikkate alınması neredeyse imkansızdır. Buradan hareketle Özbek ulusunun ortaya çıkışını açıklarken salt Sovyetlere dayandırmak yetersizdir.

Çalışmanın diğer bir önemi ise İslam Kerimov'un girişimiyle Özbekistan'da ‘‘milli ideoloji’’ mefkuresi çerçevesinde tezahür edilen ulusal duygularla yirminci yüzyıl başlarında etnik çatışmalar arasındaki bağı ortaya koyar nitelik taşımasıdır. Bu yönüyle çalışma, 20. yüzyılın başlarında Türkistanlı Ceditçilerin ‘kimlik koruma’ göreviyle ortaya koyduğu etnik değerlerin anlamlı tarihsel dönemlere değinmesi ve etnik toplulukların sürekliliğinin ipuçlarını izlemesi suretiyle ‘‘milli ideoloji’’ kapsamında değerlendirilmiştir. Diğer bir ifadeyle Smith'in ulusların doğuşunu açıklarken başvurduğu formülasyon aracılığıyla tarihsel düzlemde Özbeklerin ‘kültürel sürekliliği’, bağımsız Özbekistan ile birlikte ‘yinelendiği’ ve Kerimov tarafından ‘yeniden yorumlandığı’ izah edilmiştir.

Çalışmada Çarlık Rusyası'nın son dönemleri ile Sovyet Birliği'nin ilk dönemlerinde Özbekistan topraklarındaki etnik çatışmalara yönelik araştırmalar sunularak SSCB'deki siyasi seçkinlerin kararları arasında ilişkinin mahiyeti açıklanmış, muğlaklık giderilmiştir. Armstrong ve Smith'in öncülük ettiği ve etno-sembolik yaklaşımın öne sürdüğü *modern dönemin milletleri, yıllanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillendiği* anlayışı üzerinden sadece Sovyet seçkinleri ÖSSC'yi oluşturmamış, İslam Kerimov liderliğinde ÖSSC siyasi seçkinleri, Sovyetlerin yıkılmasıyla birlikte kurumsallaşmış yapılar üzerine tam bağımsız devlet olarak ulus inşa sürecine başlamış, Özbekistan'ı şekillendirmiştir. Her iki durumda da temel dürtü siyasi seçkinlerin etnik çatışmayı, dönüşümü ve değerleri göz ardı etmeden inşa sürecine girişimleri olmuştur.

Çalışmada milliyetçilik bağlamında siyasi seçkinleri merkeze alarak ilerlenmesinin sebebi Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanma şekliyle doğrudan orantılıdır. Zira Özbekistan, bağımsızlığını ne iç savaş sonrası elde etmiş ne terör ve silahlanma sebepli dış müdahale sonrası bahşedilmiş ne de sömürgecilik bağlamında şiddetli direniş sonrası kazanılmıştır. Bağımsızlık, SSCB'nin dağılmasının akabinde Özbekistan topraklarını yöneten ve Moskova'ya tabii olan İslam Kerimov yönetimi tarafından, Moskova'nın kendini tasfiye etmesi üzerine ilan edilmiştir. Kerimov ise bağımsızlıkla birlikte SSCB dönemindeki yönetim anlayışından farklı bir yol çizerek etnik değerlere milliyetçi bir bağlam kazandırmıştır. Bu sayede gerek devlet ve etnik grupların karşı karşıya gelmesi engellenmiş gerekse de etnik arası çatışmaların yaşanmasının önüne

geçilmiştir. Zira Kerimov'un ulus inşa stratejisi, Sovyetlerin 'dış ve iç aktörler aracılığıyla kalkıncı ve emperyalist strateji' yerine ulus devletin hedeflediği ortak bir toplum yaratmak üzerine kurgulanmıştır. Çalışmada Özbekistan'daki ulus inşa sürecinde siyasi seçkin rolüyle İslam Kerimov'un tercihlerini etkileyen birtakım faktörler detaylı bir şekilde ele alınmış, Breuilly'nin belirttiği gibi bilinçli olarak bir modelin diğer modellere tercih edilmesini sağlayan mekanizmaların varlığı ele alınarak ulus devletin mahiyeti ortaya koyulmuş, muğlaklık giderilmiştir. Söz gelimi Kerimov, Sovyetlerden miras kalan milletler sorununa yönelik Anglo-Sakson modelini benimseyerek çatışma ihtimalini en aza indirmiştir. Dahası 2006 – 2016 yılları arasında kırılgan devlet statüsünde 22. sıradan 60. sıraya kadar gerilemesiyle Anglo-Sakson modelinin benimsenmesi arasında sıkı bağ söz konusudur. Konjonktür bağlamında ise Kerimov, etnik bilince ve manevi ortak değerlere sahip Özbek etnik grubuyla ülke sınırları içindeki toplulukların mekansal düzeyde bağlılığını ön plana çıkarmıştır. Söz gelimi Özbekler, 20. yüzyılın başlarında Smith'in "ethnie" teriminin 6 ayırt edici özelliğini içinde barındırması sebebiyle "potansiyel ulus" olabilecek tüm niteliklere sahip olmuştur. Devletin niteliği kapsamında ise Kerimov rejiminin şiddet kullanma tekeli elinde bulundurması, iç ve dış meşruiyeti sağlaması sayesinde kusurlu olarak nitelendirilen siyasal sistemin demokratikliği ve ülkenin ekonomik yapısına rağmen ulus inşa sürecinde son derece belirleyici rol oynamıştır. Dahası Kerimov tarafından ister kendi rejiminin meşruiyeti isterse devletin varlığı uğruna olsun Özbeklere mahsus anlamlı dönemler arasındaki bağ kurgulanırken ulusçuluğun dinamizminden yararlanılmıştır.

Milliyetçilik, bireyin dil, din, toprak, kan ve benzeri gibi kutsal değerleri taşımak koşuluyla bir millete aidiyetini o milletin öz dili aracılığıyla ilan ve inşa etmesini ifade eder. Eylem bağlamında ise siyasi, sosyal, toplumsal, ekonomik ve güvenlik açısından grup üyelerinin refah düzeyini ve yaşam standartlarını artırmayı hedefler. Bu hedef için faaliyetlerini meşru sınırlar içinde kalarak veya faaliyetlerine meşruluk kazandırarak ilerlemeyi öngörür. Milliyetçilik için bu unsurların her biri önem arz etse de milliyetçilik, etnik değerlere yönelik vurgu, bu değerlerin söylemde belirtilmesi ve bu söylemlerin temellendirilmesine yönelik eylem gereklidir.

KAYNAKÇA

- “17-сон 19.01.2000. Бурҳониддин ал-Марғиноний таваллудининг ҳижрий сана бўйича 910 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (19.01.2000 tarihli 17 sayılı Burhaneddin Marginani’nin doğumunun 910. yılını kutlamaya ilişkin), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, erişim 08 Şubat 2024, <https://lex.uz/docs/1672692>.
- “92-сон 23.02.2001. Қурбон ҳайитни нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (23.02.2001 tarihli 92 sayılı Kurban Bayramı’nın Kutlanmasına İlişkin Karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2001, <https://lex.uz/docs/292041>.
- “109-сон Vazirlar Mahkamasining ‘Xalq ta’limi xodimlari mehnatiga haq to’lash shartlarini tartibga solish to’g’risida ’1994-yil 29-sentabrdagi 490-son qaroriga o’zgartirish va qo’shimchalar kiritish haqida (O’zbekiston Respublikasi Prezidentining ‘Chet tillarni o’rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida’2012-yil 10-dekabrdagi PQ-1875-son qarori (10 Aralık 2012 tarih ve 1875 sayılı yabancı dil öğrenme sistemini daha da iyileştirmeye yönelik tedbirler hakkında))”, 19 Nisan 2013. <https://lex.uz/docs/-2156376>.
- “132-сон 13.04.1995. Муборак Ҳаж зиёратига боровчиларга давлат томонидан ёрдам кўрсатиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (13.04.1995 Tarihli 132 sayılı Hacılar Devlet Yardımı Sağlanmasına İlişkin Karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1995, <https://lex.uz/docs/1656929>.
- “217-сон 29.04.1997. Имом ал-Бухорий таваллудининг ҳижрий-қамарий тақвим бўйича 1225 йиллигини нишонлаш тўғрисида” (29.04.1997 tarihli 217 sayılı İmam Buhari’nin doğumunun 1225. yılını kutlama hakkında), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1997, <https://lex.uz/docs/1602522>.
- “337-сон 16.07.2004. Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуасида қайта тиклаш ва ободонлаштириш ишларини ташкил этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (16.07.2004 tarihli 337

sayılı Şah-ı Zinda anıt kompleksinin restorasyonu ve güzelleştirilmesi hakkında), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2004, <https://lex.uz/docs/1150134>.

“360-сон 14.09.1995. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан О присвоении Ташкентскому государственному университету имени Мирзо Улугбека” (Tashkent Devlet Üniversitesi’ne Mirza Ulugh Bey adının verilmesine ilişkin karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1995, <https://lex.uz/docs/510758>.

“421-сон 04.12.2002. Рамазон ҳайитини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (04.12.2002 tarihli 421 sayılı Ramazan Bayramı’nın Kutlanmasına İlişkin Karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, erişim 08 Şubat 2024, <https://lex.uz/docs/351812>.

“423-сон 04.12.2002. Абдуҳолиқ Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (04.12.2002 tarihli 423 sayılı Abdulhalik Gujdivani’nin doğumunun 900. yılını kutlama hakkında), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2002, <https://lex.uz/docs/1679238>.

“517-сон 03.12.1999. Имом Абу Мансур Ал-Мотуридий таваллудининг 1130 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори” (03.12.1999 tarihli 517 sayılı İmam Maturidi’nin doğumunun 1130. Yılını kutlama hakkında), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 1999, <https://lex.uz/docs/1592041>.

“931-XII-сон Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида” (Latin alfabesine dayalı Özbek alfabesinin tanıtımına ilişkin 931-XII sayılı karar), Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 02 Eylül 1993, <https://lex.uz/docs/112286>.

Abdirashidov, Zaynabidin. *Jadidlar. Mahmudxo'ja Behbudiy*. Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.

Abdul, Andican. “Tüzükat-i Timuri Gerçek Mi ve Geçerli Bir Birincil Tarihî Kaynak Olarak Kullanılabilir Mi?” *Türkiyat Mecmuası* 27, sy 2 (2017): 33-83.

<https://doi.org/10.18345/iuturkiyat.370045>.

Abdurahimova, N.A., M.S. Isakova, ve Z.M. Suleymanova. *Davlat muassasalari tarixi*. Kasb-hunar kollejlari uchun tayanch o'quv qo'llanma. Taşkent: Sharq, 2007.

Abu'l-Farac. *Abu'l - Farac Tarihi*. Çeviren Ömer Rıza Doğrul. C. 1. Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1999.

Açık, Fatma. "Özbekistan'xxda 1990-2000 Yılları Arasında Özbek Türkçesinin Durumu". *Avrasya Etüdleri*, sy 23 (2002): 127-48.

Afanas'ev, Iu. N. "The Phenomenon of Soviet Historiography". *Russian Studies in History* 40, sy 2 (01 Ekim 2001): 32-64.

Agayev, Elnur. "Sovyet ideolojisi çerçevesinde Türk cumhuriyetlerinin tarih yazımı ve tarih eğitimi: Azerbaycan örneği". Doktora Tezi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006.
<https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/436337>.

Ahmedov, Boriboy. *Tarihtan sabaklar*. Taşkent: Okituvçi, 1994.

Ahmetbeyoğlu, Ali. *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

———. "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi Ve İstatistiki Malumat". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, sy 22 (2009): 1-21.

Akçura, Yusuf. "Tarih yazmak ve Tarih okutmak usullerine dair". İçinde *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Münakaşalar*, 576-607. İstanbul: Maarif Vekâleti Yayını, 1932.

Akıllı, H. Serkan, ve Meral Sağır Öztoprak. "Etnisite Kuramları ve Eleştirisi". *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28, sy 1 (2004): 1-22.

Akiner, Shirin. "Melting pot, salad bowl - cauldron? Manipulation and mobilization of ethnic and religious identities in Central Asia". *Ethnic and Racial Studies* 20, sy 2 (01 Nisan 1997): 362-98.
<https://doi.org/10.1080/01419870.1997.9993966>.

Akman, Ayhan Mehmet. "Etnik Sivil Kurumsal İnkilemin Ötesinde: Modernist Milliyetçilik". İçinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, editör Bora Tanıl, 4:81-90. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
<https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/979/>.

Akromov, Otabek. "Securitization of an Imaginary Threat as an Authoritarian

- Legitimation Instrument: The Cases of Belarus and Uzbekistan”. Master’s thesis, Univerzita Karlova, 2021.
<https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/150379/120399704.pdf?sequence=1>.
- Aktürk, Sener. “Etnik Kategori ve Milliyetçilik: Tek-Etnili, Çok-Etnili ve Gayri-Etnik Rejimler”. *Doğu Batı*, 2006.
- Aktürk, Şener. *Almanya, Rusya ve Türkiye’de etnisite rejimleri ve milliyet*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2015.
- Alfred Schütz. *Fenomenoloji ve Toplumsal İlişkiler*. Çeviren Adnan Akan ve Seyda Kesikoğlu. Ankara: Heretik Yayınlar, 2018.
- Alisher, Ikhamov. “Neopatrimonialism, factionalism and patronage in post-Soviet Uzbekistan”. İçinde *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*. London-New York: Routledge, 2011.
- Aliyeva, Gönül. “SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Planlaması”. masterThesis, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Allworth, Edward. *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present : A Cultural History*. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University, 1990.
- Altuner, Ilyas. “Locke’un Doğuştan Düşünceler Eleştirisi ve Tabula Rasa Olarak Zihin”. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 2012, 107-14.
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Çeviren İskender Savaşır. 2. bs. İstanbul: Metis Yayınları, 1995.
<http://ulkunet.com/EserAyrinti.aspx?Sayfa=91&Tablo=Eserler>.
- Andican, A. Ahat. *Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları, 2005.
- . *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras*. Selenge Yayınları, 2019.
- Andican, Ahat. “Tüzükât-ı Timurî Sahte mi, Gerçek mi”. *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras*, 01 Ocak 2020.
https://www.academia.edu/66780126/T%C3%BCz%C3%BCk%C3%A2t_%C4%B1_Timur%C3%AE_Sahte_mi_Ger%C3%A7ek_mi.
- Arı, Tayyar. “Orta Asya’da Güvenlik Sorunları ve İşbirliği Girişimleri”. İçinde *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu’na Armağan*, editör Ersin Embel, 1-17. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Armstrong, John. “Towards a Theory of Nationalism”. İçinde *Notions of Nationalism*,

- kitap editörü Sukumar Periwal. Budapest: Central European University Press, 1995.
- Armstrong, John A. "The Autonomy of Ethnic Identity: Historic Cleavages and Nationality Relations in the USSR". İçinde *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, çeviren Alexander J. Motyl. New York: Columbia University Press, 1992.
- Armstrong, John Alexander. *Milliyetçilikten Önce Milletler*. Çeviren S. Erdem Türközü. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Avci, Engin. "Nation-Building: A Key Concept for Peaceful Confl Ict Transformation?/Ulus İnsasi: Catismayı Barisa Cevirmede Anahtar Bir Konsept Mi?" *Uluslararası İlişkiler / International Relations* 7, sy 28 (01 Ocak 2011): 135-42.
- Aydın, Gülşen. "Authoritarianism Versus Democracy in Uzbekistan: Domestic and International Factors". Master's thesis, Middle East Technical University, 2004.
<https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=44c38c997a4a024e1affc3978eb4a6737fb7dd31>.
- Aziz, Aysel. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*. 9. bs. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014.
- Bacon, Elizabeth E. *Central Asians under Russian Rule: A Study in Culture Change*. Ithaca, N.Y: Cornell University Press, 1980.
- Bakhytbekkyzy, Sagymbay Assiya. "The role of symbols in nation-building process". *Voprosy studencheskoi nauki* 3, sy 43 (2020): 250-54.
- Baldauf, Ingeborg. "Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation". *Cahiers Du Monde Russe* 32, sy 1 (1991): 79-95. <https://doi.org/10.3406/cmr.1991.2264>.
- Banton, Michael. "Modelling ethnic and national relations". *Ethnic and Racial Studies* 17, sy 1 (01 Ocak 1994): 1-19.
- Baş, Türker, Ulun Akturan, İlker Atak, Ferit Bağcı, ve Mehmet Çamır. *Nitel Araştırma Yöntemleri: NVivo 7.0 ile Nitel Veri Analizi*. 1. bs. Ankara: Seçkin, 2008.
- Baumann, Gerd. *Cokkültürlülük Bilmecesi: Ulusal, Etnik ve Dinsel Kimlikleri Yeniden Düşünmek*. Çeviren Işıl Demirakın. Ankara: Dost Kitabevi, 2006.
- Bennigsen, Alexandre. "Colonization and Decolonization in the Soviet Union". *Journal of Contemporary History* 4, sy 1 (1969): 141-51.
- Beratlı, Nazım. "Bilim mi Sanat mı- Propaganda mı? Tarih Nedir?" *Kıbrıs Yazıları* 3

Yaz-Güz (2006): 3-20.

Berezin, Mabel. *Territory, emotion and identity: Spatial recalibration in a New Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003.

Berger, Peter L., ve Thomas Luckmann. *Gerçekliğin Sosyal İnşası Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. Çeviren Vefa Saygın Öğütle. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008.

Berghe, Pierre L. Van den. "Race and Ethnicity: A Sociobiological Perspective". *Ethnic and Racial Studies* 1, sy 4 (1978): 401-11. <https://doi.org/10.1080/01419870.1978.9993241>.

Berghe, Pierre L. van den. "Race and ethnicity: A sociobiological perspective". *Ethnic and Racial Studies* 1, sy 4 (01 Ekim 1978): 401-11. <https://doi.org/10.1080/01419870.1978.9993241>.

Bergne, Paul. Review of *Review of The Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States*, tanıtım yazarı Jacob M. Landau ve Barbara Kellner-Heinkele. *Journal of Islamic Studies* 14, sy 2 (2003): 245-47.

Bernheim, E. *Tarih İlmine Giriş: Tarih Metodu ve Felsefesi*. Çeviren M. Şükrü Akkaya. İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1936.

Bilgin, Nuri. *KOLLEKTİF KİMLİK*. 1. bs. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1995. <https://www.nadirkita.com/kollektif-kimlik-nuri-bilgin-kitap1385590.html>.

Bilinsky, Yaroslav. "The concept of the Soviet People and its implications for Soviet Nationality Policy". *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States* 37, sy 38 (1980): 87-133.

Billig, Michael. *Banal Milliyetçilik*. Çeviren Cem Şişkolar. İstanbul: Gaye Kitabevi Dağıtım, 2003.

Birch, Anthony H. *Nationalism and National Integration*. London: Routledge, 1989. <https://doi.org/10.4324/9780203400050>.

Birsel, Hakan, ve Timuçin Kodaman. "Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16, sy 2 (2006): 413-42.

Bohr, Annette. *Uzbekistan: Politics and Foreign Policy*. London: Chatham House, 1998.

Boltaboyev, Hamidulla. *Jadidlar. Abdurauf Fitrat*. Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.

Bonikowski, Bart. *Research on American Nationalism: Review of the Literature, Annotated Bibliography, and Directory of Publicly Available Data Sets*. Princeton: Princeton University Press, 2008.

- Braginskiĭ, Iosif Samuilovich, Leonid Mikhaĭlovich Landa, ve N. A. Khalfin. *Central Asia and Kazakhstan in Soviet original studies*. Moscow: Nauka Publishing House Central Department of Oriental Literature, 1967.
- Brass, Paul R. "Elite Groups, Symbol Manipulation and Ethnic Identity among the Muslims of South Asia". İçinde *Political identity in South Asia*, editör David Taylor ve Malcolm Yapp, 2. bs. Collected papers on South Asia. London: Curzon Press, 1979.
- . *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. London: Sage Publications, 1991.
- . "Language and National Identity: Soviet Union and India". İçinde *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, editör Alexander J. Motyl. Columbia: Columbia University Press, 1995.
- Bregel, Yuri. *An Historical Atlas of Central Asia*. C. 9. Handbook of Oriental Studies. Section 8 Uralic & Central Asian Studies. Leiden: Brill, 2003.
- Breslauer, George W. *Khrushchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics*. London: George Allen, 1982.
- Breuilly, John. *Nationalism and the State*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1994. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/N/bo3619074.html>.
- Büyüköztürk, Şener, Ebru Kılıç Çakmak, Özcan Akgün Erkan, Şirin Karadeniz, ve Funda Demirel. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. 15. bs. Ankara: Pegem Akademi, t.y.
- Calhoun, Craig. "Milliyetçilik". Çeviren Bilgen Sütçüoğlu. *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, sy 1 (2007): 1597-98.
- . *Nationalism*. Buckingham, UK: Open University Press, 1997. <http://www.upress.umn.edu/>.
- Carlson, Charles F. "Nation-building In Central Asia Through Language Legislation". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, sy 4 (01 Ekim 2015): 22-30.
- Carlton, J. Hayes. *Milliyetçilik: Bir Din*. Çeviren Murat Çiftkaya. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Cavanaugh, Cassandra. "Historiography in independent Uzbekistan: the search for national identity." *Central Asia Monitor* 1 (1952). <https://scholar.google.com/scholar?cluster=8827176816856479457&hl=en&oi=scholar>.

- Central Asia Analytical Network. “САДУМ как проект по формированию ‘советского ислама’ - Central Asia Analytical Network”, 2018. <https://www.caa-network.org/archives/13643/>.
- Central Asia.media. “CentralAsia: Итоги выборов президента Узбекистана - явка 91%, за Каримова 90% - это типично авторитарная статистика, - узбекский эксперт”, 2015. <https://centralasia.media/print:1082312>.
- Childers, Barry. “Plurality of Soviet Religious ‘Policy’”. Master’s thesis, Florida State University, 2012.
- Coakley, John. “The Resolution of Ethnic Conflict: Towards a Typology”. *International Political Science Review / Revue internationale de science politique* 13, sy 4 (1992): 343-58.
- Coldoşev, Altınbek. “Kimlik ve Sınır: Orta Asya’da Sınır Sorunları”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 19, sy 2 (20 Aralık 2019): 303-26. <https://doi.org/10.32449/egetdid.576578>.
- Collins, Kathleen A. “Islamic Revivalism and Political Attitudes in Uzbekistan”. *Islamic Revivalism and Political Attitudes in Uzbekistan*, 2007. https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2007_819-01g_Collins.pdf.
- Comrie, Bernard. *The Languages of the Soviet Union*. New York: Cambridge University Press, 1981.
- Connor, Walker. “A nation is a nation, is a state, is an ethnic group is a” *Ethnic and Racial Studies* 1, sy 4 (01 Ekim 1978): 377-400. <https://doi.org/10.1080/01419870.1978.9993240>.
- . *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton University Press, 1994.
- . *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton University Press, 1994.
- . *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton University Press, 1994.
- . “The Politics of Ethnonationalism”. *Journal of International Affairs* 27, sy 1 (1973): 1-21.
- . “The Timelessness of Nations”. *Nations and Nationalism* 10, sy 1/2 (2004): 35-47. <https://doi.org/10.1111/j.1354-5078.2004.00153.x>.
- Conquest, Robert, ed. *Soviet Nationalities Policy in Practice*. London: The Bodley Head, 1967.

- Cordell, Karl, ve Stefan Wolff, ed. *The Routledge Handbook of Ethnic Conflict*. 2. bs. London: Routledge, 2016. <https://doi.org/10.4324/9781315720425>.
- Corley, F. *Religion in the Soviet Union*. New York: New York University Press, 1996.
- Cornell, Stephen Ellicott, ve Douglas Hartmann. *Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World*. California: Thousand Oaks, Calif. : Pine Forge Press, 1998. <http://archive.org/details/ethnicityracemak0000corn>.
- Counter Extremism Project. "Islamic Movement of Uzbekistan". Erişim 30 Ocak 2024. <https://www.counterextremism.com/threat/islamic-movement-uzbekistan>.
- Cutler, Robert M. "De-authoritarization in Uzbekistan?: Analysis and Prospects". İçinde *Towards Social Stability and Democratic Governance in Central Eurasia*, editör Irina Morozova, 120-41. Amsterdam: IOS Press, 2005. <https://ebooks.iospress.nl/volumearticle/63>.
- Çağla, Cengiz. "Renan, Irk ve Millet". *Cogito* 50 (2007): 47-54.
- Çağlar, Şirin. *Peter L. Berger & Thomas Luckmann - Gerçekliğin Sosyal İnşası _ Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi.pdf*. Erişim 06 Mart 2023. https://www.academia.edu/37450231/Peter_L_Berger_and_Thomas_Luckmann_Ger%C3%A7ekli%C4%9Fin_Sosyal_%C4%B0n%C5%9Fas%C4%B1_Bir_Bilgi_Sosyolojisi_%C4%B0ncelemesi_pdf.
- Çalışkan, İsmail. "Orta Asya'da Üç İslâm Anlayışı". İçinde *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, editör Muhammet Savaş Kafkadyalı, 1:371-89. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012.
- Çelik, Ali. "Tarih Yazıcılığında" İsnad" In Kullanılışı Ya da" Rivâyetçi Metod"". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3, sy 3 (2003): 5-21.
- Daryo.uz. "Islom Karimov prezidentligi davrida jadidchilarning pok nomi qayta tiklandi", 04 Ekim 2018. <https://daryo.uz/2018/10/04/islom-karimov-prezidentligi-davrida-jadidchilarning-pok-nomi-qayta-tiklandi-video>.
- Daryo.uz. "“SSSR qulashiga tashqaridan ham ta’sir bo’lgan. Ammo bunga tizimning o’zi bosh aybdor edi”. Islom Karimov tuzum tanazzuli va Gorbachyov haqida", 31 Ağustos 2022. <https://daryo.uz/2022/08/31/sssr-qulashiga-tashqaridan-ham-tasir-bolgan-ammo-bunga-tizimning-oz-bosh-aybdor-edi-islom-karimov-tuzum-tanazzuli-haqida>.
- Dash, P.L. "Ethno-Nationalism in Uzbekistan". İçinde *Central Asia Emerging New Order*, editör K. Warikoo. Delhi: Har-Anand, 1996.

- Delannoi, Gil. “Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz”. Editör Jean Leca. Çeviren Siren İdemen. *Uluslar ve milliyetçilikler*, 1998, 31-38.
- DemiR, C. Korhan. Review of *Review of Kimlik Adına Öldürmek: Kanlı Çatışmalar Üzerine Bir İnceleme*, tanıtım yazarı Vamık D. Volkan ve Medine Banu Büyükkal. *Uluslararası İlişkiler / International Relations* 6, sy 22 (2009): 145-50.
- Demircan, Adnan. “Tarih Üzerine Bazı Düşünceler”. *Milel ve Nihal* 4, sy 3 (01 Haziran 2007): 69-89.
- Demirci, Süleyman, ve Mutlu Köseli. “İkincil Veri ve İçerik Analizi”. İçinde *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*, editör Kaan Böke, 3. bs, 309-55. İstanbul: Alfa Yayınları, 2011.
- Deutsch, Karl Wolfgang. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry Into the Foundations of Nationality*. New York: Technology Press of the Massachusetts Institute of Technology and Wiley, 1953.
- Dinçer, Fatih. “Cumhuriyet Dönemi Türk hikayesinde milli kimlik inşası (1922-1940)”. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=cJBpPnc40LkA3e_9GpWt6Q&no=t4IB_9H4FyRhXvv9JyNcug.
- Djalili, Mohammad-Reza, ve Thierry Kellner. “Regímenes políticos de Asia Central: crisis de legitimidad, violencia política y perspectivas inciertas”. *Revista CIDOB d’Afers Internacionals*, sy 70/71 (2005): 35-68.
- Djuraeva, Madina. “Language in Education Policy in Uzbekistan: Formation of Uzbek National Identity”. İçinde *Language Education Policy Unlimited: Global Perspectives And Local Practices*, editör Francois Victor Tochon, 123-43. Wisconsin: Deep University Press, 2015.
- Dmytryshyn, Basil. *USSR: A Concise History*. New York: Scribner, 1984.
- Dolimov, Uluğbek. *Jadidlar. Is’hoqxon To’ra*. Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.
- Dunlop, John B. *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*. New Jersey: Princeton University Press, 1983. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt7ztjjs>.
- Dunn, John. “Introduction: Crisis of the Nation State?” *Political Studies* 42, sy 1 (01 Ağustos 1994): 3-15. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1994.tb00002.x>.
- Durgun, Şenol. *Ulus İnşası ve Milliyetçilik*. Ankara: A Kitap, 2014.
- Ebon, Martin. *The Andropov File: The Life and Ideas of Yuri V. Andropov, General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union*. New York: McGraw-

- Hill, 1983.
- Edel, Mirjam, ve Maria Josua. "How authoritarian rulers seek to legitimize repression: framing mass killings in Egypt and Uzbekistan". *Democratization* 25, sy 5 (04 Temmuz 2018): 882-900. <https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1439021>.
- Eliot, Thomas Stearns. *Kültür üzerine düşünceler*. Çeviren Sevim Kantarcıoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- Emerson, Rupert. *Sömürgelerin uluslaşması: Asya ve Afrika halklarının ortaya çıkışları*. Çeviren Türkkaya Ataöv. Ankara: Türkiye Siyasi İlimler Derneği Yayınları, 1965.
- Eraydın Virtanen, Özlem. "Dil Politikalarına Bütüncül Bir Yaklaşım: Orta Asya'da Dil Politikaları". Doctoral Thesis, İstanbul Üniversitesi, 2002. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=gl-ALW8iOp3l4u1h5RxN9Q&no=W3aN6j_cRC5ojESMLTGONQ.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*. Akçağ Yayınları, 1998.
- Ergin, A., ve D. Gözütok. "İlköğretim ders kitaplarının değerlendirilmesi (hayat bilgisi örneği)". İçinde *Türkiye'de ve Almanya'da İlköğretim Ders Kitapları*. Ankara: Türk- Alman Kültür İşleri Kurulu., 1996.
- Erol, Ali. "Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)". *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 39 (2006): 53-72.
- Eroler, Elif Gençkal. "Türkiye'de Eğitim Politikalarında Ulus ve Vatandaş İnşası (2002-2016)". Thesis, 2017. <http://dspace.yildiz.edu.tr/xmlui/handle/1/11864>.
- Erözden, Ozan. *Ulus-Devlet*. Ankara: Oniki Levha Yayınları, 2008.
- Ersal, Aytekin. *Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Evans, Richard J. *Tarihin savunusu*. Çeviren Uygur Kocabasoglu. Ankara: İmge Kitabevi Yay., 1999.
- Farkhad, Tolipov. "Uzbekistan: Soviet syndrome in the state, society, and ideology". *Central Asia and the Caucasus* 6, sy 54 (2008): 127-41.
- Favell, Adrian. Review of *Review of Europe without Borders: Remapping Territory, Citizenship, and Identity in a Transnational Age*, tanıtım yazarı Mabel Berezin ve Martin Schain. *Social Forces* 83, sy 2 (2004): 869-71.
- Fearon, James D. "Ethnic Mobilization and Ethnic Violence". İçinde *The Oxford Handbook of Political Economy*, editör Donald Wittman ve Barry Weingast, 852-68. Oxford: Oxford University Press, 2008.

- Fenton, Steve. *Etnisite Irkçılık, Sınıf ve Kültür*. Çeviren Süleyman Nihat Şad. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2001.
- Ferrando, Olivier. “Education Language Policies and Practices in Post-Soviet Central Asia. An Historical Analysis of Ethnic Minorities in the Ferghana Valley”. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (JEMIE)* 19 (2020): 32.
- Fierman, William. *Language Planning and National Development: The Uzbek Experience*. Berlin / New York: Walter de Gruyter, 1991.
- Freitag-Wirninghaus, Rainer. “Rußland, islamische Republiken des Kaukasus und Zentralasien”. *Der Islam in der Gegenwart*, 2005, 681-95.
- Fruchet, Henri. “The Use of History The Soviet Historiography of Khan Kenesary Kasimov”. İçinde *Central Asia: Aspects of Transition*, editör Tom Everett-Heath, 132-45. New York: Routledge, 2003.
- Fuller, Graham E. *Central Asia: The New Geopolitics*. Santa Monica, CA: Rand, 1992.
- Geertz, Clifford. *Kültürlerin Yorumlanması*. Çeviren Hakan Gür. Dost Kitabevi, 2010.
- . “The integrative revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States.” İçinde *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*, 105-57. New York: Free Press, 1963. <https://cir.nii.ac.jp/crid/1570854174582414720>.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. New Perspectives on the Past (Basil Blackwell Publisher). Ithaca: Cornell University Press, 1983.
- . *Uluslar ve Ulusçuluk*. Çeviren Günay Göksu Özdoğan ve Büşra Ersanlı Behar. İstanbul: Hil Yayınları, 2018.
- Giddens, Anthony. *Ulus Devlet ve Şiddet*. Kalkedon Yayınları, 2008.
- Gökberk, Macit. *Değişen Dünya Değişen Dil*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Gömeç, Saadettin, ve Ayşe Fidan. “Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, sy 8 (2022): 749-76.
- Green, Sonia Bychkov. “Language of Lullabies: The Russification and De-Russification of the Baltic States”. *Michigan Journal of International Law* 19 (1998 1997): 219.
- Grenoble, L. A. *Language Policy in the Soviet Union*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Guibernau, Montserrat. *Milliyetçilikler: 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*. Çeviren Neşe Nur Domaniç. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997.

- <https://www.nadirkıtap.com/milliyetcilikler-20-yuzyilda-ulusal-devlet-ve-milliyetcilikler-montserrat-guibernau-kitap8734619.html>.
- Gunn, T. Jeremy. "Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism, and the State in Central Asia". *Sociology of Religion* 64, sy 3 (01 Ekim 2003): 389-410.
- Gündüz, Ahmet. "1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6, sy 1 (01 Ocak 2005): 1-12.
- Güngör, Erol. *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1986.
- Gürbüz, Yunus Emre. "Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 19, sy 2 (20 Aralık 2019): 277-301. <https://doi.org/10.32449/egetdid.625377>.
- Hacısalıhoğlu, Fuat. "Teritoryal Tarihyazımı" 30, sy 70 (2021): 382-406. <https://doi.org/10.35239/tariharastirmalari.928645>.
- Halbach, Uwe. "Islam und islamistische Bewegungen in Zentralasien". *Aus Politik und Zeitgeschichte*, sy 3-4 (2002): 24-31.
- Hale, Henry E. "Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia". *World Politics* 58, sy 1 (Ekim 2005): 133-65. <https://doi.org/10.1353/wp.2006.0019>.
- Halliday, Fred. "Three Concepts of Internationalism". *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 64, sy 2 (1988): 187-98. <https://doi.org/10.2307/2621845>.
- Haviland, William A., Harald EL Prins, Dana Walrath, ve Bunny McBride. *Kültürel Antropoloji*. Çeviren Hüsamet İnanc ve Seda Çiftçi. İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2002.
- Hayit, Baymirza. *Türkistan Devletinin Milli Mücadeleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- . "Türkistan'da Ceditçilik ve Sonu". *Milli Eğitim ve Kültür Dergisi* 3, sy 9 (1981).
- Hechter, Michael. *Containing Nationalism*. New York, NY: OUP Oxford, 2000.
- Heehs, Peter. "Myth, History, and Theory". *History and Theory* 33, sy 2 (1994). https://www.academia.edu/1332937/Myth_history_and_theory.
- Hegarty, Stephen. "The Rehabilitation of Timur: Reconstructing National History in Contemporary Uzbekistan". *Central Asia Monitor* 1 (1995): 28-35.
- Henze, Paul. "İç Asya'da Siyaset ve Yazı". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy 9-10

(1985): 80-88.

Heywood, Andrew. *Siyaset*. Çeviren Buğra Kalkan. Ankara: Liberte, 2006.

———. *Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: Adres Yayınları, 2006.

Hıdıraliyev, Darhan. “Muhtariyetten Muhacerete Türkistan Davası: Mustafa Çokay”.

İçinde *Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller (1900-1924)*, editör Timur

Kocaoğlu. Sota-Haarlem: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi, 2001.

Hill, Fiona, ve Kevin Jones. “Fear of democracy or revolution: The reaction to

Andijon”. *The Washington Quarterly* 29, sy 3 (01 Haziran 2006): 109-25.

<https://doi.org/10.1162/wash.2006.29.3.109>.

Hippler, Jochen. *Ulus İnşası*. Çeviren Algan Sezginturedi ve Burhan Saylı. İstanbul:

Versus Kitap, 2007.

Hizb ut-Tahrir. “Hizb ut-Tahrir’s Work”. Erişim 30 Ocak 2024. [https://www.hizb-ut-](https://www.hizb-ut-tahrir.org/index.php/EN/def)

[tahrir.org/index.php/EN/def](https://www.hizb-ut-tahrir.org/index.php/EN/def).

Hobsbawm, E. J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*.

Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Hobsbawm, Eric J. *1780’den günümüze milletler ve milliyetçilik: “program, mit,*

gerçeklik”. Çeviren Osman Akınhay. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.

———. *Milletler ve Milliyetçilik*. Çeviren Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı

Yayınları, 2018.

———. *Tarih Üzerine*. Çeviren Osman Akınhay. Ankara: Bilim Ve Sanat Yayınları,

1999.

Hobsbawm, Eric, ve Terence Ranger. *The Invention of Tradition*. Cambridge:

Cambridge University Press, 2012.

Hogan-Brun, Gabrielle, ve Svitlana Melnyk. “Language policy management in the

former Soviet sphere”. İçinde *The Cambridge Handbook of Language Policy*,

editör Bernard Spolsky, 592-616. Cambridge Handbooks in Language and

Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

<https://doi.org/10.1017/CBO9780511979026.035>.

Hopkirk, Peter. *The Great Game: On Secret Service in High Asia*. Reprint edition.

London: John Murray, 2006.

———. *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*. New York:

Kodansha International, 1992.

Horowitz, Donald L. *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, 1985.

Howorth, Sir Henry Hoyle. *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century*.

- London: Burt Franklin, 1880.
- Human Rights Watch. “World Report”, 2005.
https://www.hrw.org/sites/default/files/world_report_download/wr2005.pdf.
- Husband, William B. “Soviet Atheism and Russian Orthodox Strategies of Resistance, 1917-1932”. *The Journal of Modern History* 70, sy 1 (1998): 74-107.
- Hutchinson, John. *Nations as Zones of Conflict*. First Edition. London: SAGE Publications Ltd, 2004.
- Hutchinson, John, ve Senior Lecturer in the Faculty of Humanities John Hutchinson. *Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*. London-New York: Routledge, 2012.
- Hutchinson, John, ve Anthony D. Smith. *Nationalism: Critical Concepts in Political Science*. Taylor & Francis, 2000.
- Ilkhamov, Alisher. “Mustaqillik Ideology Tested: Nation-State Building in Uzbekistan and Related Security Challenges”. İçinde *OSCE Yearbook 2012*, 109-23. Hamburg: Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg, 2013.
- . “Mystery Surrounds Tashkent Explosions”. *Middle East Report*, 2004.
<https://merip.org/2004/04/mystery-surrounds-tashkent-explosions/>.
- . “Uzbek Islamism: imported ideology or grassroots movement?” *Middle East Report*, sy 221 (2001): 40-47.
- Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti. “Институт ҳақида”. Erişim 01 Şubat 2024. <https://oliymahad.uz/institut-haqida>.
- Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi. “Markaz haqida - Termiziy”, 2021.
<https://termiziy.uz/uz/news/33>.
- Imomnazarov, Muhammadjon. *Milliy Ma'naviyatimiz Asoslari (o'quv qo'llanma)*. Taşkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
- International Crisis Group. “Central Asia - Islamist Mobilisation and Regional Security”. International Crisis Group (ICG), 2001.
<https://ethz.ch/content/specialinterest/gess/cis/center-for-securities-studies/en/services/digital-library/publications/publication.html/28314>.
- Iskhaki, Ayaz. *Idel'-Ural*. Paris: Society for Central Asian Studies, 1933.
- Islom Karimov Ilmiy-marifiy Majmuasi. “16-noyabr – Xalqaro bag'rikenglik kuni”, 2019. <http://islomkarimov.uz/uz/news/noyabr-khalqaro-bagrikenglik-kuni>.
- İrdem, İbrahim, ve Samet Başak. “Güvenlik Sorunu Olarak Yönetişim Zafiyeti:

- Özbekistan Örneği”. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 25, sy 2 (18 Eylül 2023): 589-616.
<https://doi.org/10.26745/ahbvuibfd.1255521>.
- Jabborov, Ilhom. “Sohibqiron mahobati”. *Ma’rifat – Xalq Ziyolilari gazetasi*, 2019.
<http://marifat.uz/marifat/ruknlar/manaviat/2712-.htm>.
- James, Long. “Russian advance in Central Asia”. *Society of Arts, journal* 20 (1874).
- Jones Luong, Pauline. *The Transformation of Central Asia: States and Societies from Soviet Rule to Independence*. Ithaca: Cornell University Press, 2018.
https://muse.jhu.edu/pub/255/edited_volume/book/59874.
- Jo’rayev, Narzulla. *O’zbekiston Tarixi: Milliy istiqlol davri*. C. 3. Taşkent: Sharq, 2011.
- Kahraman, Alter. “Stalin Dönemi (1928-53) Sovyet Tarih Yazımında Türkistan/Orta Asya”. *Akademik İncelemeler Dergisi*, sy 18 (2023): 163-81.
- Kaiser, Robert. *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR*. Princeton: Princeton University Press, 2017.
<https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691629247/the-geography-of-nationalism-in-russia-and-the-ussr>.
- Kamalova, Zebiniso. “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”. *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi* 1, sy 2 (18 Aralık 2017): 160-73.
- Kamçibekova, Kıyal. “Sovyet Dönemi Kırgız Türkçesinde Dil Planlaması”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy 26 (2006): 31-40.
- Kangas, Roger D. *Uzbekistan in the Twentieth Century: Political Development and the Evolution of Power*. London: Palgrave Macmillan, 1994.
- . “Uzbekistan: The Karimov presidency – Amir Timur revisited”. *İçinde Power and Change in Central Asia*. London-New York: Routledge, 2001.
- Kanlidere, Ahmet. *Kadimle cedit arasında Musa Cârullah: hayatı, eserleri, fikirleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- . “The Revitalizing Aspect of the Tatar Reform Movement”. Columbia University, New York, 1995.
- Kanlidere, Ahmet. *Reform within Islam: Reform Within Islam, The Tajdid and Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation or conflict?* Middle Eastern and Balkan Studies. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.
- . “Sırât-ı Müstakîm Dergisi ve Buhara’da Uyanış (1909-1911)”, 551-65. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2013.

- . “Sovyet ve Türk tarih yazıcılığında Rusya Müslümanlarının düşünce tarihi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy 3 (2004): 149-81.
- Karaduman, Sibel. “MODERNİZMDEN POSTMODERNİZME KİMLİĞİN YAPISAL DÖNÜŞÜMÜ”. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* 5, sy 17 (2010): 2886-99. <https://doi.org/10.19168/jyu.49976>.
- Karatepe, Şükrü. *Siyasi İdeolojiler*. 1. bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Karimov, B, ve F Ziyayev. *Ma'naviyat Asoslari (O'quv qo'llanma)*. Taşkent: Istiqsod-Moliya, 2013.
- Karimov, Bahodir. *Jadidlar. Abdulla Qodiriy*. Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.
- Karimov, Elyor. “Sovyet Yönetiminin Sekülerleştirme Politikası ve Günümüz Orta Asyasına Etkileri”. Çeviren Necmeddin Güney. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 11, sy 1 (2011): 183-87.
- Karimov, I. A. *Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century: Challenges to Stability and Progress*. New York: Palgrave Macmillan / St. Martin's Press, 1998.
- Karimov, Islom A. *Bizning yo'limiz – demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va modernizatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish yo'lidir*. C. 20. Taşkent: O'zbekiston, 2012.
- . *Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish-mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir*. C. 19. Taşkent: O'zbekiston, 2011.
- . *Mamlakatimizni yanada obod etish va modernizatsiya qilishni qat'iyat bilan davom ettirish yo'lida*. C. 21. Taşkent: O'zbekiston, 2013.
- . *O'zbekiston: Milliy Istiqolol, Iqtisod, Siyosat, Ma'fkr*. Taşkent: O'zbekiston, 1996.
- . *O'zbekiston erishgan yutuq va marralar - Biz tanlagan islohotlar yo'lining tasdig'idir*. C. 22. Taşkent: O'zbekiston, 2015.
- Karimov, Amirqul. “Millatni jipslashtiruvchi g'oya”. Islom Karimov Ilmiy-marifiy Majmuasi, 2022. <http://islomkarimov.uz/uz/article/millatni-jipslashtiruvchi-goya>.
- Kasimov, Begali. “20. Yüzyıl Başlarında Türkistan'daki Cedidcilik Akımının Başlıca Özellikleri”. *Avrasya Etüdleri Dergisi* 2, sy 3 (1995): 88-97.
- Kasimoğlu, Alper. “Milliyetçilik ve Dil: Dil Milliyetçiliğinin Başarı ve Başarısızlıkları”. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 3, sy 5 (30 Aralık 2013).

- Kazemi, Leila. "Domestic Sources of Uzbekistan's Foreign Policy, 1991 to the Present". *Journal of International Affairs* 56, sy 2 (2003): 205-16.
- Kazmaz, Oğuz. "Lübnan'da Milliyetçilik Düşüncesinin Gelişim Süreci ve Lübnan'daki Ermeni Milliyetçiliğinin Türkiye-Lübnan İlişkilerine Etkileri". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, 2012.
- Kedourie, Elie. *Avrupa'da milliyetçilik*. Çeviren M. Haluk Timurtaş. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971.
- . *Nationalism*. 2. bs. London: Hutchinson, 1960.
- Kellas, James G. *The Politics of Nationalism and Ethnicity*. 2. bs. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Kendzior, Sarah. "Inventing Akromiya: The Role of Uzbek Propagandists in the Andijon Massacre". *Demokratizatsiya: The Journal of Post-soviet Democratization* 14 (01 Eylül 2006): 545-62. <https://doi.org/10.3200/DEMO.14.4.545-562>.
- Kerimov, İslam. *İdeal Nesil Arzusu*. İstanbul: Mega basım, 2000.
- . *Özbekistan: 21. yüzyılın eşiğinde*. Çeviren M. Aksoy. Ankara: Bilig Yayınları, 1997.
- . *Reformlar ve istikrar*. Çeviren Begali Kasimov ve Cumali Şabanov. Ankara: Özbek-Türk Liseleri, 1998.
- . *Yenilmez güç yüksek maneviyat*. Ankara: Özbekistan Büyükelçiliği, 2010.
- Khalid, Adeeb. *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. Ithaca - London: Cornell University Press, 2015.
- . "Muslim printers in Tsarist Central Asia: A research note". *Central Asian Survey* 11, sy 3 (1992): 113-18.
- . "Osman Khoja and the Beginning of Jadidism in Bukhara". Çeviren Timur Kocaoğlu. *Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, 2001, 287-97.
- . "Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia". *International Journal of Middle East Studies* 26, sy 2 (1994): 187-200.
- . *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Comparative Studies on Muslim Societies. California: University of California Press, 1999.
- Khalikov, Yunus. "Uzbekistan's Russian-Language Conundrum". Eurasianet, 2006.

<https://eurasianet.org/uzbekistans-russian-language-conundrum>.

- Khazanov, Anatoly. "Authoritarianism and Its Consequences in Ex-Soviet Central Asia". İçinde *Ethnicity, Authority and Power in Central Asia: New Games Great and Small*, editör Robert L. Canfield ve Gabriele Rasuly-Paleczek, 19-38. London-New York: Routledge, 2010.
- . "Nations and Nationalism in Central Asia". İçinde *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, 450-60. London: SAGE Publications Ltd, 2006. <https://doi.org/10.4135/9781848608061>.
- Kırca, A. Coşkun. "Neden Milli Devlet? Neden Tekil Devlet? Karşılaştırmalı Bir Deneme". *Türkiye Günlüğü* 75 (2003): 153-73.
- Kirkwood, Michael. "Glasnost', 'the National Question' and Soviet Language Policy". *Soviet Studies* 43, sy 1 (1991): 61-81.
- Koch, Natalie. "Disorder over the border: spinning the spectre of instability through time and space in Central Asia". *Central Asian Survey* 37, sy 1 (02 Ocak 2018): 13-30. <https://doi.org/10.1080/02634937.2017.1338667>.
- Koçar, Çağatay. "Türkistan'da Cedidcilik Devrindeki Bazı Neşriyat". *Doğu Türkistan'ın Sesi* 1, sy 2 (1984).
- Kononov, A.N. *Turkic philology*. Moscow: Nauka Publishing House Central Department of Oriental Literature, 1967.
- Korkmaz, Zeynep. *Türk dili üzerine araştırmalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
- Kostakopoulou, Dora. *The Future Governance of Citizenship*. Law in Context. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511619861>.
- Köksal, Pınar. "Orta Asya'da Tarihsel Kimlikler ve Çatışma". *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, sy 21 (2020): 21-52.
- Köktaş, M. Emin. *Din ve Siyaset: Siyasal Davranış ve Dindarlık*. 1. bs. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Kreindler, Isabelle T. "The non-Russian languages and the challenge of Russian: The Eastern versus the Western tradition". *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1985, 345-67.
- Krulic, Joseph. "Kendi Kaderini Tayin Etmenin Çelişkileri". İçinde *Uluslar ve Milliyetçilikler*, çeviren Siren İdemen. İstanbul: Metis Yayınları, 1996. <https://www.metiskitap.com/catalog/book/4366>.

- Kun.uz. “Как менялась Конституция Узбекистана за последние 29 лет”, 2021.
<https://kun.uz/ru/news/2021/12/08/kak-menyalas-konstitutsiya-uzbekistana-za-posledniye-29-let>.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi / Başlangıcından 1917'ye Kadar*. C. 17. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- “Kurtuluş Cephesi Dergisi”. 1997.
- Kurubaş, Erol. *Asimilasyondan Tanınmaya : Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı*. 2. bs. Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2006.
- . “Etnik Sorunlar: Ulus-Devlet ve Etnik Gruplar Arasındaki Varoluşsal İlişki”, 2008.
https://www.academia.edu/22100272/ETN%C4%B0K_SORUNLAR_ULUS_DEVLET_VE_ETN%C4%B0K_GRUPLAR_ARASINDAK%C4%B0_VA_ROLU%C5%9ESAL_%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0.
- . “SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, sy 05 (2006): 112-33.
- Kurzman, Charles. “Uzbekistan: The invention of nationalism in an invented nation”. *Critique: Critical Middle Eastern Studies* 8, sy 15 (01 Eylül 1999): 77-98.
<https://doi.org/10.1080/10669929908720151>.
- Kültür Üzerine Düşünceler - T. S. Eliot, Sevim Kantarcıoğlu (Çevirmen) - 1000Kitap*. Erişim 05 Mayıs 2023. <https://1000kitap.com/kitap/kultur-uzerine-dusunceler-173749>.
- Laitin, David D., Roger Petersen, ve John W. Slocum. “Language and the State: Russia and the Soviet Union in comparative perspective”. İçinde *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, editör Alexander J. Motyl. New York: Columbia University Press, 1992.
- Lake, David A., ve Donald Rothchild. “Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict”. *International Security* 21, sy 2 (1996): 41-75.
<https://doi.org/10.2307/2539070>.
- Lamont, Corliss. *Soviet Russia and religion*. New York: International pamphlets, 1936.
- Langewiesche, Dieter. *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa*. C. 1399. Beck'sche Reihe. München: Beck, 2000.
- Laruelle, Marlene. “Centrality and Autochthonism: Uzbekistan's Nationhood”. İçinde

- Central Peripheries: Nationhood in Central Asia*, 36-63. London: UCL Press, 2021.
- Laruelle, Marlène. "National narrative, ethnology, and academia in post-Soviet Uzbekistan". *Journal of Eurasian Studies*, Disciplinary and Regional Trends in Russian and Eurasian Studies: Retrospective Glances and New Steps, 1, sy 2 (01 Temmuz 2010): 102-10. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2010.04.007>.
- Laylo Yusupova. "Jadidchilik Harakatining Asoschilari va Ularning Tarixiy Tafakkuri". *Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan* 1, sy 7 (12 Ekim 2023): 125-29.
- Lewis, E. Glyn. *Multilingualism in the Soviet Union: Aspects of Language Policy and Its Implementation*. The Hague: Mouton, 1973.
- Liber, George. "Korenizatsiia: Restructuring Soviet nationality policy in the 1920s". *Ethnic and Racial Studies* 14, sy 1 (01 Ocak 1991): 15-23.
- Libman, Alexander. "Economic role of public administration in Central Asia: Decentralization and hybrid political regime". MPRA Paper. Germany: University Library of Munich, 2008. <https://econpapers.repec.org/paper/pramprapa/10940.htm>.
- Linden, Carl A. *Khrushchev and the Soviet Leadership, 1957-1964*. John Hopkins Press, George Washington University Institute for Sino-Soviet Studies, 1966.
- Lorimer, F. *The Population of the Soviet Union: History and Prospects*. C. 12. Cenevre: League of Nations, 1946.
- Lowell, Tillet. *The Great Friendship Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1969.
- Madraimov, A., ve G. Fuzailova. *Manbaşunoslik*. Taşkent: Fen, 2007.
- Maerz, Seraphine F. "Ma'naviyat in Uzbekistan: an ideological extrication from its Soviet past?" *Journal of Political Ideologies* 23, sy 2 (04 Mayıs 2018): 205-22. <https://doi.org/10.1080/13569317.2018.1419448>.
- Mallory, J. P. *Hint-Avrupalıların İzinde*. Çeviren Müfit Günay. Ankara: Dost Kitabevi, 2002.
- Maraş, İbrahim. *Türk dünyasında dinî yenileşme (1850-1917)*. Kültür. İstanbul: Ötüken, 2002.
- March, Andrew F. "From Leninism to Karimovism: Hegemony, Ideology, and Authoritarian Legitimation". *Post-Soviet Affairs* 19, sy 4 (01 Ocak 2003): 307-36. <https://doi.org/10.2747/1060-586X.19.4.307>.

- . “The use and abuse of history: ‘national ideology’ as transcendental object in Islam Karimov’s ‘ideology of national independence’”. *Central Asian Survey* 21, sy 4 (2002): 371-84.
- Martin, Terry. “The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939”. İçinde *The Affirmative Action Empire*. New York-London: Cornell University Press, 2001. <https://doi.org/10.7591/9781501713323>.
- Marx, Karl. *Kapital I, (Ekonomik Politğin Eleştirisine Katkı)*. Çeviren M. Selik. Ankara, 1974.
- Massansalvador, Francesc Serra. “The process of nation building in central Asia and its relationship to Russia’s regional influence”. *Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series* 10, sy 5 (2010): 1-13.
- McCauley, Martin. *Khrushchev and Khrushchevism*. Berlin / New York: Springer, 1987.
- McGlinchey, Eric M. “Islamic Leaders in Uzbekistan”. *Asia Policy* 1, sy 1 (2006): 123-44.
- Melucci, Alberto. “Süreç Olarak Kolektif Kimlik”. Editör Fırat Mollaer. Çeviren Ömer Mollaer. *Kimlik Politikaları: Tanınma, Özdeşlik ve Farklılık*, 2014, 79-105.
- Melvin, Neil. *Uzbekistan: Transition to Authoritarianism*. Singapore: Taylor & Francis, 2004.
- Meyer, Karl Ernest, ve Shareen Blair Brysac. *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*. First Paperback Edition. New York: Basic Books, 2006.
- “Modelling ethnic and national relations: Ethnic and Racial Studies: Vol 17, No 1”. Erişim 05 Mayıs 2023. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01419870.1994.9993810>.
- Muhammadsidikov, Muhammadolim. “Özbekistan’da Toplumsal Yaşamin Ana Özelliği Hoşgörü”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 54 (11 Aralık 2015): 7-14.
- “Multiple Faces of the ‘New’ Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique”. *Insight Turkey*, 01 Ocak 2011. <https://www.insightturkey.com/articles/multiple-faces-of-the-new-turkish-foreign-policy-underlying-dynamics-and-a-critique>.

- Najmiddinov, A. “Mir Arab oʻrta maxsus islom bilim yurtida 16 noyabr - Xalqaro diniy bagʻrikenglik kuni munosabati bilan ‘Millatlararo totuvlik va diniy bagʻrikenglik - taraqqiyot va barqarorlikning muhim omili’ mavzusida tadbir oʻtkazildi”. Mirarabmadrasa, 2021. <https://mirarabmadrasa.uz/oz/news/178>.
- Naskali, Emine Gürsoy. “Sovyet Türk Edebiyatı”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy 1 (1996): 54-64.
- Naumkin, Vitaiy. “Uzbekistan’s state-building fatigue”. *The Washington Quarterly* 29, sy 3 (01 Haziran 2006): 127-40. <https://doi.org/10.1162/wash.2006.29.3.127>.
- Navoiy, Alisher. *Lisonut taʼir : qush tili*. Taşkent: Adabiet va sanat, 1991.
- Nazarov, Ravshan. “State Awards Of Independent Uzbekistan And The History Of Their Creation”. Editör Yuliya Syrcova. *Heritage and Modernity*, sy 1(1) (2018): 43-45.
- Nesemann, Frank. “Der Sowjetstaat und der Islam 1917–1941”. Editör C. Gassenschmidt ve R. Tuchtenhagen. *Politik und Religion in der Sow-jetunion 1917–1941*, 2001, 207-35.
- Normoʻmin, Namoz. “Sovet va mustaqil Oʻzbekistonda Islom diniga munosabat”. BBC News Oʻzbek, 11 Aralık 2014. https://www.bbc.com/uzbek/lotin/2014/12/141211_latin_religious_study.
- Nosir, Muhammad. *Turan Devletleri ve Hükümdarlar Yılnamesi (m.ö.III yüzyıldan m.s.XX.yüzyıl başlarına kadar)*. Taşkent, 2011.
- Oğan, Sinan. “Özbekistan’da ‘Yeşil’ Devrim Sancıları”. TÜRKSAM, 2005. <https://www.turksam.org/detay-ozbekistan-da-yesil-devrim-sancilari>.
- Olcott, Martha Brill. *In the Whirlwind of Jihad*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2012. <https://doi.org/10.2307/j.ctt6wpjxb>.
- Oltinbek, Olim. *Jadidlar.Abdulla Avloniy*. Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.
- Omeliçeva, Mariya Y. “Authoritarian legitimation: assessing discourses of legitimacy in Kazakhstan and Uzbekistan”. *Central Asian Survey* 35, sy 4 (01 Ekim 2016): 481-500. <https://doi.org/10.1080/02634937.2016.1245181>.
- . “Islam and power legitimation: instrumentalisation of religion in Central Asian States”. *Contemporary Politics* 22, sy 2 (02 Nisan 2016): 144-63. <https://doi.org/10.1080/13569775.2016.1153287>.
- Onay, Yaşar. *Batı’ya Direnen Devlet Rusya*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık Ltd. Şti., 2021.

———. *Rus Stratejisinin Mimarları*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

———. *Rusya ve Değişim*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2002.

Openarium. “Музеи Ташкента - на карте, путеводитель и фотографии с названием и описанием популярных”. Erişim 22 Ekim 2023.
<https://openarium.ru/%d0%a3%d0%b7%d0%b1%d0%b5%d0%ba%d0%b8%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%bd/%d0%a2%d0%b0%d1%88%d0%ba%d0%b5%d0%bd%d1%82/%d0%9c%d1%83%d0%b7%d0%b5%d0%b8/>.

Oqila, Turakulova. *Adabiyot Darslarida Alisher Navoiy Ijodini O'rganish Muammolari*. Oliy o'quv yurti talabalari va adabiyot ixlosmandlari uchun uslubiy qo'llanma. Taşkent: Alisher Navoiy Nomidagi O'zbek Tili Va Adabiyoti Universiteti, 2019.

Oran, Baskın. *Türkiye' de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

O'zbekiston matbuot va axborot agentligi. “O'zbekiston konstitutsiyasiga nechta o'zgartirish kiritilgan?” Daryo.uz, 08 Aralık 2019.
<https://daryo.uz/2019/12/08/ozbekiston-konstitutsiyasiga-nechta-ozgartirish-kiritilgan>.

O'zbekiston Respublikasi Din Ishlari Bo'yicha Qo'mita. “Qo'mita haqida”. Erişim 01 Şubat 2024. <https://religions.uz/uz/pages/1>.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. “Biz haqimizda”, 2024.
<https://www.academy.uz/uz/page/biz-haqimizda>.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix Instituti. “Institut tarixi”. Erişim 22 Ocak 2024. <http://www.fati.uz/site/about>.

O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi. “Президент Ислам Каримов подписал Закон ‘О Государственном гербе Республики Узбекистан’”, 02 Temmuz 2015.
<http://chamber.apptest.uz/home>.

Öğün, Süleyman Seyfî. *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*. 1. bs. İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.

Öksüz, G. “Liderlerin Sovyet'i: Devrimden Perestroykaya”. İçinde *Liderlerin Sovyeti: Devrimden Perestroykaya*, kitap editörü Ayla Kaşoğlu. Ankara: Çeviribilim Yayınları, 2017.

Özankaya, Özer. *Türkiye'de laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*. 4. bs. İstanbul: Cem Yayınevi, 1990.

Özbekistan Milli Ansiklopedisi. Taşkent: Devlet İlmi yayınevi, 2004.

- Özkan, Hakan, Osman Kamil Çorbacı, Sevim Ünal, ve Cavit Erdem. “Bağımsız Türk Devletleri Millî Marşlarının Değerler Eğitimi Yönünden İncelenmesi”. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, sy 27 (21 Mart 2023): 205-37. <https://doi.org/10.30767/diledeara.1204423>.
- Özkan, S. H. “Çok Kültürlü Çok İnançlı Toplumlarda Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Müslümanlar Kongresi Hegemonya-Karşı Hegemonya*, sy 1 (2016): 535-41.
- Özkırımlı, Umut. *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*. 8. bs. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 1999.
- . *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar Eleştirel Bir Müdahale*. 1. bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010.
- Özlem, Kader. “Kerimov Yönetiminde Özbekistan ın İç ve Dış Politikasının Analizi”. *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi* 4, sy 2 (2013). <https://avesis.uludag.edu.tr/yayin/d76d8ad2-3929-42ef-ada7-ee57b79d7bb5/kerimov-yonetiminde-ozbekistan-in-ic-ve-dis-politikasinin-analizi>.
- Özmen, Alper. “SSCB’den Ayrılan Türk Cumhuriyetlerinin Yerel Yönetim Perspektifleri”. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi* 6, sy 11 (31 Ocak 2021): 51-60.
- Öztürk, Zamira. “Özbekistan’da dil politikası: Standartlaşma ve modernizasyon”. Doktora Tezi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/432329>.
- Pamir Dietrich, Ayşe. “Soviet and Post-Soviet Language Policies: the Status of Russian and Its Role in Central Asian Republics”. İçinde . . *ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies)*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2011.
- Pavlenko, Aneta. “Bi- and Multilingualism as a Metaphor for Research”. *Bilingualism: Language and Cognition* 11, sy 2 (Temmuz 2008): 197-201. <https://doi.org/10.1017/S1366728908003374>.
- . “Russian in Post-Soviet Countries”. *Russian Linguistics* 32, sy 1 (2008): 59-80.
- Pipes, Richard. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923, Revised Edition*. Russian Research Center Studies. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1954.

- Pottenger, John R. "Civil society, religious freedom, and Islam Karimov: Uzbekistan's struggle for a decent society". *Central Asian Survey* 23, sy 1 (2004): 55-77.
- Powell, David Edward. "Anti-religious propaganda in the Soviet Union, 1959-1963". Doctoral Thesis, Yale University, 1967.
- Press Office of the President. *Islom Karimov Steers Uzbekistan on Its Own Way*. Nuremberg: Dr. Harnisch Verlags, 2000.
- Qozoqboyev, T., ve M. Xudoyqulov. *Jurnalistikaga kirish: Darslik*. Taşkent: Istiqsod-Moliya, 2018.
- Quronov, Dilmurod. *Jadidlar. Abdulhamid Cho'lpon*. Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.
- Radnitz, Scott. "Weighing the political and economic motivations for migration in post-soviet Space: The case of Uzbekistan". *Europe-Asia Studies* 58, sy 5 (01 Temmuz 2006): 653-77. <https://doi.org/10.1080/09668130600731003>.
- Rakhimov, Mirzokhid. "Post-Soviet transformations and The contemporary history of Uzbekistan". *Uzbekistan Initiative Papers*, sy 14 (2014): 1-7.
- Rashid, Ahmed. *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia*. New Haven: Yale University Press, 2003.
- . *Orta Asya'nin dirilişi: İslam mı, milliyetçilik mi?* İstanbul: Cep Kitapları, 1996.
- Recebov, E. E. *Dilçilik Tarixi*. Bakü: Maarif Neşriyatı, 1988.
- Riasanovsky, Nicholas V., ve Mark D. Steinberg. *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*. Çeviren Figen Dereli. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011.
- Rigby, T. H. "Introduction: Political Legitimacy, Weber and Communist Mono-Organisational Systems". İçinde *Political Legitimation in Communist States*, editör T. H. Rigby ve Ferenc Fehér, 1-26. St Antony's/Macmillan Series. London: Palgrave Macmillan UK, 1982. https://doi.org/10.1007/978-1-349-05981-2_1.
- Rocker, Rudolf. *Milliyetçilik ve Kültür*. Çeviren Ali Çakıroğlu. İstanbul: Kaos Yayınevi, 2019.
- Roe, Paul. "The Intrastate Security Dilemma: Ethnic Conflict as a 'Tragedy'?" *Journal of Peace Research* 36, sy 2 (01 Mart 1999): 183-202. <https://doi.org/10.1177/0022343399036002004>.
- Roessler, Mark FN. "Atheism in the Soviet Union: policy and practice, 1917-1941". Master's thesis, California State University, 1990.

- Roger, Antoine. *Milliyetçilik Kuramları*. Çeviren Aziz Ufuk Kılıç. İstanbul: Versus Kitap, 2008.
- Rogowski, Ronald. “Causes and Varieties of Nationalism: A Rationalist Account”. İçinde *New Nationalisms of the Developed West: Toward Explanation*, editör Edward Tiryakian ve Ronald Rogowski, 1. bs. London: Routledge, 1985.
- Rotar, Igor. “Enlightened Islam, Uzbek-style: Islam Karimov is getting rid of his most dangerous rivals”. *PRİSM* 4, sy 13 (1998). <https://jamestown.org/program/enlightened-islam-uzbek-style-islam-karimov-is-getting-rid-of-his-most-dangerous-rival/>.
- Ruiz-Ramas, Rubén, ve Javier Morales Hernández. “Uzbekistan’s Neopatrimonial State and Authoritarian Regime: From Karimov to Mirziyoyev”. İçinde *Political Regimes and Neopatrimonialism in Central Asia*, editör F. Izquierdo-Brichs ve F. Serra-Massansalvador, 115-58. Singapore: Springer Nature Singapore, 2021. https://doi.org/10.1007/978-981-15-9093-1_4.
- “Rusya Türklerinin Dil Hareketleri”. İçinde *Sovyet sonrası dönemde Türk dilli halklar: dil sorunu, yeniden biçimlenen kimlikler*, 1. bs, 189-275. Avrasya’da yeniden çizilen sınırlar, inşa edilen kimlikler projesi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2012.
- Sabol, Steven. “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”. *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları* (blog), 20 Nisan 2014. <https://www.altayli.net/orta-asyada-rus-ingiliz-rekabeti.html>.
- Sadoğlu, Hüseyin. *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. 2. bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010.
- Sakharov, A. M. “Historiography”. İçinde *Information U.S.S.R. : An Authoritative Encyclopaedia about the Union of Soviet Socialist Republics*, editör Robert Maxwell, çeviren J.T. McDermott. New York: Macmillan Press, 1962.
- Sakwa, Richard. *Soviet Politics in Perspective*. London: Psychology Press, 1998.
- Salihpaşaoğlu, Yaşar. “TÜRKİYE’NİN DİL POLİTİKALARI ve TRT 6”. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11, sy 1 (2007): 1033-48.
- Saray, Mehmet. *Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul: Nesil Yayıncılık, 1992.
- . *Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk dünyasında dil ve kültür birliği*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2008.
- . *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki*

- Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. 1. bs. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1984.
- . “Rusya’nın Asya’da Yayılması”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy 10-11 (1981): 279-302.
- Sarı, Yaşar-Mahmut Alpay, ve M. A. Alpay. “Özbekistan: Orta Asya’da Demokrasi Korkusu”. İçinde *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları*, editör Kemal İnat, Muhittin Ataman, ve Burhanettin Duran, 1:517-39. Ankara: Nobel, 2010.
- Sartori, Paolo. “Towards a History of the Muslims’ Soviet Union: A View from Central Asia”. *Die Welt des Islams* 50, sy 3/4 (2010): 315-34.
- Sattarov, Rafael. “Spirituality and Enlightenment”: Uzbekistan’s State-Backed Ideological Policy”. *Central Asia Program Papers* 196 (2017). <https://centralasiaprogram.org/spirituality-enlightenment-uzbekistans-state-backed-ideological-policy/>.
- Schlyter, Birgit. “Research on Language Renewal in Uzbekistan”. *Nordic Newsletter of Asian Studies*, sy 2 (1995): 21-23.
- Schnapper, Özlem. *Yurttaşlar Cemaati, Modern ulus Fikrine Dair*. Çeviren Özlem Okur. İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1996. <https://avesis.hacettepe.edu.tr/yayin/cf020ef1-62f5-43e1-80f4-a9ef4c247449/yurttaslar-cemaati-modern-ulus-fikrine-dair>.
- Schulze, Hagen. *Avrupa’da Ulus ve Devlet*. Çeviren Timuçin Binder. İstanbul: Literatür Yayınları, 2005.
- Shafer, Richard, ve Eric Freedman. “Obstacles to the Professionalization of Mass Media in Post-Soviet Central Asia: a case study of Uzbekistan”. *Journalism Studies* 4 (01 Ocak 2003): 91-103. <https://doi.org/10.1080/14616700306495>.
- Shamsutdinov, Rustambek, ve Shodi Karimov. *Vatan tarixi*. 2. bs. C. 1. Taşkent: Sharq, 2010.
- . *Vatan tarixi: O’zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida*. 2. bs. C. 3. Taşkent: Sharq, 2010.
- Shamsutdinov, Rustambek, Shodi Karimov, ve O’ktamjon Ubaydullayev. *Vatan tarixi: XVI-XX asr boshlari*. 2. bs. C. 2. Taşkent: Sharq, 2010.
- Shaykhutdinov, Renat. “State Response to Religious Revivalism in Post-Soviet Central Asia”. *European Journal of Economic and Political Studies*, 2010, 85-110.
- Shils, Edward. “Primordial, personal, sacred and civil ties”. *British Journal of*

- Sociology* 8 (1957): 130-45. <https://doi.org/10.2307/587365>.
- Shnirelman, Victor A. "From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s". İçinde *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, editör Clare Fawcett ve Philip L. Kohl, 120-38. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Sidanius, Jim, ve John R. Petrocik. "Ethnicity and national identity: A comparison of three perspectives". Houston, Texas, 2000. <http://www.uh.edu/democracy/sidaniust.pdf>.
- Siegenthaler, Hansjörg. "Supernationalität, Nationalismus und regionale Autonomie: Erfahrungen des Schweizerischen Bundesstaates - Perspektiven der Europäischen Gemeinschaft". İçinde *Traverse*, 3. bs, 1994.
- Sleeboom, Margaret. "The Power of National Symbols: The Credibility of a Dragon's Efficacy". *Nations and Nationalism* 8, sy 3 (2002): 299-313. <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00052>.
- Smith, Anthony D. *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*. Çeviren Derya Kömürcü. İstanbul: Everest Yayınları, 2002.
- . *Milli Kimlik*. Çeviren Bahadır Sina Şener. 1. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- . *Milliyetçilik Kuram - İdeoloji - Tarih*. Çeviren Ümit Hüsrev Yolsal. Ankara: Atıf Yayınları, 2013.
- . *National Identity*. Penguin, 1991.
- . "Opening Statement Nations and Their Pasts". *Nations and Nationalism* 2, sy 3 (1996): 358-65. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8219.1996.tb00002.x>.
- . *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, England ; New York: Blackwell, 1986.
- . "The Ethnic Sources of Nationalism". İçinde *Ethnic Conflict and International Security*, editör Michael Brown, 27-42. Princeton: Princeton University Press, 1993. <https://doi.org/10.1515/9780691186955-004>.
- . "The Ethnic Sources of Nationalism". *Survival* 35, sy 1 (01 Mart 1993): 48-62. <https://doi.org/10.1080/00396339308442673>.
- . *Theories of Nationalism*. Duckworth, 1971.
- . *Ulusların Etnik Kökeni*. Çeviren Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir. 1. bs. Ankara: Dost Kitabevi, 2002.
- Smith, Graham. *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of*

- National Identities*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Smootha, Sammy, ve Theodor Hanf. "The Diverse Modes of Conflict-Regulation in Deeply Divided Societies". *International Journal of Comparative Sociology* 33 (01 Ocak 1992): 26-47. <https://doi.org/10.1163/002071592X00031>.
- Snyder, Jack L. *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict*. Illustrated edition. New York, NY: W. W. Norton & Company, 2000.
- Snyder, Louis Leo. "French Nationalism". İçinde *Encyclopedia of Nationalism*, editör Louis Leo Snyder. New York: Paragon House, 1990.
- . *Meaning of Nationalism*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1968.
- Sodiqov, Hamdam, ve Narzulla Jo'rayev. *O'zbekiston Tarixi: O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida*. C. 2. Taşkent: Sharq, 2011.
- . *O'zbekiston Tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*. C. 1. Taşkent: Sharq, 2011.
- Sokol, Edward Dennis. *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1954.
- Sokolov, Vladislav Alexandrovich. *Veksillologicheskij spravocnik po flagam Rossijskoj Imperii i SSSR [Rusya İmparatorluğu ve SSCB bayrakları üzerine veksillolojik referans kitabı]*. Moscow: RIC MGIU, 2002.
- Sömürgelerin Uluslaşması - Asya ve Afrika Halklarının Ortaya Çıkışları. Erişim 23 Şubat 2023. https://www.kitantik.com/product/Somurgelerin-Uluslasmasi-Asya-ve-Afrika-Halklarinin-Ortaya-Cikislari_1br9qfylds1pplg1n5o.
- Sönmezoğlu, Faruk, ed. *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*. İstanbul: Der Yayınları, 2010.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali. *Rusya tarihi*. Ankara: Kanaat Kitabevi, 1939.
- Spechler, Martin C. "Authoritarian Politics and Economic Reform in Uzbekistan: Past, Present and Prospects". *Central Asian Survey*, 01 Haziran 2007. <https://doi.org/10.1080/02634930701517383>.
- Stalin. *Problems of Leninism*. Pekin: Foreign Languages Publishing House, 1976.
- Stalin, Joseph. *The Right Deviation in the C.P.S.U.(B.). Speech Delivered at the Plenum of the Central Committee and Central Control Commission of the C.P.S.U.(B.) in April 1929*. Çeviren Brian Reid. C. 12. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1954.
- Stanovčić, Vojislav. "Problems and Options in Institutionalizing Ethnic Relations". *International Political Science Review / Revue internationale de science politique* 13, sy 4 (1992): 359-79.

- Starr, Frederick. "Clans, Authoritarian Rulers, and Parliaments in Central Asia". *Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program*, 2006. https://files.ethz.ch/isn/30289/11_Clans_Authoritarian%20Rulers_Parliament_s.pdf.
- Stavenhagen, Rodolfo. *Ethnic Conflicts and the Nation State*. London: Palgrave Macmillan Press Ltd., 1996.
- . *Ethnic Conflicts and the Nation-State*. Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press Ltd./UNRISD, 1996.
- Stukenbrock, Anja. *Sprachnationalismus: Sprachreflexion Als Medium Kollektiver Identitätsstiftung in Deutschland*. Berlin / New York: de Gruyter (Studia Linguistica Germanica), 2005.
- Sulaymanov, Muzaffar. "Role of History in the Creation of National Identities in Central Asia: Uzbekistan and Kyrgyzstan Case Studies". *Ideas for Peace* (blog). Erişim 31 Ocak 2024. <https://ideasforpeace.org/content/role-of-history-in-the-creation-of-national-identities-in-central-asia-uzbekistan-and-kyrgyzstan-case-studies/>.
- Suny, Ronald Grigor. "Nationalism, Nation Making, and the Postcolonial States of Asia, Africa, and Eurasia". Editör Lowell Barrington. *After independence: Making and protecting the nation in postcolonial and postcommunist states*, 2006, 279-96.
- Szporluk, Roman. "Dissent and the Non-Russian Nationalities". *Soviet Studies*, 1992, 23-42.
- Şahin, Güngör, ve Medihanur Argalı. "Bölgesel Liderlik Bağlamında Türk Dış Politikasının Jeopolitik Gerçeği: Türk Dünyası". *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 31 Ağustos 2022, 5-37. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrjt.1080249>.
- Şefkatli, Fuat Emir, ve Güngör Şahin. "İç Savaş Sırasında Uygulanan Seçimlerin Ulus İnşa Sürecine Etkileri: Libya 2014 Parlamento Seçimleri Üzerinden Bir Değerlendirme". *Ortadoğu Etütleri* 14, sy 1 (07 Temmuz 2022): 31-48. <https://doi.org/10.47932/ortetut.1125616>.
- Tarım, Rahim. "Atatürk ve Türk Dili". *Journal of Turkish Studies* 8 (2013): 95-95. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.5452>.
- Taşgıl, Ahmet. *Gök-Türkler*. C. 1-2. Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 2003.
- Tekeli, İlhan. *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*. 1. bs. Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- . "Uluslaşma Süreçleri ve Ulusçu Tarih Yazımı". *Tarih ve Milliyetçilik. Ulusal*

- Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı* 30 (1997).
- Temir, Erkam. “Türk Cumhuriyetleri’nde Medya”. İçinde *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri Ulusal Politika*, 155-82. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- TestHistory. “Музеи Узбекистана”. Erişim 02 Şubat 2024. http://testhistory.ru/history.php?id=his_5_112.
- The Fund for Peace. “Fragile States Index”, 2023 2006. <https://fragilestatesindex.org/excel/>.
- The Romanovs*. Documentary film. Russia: Babich-Design, 2013. <https://topdocumentaryfilms.com/romanovs/>.
- “The Soviet Strategic Culture. Implications for Limited Nuclear Operations.” Erişim 16 Haziran 2023. <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA046124>.
- Thompson, John M. *Russia And The Soviet Union: An Historical Introduction*. New York: Westview, 1998. <https://doi.org/10.4324/9780429305214>.
- Tillaboyev, Soyibjon, ve Akbar Zamonov. *O‘zbekiston tarixi: XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlari (9 sinf)*. Taşkent: Sharq, 2019.
- Timur, Sahibkıran Emir, ve Muhammed Tarağay Bahadıroğlu. *Timur’un Günlüğü Tüzükat-ı Timur*. Çeviren Adnan Aslan ve Kutlukhan Şakirov. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Togan, Ahmed Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili (Türkistan ve yakın tarihi)*. İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, 1942.
- . *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi: Batı ve Kuzey Türkistan*. 3. bs. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Togan, Zeki Velidi. *Tarihte Usul*. 4. bs. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985.
- Tombak, Fatma. “20. Yüzyıl Sovyet Rusya’sında Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine”. *History Studies International Journal of History* 3, sy 2 (2011): 359-70. https://doi.org/10.9737/hist_272.
- Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim: Tarih, Teori ve Deneyim*. 1. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Torgersen, Daie G. “KTO I KUDA? Russia, Language, and National Identity”. Master’s thesis, Naval postgraduate School monterey ca dept of National Security Affairs, 2009. <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA514420>.
- Toshkent Moliya Instituti. “O‘zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi”. Erişim 01 Şubat 2024. <https://tfi.uz/uz-Latn/page/anthem>.

- Tripadvisor. "Monument to The Queen Tomyris". Erişim 22 Mayıs 2023. https://www.tripadvisor.ru/Attraction_Review-g293944-d15083711-Reviews-Monument_to_The_Queen_Tomyris-Astana_Akmola_Province.html.
- Trisko, Jessica N. "Coping with the Islamist threat: analysing repression in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan". *Central Asian Survey* 24, sy 4 (01 Aralık 2005): 373-89. <https://doi.org/10.1080/02634930500453509>.
- Tuminez, Astrid S. *Russian Nationalism Since 1856: Ideology and the Making of Foreign Policy*. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 2000.
- Tursunov, R. "Jadidlarning Turkiston ijtimoiy-iqtisodiy holatiga qarashlari". *O'zbekiston tarixi ilmiy jurnal*, sy 3 (2004).
- "Türk Dil Kurumu – Dilimiz Kimliğimizdir". Erişim 24 Şubat 2023. <https://www.tdk.gov.tr/>.
- Türk, Fahri. "Transformasyon Sürecinde Özbekistan da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10, sy 2 (2008): 53-81.
- Türkdoğan, Orhan, ve Orhan Gökçe. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi*. 3. bs. Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.
- Ulaşova, S. *XIII-XV.yy.. Maveraiünnehr etnik çereyanlarda Moğol ve Türkleşen Moğol kabilelerinin yeri*. i, Özbekistan tarihini okutmak ve öğrenmek için materyallar. Taşkent: Öz. FEN, 2009.
- Usmonov, Olim. *Jadidlar. G'ulom Zafariy*. Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.
- Usmonov, Q, M Sodiqov, ve S Burxonova. *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlari barcha bakalavr uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*. C. 1. Taşkent: Istiqsod-Moliya, 2006.
- . *O'zbekiston Tarixi: Oliy o'quv yurtlarining bakalavrlari uchun (tarix yo'nalishidan tashqari) darslik*. C. 2. Taşkent: Istiqsod-Moliya, 2016.
- Usmonov, Qamariddin. *O'zbekiston tarixi: Milliy istiqlol davri*. C. 2. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning 2-kurs talabalari uchun darslik. Taşkent: O'qituvchi, 2007.
- UzReport Axborot Agentligi. "В Узбекистане отмечается 578-летие со дня рождения Алишера Навои", 2019. <https://www.uzreport.news/society/v-uzbekistane-otmechaetsya-578-letie-so-dnya-rojdeniya-alishera-navoi>.
- Ürer, Levent. *Sosyal Devletten Sosyal Devlete Ulusçuluk Tartışmaları*. İstanbul:

- Melek Yayınları, 2012.
- Vamberi, German. *Emir Teymur*. Bakı: Azərbaycan Dövlət kitab palatası, 1991.
- “Vaqf” xayriya jamoat fondi. ““Vaqf” xayriya jamoat fondi”. Erişim 01 Şubat 2024.
<https://vaqf.uz/oz>.
- Vernadsky, George. *Rusya Tarihi*. Çeviren Egemen Çağrı Mızrak ve Doğukan Mızrak. İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.
- Vexillographia. “Флаги Узбекистана”. Erişim 22 Ekim 2023.
<http://www.vexillographia.ru/uzbekstn/soviet.htm>.
- Viroli, Maurizio. *Vatan aşkı: Yurtseverlik ve Milliyetçilik Üzerine Bir Deneme*. Çeviren Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı, 1997.
- Volkan, Vamık D. *Etnik terörizmin psikolojisi*. Çeviren Abdülkadir Çevik ve Birsen Ceyhun. Ankara: Politik Psikoloji, 1993.
- Volkan, Vamık D. *Kimlik Adına Öldürmek: Kanlı Çatışmalar Üzerine Bir İnceleme*. Everest Yayınları, 2007.
- . *The Need to Have Enemies & Allies: From Clinical Practice to International Relationships*. 1. bs. Northvale, N.J: Jason Aronson, Inc., 1988.
- Wallerstein, Immanuel, ve Etienne Balibar. *İrk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler*. Çeviren Nazlı Ökten. 3. bs. İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Walters, Philip. “The Russian Orthodox Church and the Soviet State”. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 483 (1986): 135-45.
- Weber, Max. “The Nation”. İçinde *Nationalism*, editör John Hutchinson ve Anthony D. Smith, 21-25. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Wierzbicki, Andrzej. “Ethnicity and Power in the Soviet Union”. *Проблемы постсоветского пространства* 4, sy 3 (24 Ekim 2017): 240-55.
<https://doi.org/10.24975/2313-8920-2017-4-3-240-255>.
- Wittgenstein, Ludwig, ve Ray Monk. *Tractatus Logico-Philosophicus*. London: Routledge, 2013. <https://doi.org/10.4324/9781315884950>.
- Xolboyev, Sotimjon. *Jadidlar. Munavvar Qori Abdurashidxonov*. Taşkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.
- Xudoyqulov, Sulaymon. “Davlat Belgisi Ishlab Chiqarish Birlashmasi”. *Malumotlar bazasi* (blog), 07 Şubat 2021. <https://malumot.ru/davlat-belgisi-ishlab-chiqarish-birlashmasi/>.
- Xurshid, Adib. “Hazrat Mir Alisher Navoiyga bag’ishlov. Mushoira & Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy”. Филиал Российского Государственного

- Университета нефти и газа (Национальный исследовательский университет) имени Ивана Михайловича Губкина, 2017.
<https://www.gubkin.uz/ru/sveden/144/twitterLink>.
- Yakubovskiy, A. Yu. “Özbek halkının yüzaga kelişi masalasi”. *Turan Dergisi* 1-3 (2010).
- Yalçinkaya, Alaeddin. *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856’dan Günümüze*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1997.
<https://avesis.marmara.edu.tr/yayin/8df76d6d-6703-4ec7-bad7-7d153ecb02ec/somurgecilik-panislamizm-isiginda-turkistan-1856dan-gunumuze>.
- Yalçinkaya, Alâeddin. *Sömürgecilik-Panislamizm ışığında Türkistan: 1856’dan günümüze*. Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006.
- Yalçinkaya, Alaeddin. *Yetmiş Yıllık Kriz*. İstanbul: Simurg Yayınları, 1999.
- Yalçın, Resul. “The Role and Features of Uzbek Local Authorities within a System of Strong Central Government”. *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi* 3, sy 1 (06 Temmuz 2019): 49-60.
- Yalınkılıçlı, Eşref. “A glance at İslam Karimov’s authoritarian legacy in Uzbekistan | Daily Sabah”. *Daily Sabah*, 2016. <https://www.dailysabah.com/op-ed/2016/09/10/a-glance-at-islam-karimovs-authoritarian-legacy-in-uzbekistan>.
- Yaman, Aslan. *Sovyet Sosyalizminin Anayasaları (1918-1924-1936-1977-1993)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2018.
- Yapıcı, F. “Liderlerin Sovyeti: Devrimden Perestroykaya”. İçinde *Sovyet Dönemi Dil Politikaları*, editör Ayla Kaşoğlu, 291-313. Ankara: Çeviribilim, 2017.
- Yapıcı, Utku. “Sovyet Sonrası Coğrafyada Devlet ve Milliyetçilik: Estonya, Ukrayna ve Kazakistan örnekleri”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/79431>.
- Yıldırım, Ali, ve Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. 9. bs. Ankara: Seçkin, 2013.
- Yıldız, Ahmet. *Ne Mutlu Türküm Diyebilene / Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*. İletişim Yayınları, 2019.
- Yılmaz, Reha, ve Elnur İsmayılov. “Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu”. BİLGESAM, Rapor, 2011.

https://www.academia.edu/2523378/Etnik_%C3%87at%C4%B1%C5%9Fma_Teorileri_I%C5%9F%C4%B1%C4%9F%C4%B1nda_Da%C4%9F%C4%B1k_Karaba%C4%9F_Sorunu.

Yilmaz, Salih. “Günümüz Özbek Kimliğinin Oluşumuna Timur ve Ankara Savaşı’nın Etkileri”, 108-17. Ankara: Kalkan Matbaacılık, 2018.
https://www.academia.edu/38089659/G%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCz_%C3%96zbek_Kimli%C4%9Finin_Olu%C5%9Fumuna_Timur_ve_Ankara_Sava%C5%9F%C4%B1_n%C4%B1n_Etkileri.

Yoldaş, Yunus. *Toplumun siyaseti*. İstanbul: Derin Yayınları, 2011.

Yuldashev, Marufjon. “Özbekistan’daki Sözlük Çalışmaları Hakkında Bir Değerlendirme”. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, sy 4 (01 Nisan 2011): 251-58.

Yuldasheva, Sh, D Kabulova, ve M Sobirova. *O‘zbek Tili (o‘quv qo‘llanma)*. Nukus: Bilim, 2013.

Zanca, Russel. “Three Phases of Uzbek Modernism: Jadidist, Stalinist, and Post-Soviet”. *Journal of the Hellenic Diaspora*, 2009, 13-26.

Zarcone, Thierry, ed. *Yasak Kent Buhara 1830-1888*. Çeviren Ali Berktaş. 1. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Zawadzki, Paul. “Milliyetçilik, Demokrasi ve Din”. İçinde *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek: Kuramlar ve Uygulamalar*, kitap editörü Christophe Jaffrelot, Alain Dieckhoff, ve Devrim Çetinkasap, 209-44. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Zenkovsky, Serge A. *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge: Harvard University Press, 1960.

———. *Rusya’da Türkçülük ve İslâm*. Çeviren Ali Nejat Ongun. Ankara: Günce, 2000.

Zikrullayev, M.F., ed. *1937-1938-yillardagi “Katta Qirg’in” Tarixining Muhim Sanalari (ma’lumotnoma)*. Taşkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, 2013.

Абдурахмонов, Мухаммаджон, ve Насимхон Рахмонов. *Маданиятишунослик (ўқув қўлланма)*. Ташкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2011.

Абдурахмонова, Х., А. Рафиев, ve Д. Шодмонкулова. *Ўзбек тилининг амалий грамматикаси*. Ташкент: Укитувчи, 1992.

Абдуханов, Абдузукхур. *Ўзбек тилининг фонологияси ва морфологияси*.

- Ташкент, 1992.
- Авторхонов, Абдурахмон. *Кремль Салтанати*. Қевирен Карим Бахриев. Ташкент: Чулпон, 1993.
- Алиев, Абдуғани, ва Карим Назаров. *Ўзбек тили маълумотномаси*. Ташкент: Нур, 1992.
- Алимова, Д.А., ed. *Трагедия среднеазиатского кизилака: коллективизация, раскулачивание, ссылка, 1929-1955 гг. : документы и материалы*. С. 1. Ташкент: Шарк, 2006.
- Алпатов, Владимир Михайлович. *150 языков и политика, 1917-2000: социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства*. Москва: КРАФТ, 2000.
- Альмеев, Р.В. “Из истории создания и развития Бухарского музея заповедника”. *Общественные науки в Узбекистане*, sy 1 (2000).
- Анискин, А. А. “Среднеазиатское направление дипломатии А. М. Горчакова и его влияние на становление евразийского геополитического вектора внешней политики России”. *Научные Труды Северо-Западного Института Управления Ранхис* 4, sy 5 (12) (2013): 92-99.
- Артизов, А. Н. “Критика М.Н. Покровского и его школы (К истории вопроса)”. *История СССР*, sy 1 (1991).
- Аскарлов, Ахмадали. *Ўзбек Халкининг Этногенези Ва Этник Тарихи (укув кулланма)*. Ташкент: Университет, 2007.
- Аскарлов, М.Э. “Из Истории Земельно-водной Реформы В Зеравшанской Области”. *Новое слово в науке и практике: гипотезы и апробация результатов исследований*, sy 23 (2016): 34-39.
- Ахмедов, Бурибой. *Амир Темур дарслари: Умумий талим ва махсус тарих мактаблари уқитувчилари ва уқувчилари учун кулланма*. Тарих муаллимлари, талабалар ва юкори синф уқувчилари учун кулланма. Ташкент: Шарк, 2001.
- . *Ўзбекистон Тарихи Манбалари (кадимги замон ва урта асрлар)*: Тарих муаллимлари, талабалар ва юкори синф уқувчилари учун кулланма. Ташкент: Уқитувчи, 2001.
- Бартольд, Василий Владимирович. *Туркестан в эпоху Монгольского Нашествия*. Москва: Академия наук СССР, 1963.
- Бендриков, К.Е. *Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-*

- 1924 годы). Москва: Академия педагогических наук РСФСР, 1960.
- Блитстейн, П. Э. “Национальное строительство или русификация? Обязательное изучение русского языка в советских нерусских школах, 1938–1953 гг”. *Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина*. М, 2011.
- Брачев, В. С. “Сергей Фёдорович Платонов”. *Отечественная история*, су 1 (1993).
- Брюков, Антон. “Эпоха Сталина: большой национализм и русский социализм”. *ЕВРАЗИЯ* (blog), 2014.
- Буриев, О., ve А. Эрназаров. “Икки Буюк Сиймо: Амир Темур ва Ислом Каримов”. Ёinde *Ислом Каримов Укишлари: Ўзбекистон Мустақилликка Эришиши Ўулида*, editör Темур Ширинов, 54-59. Ташкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти хузуридаги Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов номидаги илий-марифий едгорлик мажмуаси, 2022.
- Бычков, Сергей Петрович, ve В. П. Корзун. *Введение в историографию отечественной истории XX века*. Омск: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования, 2001.
- Валк, Сигизмунд, ve Геннадий Обичкин. “Декларация прав народов России от 2(15) ноября 1917 года”. Ёinde *Декреты Советской власти*, 39-41. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. <https://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/peoples.htm>.
- . “Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа от 3(16) января 1918 года”. Ёinde *Декреты Советской власти*, 321-23. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. <https://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/declarat.htm>.
- . “Из обращения Совета Народных Комиссаров «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока» от 20 ноября 1917 года”. Ёinde *Декреты Советской власти*, 113-15. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. <https://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/declarat.htm>.
- Внеочередной XXI съезд Коммунистической Партии Советского Союза. Стенографический отчет*. С. 2. Москва: Политиздат, 1959.
- Газета “Правда” №26 (6632)*. Москва: Орган Центрального Комитета и МК

ВКП(б), 1936.

Галузо, П.Г. *Туркестан - колония (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года)*. Москва: Издание Коммунистического Университета Трудящихся Востока имени И. В. Сталина, 1929.

Ганиев, Шухрат. “Россия в Узбекских учебниках истории”. *İçinde Россия и Страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: Старые и Новые Образы в Современных Учебниках Истории*. Москва: Фонд Фридриха Науманна, 2003.

“ГЛАВЛИТ”. *İçinde Литературная энциклопедия в 11 томах*, С. 2. Москва, 1930.

Государственные символы России: История и Реальность. “Символика Советского Союза» Государственный гимн Узбекской ССР”. Erişim 22 Ekim 2023. <http://simvolika.rsl.ru/index.php?doc=806>.

Гуревич, А. Я. “ ‘Путь прямой, как Невский проспект’, или Исповедь историка”. *Одиссей: Человек в истории*, 1994, 7-34.

Дмитриевна, Дерендяева Анна, ve Чернышов Юрий Георгиевич. “Принятие государственной символики в странах Центральной Азии в начале 1990-х гг.: Основные маркеры идентичности”. *Вестник Томского государственного университета, История*, sy 74 (2021): 115-24.

Духовская, Варвара Федоровна. *Туркестанские воспоминания*. Санкт-Петербург: Вольф, 1913. https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003803106/.

Духовской, Сергей Михайлович. *Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерии Духовского: Ислам в Туркестане*. Ташкент, 1899. <https://search.rsl.ru/ru/record/01009404242>.

Есаков, Владимир. “Три письма Е. В. Тарле вождям (1934-1938 гг.)”. *Отечественная история*, sy 6 (1999).

Жумадил, Арман, ve Махаббат Жумадил. *Культурные процессы в Казахстане в 20-30-е годы XX века*. Алматы: Министерство образования и науки Республики Казахстан, 2018.

Жураев, Нарзулла. *Тарихий давр кашфиёти*. Ташкент: Университет, 2023.

Жураев, Нарзулла, Турсунбой Файзуллаев, ve Камариддин Усмонов. *Ўзбекистон Тарихи: Миллий истиклол даври*. 11-синф Укувчилари Учун Дарслик. Ташкент: Шарк, 1998.

- Зелькина, Е. “Земельная реформа в Средней Азии”. *Революционный Восток // Журнал научно-исследовательской ассоциации при коммунистическом университете трудящихся Востока им. И.В. Сталина*, sy 3 (1928).
- Зиё, Азамат. *Узбек Давлатчилиги Тарихи: Энг кадимги даврдан Россия босқинига қадар*. Editör Бурибой Ахмедов. Ташкент: Шарқ, 2001.
- Имомназаров, Муҳаммаджон. *Маънавиятнинг ривожланиши тарихи (Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма)*. Ташкент: Ўзбекистон республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, 2008.
- Информационная система ПАРАГРАФ. “Закон Республики Узбекистан от 18 ноября 1991 года № 407-ХП «О Государственном флаге Республики Узбекистан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.07.2023 г.)”, 1991. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30547215.
- Исторический факультет Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. “Конституция РСФСР 1918 г. Принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года”. Erişim 21 Ekim 2023. <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1918.htm>.
- Исторический факультет Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. “Конституция СССР 1924 г. Принят второй сессией ЦИК СССР первого созыва 6 июля 1923 года и в окончательной редакции II съездом Советов СССР 31 января 1924 года”. Erişim 21 Ekim 2023. <https://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1924.htm>.
- Исторический факультет Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. “Конституция СССР 1936 г. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями)”. Erişim 21 Ekim 2023. <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm>.
- Исторический факультет Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. “Конституция СССР 1977 г. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г.” Erişim 21 Ekim 2023. <https://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1977.htm>.
- История народов Узбекистана. От образования государства Шейбанидов до Великой октябрьской социалистической революции*. С. 2. Ташкент: Академия наук УзбССР, 1947.
- История народов Узбекистана. С древнейших времен до начала XVI века*. С. 1.

- Ташкент: Академия наук УзбССР, 1950.
- История Узбекской ССР*. Ташкент: Издательство Академии наук УзбССР, 1955.
- Исхокова, М., ve В. Костецкий. *Узбекистон Халклари Тарихи: Урта мактабларнинг 8-9 синфлари учун укув материали*. Т: Укитувчи, 1993.
- Каримов, Амиркул. “Миллатни Жипслаштирувчи Ғоя”. Editör Темур Ширинов, Татьяна Каримова, Г. А. Крайнов, ve А.Н. Ишматов. *Мерос ва Хозирги Замон*, sy 1-2 (2021): 21-25.
- Каримов, Ислам. *Биз келажакимизни уз кулимиз билан кураимиз*. С. 7. Ташкент: Узбекистон, 1999.
- . “Жамиятимиз мафкураси халкни - халк, миллатни - миллат килишга хизмат этсин”. “*Тафаккур*” *журнали*, sy 2 (1998): 3-16.
- . *Либерализация общества, углубление реформ, повышение духовности и уровня жизни народа – критерий и цель всей нашей деятельности*. С. 15. Ташкент: Узбекистон, 2007.
- . *Наша высшая цель – независимость и процветание родины, свобода и благополучие народа*. С. 8. Ташкент: Узбекистон, 2000.
- . “Президент Ислам Каримовнинг Бухоро Шахрининг 2500 Йиллигига Бағишланган Тантанали Маросимдаги Табрик Сузи”. *Маърифат*, 22 Ekim 1997.
- . “Президент Ислам Каримовнинг Узбекистон Республикаси Олий Кенгаши XVI Сессиясида Сузлаган Нутки”. *Маърифат*, 28 Eylül 1994.
- . *Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод сиёсат мафкура*. С. 1. Ташкент: Ўзбекистон, 1996.
- Каримов, Ислам. *Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажакни йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир*. Ташкент: Ўзбекистон, 2015.
- . *Тарихий хотирасиз келажак йўқ*. С. 7. Ташкент: Ўзбекистон, 1999.
- . *Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида*. Ташкент: Узбекистон, 2011.
- . *Юксак маънавият — энгилмас куч*. Ташкент: Маънавият, 2008.
- . *Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби*. С. 5. Ташкент: Узбекистон, 1997.
- Киняпина, Нина Степановна. *Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России: вторая половина 18-80-е годы 19 в.* Москва: Московский университет, 1997.

- Ключевский, Василий Осипович. *Русская История: Полный курс лекции*. С. 1-2. Минск: Белорусский Дом Печати, 2000.
- Князев, Г. А. *Краткий очерк истории Академии наук СССР*. 2. bs. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1957.
- Конституция (Основной Закон) Узбекской ССР*. Ташкент: Госиздат, 1937.
- Конституция СССР и РСФСР. “Конституции СССР и РСФСР (1918-1978)”. Erişim 21 Ekim 2023. <https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/>.
- Кравец, А. С. “Конец имперской науки?” *Вестник Воронежского государственного университета*, Гуманитарные науки, sy 2 (2000): 205-16.
- Кривошеин, А.В. “Записка главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестанский край в 1912 год”. *Вопросы колонизации*, sy 12 (1913).
- Куличенко, М. И. *Расцвет и сближение наций в СССР*. Москва: Мысль, 1981.
- Қиличев, Абдор. “Буюқлар Мероси: Тажриба ва Сабоқлар”. Editör Темур Ширинов, Татьяна Каримова, Г. А. Крайнов, ve А.Н. Ишматов. *Мерос ва Хозирги Замон*, sy 1-2 (2021): 59-63.
- Қосимов, Бегали. *Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик*. Ташкент: Маънавият, 2002. <https://ziyouz.uz/kutubxona/yangi-kitoblar/begali-qosimov-milliy-uygonish-jasorat-marifat-fidoyilik/>.
- Малицкий, А. *По сообщению М. Гребенникова со ссылкой на “Собрание советских конституций с конституционных актов”*. Наркомюст УССР, 1928.
- Мамаджанов, Анвар. “Президент сказал: „Птица Хумо должна гордо смотреть ввысь“ — автор герба Узбекистана”. *Газета.uz*, 02 Temmuz 2022. <https://www.gazeta.uz/ru/2022/07/02/emblem/>.
- Масальский, Владислав. *Хлопководство, орошение государственных земель и частная предприимчивость*. Санкт-Петербург: Типография Стасюлевича, 1908.
- Маърифат*. “Президент Ислом Каримовнинг Темурийлар Тарихи Давлат Музейининг Очили Маросимида Сузлаган Нутки (Выпуск № 79)”. 19 Ekim 1996.
- Министерство обороны Российской Федерации (Минобороны России) / Энциклопедия. “Туркестанский военный округ”. Erişim 22 Ekim 2023.

<https://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/dictionary/details.htm?id=11188@morfDictionary>.

Михайловна, Петрова Татьяна. “Публичные речи Н.С. Хрущева конца 1950-х - начала 1960-х гг.: Опыт источниковедческого анализа”. *Via in tempore. История. Политология* 49, sy 2 (2022): 440-49.

Мўминов, Н.А. *Маънавият сабоқлари*. Ташкент: Fan va texnologiya, 2010.

Назаров, Равшан. “Государственные награды независимого Узбекистана и история их создания”. Editör Юлия Сырцова. *Наследие и современность* 1, sy 1 (2018): 43-45.

Островитянов, К. В., ed. *История Академии наук СССР: в 3-х томах*. С. 1-2. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1958.

Письма о Ташкенте. “Карл Маркс на Сквере, 1988 год”, 2021. <https://mytashkent.uz/2021/10/08/karl-marks-na-skvere-1988-god/>.

Пользователь. “Советский Ташкент: приключения «железнодорожного Ленина»”, 11 Kasım 2021. <https://vesti.uz/sovetskij-tashkent-prikljuchenija-zheleznodorozhnogo-lenina/>.

Поляков, Сергей Петрович, ve Геннадий Еремин. *Туристские центры Узбекистана: по Средней Азии: фотопутеводитель*. Москва: издательство “Планета”, 1984.

Постановление №67 “О гербе и флаге Узбекской Советской Социалистической Республики” (1925).

“Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан №382 ‘О Совершенствовании Деятельности Института Истории Академии Наук Республики Узбекистан’”, 1992. <https://www.lex.uz/ru/docs/489396>.

Публичная Библиотека (Электронные книжные полки Вадима Ершова и К). “«Вопросы научного атеизма» (серия)”, 1989 1966. [http://publ.lib.ru/ARCHIVES/V/"Voprosy_nauchnogo_ateizma"\(seriya\)/_VNA.html](http://publ.lib.ru/ARCHIVES/V/).

Пясковский, Анатолий Владимирович. *Революция 1905-1907 годов в Туркестане*. Москва: Академия наук СССР, 1958.

Расторгуев, А. “Речь Митрополита Крутицкого и Коломинского Николая”. *Журнал Московской Патриархии* 6 (1957): 22-29.

Рахимова, Зухра. “‘Войска Грозой Грохочущею Шли...’ (Военный Костюм Эпохи Темура и Темуридов)”. *San'at | Archive of San'at Magazine* (blog),

2008. https://sanat.orexca.com/2008-rus/2008-3-2/zukhra_rakhimova/.
- Рахимова, М.А. *Новейшая История Узбекистана (учебник для ВУЗов)*. Ташкент: Адабиёт учкунлари, 2018.
- Рахматуллин, М.А. “Дело по обвинению академика С.Ф. Платонова”. *Отечественная история*, 6, 1994.
- Рогачев, Петр, ve Матвей Свердлин. “Советский народ – новая историческая общность людей”. *Коммунист*, sy 9 (1963): 11-20.
- Русская православная церковь, 988-1988: очерки истории*. Москва: Московская Патриархия, 1988.
- Сагдуллаев, А., Б. Аминов, У. Мавлонов, ve Н. Норкулов. *Узбекистон Тарихи: Давлат Ва Жамият Тараққиёти*. С. 1. Ташкент: Академия, 2000.
- Сапрыков, В. “Птица Хумо Узбекистана”. *Наука и жизнь*, sy 1 (1994): 23-24.
- Сафаров, Г. *Колониальная революция (Опыт Туркестана)*. Москва: Государственное издательство, 1921.
- Словари и энциклопедии на Академике. “Центральный сквер (Ташкент) | это... Что такое Центральный сквер (Ташкент)?” Erişim 22 Ekim 2023. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/699243>.
- Собрание узаконений и распоряжений рабоче-дехканского правительства Узбекской ССР (СУ УзССР) за 1925-1929 годы*. Ташкент, 1929.
- Солнома: Узбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Абдуганиевич Каримов Фаолияти Хроникаси 1989-2016 йиллар*. Ташкент: Узбекистон, 2017.
- Сталин, Иосиф. *Сочинения*. С. 12. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1949.
- Стоглав. *Сказание Главам Собора*, 1551.
- Съезды Советов: 1917-1937*. С. VIII. Москва, 1965.
- Таджиевич, Абидов Данияр. “Политические ориентиры независимого Узбекистана в сфере религии”. *Вестник Челябинского государственного университета*, sy 21 (2011): 62-68.
- Терентьев, М. А. *История завоевания Средней Азии*. 3 с. Санкт-Петербург: Типография Комарова, 1906.
- Территория Победы. “Государственный музей Вооруженных Сил Республики Узбекистан”. Erişim 22 Ekim 2023. <https://territoriyapobedi.ru/stranyisng/respublika-uzbekistan/partner-2755/>.

Турсунов, У., А. Мухторов, ва Ш. Рахматуллаев. *Хозирги узбек адабий тили*. Ташкент: Ўзбекистон, 1992.

Ўзбекистон: Блокнот Исследователя. “История ташкентского сквера | Ўзбекистон: блокнот исследователя”, 2020. <https://uzbloknot.com/2020/11/01/istoriya-tashkentskiy-skver/>.

Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. С. “Ж” Ҳарфи. Ташкент: Давлат илмий нашриёти, 2013.

Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. С. “Б” Ҳарфи. Ташкент: Давлат илмий нашриёти, 2013.

Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. С. “Х” Ҳарфи. Ташкент: Давлат илмий нашриёти, 2013.

Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. С. “Ў” Ҳарфи. Ташкент: Давлат илмий нашриёти, 2013.

Ўзбекистон мусулмонлари идораси расмий саҳифа. “Бўлимлар”. Erişim 01 Şubat 2024. <http://old.muslim.uz/index.php/rukun>.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “67-сон 02.02.2001. Alisher Navoiy tavalludining 560 yilligini nishonlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori”, 2001. <https://lex.uz/docs/-1672905>.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “98-сон 05.03.1998. Музейлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш масалалари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори”, 1998. <https://lex.uz/docs/1667122>.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “99-сон 14.03.1996. Темурийлар тарихи давлат музейини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори”, 1996. <https://lex.uz/docs/397141>.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “100-сон 14.03.1996. Xalqaro Amir Temur jamg‘armasini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”, 1996. <https://lex.uz/uz/docs/-397557>.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “123-сон 12.04.2002. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасини ташкил этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори”, 2002. <https://lex.uz/docs/261619>.

- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “236-сон 17.09.1991. Постановление Кабинета Министров при Президенте Республики Узбекистан О присвоении институту литературы Академии наук Республики Узбекистан имени Алишера Навои”, 1991. <https://lex.uz/docs/1024935>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “236-сон 17.09.1991. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг адабиёт институтига Алишер Навоий номини бериш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг қарори”, 1991. Erişim 04 Şubat 2024. <https://lex.uz/docs/1024776>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “265-I-сон 29.08.1996. Fuqarolar sog‘lig‘ini saqlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasining Qonuni”, 1996. <https://lex.uz/docs/-26013>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “322-сон 29.06.1993. Амир Темур ҳайкалини яратиш тўғрисида”, 1993. <https://lex.uz/docs/519911>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “360-сон 14.09.1995. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан О присвоении Ташкентскому государственному университету имени Мирзо Улугбека”, 1995. <https://lex.uz/docs/510758>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “380-сон 22.07.1994. 1941-1945 йиллардаги урушда фашизм устидан қозонилган Ғалабанинг 50 йиллигига тайёргарлик кўриш ва уни нишонлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори”, 1994. <https://lex.uz/docs/2324270>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “463-I-сон 29.08.1997 Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”, 1997. <https://lex.uz/docs/-48401>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “618-сон О мерах по улучшению деятельности музеев республики от 23.12.1994.”, 1994. <https://lex.uz/docs/713364?ONDATE=23.12.1994%2000#713371>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “931-XII-сон Латин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида”, 02 Eylül 1993. <https://lex.uz/docs/112286>.

- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “3561-XI-сон 21.10.1989. Закон Республики Узбекистан ‘О государственном языке Республики Узбекистан’”, 1989. <https://lex.uz/docs/108915>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “PF-2243-сон 02.03.1999. 9-mayni xotira va qadrlash kuni deb e’lon qilish to’g’risida O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni”, 1999. <https://lex.uz/docs/-212469>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “PQ-833-сон 09.04.2008. Mirzo Ulug’bek nomidagi O’zbekiston milliy universitetining 90 yilligini nishonlash to’g’risida O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori”, 2008. <https://lex.uz/docs/-1378477>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “Закон Республики Узбекистан об образовании от 02.07.1992 г. № 636-XII”, 1992. <https://lex.uz/docs/56432?ONDATE=23.07.1992%2000>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “Закон Республики Узбекистан от 31.08.1991 г. № 336-XII”, 1991. <https://lex.uz/docs/127879>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “Закон Республики Узбекистан Об образовании от 29.08.1997 г. № 464-I”, 1997. <https://lex.uz/docs/15622>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “Конституция Республики Узбекистан от 8 Декабря 1992 года”, 1992. <https://lex.uz/docs/35869>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “ПФ-757-сон 04.02.1994. Адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳасида Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотини бериш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони”, 1994. <https://lex.uz/docs/2344747>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “ПФ-1333-сон 26.12.1995. 1996 йилни «Амир темур йили» деб эълон қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони”, 1995. <https://lex.uz/docs/276338>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 08.12.1992 йилдаги 725-XII-

- сон”, 1992. <https://lex.uz/docs/20717>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “Указ Президента Республики Узбекистан от 22.08.1992 г. № УП-456”, 1992. <https://lex.uz/docs/167127>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “УП-555-сон 05.02.1993. Указ Президента Республики Узбекистан О мерах поощрения учащейся молодежи Узбекистана”, 1993. <https://lex.uz/docs/189601>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “УП-796-сон 19.03.1994. Указ Президента Республики Узбекистан Об объявлении 1994 года годом Мирзо Улугбека”, 1994. <https://lex.uz/docs/196019>.
- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси. “УП-1018-сон О присуждении Государственных премий Республики Узбекистан имени Абдуллы Кадиры в области литературы, искусства и архитектуры от 03.12.1994.”, 1994. <https://lex.uz/docs/2362523?query=%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%B0%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%83%20%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%83%D1%80%D1%83>.
- Фергана - международное агентство новостей. “Ислам и государства Центральной Азии: Риторика и практика отношений”, 2017. <http://fergananews.com/articles/9618>.
- Хазанов, Анатолий. “Национализм, регионализм и трайбализм в постсоветской Центральной Азии”. *İçinde Lokalne i globalne perspektivy azjanistyczne*, 27-38. Warszawa: Polska Akademia Nauk, 2018.
- Хамдамова, Манзура. *Миллий Ғоя Асосида Ўзлуксизтаълим-тарбияни Ривожлантириш Механизмлари (методик қўлланма)*. Ташкент: Fan va texnologiya, 2009.
- Центральный банк Республики Узбекистан. “ГУП «Давлат белгиси» при Центральном банке Республики Узбекистан”, 2023. <https://cbu.uz/ru/about/central-office/subordinate/gpo-davlat-belgisi-pri-tsentralnom-banke-respubliki-uzbekistan/>.
- Центральный Государственный архив Республики Узбекистан, ф.Р-86, оп.1, д.2218, л.181, т.у.

- Чистяков, Олег. “Коренизация государственного аппарата национальных районов в первые годы советской власти (по материалам национальных районов Среднего Поволжья)”. *İçinde Правоведение*, 164-68. 1. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1965.
- Шарипова, М.Ф. *Архивишунослик (Маърузалар матни)*. Ташкент: Тошкент давлат педагогика университети, 2001.
- Шепелев, А. *Материалы для истории Хивинского похода 1873 года. I. Очерк военных и дипломатических сношений России с Средней Азией*. Ташкент, 1879.
- Электронная библиотека исторических документов. “XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза”, 1973.
<http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/503803>.
- Энг холис исломий ахборат сайт. “Ўзбекистон Мусулмонлари Идораси”, 2022.
<https://www.islamonline.uz/dictionary/word?id=3945>.
- Эркаев, Абдурахим. *Миллий гоя ва маънавият*. Ташкент: Маънавият, 2002.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : POLAT, İsmail

Uyruğu : T.C.

Eğitim

Derece	Üniversite ve Bölüm	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Bahçeşehir Üniversitesi	2018
Lisans	Trakya Üniversitesi	2016

Yabancı Dil

İngilizce

Rusça

Yayınları

Savunma Diplomasisi Bağlamında Kazakistan – Çin İlişkileri, Çin ve Türk Dünyası İlişkileri 1991’den Günümüze, 2023, 89-117.

Kasım C. Tokayev’in Erken Dönem Deneyimlerinin ve Siyasi Portresinin Kazakistan Dış Politikasına Etkisi, ORASAM ANALİZ, Temmuz, 2023.

Tezden Türetilen Yayınları/Sunumları

İslam KERİMOV ve Özbekistan’da Ulus İnşa Sürecinde Tarih Yazımı, Turkology, 2024 (1), 111-143.